

MEGYEI MONOGRAFIÁK.

MEGYEI MONOGRAFIÁK.

MAGYARORSZÁG KÖZGAZDASÁGI ÉS KÖZMŰVELŐDÉSI ÁLLAPOTA
A XIX. SZÁZAD VÉGÉN.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NEMZETGAZDASÁGI ÉS STATISZTIKAI
BIZOTTSÁG MEGBIZÁSÁBÓL.

SZERKESZTI

KÖRÖSI JÓZSEF

A M. TUD. AKADÉMIA L. TAGJA.

II. KÖTET.

BUDAPEST, 1895.

MEGYEI MONOGRAFIÁK.

MAGYARORSZÁG KÖZGAZDASÁGI ÉS KÖZMŰVELŐDÉSI ÁLLAPOTA
A XIX. SZÁZAD VÉGÉN.

MÁSODIK KÖTET.

- I. IFJ. GRÓF SZÉCHENYI IMRE . . . Somogy megye.
 II. DR. GAÁL JENŐ Békés megye.
 III. DR. GAÁL JENŐ Csanád megye.
 IV. BALLAGI GÉZA Zemplén megye.
 V. DR. BERÉNYI PÁL Sopron megye.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NEMZETGAZDASÁGI ÉS
STATISZTIKAI BIZOTTSÁGA.

BUDAPEST, 1895.

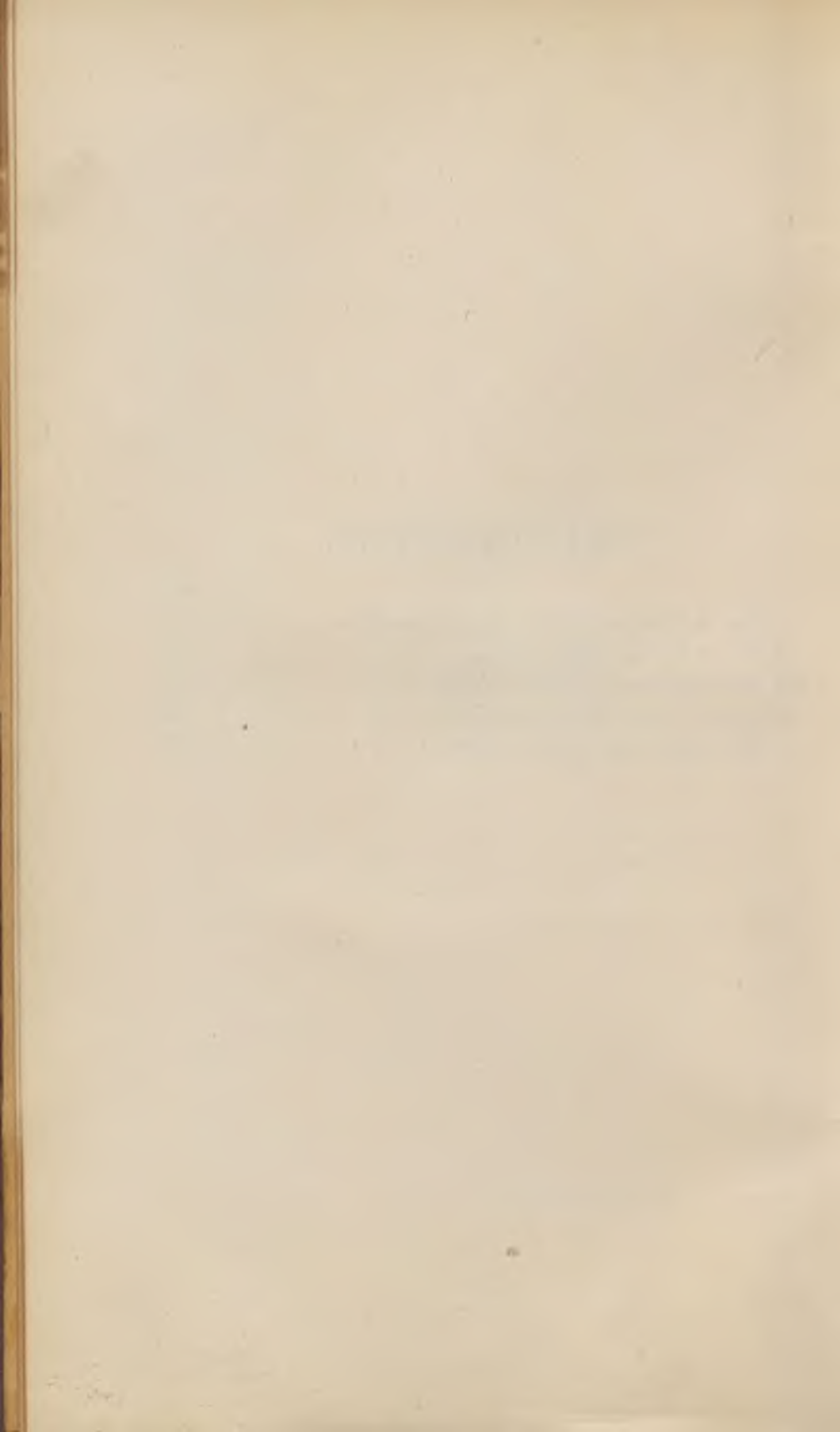
NC-102.610

MTA KÖNYVTÁR ÉS
INFORMÁCIÓS KÖZPONT

291505472

TARTALOMJEGYZÉK.

	Lap
I. IFJ. GRÓF SZÉCHENYI IMRE: Somogy megye	1
II. DR. GAÁL JENŐ: Békés megye	43
III. DR. GAÁL JENŐ: Csanád megye	91
IV. BALLAGI GÉZA: Zemplén megye	143
V. DR. BERÉNYI PÁL: Sopron megye	221

I.

SOMOGY MEGYE.

IRTA

IFJ. GRÓF SZÉCHENYI IMRE.

Felolvastatott a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának
1892. évi április hó 4-én tartott ülésében.

A mai Somogy megye vidéke Szent István királyunk korában tűnik fel először történelmünk lapjain, a mennyiben tudtunkkal e táj képezte országunk azon zugát, mely a mindent meghódító kereszténységnek legszívósabban tudott ellentállni. Ezen vidéknek, a hajdan sokkal nagyobb Balaton messze kiszögellő mocsarai által járhatlanná tett rengetegekben védte Koppány vagy Kupa herceg az ősi vallás utolsó foszlányait; tanujelét adva azon egészséges konzervativizmusnak, mely szilajság és bizalmatlanság jellegével párosulva, közel egy ezredéven keresztül képezte e lakosságnak jellemző tulajdonságait.

Kupa várának még mai napig is láthatók hatalmas falai, de sajnos, nem fennállva már, csak nagyméretű alapzataikban! Ugyanigy vagyunk a jellemző tulajdonságokkal, megtalálhatjuk őket még ma is — ha keressük, — de többnyire csak alapvonásaikban. Mely alapvonásoknak azonban mai kifejlődése nem mindig üdvös hatású következményeket von maga után. Mert míg népünk konzervativizmusa már csak a földművelés haladásának kerékkötőjeként szerepel, addig szilajsága mai napság csak a választásoknál, bizalmatlansága pedig főleg a föld népének adott jóakarató tanács alkalmával nyilatkozik. No de térjünk a tárgyhoz!

* * *

Somogy megye, melynek mai kiterjedése 6530⁰⁰ □ km. régebben még sokkal nagyobb területet foglalt magában.

A középkorban Horvát-Szlavonország néhány várispánsága is ide tartozott, sőt 1596-ban Rudolf király VII. dekretumának 41. pontja szerint Zala megyével együvé kapcsoltatott, ily alakban élvén át az egész török hódoltság sanyarú idejét, míg nem 1716-ban III. Károly I. dekretumának 86-ik pontja ismét önállóságába helyezi vissza Somogy megyét.

De még most is feltalálható az egész vidék viszonyain a rabiga utóhatása, ha összehasonlításokat teszünk a Dunántúl más, a török által hosszabb ideig nem birtokolt területekkel. Mennyivel előbbre van ott a nép közgazdasági fejlettsége! De meg vannak még nyomai a török szokásoknak is, főleg a viseletben, leginkább déli Somogy református lakosságában, a hol a nők fehérben gyászolnak és gyakran fehér kendő vagy fátyollal bekötött szájjal járnak, a mi élénken emlékeztet a török nők viseletére.

A népviselet egyébiránt — elég sajnos — napról-napra jobban veszi nemcsak festői de az ősi szokásokhoz ragaszkodó nemzeti jellegét is. S habár e panaszra azt a vigasztaló választ hallhatjuk, hogy »civilizálódunk«, még mindig kétes, hogy a civilizáció ezen következménye áldásos-e? Mert ne feledjük, hogy a nemzeti ruházatot részben maga a nép szötte, részben a falusi kisipar készítette, és úgy megkésztette, hogy még fiágra is maradt.

A civilizáció öltözéke brünni gyárakban készül és holmi Rothberger-fajta monstre-szabóműhelyek révén mint kész árú jut az úgynevezett vándorló »uriruha-raktárosok« által a somogyi vásárookra. Ott látszólag ugyan nem drágán veszi meg a földmivelő nép, de esztendőre már újjal kénytelen pótolni.

Tán külsőségeken még legkonzervatívabbak a somogyi németek (svábok), kik, bár mindannyian már tudnak magyarul is beszélni, régi népviseletükből még semmit sem engedtek. Megyénk néhány nagyura által a múlt században, nagyrészt Württembergből hozattak be és dohánytermelés céljából a leghomokosabb irtási talajok környékén telepítették le. (Szulok, Barcs, gr. Széchényi Ferencz által, Mike, Somssichok által, Teklafalva, Czynderyek által stb.) Van még ezen kívül néhány német telepes falu, nem dohánytermelő, a baranyai határ mentében, de ezek, úgy látszik, a baranyai és tolnai németekkel együtt vándoroltak be Magyarországra.

A szláv elem a Dráva melletti szlavon határ mentében található, nem könnyen magyarosodó, különben dologtalan, vagyonilag (a magyar népség javára) pusztuló faj. Egészen más természetű azon néhány a balatoni lápokba telepített horvát ajkú község, mint Buzsák, T.-Szentpál, Varjaskér és Táska, melyek szép, egészséges, munkás és magyarosodó lakókkal birnak. Különben Somogynak népessége túlnyomólag tiszta magyar és a dunántúli kulturegyesületnek e tekintetben talajt a működésre nem szolgáltat. A legújabb népszámlálás 90% magyar anyanyelvű lakosságot mutat ki.

Az *iskolai viszonyok* is e tekintetben nagy javulást mutatnak, mert míg:

az 1879/80. tanévben volt 354 magyar, 36 magyar-német és 6 tót tannyelvű iskola,

addig az 1889/90. tanévben van 381 magyar, 34 magyar-német és 4 tót tannyelvű iskola,

azaz a magyar tannyelvű iskolák közel 8%-al szaporodtak 10 év alatt.

A néptanítás ügye általában szép haladást mutat. Legalább a tanfelügyelőség kimutatásaiból azt látjuk, hogy a rendes iskolába járók száma míg 1879/80-ben 44 ezer volt, tiz évvel később már tiz ezerrel szaporodott, vagyis 22%-al, a vasárnapi iskolások száma pedig épen 47%-al. S míg az iskolába nem járó tankötelesek, tiz év előtt az iskolába járóknak 16%-át képezték, ma már csak alig haladják meg a 6%-ot.

Somogy vármegye földrajzi fekvésénél és talajviszonyainál fogva általán *egészségesnek* mondható. Hátrányára szolgál, hogy az északi és keleti szeleknek védtelenül ki van téve; előnyére, hogy aránylag kevés álló — stagnáló — vize van. Epidemikus betegségek csupán a Dráva partján fordulnak elő, minő a malaria és annak következményei. Itt fészkelte meg magát főleg a horvát ajkú, a tisztaságra kevés gondot fordító lakosság körében a szemcsés köthártyalob (trachoma) és — mivel a kezelés körül a kormány és vármegye semmi szigort sem fejt ki — tartja magát évek óta.

Sajnos tünemény, hogy a tüdővész, tüdőgümőkór és az ezekkel rokon mirigy- és csontbántalmak esetei évről-évre szaporodnak nemcsak a városok, hanem a falvak és puszták lakói között is. Okozói és terjesztői ezen bajnak a rossz lakásviszonyok, zsúfolt együttlakás, hiányos táplálkozás, né-

mely káros népszokások, minők pl. a korcsmai táncmulatságok, melyekben a serdülő, éretlen ifjuság is résztvesz, a dohányzás rossz szokása 12—16 éves gyerkőczöknél stb. stb.

A bujakóros nemi bántalmak statisztikája évről-évre némi javulást mutat. A viszonyok ebben a tekintetben a vármegye északi és keleti vidékein határozottan jobbak, mint a déli részeken. Ez utóbbi helyen, nevezetesen a nagyatádi, csurgói és szigetvári járásokban sok cigány lakik, ezek közt véralkatuknál, erkölceiknél és szegénységüknel fogva nagyobb mértékben el van terjedve a bújakór. A földnépe körében főleg a kiszolgált és hazabocsájtott katonák terjesztik.

Ezen elősorolt bajok, melyek részben a természetadta viszonyok s külső behatásokban találják eredetüket, még nem bizonyítják közegészségi állapotunk rendezetlenségét, de annál inkább nyilvánul ez a járványos bajoknak mód nélkül való elharapódzásában.

A megye 42 egészségügyi járásra van felosztva, melyek közül csak 2 betöltetlen; de azért még a járványos gyermekbetegségek elleni védekezés eredményén sem nagyon látszik meg. Hisz az idén is csak a vörheny- és difteritiszben elhalt gyermekek száma az első félév alatt a megye összlakosságának $\frac{1}{2}\%$ -át képezi. Az annyi, mint 1 egész % egy év alatt.

Nagy szó ez, ha a magyar nép szaporodásáról van szó!

Különben az átlagos gyermekhalandóság az utolsó években valamivel apadóban van. Kivált ott, a hol óvodák vannak, a melyek különben egyesek áldozatkészségéből szépen szaporodnak. Persze, járvány idejében az óvoda épp oly kevéssé előnyös, mint maguk a népiskolák és rendszeren a terjedést már elősegítették, a mielőtt bezárásuk bekövetkezik.

El kell egyébiránt ismernünk, hogy bizony a somogyi népet vajmi nehéz reá birni, hogy orvoshoz folyamodják, kivált ha a gyermekéről van szó, a melyet ugy sem nagyon sajnál elveszteni. De különben is a fatalizmus, indolencia, babonásság, bizalmatlanság mind megannyi válaszfalat képez az orvos és paraszt közt, melyet áttörni rendszeren csak a végveszélytől való, sokszor kései ijedség szokta.

Népünk ezen jellemvonásának ismerete, s tán egy jó adag bizalmatlanság az általános orvosi tudományban, magyarázhatják csak meg azt, hogy a vármegye 1883-ban a járás-orvosok intézményét a megyében megszüntette azon indoko-

lással, hogy a megtakarított 3200 frtot egy 9-ik szolgabírói hivatal felállítására fogja felhasználni. Daczára ennek, ezen hivatal még mai napság sincs felállítva.

No de ezek a multnak mulasztásai és újabban ez irányban is kérlelhetlen szigor pótolja a lazább felfogást, melynek üdvös eredménye a megyei közigazgatás egész vonalán mindinkább észrevehető.

Ezuttal még egy nagyon szomorú jelenségre kell kiterjeszkednem, mely elég sajnós, a megye egy részének jellemzéséhez tartozik és mely tulajdonkép ezen egészségügyi szakasznak függelékét képezi. Ez a megye délnyugati részében oly mélyen elharapódzott *szaporátlanság*. A nagyatádi és szigetvári járásoknak helvét hitvallású községei, számre mintegy 30-an, az 50-es évek óta nemhogy nem szaporodnak lélekszámban, de van köztük olyan is, melynél következetes fogyás észlelhető. Ily községekben nincs család, a melynek több gyermeke volna 1, legfeljebb 2-nél; harmadik csak akkor lát napvilágot ha az első kettő közül egy elhal.

Az anya egészségére oly felette káros hatású gyermekelhajtással »szakértő« öreg asszonyok, ugynevezett kenő asszonyok rendszeresen foglalkoznak és gyilkos manipulációjuk csak a legkritkább esetekben kerül az igazságszolgáltatás kezei közé. A nép pártjukat fogja, őket fel nem jelenti, ellenük nem tanuskodik. Hisz büntársak és egy célra dolgoznak! De annyira megy e megrögzött felfogásuk, hogy a közülök való oly asszonyt, kinek 2-nél több gyermeke van, kigunyolják, megbélyegzettnek tekintik és megvetésüket éreztetik vele.

Ezen megdöbbentő jelenség, mely a nép között élők előtt már régóta ismeretes, csak a legújabb időben keltette fel a közigazgatás figyelmét, leginkább a mióta az 1890-iki népszámlálás hivatalos számokban is kifejezésre juttatta ez ijesztő stagnatiót.

Az ügy állásáról tán legvilágosabb képet alkotunk magunknak, ha ezen kérdés tanulmányozására a megye által kiküldött bizottság jelentését röviden ismertetem.

»Mi is teljesen egyetértünk az említett járások értekezleteinek ama nézetével, hogy a kedvezőtlen szaporulat okai: a nemzéssel való visszaélés, a termékenyülés erőszakos gátlása és a magzatelhajtás tényeiben állnak.

Egyetértünk továbbá abban is a járási értekezletekkel,

hogy népünknek a természet örök törvényei ellen való eme küzdelmét főleg azon anyagi érdek sugalmazza, hogy az atyai birtok megosztását lehetőleg meggátolja, a család megélhetését könnyítse és csekélyebb számú maradékának minél előnyösebb helyzetet biztosítson.

Vizsgálódásunkat arra is kiterjesztvén, hogy vajjon népünk emez erkölcstelen üzelméi mely időkre vezethetők vissza, s illetőleg mikor vették azok kezdetüket? Azon meggyőződésre jutottunk, hogy az 1850-es évek előtt a szóban forgó községeknek anyakönyvei még rendes szaporodást mutatnak, csak azóta nő a szaporatlanság évről-évre, kezdetben lassankint, újabban óriási léptekkel, a mi arra enged következtetni, hogy a bűn a volt urbéres vagyona feletti önrendelkezési joggal, a birtokfeldarabolási szabadsággal egyidejűleg vette eredetét.

Mindenesetre fájdalommal kell konstatálnunk, hogy ezen bűn terjedésénél kevésbé visz szerepet a szükség nyomasztó érzése, mint az erkölcsi érzéknek ugyszólván teljes hiánya; mert minél vagyonosabb a család, annál gyakoribb a szaporatlanság, míg megfordítva a szegények szaporasága ellen panaszkodni kevésbé lehet.

Az emberi művelődés kinövéseit a nép megérti, felfogja és megkedveli a nélkül, hogy a művelődés valódi vívmányai iránt fogékonysággal bírna.

Ily helyzetben nekünk az a véleményünk, hogy a konstatált baj orvoslásának eszközeit három irányban kell keresni; egyik:

a nép erkölcsi érzékének megjavítására való törekvésben; a másik

oly intézkedések szigorú alkalmazásában állana, melyek a bűnök elkövetését megnehezítenék, s a harmadik

gondoskodni oly tényezőkről, melyek anyagi érdek szempontjából is ösztönül szolgálnának más irány előmozdítására.

A nép erkölcsi érzékének megjavítása első sorban — illetve majdnem kizárólag — a vallás szolgáitól és a nép tanítóitól várható. Ők igyekezzenek minden rendelkezésükre álló eszközzel, tanácsaikkal, oktatással, a tisztas családi élet előnyeinek feltüntetésével, a maradékokban való öröm és boldogság megértésére vezetni a nép gondolkozását.

Nagyban elősegítené e részben az egyesek buzgó műkö-

dését oly társulás, mely szerint azon községek lelkészei, a mely községekben a szóban forgó bűnök elterjedve vannak, a szigetvári és nagyatádi járásokban *ad hoc lelkészi körökké* alakulnának s évenként legalább egyszer összejövén, egymásnak tüzetes jelentést adnának az év folytában tapasztaltakról, ez irányú működésük eredményéről, közölnék egymással a használt javítási eszközöket s azok hatását, szóval a kérdést folytonosan ébren tartva, a siker elérése céljából nemes versenyt fejtenének ki.

Eljárásukról, évenként tartandó gyűlésükből, jelentés volna teendő a vármegye alispánjához.

II. A bűnök elkövetésének gátlására szolgáló eszközök tekintetében a következőket javasoljuk:

1. A törvényen kívül különvált házastársak együttélésére a közhatóságok a kényszereszközök nyújtásával adjanak az egyháznak segédkezet.

2. A kenő asszonyok a legszigorúbban üldöztessenek.

3. Magzatelhajtási bűnök körüli késedelmes eljárás helyett eszközöltessék ki az igazságügyi kormánynál, hogy ily bűnök feljelentése esetén, azonnal a helyszínén tartassék meg a vizsgálat s az ily ügyek minden fórumon soron kívül intéztessenek el.

4. Gyógyszertárak a nemzés elleni bűnök végrehajtására alkalmas szereket orvosi rendelvény nélkül ki ne szolgál-tassanak.

III. A baj terjedésének mérséklésére s ellenkező irány támasztására javasoljuk:

1-ször. A bába-ügy akként legyen rendezve, hogy csak okleveles bába alkalmaztassék, a ki a község pénztárából kapja tisztességesen kimért összes járandóságát, s így az egyes szülési eseteknél a szülőnőktől külön díjat ne követelhessen; mégis a bába fizetése ne adókulcs szerint legyen kivetve, hanem az élő gyermekek száma alapján fordított arányban fokozatosan úgy, hogy a több gyermekes családfő kevesebb és a kevesebb gyermekkel bíró több százalékkal járuljon hozzá, a gyermekkel nem bíró házaspár az egy gyermekkel bíróra eső összegnek kétszeresét fizesse.

2. Társadalmi uton odahatni, hogy a szülők végrendel-kezés, vagy egyéb vagyonátruházás esetén, a köteles osztály-

rész rendelkezése iránti jogukat érvényesítsék s így a vagyon együttmaradását elősegítsék.

3. Egy családból két egyidőben tanuló tanköteles gyermeknél több gyermek után, teljes tandíjmentesség adassék és pedig a gyermekek 6—15 éves koráig.

4. A községben alap teremendő, ugyanazon adókulcs szerint, mint a bábára nézve fentebb javasoltuk és ezen alapból jutalmaztassanak azon szülésznök, sőt mások is, kik gyermekhajtás és gyermekölési eseteket feljelentenek, a menyiben ezek bebizonyítást is nyernek.

5. A köznép a fényűzés túlzásainak, a keresztelési, lakodalmi és temetési ünnepélyek költséges voltának veszélyeire a lelkészek által minden egyes alkalommal figyelmeztessék. A halotti torok tekintetében fentálló tilalmak kijátszásának meggátlására pedig nagyobb gond fordíttassék. Ezen eszközöket mint olyanokat említjük meg, melyek alkalmazása iránt a törvényhatóság saját hatáskörében intézkedhetik s illetőleg lépéseket tehet. Tekintettel azonban azon körülményre, hogy a most még csak egy vidék körén belül pusztító vész ragályos természetűnek látszik s így a vármegye határain túlterjedő fontossággal bir, szükségesnek tartjuk, hogy az országos kormány figyelme a bajra mindenesetre felhivassék, mely alkalommal megfontolandó még az, ha vajjon vármegyénk ne bocsátkozzék-e egyuttal oly tüzetes javaslatok tételébe is, melyek törvényhozási utra tartoznának s így jelesen örökösödési törvényeink megfelelő megváltoztatása; (pl. a leánygyermekek egyenlő örökösödési jogának korlátozása) továbbá a katonakötelezettség és hadmentességi díj tekintetében nyújtandó kedvezmények tárgyában olyképen, hogy minden negyedik fiúnak katonamentességét kieszközölné, a mi kétségkívül mélyreható ösztönként szerepelne a szaporúságra.

Ily törvényhozási intézkedések javaslata azonban a mi feladatunk körét meghaladván, azzal zárjuk be tiszteletteljes jelentésünket, vajha javaslatainknak meg lenne az óhajtott sikere!«

Ennyit az ügyben kiküldött bizottság jelentéséből. S most térjünk át a megye külső ismertetésére.

Somogy földrajzi fekvése közgazdaságilag nem mondható kedvezőnek, mert az egyetlen hajózható folyó, a Dráva, csak déli határan huzódik végig.

Hajózható tava, a Balaton, az éjszakin fekszik, az időnként tutajozható Sió pedig, a keleti határán folyik. Vasutai: a déli vasut a Balaton partján fut végig, tehát a megye északi határán, folytatása Zákány-Barcs-Pécs felé a nyugoti és déli határt képezi. Mindezen eddig elmondott *közlekedési vonalak* tehát, csupán e nagy megye szélén fekvő helyeket érintik és így csak a terület kisebb részének tesznek szolgálatot.

Magát a megye közepét csupán egy fő vasuti vonal szeli, a Zákány-Dombovári, mely a székhelyet, Kaposvárt is érinti; de ennek meg az a baja, hogy csaknem egész hosszában a törvényhatósági terület egyetlen jó útja — a Bach-korszakban sok költséggel épült kitünő Klinker-út mellett halad s így annak kiváló közgazdasági hasznát nemcsak csökkenti de azt bizonyos fokig feleslegessé teszi. Különben is ezen jelenleg első rendűvé átalakított állami vonal párhuzamos irányban fut úgy a Drávával, valamint a pécs-barcsi vasuttal, a Balaton partjával és az ezen parton végig haladó déli vasut részlettel is. Vagyis, egy oly területen, mely körülbelül északról délfelé ép oly kiterjedéssel bír, mint keletről nyugatnak és utóbbi irányban 3 vasuti fővonal 2 hajózható víz és egy elsőrangú országut halad; míg északról délnek a megyén keresztül, még kevéssel ezelőtt, egyetlen egy megbízható közlekedési vonal sem létezett! Mert hisz azon néhány kilométer kőuton kívül, mely még őseinkről maradt reánk s mely egyrésze még nemzedékünk által fentartatik, több nincs is és csak cseppenként készül megyénkben.

Nem azért, hogy közmunkánk nem volna és azt el nem költenők az utakra, sőt nagy munkával és apparatussal hányjuk ki minden tavasszal az útmenti árkot, reá dobjuk a sárt — a sárra; a mi aztán száraz időben egész jó utat ad, de nedvesben annál rosszabbat: két árok közzé szorított pocsolyát.

Főleg az agyagos talajon a kő nélkül készült út olyan, mint »a hazugság«, — minél többet akarsz rajta javítani, — annál rosszabbá teszed.

Eppen ezen kőhiányon segíteni volnának első sorban hivatottak a viczinális vasutak, melyek által a járatanabb vidékek közszükséglete fedeztetvén, idővel köves utak fejlődhetnének. Egy ily helyi érdekű vasutat már is sikerült az érdekeltségnek kiépíteni Szobb és Barcs között

és remélhető, hogy a különböző más, szinte észak-déli irányú vonalak, melyek egynémelyikére már az engedélyek megadat- tak, előbb-utóbb ki fognak épülni.

Nem hagyhatom itt említés nélkül azon aránytalanságot, vagy jobban mondva igazságtalanságot, a mely különösen a zónarendszer behozatala óta sujtja a cs. kir. szab. déli vasut mentében lakó adófizető polgárokat! Mert míg az állami vasutak és azok fenhatósága alatt álló magánvonalak vidékén fekvő helyek lakói és terményei, a zóna előnyei által a régi és a jelenlegi viteldíj közti különbségben egy magas %-ra rúgó indirect adóelengedést élveznek; addig a déli vasut mentiek, mint e haza legmostohább gyermekei, még mindig ezen társaság régi magas viteldijai alatt görnyednek, pedig ezek magasabbak, mint a magy. államvasútaknak a zóna előtti tételei, s úgy mondják, céljuk fedezni a déli vasut azon veszteségeit, melyeket az, néhány osztrák vonalain szenved.

A mondottakat az alábbi kimutatás legjobban illusztrálja:

Távolság kilométerekben	Gyorsárúként szállítva		Mint teherárú
	a m. kir. állami- vasut vonalain	a déli vasuton	
	viteldíj 100 kg.-ként o. é. krajczárban		
1—50	18	56	39 ³ / ₈
51—100	36	112	75 ⁶ / ₈
101—150	52	171	113 ⁴ / ₈
151—200	68	227	149 ⁰ / ₈
201—250	81	282	184 ³ / ₈
251—300	93	338	220 ⁴ / ₈
301—350	105	394	256 ² / ₈
351—400	117	450	291 ⁸ / ₈

Földtani szempontból a megye nagyjából három részre osztható. Keleti része kisebb-nagyobb lejtőkkel s dombokkal elterülő agyagos talaj, mely helyenként erősebb természetű, helyenként homok vegyületű jó buza s főleg sörárpa termő földet ad. Ennek északi kiterjedése Siófoktól Boglárig tart s onnét egyenesen délnek Kaposvár irányában halad és bekerítve az úgynevezett Zseliczséget, egész a Drávaig nyúl. Minél délebbre megyünk, annál erősebbek a lejtők, míg az úgynevezett Zseliczség már egészen hegyes természetűvé válik,

(a legmagasabb pontja 870 láb) ott a völgyek szűkülnek s csergedező patakokat vezetnek a Kapos vize felé. Somogynak ezen része kétségtelenül a legkieesebb s sok idegent, valamint a »homokhát«-ról való sok alsó-somogyit lepett már meg természeti szépsége, sok erdeje, szép kilátásai s harmatos völgyei által.

A másik rész egy széles, körülbelül 2 mértföld széles sávot képez a Balaton s a Dráva közt. A terep tökéletes lapály, itt-ott egy-egy csermely (itt »Rinya«) által szelve, melynek két partját egy rendszeren békarokkás rétecske szegélyezi. Talaja túlnyomóan homok, részben olyan, mely mint futóhomok még nemrég a szél játékát képezte.

Ujabban ezek legnagyobb része megkötöttet, ritkábban akác-, legnagyobb részt erdei- s fekete fenyő-ültetvényekkel, melyek nagy- és középirtokosainknál, örömmel legyen mondva, már annyira elterjednek, hogy az egész tájképet átalakítják, díszítik s annak egy egészen új jelleget kölcsönöznek. De más oldalról nemcsak talajjavítást eszközölnek, hanem egy nagy jóvedelem-emelkedésnek vetik meg alapját. Mert míg eddig az a homokbuczka legfeljebb mint rossz juhlegelő adott egy pár hatost, addig a homoki fenyő 30 évi letarolás mellett kat. holdankint s évenként egész 6 forint tiszta jóvedelmet hozhat. A betültetlen homokoknak további értékelésére egyébiránt a legujabban felkapott homoki szőlőtermelés van hivatva, s remélhető, hogy nagyirtokosaink nemcsak saját regieben fognak ültetni, de telepítés alá is adnak belőle. Különben ezen egész ugynevezett »alsó Somogynak« megvan a maga tipikus jellege s ez abban fekszik, hogy bár egészen róna, a szem még sem képes messze ellátni, mint az alföldön, mert a látkört mindenütt fák akasztják meg. Ennek oka nem csupán az, hogy ritka út van, mely fasorral szegélyezve nem volna, de legnagyobb részben oda vezethető vissza, hogy a hajdani »erdőországnak« minden lépten-nyomon megvan a maga eredeti bélyege.

Itt a rét mentében egy-egy ősi tölgyfa áll még, melyet a sok száz éven keresztül kiállt szelek sróf alakjára úgy eltorzítottak, hogy talpfának el nem vitte a kereskedő. Amott a kis berekben (nedves rét) égerfabokrokából lett terebélyes fákat kímélte meg tulajdonosuk. Főleg a községi legelők nedves helyeit lepik el ezek bőven, míg a szárazabb homokokat sokszor hatalmas méretű nyírfák ékesítik.

Vannak még ősi lábas erdők (öreg-erdők) is, melyek a hajdani fabőszégre emlékeztetnek, de itt már többnyire kivágták a szerfának használhatót; nem csak mert pénz kellett, hanem helyes okokból is, mert elszáradt a sudaruk, s most a hitványabb nyír, göcsös tölgy s cseren kívül ott más nem látható. Ezeket többnyire marhacsorda járja s a fakopogató harkály s kolomp hangjain kívül néha alig zavarja meg más az erdei csendet. Az ily területeket azonban mind gyakrabban újabb, fiatal erdőültetvények váltják fel, melyek kiterjedése évről-évre nagyobbodik s melyekben a jövő érdekében történt emberi fáradság, az alkotó erő, vigasztalólag hat a szemlélőre. Alig hiszem, hogy lapályon legyen megye, a mely aránylag annyi sikerült erdei kulturát mutathatna fel.

Ezen táj képezi egyszersmind Somogynak rozs- s dohányzónáját, itt terem az ismert szuloki s miki dohány, melyet régi értelemben vett »szűz« karban megkapni, ez idő szerint már oly nehéz, de mégis oly sokaknak sikerül!

A megyének harmadik legkisebb része, annak nyugati csücsát képezi. Ez megint egészen agyag s pedig kötöttebb az első résznél s terjed Marczalitól délre Barcsig, a melynek vidékén egész a Dráva s Mura összefolyásáig gazdag fekete alluviumba megy át. Ez, valamint az egész Dráva mente képezi a tengerinek fővidékét, főleg nagy mennyiségű cinquantint szállítanak innét polentának Olaszhonba.

Különben a földterület katasztrális holdankint művelési ágak szerint következőkép oszlik meg:

Szántóföld	Kert	Rét	Legelő	Nádas	Szőlő	Erdő	Termék- len terület
564.525	10.526	101.872	120.525	3.278	25.152	246.772	97.503

A szántóföld 48,300/0-a az egész területnek, melyből a községi jegyzőktől kért kimutatások szerint 41,010/0 kisbirtokokosok, vagyis volt urbéresok, 58,990/0 közép- és nagybirtokosok tulajdonát képezi.

Nagy meglepésemre szolgál, hogy ezen fontos adatokat megszerelhettem s így két csoportban tárgyalhatom a megye gazdasági állapotait. Hisz közigazdasági viszonyokat csakis a helyes társadalmi világitásban lehet alaposan megítélni. De sehol sem áll ez annyira, mint éppen Magyarországon, leginkább pedig a Felföldön s Dunántúl. A volt urbéres gazdálkodása egész más szempont alá esik, mint az intelli-

gensebb, közösséget már nem ismerő, közép- és nagybirtokosé. Az Alföldön a vagyonos és gazdagodó tanyarendszerű parasztnál ezen éles határ mindinkább elhalványodik. De ugy a Felföldön, mint Dunántúl annyira fennáll még, és fenn fog még soká állni az az éles válaszfal, mely két tyikus csoportra osztja a földbirtokosok fenn említett két válfaját, hogy soha sem kapnánk tiszta képet, ha azt egy pillanatra is szem elől tévesztenők.

A kishirtokosok (volt urbéreselt) birtoka három részben van kiosztva. Mely szabály alól csupán két község tesz kivételt. Az így kiosztott földeken a három nyomású gazdálkodás üzetik, olyformán, hogy az első évben ugarnak maradt részben, a következő évben őszi gabonaneműek, majd a harmadik évben tavasziak termeltetnek. A gazdálkodás e módja még a hatvanas, sőt az első hetvenes években is a legtöbb községben, igen kevés birtokos kivételével, a legkezdetlegesebb eszközökkel, mint faeke, faborona és sokszor minden trágyázás nélkül, sekély szántással történt.

A hetvenes években azonban, okulva a nagyobb gazdaságok által mutatott példán, okszerűbb földművelésre tértek, melyre egyrészt növekedő közterheink elviselhetése által kényszerítették is, de másrészt az élénk gabonaüzlet mellett uralkodott kitünő árak által ösztönöztettek. Primitív gazdasági faeszközeiket vassal cserélték ki; figyelmesekké kezdtek lenni a trágya értékére, földjeiket némelyek javítani kezdték, mélyebben és rendszeres időnkint szántottak, tisztább gabonaneműek termelésére törekedtek s mind e mellett a hármás vetésforgást megtartották. Ujabbán azonban az ugarnak maradt s télen és kora tavasszal némelykor megtrágyázott földjeikbe takarmánynemű növényeket kezdenek vetni; de ez sem történik minden baj nélkül; mert sok községben a közlegelők már feltörvék, s ezeket a közös ugar van hivatva pótolni. Ha azt egyik-másik beveti, hol legeljen a marha?

Innét aztán egy végtelen rendszertelenség származik, mely nagyon gyakran szolgáltat okot az elégedetlenségre a mely a haladásnak korlátúl fog szolgálni mindaddig, míg az új mezőrendőri törvény e kérdésnek helyes megoldását szabályozza. Hisz különben nem lehet tagadni, hogy minden conservativismus daczára is, meg ne volna a somogyi parasztnak a gazdasági haladás iránti érzéke, minek tanulságúl a következő

kimutatás szolgáljon, mely feltünti, hogy 1885-ben megyém *volt urbéresei* mily gazdasági gépeket birtak:

Faeke	1.349	Cséplőgép-járgány ..	615
Vaseke	19.608	Gőzcséplőgép	23
Faborona	8.323	Szecskaavágó	164
Vasborona	7.328	Rétgyalú	42
Irtó-eke	69	Kukoriczamorzsoló ..	75
Mélyítő-eke	7	Trieur	134
Sorvetőgép	12	Fahenger	981
Másféle vetőgép	4	Vashenger	13
Gabona aratógép ..	—	Fűkaszáló gép	3
Szénagereblye	43		

Ezen statisztika általam a községi birák ellenjegyzése mellett a jegyzőktől szereztetett be.

Ha e gazdasági eszközök statisztikáját tekintem, az ugyan még sok kívánni valót hagy fenn, de azok előtt, kik Somogy-megye kisbirtokosainak korábbi gazdasági eszközeit ismerték, lényeges előremenetelt mutat, a mennyiben a legnagyobb részt vasekéből, a kisbirtokosok tulajdonában lévő szántóföld 12:1 kat. holdjára 1 eke, majdnem fele részben vasboronából 15:7 holdra 1 darab és a járgányos cséplőgépéből 1 községre 2 darab esik. A különböző szerkezetű rosták pedig, mely kimutatásunkból hiányzanak, általán el vannak terjedve.

Közép, de főleg nagyobb birtokosaink gazdasága, úgy a gazdaságieszközök, mint a gazdálkodási rendszer tekintetében, ha nem is kivétel nélkül és minden tekintetben, de általánosan mondva, a megye gazdasági fejlődési korának színvonalán áll. Tapasztalt *középbirtokos gazdáink* és *nagyobb birtokosaink* képzett és gyakorlott gazdatisztjei, a talaj minőségéhez alkalmazott vetésforgás mellett következő gazdaságieszközökkel dolgoznak:

Faeke	3	Szénagereblye	476
Vaseke	8.891	Cséplőgép járgányok ..	126
Faborona	1.053	Gőzcséplőgép	260
Vasborona	5.051	Szecskaavágó	369
Irtó-eke	286	Rétgyalú	229
Mélyítő-eke	213	Kukoriczamorzsoló ..	320
Sorvetőgép	505	Trieur	376
Másféle vetőgép	126	Fahenger	1.201
Gabona aratógép	38	Vashenger	506
Fűkaszálógép	56		

Vagyis: lévén a közép és nagybirtokosoknak összesen 333.013 kat. holdjuk, esik egy ekére 37 kat. hold, a mi egyenlő 49 magyar holddal. Tehát tökéletesen megfelel azon cynosurának, melyet az utolsó 10 évben megyében a nagybirtok instrukciójára szokás volt felvenni, t. i. 50 magyar holdra egy pár vonós, — vagyis egy eke. Még ezen felül esik a specialis célú ekékből együtt 666 kat. holdra egy darab. Ez mutatja legjobban a mélyebb szántás és így az intensívebb takarmány-termesztés csekély kifejlődését, — mely eddig a nagyobb birtokoknál is nagyon kevés kivétellel, csupán a belsőségre, vagy az ugynevezett takarmányosra szorul.

A vetőgépek száma együtt 631 drb., szinte kielégítőnek mondható, ha tekintbe vesszük, hogy a »közép és nagybirtokosok« szántóföldjei közt fel vannak véve mindazon kisebb középbirtokok is, a melyek egy részénél, (talán tőkehiány miatt) sajnálattal kell kimondanom, nem nagyon tapasztalható a haladás s így a vetés is még nagyobbára kézzel történik. És azért mégis átlagban 527 kat. holdra, vagyis circa 700 magyar holdra esik egy vetőgép. — Gabona-arató gépek, részben a nem túlságosnak mondható napszámok, illetőleg arató béreknél fogva, részint a csekély bizalom miatt, melylyel a közönség ezen komplikált gépek iránt viseltetik, — csak nagyon gyéren — s inkább kipróbálás céljából vannak elterjedve. Meggyőződésem, hogy az itt kimutatott 56 drb. közül alig 30—40 százalék van működésben. — A fűkaszalógép, mint viszonyainknak jobban megfelelő, már inkább kezd terjedni, főleg ott, hol uradalmi gépészek, az oly gyakran előforduló javításokat, rögtön és helyben elvégezhetik.

Szecsavágóból és trieurból körülbelül ezer kat. hold szántóra esik egy darab; ez ugyan nem sok, de épen ezen gépek szaporítására általában észrevehető lendület indult meg. — A cséplőgépeknél látjuk, hogy a gőz a járgányt már jóval felülmulja. Sőt a gőzcséplők némely vidéken már versenyeznek is egymással, úgy hogy némely gőzgéptulajdonos idegen (vendég) cséplést, már 12-ed vagy 13-ad részért is elfogad.

A királyi építészeti hivatal kimutatásából látjuk, hogy az egész megyében volt 1885-ben gőzkazán működésben 353 darab, 1891-ben pedig 415 darab, a mi 6 év alatt 17 százalék szaporodásnak felel meg.

A munka-eszközökről áttérve magára a *kézimunkára*, mindenekelőtt megjegyzem, hogy a megyénknek aratás-időben szükséges kézimunkát, a megye aránylag gyér népessége kellő mennyiségben nem szolgáltathatja, s ennél fogva, főleg a megye nyugati s délkeleti határain a szomszéd megyékből előre szerződöttest aratók vannak alkalmazásban.

Az aratókat leginkább Zala, Tolna, Vas, Baranya megyék szolgáltatják. Az arató-munkabér leginkább 10-ik rész, ritkán 11-ik, még ritkábban pénz, avagy szerződésileg kikötött gabonamennyiség. Legtöbb helyen azonban a 10-ik részen felül még kötelesek 1, vagy 2 hold takarmányt kaszálni. A gabona cséplése, vagy részért, mely esetben 3 százaléktól 6 százaléig változik a munkások díjazása, vagy 40 krtól 1 frt 20 krig fizetett napszamosok közbejöttével történik, mikor is a cséplőgép nagyságától függő munkások száma szerint egy napi cséplés 10—30 frtba kerül. A kaszálás, ha részben történik, a rét jósága szerint $\frac{1}{2}$ résztől $\frac{1}{4}$ részig váltakozik. — Mig a pénzért való munkáért magyar holdanként gyűjtéssel együtt átlag 2—2⁵⁰ frt közt lehet felvenni. A hol a gereblyézést az uradalom teljesíti, ott helyenként 1²⁰—1⁶⁰ frtért is megkapható. Kapás növények munkáltatása 40—60 kr. napszám fizetés mellett, magyar holdanként, tengeri 6—14, répa 8—16, burgonya 8—10 frtba kerül. A munkáltatás közti e nagy különbségeket, részint a napszám bér ingadozása, részint az időjárás, legnagyobb részben azonban a vidék népességi aránya okozza. Különben legnagyobb részben a kapásnövények még részművelés tárgyát képezik. A burgonya feles, mig a répa vidékenkint már harmados, a tengeri meg plane negyedesre is leszállt. A gazdaságokban alkalmazott napszámok értéke felnőtt férfinal az évszak szerint 40 kr. és 1 frt 20 kr. közt váltakozik.

Az elmúlt 24 évnek Somogy megyére vonatkozó terménystatisztikája, melylyel a tisztelt hallgatóságot untatni nem kívánom, arra tanít bennünket, hogy mig az őszi buzával, őszi árpával s rozsszal bevetett területek csupán évenkénti hullámozást mutatnak, de sem feltűnő emelkedés, sem fogyás nem észlelhető, addig a tönköly termelése szerencsésen lejártta magát. A tavaszi kalászosok, buza, ugy mint rozsa emelkedésben vannak, de leginkább az árpa, mely utóbbi főleg a Balatonmelléki árpavidékeken nagyon felkaroltatván, a zab rovására

terjesztetett ki, mert míg az árpa által bevetett terület 9 év alatt 22 ezer hektárról 26 ezerre emelkedett, addig a zab közel 23 ezerről 19 ezerre szállott le. Egyébiránt a zabvetés fogyása nem csak az árpa emelkedésének, hanem azon ténynek is tulajdonítható, hogy az irtásföldek, melyek nálunk az első években kizárólag kukoriczával és zabbal vettetnek, már sajnos, — túl vannak ezen első éveken. Csak a legújabb évek árhanyatlása adott ismét nagyobb lendületet a zabvetésnek, mint oly növénynek, melyet a tengerentúli verseny még eddig alig érintett és a mely ennél fogva még legkevesebb árhullámozást mutatott. Az árpa érdekében még felemlitem, hogy főleg a Balaton mentén már a parasztok is chevalier-árpát vetnek és hogy 9—10 frtos árpa nem tartozik a ritkaságok közé.

A vasutaktól beszerzett adatok nyomán legalább megközelítőleg iparkodtam a megye *gabonakivitelének* átlag mennyiségeit megállapítani és a következő eredményt nyertem. Elszállítatik a megye területéről évente átlagosan

800.000 q. buza 235.000 » árpa,

100.000 » rozs, 50.000 » zab,

a mi az átlagos árak szerint körülbelül 9 millió forint értéket képvisel.

Ha már most azt keressük, hogy mi marad ebből a termelőnek, s felvesszük, hogy a gazdaságok regijeje és a saját fogyasztás az összes állattartásból való jövedelem felül még a tengeri árat és a fenti gabonajövedelem egy negyedét felemészti, marad a 9 millióból 6,750.000 frt. Ezt felosztva a megye szántóföld és rétösszegére, esik egy kat. holdra 10 vagy egy magyar holdra 7 frt 50 kr. Ha pedig a felosztásra a legelőt is bele vesszük, akkor k. holdjára 8, magyar holdjára 6 frtot nyerünk. A mely egységarak meglehetősen meg is közelítik a megye területén divó átlagos földbéreket.

És ez némileg megnyugtat az iránt, hogy a sok oldalról meglehetősen fáradsággal összeszedett adatok legalább nagy átlagokban megközelítik a valóságot. De megnyugtat még egy más összehasonlítás is. Ha ugyanis a vasutak által elszállított mennyiséget, valamint a gabonafélékkel bevetett holdszámra szükséges vetőmagot levonom a termésből, megkapom a fogyasztást. Ezen fogyasztási mennyiséget elosztva

a lakosság számával, egy egészen a valószínűségnek megfelelő eredményt kapok. Ezen számításom szerint esnék fejenkinti fogyasztás:

rozsból 1[·]₈₀, hektoliter, míg az országos statisztikai hivatal becslése 1[·]₉₀.

buzából 0[·]₄₇ hektoliter, míg az országos statisztikai hivatal becslése 0[·]₉₀.

Rozsból tehát az eredmény majdnem egyezik, a búzá-nál mutatkozó nagy különbséget pedig annak vagyok hajlandó tulajdonítani, hogy népünk jóval több kukoriczát fogyaszt a buza rovására, mint azt a rendes statisztikai becslésnél felvenni szokás. A mi annyit tesz, hogy rosszabbul táplálkozik mint a hogy rendszeren felteszik róla, — mit egyébiránt az ujonczozási első korosztály haladó fejletlensége is bizonyít.

A megye *állattenyésztésének* alapjául szolgál 101.872 k. hold természetes kaszálón és 120.525 k. hold legelőn kívül az összes mesterséges takarmánytermelésre felhasznált terület, közel 30.000 hold.

A természetes kaszáló kis- és nagyobb birtokosok között következőkép oszlik meg:

Kisbirtokosok tulajdona = 47[·]₆₁%

Közép- és nagybirtokosoké = 52[·]₃₉%

A rétmívelés kisbirtokosainknál a legkezdetlegesebb, a lapályos helyeken fekvő rét-területek okszerű árkolásáról szó sincs, a hol mégis az árkolásnak némi nyomai látszanak, az a legczélszerűtlenebb és a legelhanyagoltabb állapotban van; ennek következménye, hogy egyes vidékek egész évi szénatermését csekélyebb záporok is tönkre teszik. A rétföldek gondozása legfőlebb a vakondturások elteregtetése és némely vidékeken igen szórványosan a tavaszszali megboronálásban nyilvánul. A hol pedig a trágyahiány miatt kimerült rét nagyon keveset, avagy semmit nem terem, főlészántják és gabonával, néhol takarmánnyal vetik.

Nagybirtokosaink rétmívelése is távol áll a kor kívánalmától, a mennyiben alagszövezést csak újabban kezdenek létesíteni, a réttöntözést pedig, azt lehet mondani, nem ismerik.

A legelőket a kevésbé értékes rónák és a cserjékkel borított dombos helyek képezik. Míg az erdős legelők, sokszor nedves berken vonulnak végig. Az egyes vidékek helyrajzi és

talajviszonyai szerint használhatóság tekintetében nagyon különbözök, általában azonban kedvező időjárás mellett legelő állataink nyáron át kevés istállózást kívánnak, főleg az erdei legelőkön.

Statisztikai adatok szerint a takarmánnyal bevetett terület nagysága 11 év alatt közel megkétszereződött. 1880-ig változatos, de 1882-től fogva fokozatosan emelkedik, mi nemcsak a nagybirtokok rendezésének, hanem azon körülménynek is tulajdonítható, hogy utóbbi időkben kisbirtokosaink is mindjobban kezdenek vetett takarmányt és pedig nem annyira lóherát, luczernát, mint zabos-bükkönyt termelni.

Az utolsó állatszámolás Somogy megyében 122 ezer darab *szarvasmarhát* mutat ki. Ebből 6% színes, ugynevezett csira, mely inkább a nagyobb helységek körül csoportosulva, részint nagyobb tehenészetekben, de itt tiszta törzfajban található. Az összes létszámban van még 4% bivaly, melyek többnyire a balatonmelléki nagy lápok kihasználására tartatnak. A többi még mind a magyar fehér marhához tartozik s az el nem darabolt közlegelőjű községekben még a parasztbirtokosnál is szép fajjellegű példányokban található. Bár sajnós, a hanyatlást tagadni nem lehet. Hisz magából állatstatisztikánk összehasonlításából is kitűnik, hogy 15 év alatt a megye szarvasmarha-állománya 4%-kal fogyott.

Kétségtelenül szomorú tény ez, főleg ha tekintetbe vesszük, hogy csak az utolsó 5 év alatt Magyarország szarvasmarha-állománya 6.12%-kal növekedett. Ha már most a szarvasmarha apadását a mesterséges takarmányterület (fentebb kimutatott) növekedésével állítjuk szembe, arra a következtetésre jutunk, hogy a mesterséges takarmány szaporodása nem az állatállomány számát emelte, hanem csupán az elkövetett bűnökért tett eleget, azaz a feltört réteket és legelőket volt hivatva helyettesíteni s talán részben az erdőnek befásított legelőket is.

Nézzük most kissé közelebről a szarvasmarha-állományt, hogy tisztában lehessünk az iránt, miként állunk másokhoz képest:

Egy □-kilométerre esik szarvasmarha:

Angliában	31.3
Németországban	29.2
Ausztriában	28.6

mostani generáció ilyet még elképzelni sem tud. Egyébiránt a mennyiség apadása, mely még a hetvenes évek óta is 4⁰/₀-ot meghalad, korántsem oly ijesztő jelenség, mint a szarvasmarhánál. A közlegelők feldarabolásában és a fuvarozások csökkenésében leli természetes magyarázatát. Különben még mindig több a ló Somogyban, mint máshol, mert míg itt 7¹/₂ esik egy □-kilóméterre, addig átlagosan Magyarországon csak 6^s, körülbelül annyi mint Angliában és Németországban.

A lónál egyébiránt a közgazdasági fontosság nem is a mennyiség, hanem a minőségben keresendő. S e tekintetben a legújabb időben tagadhatlan előmenetel tapasztalható, nem csak a nagy ménesekben, de kivált a népies tenyésztésben. Az állami méntelepek, kiállítások, versenyek és katonai lóvásárok mégis csak megteszik a kellő hatást és ma már a megye bizonyos vidékein oly szép lóanyagot látunk a földműves kezén, a melyet némely ménes-tulajdonos csakugyan megirigyelhetne. Legnagyobb kárukra szolgál azonban azon rossz szokásuk, hogy a csikót korán veszik használatba. Hogy ez mennyire általános, azt nemcsak a nép közt élő ember a saját tapasztalatából ismeri, de még a statisztikából is kitűnik. Ha ugyanis a volt urbéreses birtokában lévő ekéket az 1884-iki állatstatisztikával összevetjük, feltűnő, hogy a somogyi volt urbéreses összes vonóereje, nevezetesen ökrök (teheneket itt nem jármoznak), kanczák, heréltek és mindenfajú 4 éves lovak összege párosával számítva nem szolgáltatnak elég vonós erőt a kimutatott ekékhez. A hiány pedig épen akkora, hogy a kimutatott 3 éves csikók által fedezhető. Nyilvánvaló tehát, hogy ezen 3 éveseket is mind igázzák. Legújabbban mégis tapasztaljuk, hogy a jobb lónevelő polgároknál ez a félszeg módszer jobb belátásnak kezd helyt adni. A jó példa általánossá válása nagy mértékben fog lendíteni népünk lótenyésztésén.

Különben érdekes és jellemző, hogy míg magyar népünk örömmel és szenvedélylyel tenyésztí a lovat, addig a németek többnyire csak csikókat vesznek s azokat kihizlalva nagyra növesztve adják tovább, de anyakanczát csak nagyon elvétve lehet náluk találni.

A nagyobb birtokosok ménesei is apadóban voltak az utolsó 30 év alatt, de a legújabb időben nem várt mértékben

szaporodnak. Az ideai összeírás mutatja, hogy csakis oly ménes, a melynél legalább 15 anyakancza képezi az alapot, Somogy-megyében 34 van, a melyek anyagját 921 kancza képezi. Ezekből 34 telivér, 142 nehéz munkás (nori, percheron), 749 pedig félvér, részben lipiczai. Ezenkívül még csaknem minden közép- és nagybirtokosnak megvan a maga kis lótenyésztete, melyben a körülményekhez képest 4—14 anyakancza után nevel.

Egyébiránt, hogy mennyiségre ez mily kis részét képviseli a megye lótenyésztésének, mutatja azon tény, hogy az összállománynak csak 14%-a van nagy- és középbirtokosok kezében, a többi mind parasztoké.

Nagyon jó intézményt tart fenn, már közel 10 év óta a megyei gazdasági egyesület (sajnos, hogy működése mindeztideig ez egyetlen fontosabb sikerben összpontosul) azáltal, hogy Kaposvárott évente lódíjazással egybekötött lóeladásokat rendez, mely célra a nagyobb tenyésztők részvényekre 100 lóra való istállót is építtettek. Ez alkalommal rendszeren elég szép számban jelennek meg kivált a bécsi és külföldi vevők és így lehetővé válik az értékesebb lovat is a megye területén értékesíteni. Sajnos, hogy ezen jó alkalmat földmivelő tenyésztőink eléggé ki nem használják. Annál nagyobb áldás reájuk nézve a tavasszal és ősszel megtartott katonai lóbevásárlás, mely a felesleges közvetítő rovására már néhány forintocskát tartott benne a paraszttenyésztőnek ügyis kongó zsebeiben. Csak az a baj, hogy a megrövidített, de annál élelmesebb lókupecz a vásárok előtt, még februárban bejárja a parasztok istállóit és lovaikra mindenféle bajt reá fogván, elhitesi velük, hogy: »a katonák majd úgy sem veszik meg«, s így olcsón kicsikarván a lovakat, nyomban szép nyereséggel tovább adják a lóavató bizottságoknak. Nagyban lehetne tehát a kis tenyésztőktől egyenesen összevásárolható lovak mennyiségét emelni, ha a lóavató bizottságok csak ezen vásárok *után*, nem pedig *előtt* fordulhatnának a lólíferans áruí felé.

Főleg a megye homokos részén található nagy számú kopár, csak rövid füvekkel benőtt legelői elkerülhetlenné teszik a *juh* tartását. A somogyi égalj, talaj és legelő behatása a gyapjura finomítólag hat, a juhtartó birtokosok túlnyomó része a természet ezen irányát jól felfogva már

évszázadon keresztül a *superelecta merinó*t tenyésztette, melynek fajtát többen a nagyurak közül még e század elején egyenesen Spanyolországból hozatták be. Később a negretti irány tört utat, míg az utolsó évtizedekben a birtokosok egy része nemesített fésűs, sőt kis részben húsbirkára ment át, bár a nagy többség még mindig a kisebb és finomabb irány mellett látszik maradni. Ezek a gyapjut nagy részben saponariás meleg háti mosással, patyolatfehérre mosva, egyenesen francia posztógyárakba szállítják, (a somogyi finom gyapjúnak legnagyobb része *Elbeuf*be megy), a honnét mint legfinomabb fekete szövet, mint frakk- és reverenda-kelme tér vissza hozzánk.

Nincs idyllikusabb látvány, mint egy verőfényes májusi napon egy erdővel szegélyezett kies rétvölgynek üde zöldjében látni a megmosott, de még nem nyirt juhokat, melyek csak úgy fénylenek a fehérségtől és dideregve szárítják locskos bundájukat a jőtevő nap sugaraiban. Mily szép ez, mily munkából áll, mennyi befektetés és tapasztalat kell ahhoz, hogy oly hibátlan szép mosást állítsunk elő; és mégis, mily hálátlanná válik évről-évre mindinkább! A gyapjúárak fokozatosan hanyatlanak, a finomságoknak magasabb fokát mindinkább gyengébben honorálják a vevők. Sokan már zsirban (mosatlanul) kezdenek nyírni s a magas nyereséggel dolgozó gyapjúmosógyáraknak engedik át a mosás munkáját.

Mért nem állanak össze a gazdák, mért nem csinálnak szövetkezetileg gyapjúmosó-gyárat a megyében? A szállítást megtakarítanák és az eddigi nyereség-kevesebbet egy jó része pedig megtérülne a gyári gyapjúmosás olcsósága által. Annál könnyebben keresztülvihető volna ez, miután a juhállomány-nak 98%-a a nagy- és középbirtokosok kezében van s így csak az intelligens, számitani tudó elemmel volna a szövetkezetnek dolga.

A juhállomány egyébiránt a jövendő állatfelvételben valószínűleg tetemes fogyást fog mutatni, miután az árdepressió folytán a juhot, melyet most már csak »*malum necessarium*«-nak tekintenek, mindenfelé szarvasmarhával iparkodnak helyettesíteni, a hol csak némiképp is megengedik a helyi körülmények.

A sertés-tenyésztésnek 26%-a van csak a nagyobb birtokosok kezében, míg a többi mind parasztok és cselédek közt

oszlík meg. Ez a látszólagos aránytalanság onnét ered, hogy a parasztbirtokos és cseléd mindegyike egyenlő arányban tartja a sertést, vagyis jobban mondva, mindegyik annyit tart, a mennyit csak tud, gazdasági tekintetből akár czélszerű az, akár nem, az illető vidéken. Mert zsirra, szalonnára szüksége van, készpénze pedig nincsen, hogy azt a piacon megvegye. A közép- és nagybirtokosok pedig mindinkább felhagynak a sertéstenyésztéssel ott, a hol a vidék nem kiválóan arra való.

Sőt az utolsó évek áringadozásai nagyon sok jobbmodú kisbirtokost is nagymértékben elijesztett a sertéstenyésztéstől, ugyannyira, hogy még a Kaposvár—Zákány közti vasutvonal hosszában évek óta oly virágzó, Sopron és Bécsujhely irányában működő fiatal sertéskivitel is szünőfélben van. A miannál sajnálatosabb, mert éppen parasztbirtokosok voltak azok, kik ezzel egy nagyon jövedelmező piacot vesztek.

E mellett még elég örvendetes, hogy a barcsi sertéshizlaló részvénytársaság a nyomott árak idejében is szépen haladt, sőt fennállása óta legalább vidékén a már is kedvtelenségnek indult sertéstenyésztésnek ismét újabb lendületet kölcsönzött.

Az egyenkint lehetőleg röviden vázolt állatfajtáknak hasznossága és elegendősége iránt csak akkor szerezhetünk magunknak közgazdasági tájékozást, ha azok számát egy képbe foglaljuk össze. Erre a magyar statisztika által legújabbban használt redukálási alapot véve, legyen szabad egy pár számból álló kimutatást felhoznom.

E szerint Somogy megyében :

Állatnemek	Osztó	A parasztbirtokosok redukált állat állománya	Közép- és nagybirtokosok állománya
magyar szarvasmarha	1	75.464	34.643
színes	1	4.943	2.930
bivaly	1	345	4.270
ló	1	43.661	7.152
szamár-öszvér	1	409	355
sertés	5	25.289	8.785
juh	10	795	50.933
kecske	15	53	4
összesen		150.959	109.072
kecske és sertés kihagyásával		125.617	100.283

Vagyis esik egy darab redukált

marhára az illető birtokos - kategória			
szántóföldjéből	1.5 k.	hold	3.0 k. h.
kecske és sertés kihagyásával	1.8 »	»	3.3 » »
szintügy: természetes kaszáló	0.3 »	»	0.5 » »

Ebből kitűnik, hogy az átlagos instrukezió nem mondható rossznak; a közép- és nagybirtokosnál sem, de legkevésbé a parasztbirtokosnál, vagyis más szóval a trágya-produkcióra az állat megvolna, csak az arra való gond nincs meg. Hisz nagybirtokosainknál is — sajnos — csak elvéve találunk még rendezett s gondozott trágyatelepet; középbirtokosainknál pedig ez éppen a ritkaságok közé tartozik. De mit mondjunk parasztbirtokosainkról, kik nemcsak hogy nem gondozzák, de némelyek még nem is gyűjtik a trágyát, pedig ők épp úgy reá szorulnak, mint a nagyobb birtokosok és kétszer annyi trágyát produkálhatnának jelenlegi marhaállományuk mellett.

De még rosszabb világításban áll előttünk a trágyázás ügye, ha tekintetbe vesszük, hogy néhány esztendeje nagy lendületet vett a préselt szalma exportja osztrák papirgyárak számára és bár közgazdaságunk szerencséjére több szalma-exportáló ügynök belebukott üzletébe, még mindig ott ólálkodnak a különböző vasuti állomásokon a szalmasajtó gépek. Mind megannyi bitófa, melyre a szalmaeladó kisbirtokos gazdálkodásának jövőjét felakaszthatja! Készakarva mondom kisbirtokos. Mert közép- és nagybirtokosaink közt már nem találkozok oly elmaradozott, ki eladná szalmáját a trágyához szükséges alom rovására. A kik mégis eladják szalmájukat, helyes számításból teszik azt. Mert részint már műtrágyákat kezdenek alkalmazni, részint pedig következőkép segítenek magukon: A Balaton déli partján ugyanis egy sok ezer holdra terjedő láp huzódik végig, ugyanaz, a melyben a fentemlített horvátajkú községek fekszenek. Ezen lápnak gyepretege alatt a terület legnagyobb részén egy fél, egész egy méter vastagságú tőzegtelep fekszik, melynek kiaknázását alig egy-két év óta kezdték meg, mely azonban a legszebb jövőre nyújt kilátást. Jelenleg még csak nyers téglákban használják fűtésre és köbméterje 50 krért kel, csak kevesen kezdik alomul használni, de ezek aztán bátran el is adhatják szalmájukat. A láp mentében való közlekedés hiánya okozza, hogy még mind- eddig a külföldön most már oly magas fokra fejlődött tőzeg-

ipargyárak még eddig itt nem keletkeztek: De ugy hiszen, nincs messze az idő, midőn részben a balatonmelléki tőzegkorpora (Torfmull) fogja elősegíteni a fővárosi csatornázás kérdésének megoldását.

A földmivelés és állattenyésztés után az *erdőgazdaság* az, mely a megye lakosságának megélhetésében fontos szerepet játszik. A mi érthetővé válik, ha tekintetbe vesszük, hogy azon számtalan erdőpusztítások után, melyeknek az utolsó félszázad tanuja volt, még mindig a megye területének közel $\frac{1}{4}$ része a kataszterben erdő czímen figurál. Tökéletesen ennyi mai nap már nem áll fenn, de Tallián Gyula alispán urnak szives közbenjárása folytán, kinek különben is sokféle adatokért köszönettel tartozom, ez évben létesített összeírása szerint még mindig 219.394 holdra rug a megyének összes erdőterülete.

Ebből kerekén 25% a 40 éven aluli állag, vagyis 54.473 hold. Mely ismét következőkép oszlik meg (öleket elhagyva):

10 éves s azon aluli	18.353 hold
20 » » »	15.766 »
30 » » »	11.343 »
40 » » »	9.011 »

Miből láthatjuk, hogy az erdősitett terület nagysága, bár 30 év alatt megkétszereződött, de még nagyon távol áll attól, hogy a status quo fentartását előidézze. Vagyis más szóval feltehető, hogy a megyei erdőterület a jövőben továbbra apadni fog, még akkor is, ha megengedjük, hogy az erdősitendő terület tetemesen növekedni fog. Legmagasabb a fiatal erdők százaléka a dombos igali járásban (60%), mig legcsekélyebb a csurgóiban, a hol a 40 éven aluli állag csak 10%-át képezi az összterületnek. Különben nem szabad tekinteten kívül hagynunk, hogy az összes erdőterületben sok oly terület is foglaltatik, mely inkább legelőnek használtatik, de mert még vén fákkal van beállítva, az erdők közé soroztatott. Kár, hogy az ilyeneket nem lehet külön kimutatni, azért mindig csak az összerdő-területhez lehet viszonyítani a felújítottat.

Ha itt is külön választjuk a volt urbéresek tulajdonát, melyek természetesen köz-erdőt képeznek a magánosokétól, következő képet kapunk:

Volt urbéresek összes erdőterülete 25.673 hold, melyből a 40 éven aluli, vagyis újított rész 4.534 hold, vagyis 18%. A magánosok erdeje 193.721 holdat tesz, melyből újított 49.963

hold, vagyis 27% található. Ezen aránytalanság megdöbbentő s a községi erdei viszonyok rendezetlenségére vezető vissza. Hisz az erdőtörvény keresztülvitele ugyszólván még alig történt meg, pedig ez egy oly életkérdés a községekre, a melynek komolyságát kicsinyleni nem volna szabad! Van oly járás is, a hol a községi erdőknek 5%-nál sincs több fel-erdősítve!

Némelyek azzal vigasztalják a községi birtokosokat, hogy »se baj! a mig kapunk fát az urasági erdőkből.« Igaz, hogy ehhez még aránylag könnyen jut a paraszt, mert téli favágó munkáját, irtást, hasábolást nem számítja és szerez általa tüzelő anyagot. De a gyermekeire kellene gondolnia, vajjon jut-e majd azoknak is?

Hisz a tűzifa-árak az utolsó évtized alatt hallatlanul mentek felfelé, úgy, hogy a hol még pár év előtt 6 frtért kelt a kemény hasáb öle, ott ma 9, 10, sőt helyenkint 12 frtot is adnak az erdőben. Ugyanily fordított arányban szálltak le a famunkás bérei. A hol hajdan 80 kr.—1 frt. volt egy hasáb öl vágása s rakása, ott ma 50—60 krért örömmel elvállalják ugyanazt a munkát.

Faipar a megyében alig van kifejlődve. Ha csak a tölgy kéreg-háncsolást nem számítjuk oda, a mely a legutóbbi években kezd magának egy kis tért hódítani. A megye főbb fanevei különben cser s tölgy, helyenkint nagy mértékben gyertyánnal vegyítve. Bükk többnyire csak a Zseliczségben. Hárs az agyagos talajokban gyomként nyomja el szomszédjait, úgy mint homokosabb helyen a rezgő nyár- és nyírfa, mely különben a vén tölgygyel együtt Somogynak tipikus alakja. Tülevelűek, melyek kivált *Pinus Austriaca* s *Sylvestris* a homokon mesterséges nagy állagokat képeznek, 25—30 évnél magasabb korban még nem találhatók.

Épület- és szerszámfának való mindinkább gyértől a megyében, és sok nagyobb birtokos van már, ki a hajdan tölgyfában oly gazdag vidéken, piacról hozatja azt, mit gazdaságában használni kénytelen. Fenyőgerendát, léczet és deszkát fákereskedők közvetítése által a stájer erdők szolgáltattak.

E helyen tartom jónak a *vadúszatról* is megemlékezni, a mely az utolsó évtized alatt oly haladást mutat fel, hogy méltán sorolható a megye jövedelmi forrásai közé; a mennyiben a terítékre hozott hasznos vad értéke 1887-től 1890-ig

83.915 frtról 133.846 frtra emelkedett. A kép tökéletességének kiegészítésére pedig alább közlöm az 1890. évben terítékre hozott vadak részletes kimutatását.

<i>Hasznos vad:</i>		<i>Kártékony vad:</i>	
Szarvas és szarvassuta	273	Róka	1.054
Dámvad és dámvad-		Vadmacska	216
suta	259	Borz	232
Özbak és özsuta .. .	1.791	Vidra	114
Vaddisznó	37	Sas	447
Nyul	59.950	Sólyom, karvaly, ká-	
Lapin	2.842	nya stb.	16.064
Fácán	16.393	Kis ragadozó madarak	2.040
Fogoly	64.993	Egyéb kártékony vad	19.763
Fürj	5.420	Összesen	<u>196.001</u>
Erdei szalonka .. .	1.476		
Sárszalonka	132		
Vadkacsa	1.240	Hasznos vad értéke	133.846 frt.
Vadlúd	258		
Egyéb hasznos vad ..	1.007		

Hogy mindeddig miért időztem oly soká a mezőgazdaságnál s mindannál, a mi ezzel összefüggésben van, annak okát is legjobban a statisztika világítja meg, mely szerint a megye 326.835 léleknyi lakosságának csaknem 95% foglalkozik gazdálkodás- és általában földműveléssel, míg iparüzéssel 4,4%, kereskedelemmel pedig éppen csak 0,3%. Ez szolgáljon magyarázatul azon rövidségnek is, melylyel az ipar és kereskedelem felől szólhatok.

A *házi-ipar*, mint már a bevezetésben is említém, mint mindenütt, itt is hanyatlóban van s most már csupán a kender s len szövésére redukálódik. A megyének 308 községe közül már csak 56 község az, melynek lakossága még kender-szövéssel foglalkozik, de a főcél a saját használat, piacra csak az esetleges fonalfölösleget hordják.

1884. év óta kiadatott: a megye területén képesítéshez kötött iparigazolvány összesen 2.284, megszűnt 74. Iparengedély »B« lastrom szerint 482, megszűnt 32. Egyéb iparoknak »E« lajstrom szerint 489, megszűnt 16. Ezek összegéből levonva a megszűntek összegét, a nyert eredmény körülbelül a lakosság egy százalékát teszi.

Ipartársulat alakult 40, ebből 24 vegyes.

A vizimalmok száma apad a gőzmalmok folytonos szaporodása mellett, mely mozgalomnak az utolsó évek szárazsága csak annál nagyobb lendületet adott. Mai nap már a megye területén működő gőzmalmok száma 82, melyek közül több már műmalom számba is mehet.

Különben gyárakban is nagyon szegény a megye, de ha a valódi ipart űző gyárak fejlődésében van is egy nagyon csekély haladás, addig a gazdaságiakban, kivált az adózási viszonyok folytán hanyatlás állott be. Még a 60-as, 70-es években nagyon tetemes volt a szeszgyárak száma, mai nap az egész megye területén egy gazdasági és egy nagyobb szeszgyár van működésben; az egyetlen kisebb serfözde pedig, egyéb okokból tavaly szűnt meg.

A megye *székvárosa*, Kaposvár, az állami vasuti javító műhelyen kívül, csak három téglagyárt és három szódagyárt tud felmutatni, ezenfelül csak Szigetvár s Curgó azon helyek, melyek ily hasonló czímen a »somogymegyei gyárvarosok« közé sorolhatók. Ugyanezen helyek, valamint a többi járási góczpontok képezik a kézműiparosok és néhány nagyobb gabonakereskedőnek székhelyét, de forgalom tekintetében legalább is egy magasságban áll velük a déli vasut mentén, a Balaton partján fekvő kis boglári állomás, mely több nagyobb export-czégnek központja.

De közzgazdasági szempontból mindezekon messze felül emelkedik a megyének egyetlen kikötő városa, Barcstelep, mely az utolsó 25 év alatt egy szerény kis faluból amerikai város módjára, gombaképen cseperedett fel, azt lehet mondani, országos emporiummá. Barcstelep a Dráva folyó partján fekszik és egy közuti hid és egy külön vasuti hid köti össze Szlavóniával, melynek úgyszólván kapuját képezi. Még nagyobb fejlesztő erővel volt reá nézve azon tény, hogy a hajózható Drávanak mindeddig még végpontját képezte, tehát az átrakodó-állomást hajóról a vasutra. Ezen felül négy különböző vasutvonalnak végpontja. Itt állnak a budapesti Escomptbanknak a budapestiekhez hasonló raktárai, melyek évente 6 millió frt. biztosítási értéken felül raktároznak gabonát, mely részint a vidéken termett, nagyobb részben pedig a Dráván érkezik az Aldunáról és útban van akár a nyugati országhatár, akár a tenger felé. Országunk semmi más városát sem kivéve, Budapest után itt szokott a legnagyobb látható gabonakészlet raktározva lenni,

mert e közraktárokon kívül még több nagyobb exportcég is bír ottan saját rakhelyeket. Itt van a »société à l'importation de chène« francia fűrészgyára és faraktára. A gyár csupán keményfát dolgoz fel deszkának, parkettnek és boritékdeszkának és az ilykép feldolgozott árút Franciaországba szállítja. Állandóan 100 munkásnál többet foglalkoztat, kiknek száma időnként a munkához képest nagyban emelkedik. A nyersfát (eleinte Szlavóniában) most Romániában, Szerbiában és a határőrvidéken szerzi be. Raktárában felhalmozott fa értéke állandóan 2—3 millió forint, sőt időnkint jóval nagyobb. A gyár munkavezetői és szakmunkásai többnyire francziák, csak csekély részben magyarok. A bécsi Union-banknak, valamint még 3 más nagy cégnek van még ott nagy dongafa, épületfa-raktára és részben gőzfűrész. Egy-egynek szállítása évente vagy 600 waggont vehet igénybe.

Ugyanitt van a barcsi sertéshizlaló részvény-társaság, mely 1887-ben 200.000 forint részvénytőkével alakult meg és átlag 10.000 darabot tart egyszerre hízóban a társaság tulajdon telepén. A részvény-társaság nem saját sertéseit hizlalja, hanem egyes gazdákeit és ezek számlájára. A teljesen kihizott árú rendszeren a bécsi piacra kerül.

Itt székel a Dráva gőzhajó-társaság igazgatósága, a mely azelőtt Eszéken volt, valamint a Dunagőzhajózási társaság ügynöksége. Az előbbi 1881-ben két gőzhajóval kezdte meg az üzemet; ma öt gőzös és mintegy 35 uszályhajóval rendelkezik; ugyanily számú hajója járja a Drávát a Dunagőzhajó-társaságnak a barcsi kereskedelem érdekében.

Van egy 100.000 forintnyi alaptőkéjű takarékpénztára, mely egyike a legnagyobb forgalmú megyei pénzügyintézeteknek és úgy a helyi kereskedelem pénzügyi szükségletét, valamint a szlavoniai jelzálog- és váltóhitelt fedezi.

A déli vasut állomásai közt Bécs és Trieszt után forgalomra nézve mindjárt Barcs következik. Összes szállítmányai évenként megközelítik a négy millió métermázsát, melyből vasuton 1,7 millió, hajón pedig 2,3 millió érkezik.

Direkt és indirekt adója ezen 4.427 lakót számláló helynek évente a 160.000 forintot haladja meg; s emelkedő forgalmára jellemző, hogy 1880-tól 1889-ig távirati forgalma 13.824 darabról 35.788 darabra emelkedett.

Most épül egy téglagyár; egy nagyszabású műmalom

létrehozása már biztosítottnak látszik, posztógyárról beszélnek stb. És így halad ez évről-évre, mintha csak nem is az öreg Európa talaján tenyészne. De csakhamar találkozik, mi erre emlékeztet bennünket. Sokféle érdekelt felek petícionálása és fáradsága még nem bírta kieszközölni, hogy ezen nagyforgalmú hely akár szolgabírórságot, akár járásbírórságot kaphasson. Minden egyes váltóóvatolásért be kell utazni a járás székhelyére, Szigetvárra, a mire egy nap csaknem egészen reá megy. De hiába, így pártolják nálunk felülről a haladást!

Somogy megye *pénzintézetekben* elég gazdag, mert 9 takarékpénztárt és 8 segélyszövetkezetet találunk ottan működésben. Azonkívül mint a takarékossgot elősegítő intézményeket még felemlitek néhány iskola-takarékpénztárt és több rendbeli takarékmagtárt. Utóbbiaknak legnagyobb része a reformált községekben található; céljuk az elért felesleg értékével az eklézsia terheit megkönnyíteni. De vannak — sajnos, még csak nagyon csekély számban — községi takarékmagtárak is, a melyek áldásos hatása abban áll, hogy első sorban a gabonauzsorás kezéből mentik ki a pillanatnyi kenyérszükségben szenvedő szegényt, aztán elősegítik az egész községben a takarékossgai eszme haladását és végre akár jótékony, akár községi célokra tőkét teremtenek.

De visszatérve a tulajdonképeni pénzintézetekre: a segélyszövetkezetek alaptőke nélkül heti befizetésekre vannak alakítva, évi forgalmuk egyenkint 20—300 ezer forint közt váltakozik. Alakulásuknál rendszeren a humanitárius cél lebeg szem előtt: a takarékossg és olcsó pénz! Az elsőt el is érik, a másodikat, többnyire önkénytelenül, eltévesztik. Részint azért, mert már céltévesztett alapfeltételekből indulnak ki, osztalékot fizetnek; részint, mert magas kamatszedeéssel emelni akarják vagyoniukat az adós rovására. A 8 közül csak 3 van, mely osztalékot nem fizet, de még azok sem adnak 6%-nál olcsóbb kamatra, **mig** az osztalékfizetők közt kettő van olyan is, mely 8%-os kölcsönnel akar szegény tagjain segíteni. És érdekes, hogy ezeknek betétei — ha több évet összehasonlítunk egymással — nem emelkednek, **mig** azon 3 szövetkezet betéeteinek összege, a melyek osztalékot nem fizetnek, évről-évre szaporodik. Ezen különös jelenség magyarázatát csak abban vélem feltalálhatni, hogy az osztalékkereső kis tőke-

pénzes már inkább takarékpénztárba rakja pénzét. Csak a szegény, fillérenként takarékoskodó ember marad hű a segélyszövetkezethez, mely akkor prosperál legjobban, ha eredeti rendeltetésénél marad, nem pedig, ha részvénytársaságot játszik. Sajnos egyébként, hogy a segély-szövetkezetekben rendszeren csak kereskedők és kisiparosok szerepelnek, mint betevők, gazdák csak a kölcsönvevők közt találhatók. Máskép áll ez a takarékpénztáraknál, hol a gazdák a betevők közt is szerepelnek 20—40°/o-kal, de viszont a kölcsönvevők közt 50 - 90°/o-ig. A többi százalék mindkét esetben kereskedő, iparos és magánzó között oszlik meg.

A somogymegyei 9 takarékpénztár alaptőkéi egyenkint 20, egész 100 ezer forint közt váltakoznak; évi forgalmuk pedig 1 és 10 millió forint között. Mig a betétek után $4\frac{1}{4}$ — $5\frac{1}{2}$ ^o/o kamatot fizetnek, addig adósaiktól 7 és 8°/o-ot szednek váltóra vagy kötelezvényre. A betétek mind a kilencz takarékpénztárnál évről-évre következetesen növekednek, mit azon adatokból, melyeket az illető igazgatók szívesek voltak rendelkezésemre bocsájtani, számszerint és egyenkint tudnék kimutatni. De itt a rövidség kedvéért nem teszem. Csak megemlítem, hogy az említett nyolcz intézet betéeteinek összege:

mig 1886-ban 3,770.000 frt.

addig 1890-ben már 4,843.000 frtra

emelkedett, vagyis öt év alatt 28°/o emelkedést mutat.

A kölcsönadott összegeknek kimutatását a 9 intézet közül már csak 7 adta rendelkezésemre; ezek összege volt:

1886-ban 1,857.408 frt. 73 kr.,

1890-ben 2,852.940 » 08 »

a mi 53°/o emelkedésnek felel meg.

Tehát a tőkegyűjtés örvendetes haladást mutat; de azért a kölcsönvett összegek kétszeresen lépést tartanak velük, csak az a kérdés, hogy gyümölcsöző forgatásra használatnak-e fel nagyobbrészt, vagy pedig decadence jellegét viselik-e magukon?

De ha már most az adósságcsinálásnál vagyunk, tekintsünk kissé a telekkönyvbe s lássuk, hogy azon legutóbbi tíz év alatt, melyről a telekkönyvi adatok már feldolgozva, mennyi új adósság kebleztetett be a somogymegyei földbirtokokra s mennyi töröltetett onnét.

Év	Új terhek bekebleztettek	Régi terhek töröltettek	Passiv különbség	Activ különbség
			e z e r f o r i n t o k b a n	
1880	6.496	1.722	4,774	—
1881	8.050	3.940	4,110	—
1882	3.743	11.280	—	7.537
1883	1.438	2.094	—	656
1884	2.826	2.050	776	—
1885	2.643	3.058	—	415
1886	5.666	6.182	—	516
1887	6.009	3.682	2.327	—
1888	1.521	2.848	—	1.327
1889	2.894	3.941	—	1.047
Végösszeg			11.987	11.498

Tíz év alatt új teher keletkezett 489.000 forint.

Az 1880-ik évtől az 1889-ikig, tehát tíz év alatt az évenkénti új terhek bekeblezése 1,438.000 frt. és 8,050.000 frt. közt váltakozik és pedig oly szabálytalan hullámokban, hogy azokból semmiféle következtetést levonni nem lehet.

Ugyanigy van a telekkönyvi terhek törlésénél is, melyek 1,720.000 frttól. (1880.) egész 11,280.000 forintig emelkednek (1881-ben). De felette érdekes képet nyerünk, ha ezen tíz év leforgása alatt egymással szembeállítjuk az évente bekeblezett és törölt összegeket. Ha pedig ezen különbségeket összegezzük, azon eredményre jutunk, hogy Somogy megye földbirtokának bekeblezett terhei e tíz év leforgása alatt mindössze csak 489.000 frt., vagyis fél millióval szaporodtak. Hogy ez aránylag csekély-e vagy sok, az iránt összehasonlítás által győződhetünk meg.

Lássuk tehát egész Magyarországról (Fiumével, de Horvátország nélkül) ugyanezen adatokat.

Évszám	Új terhek bekebleztettek	Régi terhek töröltettek	Passiv különbség	Activ különbség
			m i l l i ó f o r i n t o k b a n	
1880	149	107	42	—
1881	178	123	55	—
1882	290	126	164	—
1883	185	172	13	—
1884	222	128	94	—
1885	184	128	56	—
1886	202	127	75	—
1887	186	101	85	—
1888	204	116	88	—
1889	162	138	24	—
Végösszeg			696	—

Vagyis míg Somogy megyében az új megterheltetést egy nagyon tetemes törlési összeg ellensúlyozza, addig Magyarország derűre-borura évről-évre szaporítja adósságát. E tiz évi földteher-szaporulat a polgári lakosságra fejenként elosztva kitesz

Somogy megyénél	1 frt. 49 krt,
Magyarországnál pedig	46 frt. 40 krt.

Ha pedig területarányban vesszük, akkor Somogy megyénél egy □-kilométerre esik 74 frt. 84 kr., Magyarországnál pedig 2487 frt. 70 kr. teherszaporulat. De még ha a főváros 10 év alatt megszorodott terheit, melyek kerek 58 milliót tesznek ki, le is vonjuk a 696 millióból, még akkor sem tudom az egy □-kilométerre eső teherszaporulatot kisebbre leszoritani, mint 2284 frtra, vagyis átlag évenként 228 frt. és 40 krra. Ezen összehasonlítás után tehát bátran elmondhatom, hogy Somogy megye telekkönyvi megterheltetése a legenyhébbek közé tartozik.

Kevésbé előnyös képet nyerünk, ha a telekkönyvi forgalmi kimutatásokat a földbirtok állandóságának szempontjából tekintjük, mert a birtokban a változások eseteinek száma habár nem is következetesen, de mégis folytonosan szaporodik, az értéktől azonban ez a tendentia egészen függetlenül mozog.

Évek	Változások esetei a birtokban	Azok értéke ezer forintokban
1880	2.948	3.308
1881	2.978	2.639
1882	3.605	4.317
1883	4.895	6.082
1884	5.243	4.489
1885	5.601	6.100
1886	5.324	8.053
1887	4.853	4.713
1888	5.940	4.076
1889	6.078	7.215

Még érdekesebb, de Somogy megyére szomorúbb képet kapunk, ha a birtokváltozási esetekből kizárólag a végrehajtás útján való változással foglalkozunk és azoknak pénzértékével.

A megyében ugyanis történt:

	birtokvégrehajtási eset	ezer forint értékben
1880-ban	136	168
1881-ben	148	96
1882-ben	191	180
1883-ban	183	102
1884-ben	316	124
1885-ben	244	218
1886-ban	198	122
1887-ben	286	128
1888-ban	452	210
1889-ben	915	148

Azt látjuk, hogy a végrehajtási esetek szaporodnak, ugyannyira, hogy az utolsó évben hatszor annyi volt a végrehajtások száma, mint 1880-ban, ez azonban remélhetőleg csak kivételes összeg. Feltűnő, hogy az esetek pénzértéke nem emelkedik párhuzamban az esetek számával, miből azt a következtetést kell levonnunk, hogy még e kimutatás első időszakában értékesebb birtokok képezték a végrehajtás tárgyát, most mindinkább az értéktelen birtokokat, más szóval szegény embert éri az executió.

Összehasonlítva evvel Magyarország idevágó adatait, a számok irányzatában az előbbi képpel éppen ellentétes arányt találunk; mert míg Somogyban a kimutatott 10 év alatt az executiók szaporodnak, addig Magyarországon ugyanazon idő alatt tetemesen megapad.

Megnyugtatót Somogy megyére csak abban találhatunk, ha e 10 évi átlagösszeget a lakosságra osztjuk el, mert így Magyarországon 947 lakosra esik egy végrehajtás, míg Somogyban csak 1068 lakosra.

Miután megyém lakosságának vagyoni viszonyait a rendelkezésemre álló csekély adatok nyomán általánosságban volt szerencsém bemutatni, még tárgyam befejezése előtt hasonló irányban tartom szükségesnek kiterjeszkedni a nép azon osztályára, mely nézetem szerint egy agricol államnak éppen alapzatát képezi, mely mihelyt roskadozik, az épület maga is enyészetnek indult. Ezen osztálynak van nálunk egy kiválóan magyar elnevezése, mely a társadalmi határt történelmi fejlődésünk alapján még mai nap is élesen megvonja s ez a »volt urbéres«

kifejezés. Megjegyzem, hogy ezt tekintet nélkül használom az egyénre és nem azt keresem, hogy a mai tulajdonos őse volt-e urbéres, hanem hogy az a birtok, mely valaha urbéresé volt, újabban mily irányban fejlődött társadalmi szempontból tekintve.

Vagyis a volt úrbéres birtokok ma milyen gazda kezén vannak, — mennyire lettek azok felaprózva? Vizsgálódásaim alapjául, hivatalos adatok hiányában egy oly statisztikai összeírás szolgál, melyet megyémben a jegyzők közbejárásával állítottam össze, s mely azon telekösszeírásból indul ki, mely a commassatio idejében készítettvén, még minden község okmánytárában feltalálható s kimutatja, hogy azon időben (Somogy megyében 1861. év körül) mennyi egész, $\frac{3}{4}$, fél, $\frac{1}{4}$ telkes gazda és hány zsellér volt?

Ezen összeírást szembeitem azzal, melyet ugyanazon községi előljáróságok számomra 1883-ban készítettek, összeírván az akkori pontos állapotot hasonló birtokkategoriak alapján. Mert hisz a régi teleksystema szerinti osztályozása a parasztbirtokosnak még mai napság is divik! Volt pedig:

	egész telkes vagy azon félül	$\frac{3}{4}$ telkes	$\frac{1}{2}$ telkes	$\frac{1}{4}$ telkes	$\frac{1}{4}$ telken aluli és zsellér
1861. körül	830	849	7133	9982	5939
1883-ban	797	963	4504	11.886	11.777

Mindenekelőtt feltűnő, hogy nagymérvű elaprózás csak a féltelkes kategoriánál mutatkozik. A féltelkes ugyanis azon legalsó osztálya megyénkben a kisbirtokosnak, mely még képes kizárólag birtoka után megélni, családját fentartani és nevelni és egyszersmind a reá kirótt nehéz terheket viselni anélkül, hogy absolute mellékkeresetre szorulna. A mi azon alul van többé kevésbé reá van szorulva a napszám általi kenyérkeresetre. De a féltelkesnek csak egy pár rossz év, vagy kissé hanyagabb gazdálkodás kell és hamar megkezdődik a vagyoni roskadozás.

Másképp áll az egész és háromnegyed telkes, mig egyrésztől házasság által igyekszik vagyonságát fentartani, olyformán, hogy fiával ismét gazdag leányt vétet el, még ha azt az ötödik faluban kellene keresnie; más oldalról több helyen még fennáll az ősi jogokhoz való ragaszkodás alapján azon régi szokás, hogy az atya életében szerződésileg vagy végrendelet utján adja át fiának, egynek vagy legfőljebb

kettőnek a birtokot, míg a leányoknak olyankor »moring« gyanánt a szokott »rugott borju, tulipános láda és 40 frt jár«. Sokszor még a fiuk is az elsőszülött javára a köteles rész-nél kevesebbre szorítkoznak. Más helyen ismét ugy akasztják meg az elaprózást, hogy a testvérek, a mig csak tehetik, nem osztozkodnak meg és sokszor megtörténik, hogy egy osztatlan telken 3 házas testvér együtt gazdálkodik. De legnagyobb részben az imént említett mesterséges szaporátlan-ság okozza a vagyón együttmaradását.

Ugy hiszem nem lehet tagadni a fentebbi összehason-lító kimutatás tanúságos voltát, de még érdekesebb képet nyernénk, ha tudnók azt is, hogy *milyen fajta gazda* az a mai tulajdonosa a régi urbéri birtoknak? Kérdőívem fogalma-zásánál e kérdésre is tekintettel lévén, oly felosztását állapi-tottan meg a telektulajdonosoknak, mely tán meglepő és önkényesnek látszik, de a mely legalább megység viszonyaira, tapasztalásom szerint legtöbb felvilágosítással szolgál.

Más-más socialis elemet képvisel ugyanis a megyében : a magyar nyelvű katolikus; a magyar nyelvű református és lutheránus és az urbéri telkeket vásárló izraelita, mást ismét a kolonizált német és a szláv nyelvű népség. Felette érdekes tehát tudnunk, hogy a telkek elaprózásával párhuzamosan mikép oszlottak meg azok a népesség ezen különböző tár-sadalmi tulajdonságokkal bíró kategóriái között.

Minő gazda kezeben	1881. körül hány gazda volt					1883-ban hány gazda van				
	egész telkes s azon felül	3/4 telkes	1/2 telkes	1/4 telkes	1/4 telkesen alul és szellér	egész telkes s azon felül	3/4 telkes	1/2 telkes	1/4 telkes	1/4 telkesen alul és szellér
Magyar katolikus .	537	399	2985	4961	3244	403	418	1950	5592	6583
Magyar protestans .	238	367	3244	4099	1318	274	433	2024	5032	2828
Német	24	59	597	438	1056	48	78	374	648	1302
Szláv, (szerb, tót, horvát)	20	19	288	465	285	11	22	110	530	399
Zsidó	16	5	19	19	88	61	12	46	84	165
Összesen .	830	849	7133	9982	5939	797	963	4504	11886	11777

Első sorban feltünik, hogy »a magyar protestans« (megyénkben túlnyomólag kálvinista) aristokracziája az egész és háromnegyed telkes nemcsak hogy nem apad, de a magyar

katholikus rovására feltűnően szaporodik. Ennek főoka a fent tárgyalt csekély szaporaság kérdésében fekszik, mely által a büszke református a maga agrár politikáját csinálja. Feltűnik továbbá, hogy a német elem gyarapodik és pedig annyira, hogy a 61-iki status quohoz képest az egész telkesek 100 százalékkal, a háromnegyed telkesek körülbelől 30 százalékkal gyarapodtak. A féltelkesek azonban itt is legalább 30 százalékkal fogytak, a szegények, azaz egynegyed telkesek és azon alóliak jókora mértékben szaporodtak.

A fennebbi gyarapodások okait itt valóban tisztán a szorgalom és takarékoságnak javára kell irni, mely főleg a dohánytermelésnek ugyyszólván monopolizálásában jut legjobban kifejezésre. Ezen systemával mindeddig oly jól gazdálkodtak, hogy az apa többnyire öregebb fiának hagyta egész birtokát, míg a többiek számára a szomszéd községekben szerzett birtokocskát. Sajnos, hogy ezen kitűnő elem vagyonosodásában is beállott már a lassabbodás, hogy ne mondjuk megállapodás, mi főleg két oknak tudható be: 1. A trágya magas értékének, melyet most már a magyar szomszéd sem ad el. 2. Annak, hogy legújában a kincstár a dohánybeváltási árakat leszállította.

Épen az ellenkező áll a szlávokról, a kik határozottan dologkerülők és renyhék, 1861 óta még az egész telkesek száma is 55 százalékkal fogyott. Legjobban jellemzi őket, hogy némelyik községükben minden szabályrendelet és szigor daczára is még a magánlegeltetés divik. A zsidó gazdák az egyetlen »gazdakategória«, mely minden »birtokkategóriában« szaporodott kivétel nélkül.

És pedig az 1876-iki status quoval hasonlítva össze:

a zsidó egész telkesek körülbelől 275 százalékkal

» $\frac{3}{4}$ » » 140 »

» $\frac{1}{2}$ » » 140 »

» $\frac{1}{4}$ » » 300 »

és a zsidó zsellérek » 280 »

Megjegyzendő ezen nagy gyarapodás magyarázatára, hogy az 1867-iki időkben, bár a törvény ellenére is, már voltak izraelita birtokosok, de mégis elenyészően kevesen a többi gazdakategóriához. A legnagyobb baj nálunk csak az, hogy nagyrészüket a birtokot nem tartja meg, hanem azt tovább és tovább adván, egészségtelen spekuláció tárgyává teszi.

De térjünk vissza az általános összesítésére az előbbi tabellának, tekintet nélkül a birtokos minőségére. És kérdezzük, hogy vajjon az eldarabolásnak oly mértéke baj-e általában? Társadalmilag a szegénység mindig kalamitás, azt senki sem fogja tagadni. De vajjon közgazdaságilag hátrányosabb-e ezen 1883-iki állapot az 1861-ikinél? Általánosságban sokat irtak már ezen kérdés felett pro és contra. De itt nem véleményekről, hanem objectiv tényekről van szó! Maradjunk tehát e concrét esetről.

A kérdés eldöntésére a marhatenyésztés tárgyalásánál felhozott hivatalos adatokat veszem segítségül.

Ott az mondattott, hogy az 1884-iki felvétel parasztbirtokosok kezén 80.752 darab szarvasmarhát talált. Vessük már most ezen létszámot össze az 1883-ban általam felvett parasztbirtokosokkal.

A parasztbirtokosok szarvasmarha-állománya megközelítőleg a következőkép lehet elosztva a kisbirtokosok közt:

1883-iki saját felvételem szerint volt a megyében:

797 egész telkes és azon felül

tarthat átlag 7 darab szarvasmarhát = 5.579 darab

963 $\frac{3}{4}$ telkes és azon felül

tarthat átlag 5 darab » = 4.815 »

4.504 $\frac{2}{4}$ telkes és azon felül

tarthat átlag 4 darab » = 18.016 »

11.886 $\frac{1}{4}$ telkes és azon felül

tarthat átlag 2 darab » = 23.772 »

11.777 zsellér és $\frac{1}{4}$ telkesnél kisebb

tarthat átlag 0,5 darab » = 5.888 »

Mindössze 58.070 darab.

Megjegyzendő, hogy: 1. a borjut is mint egész darab marhát számítottam, 2. hogy jól tudom, hogy sok zsellérnek nincs marhája, de a kinek van, annak borja is van, másrészt meg ide kellett beosztanom a szőlőlakóknak marháit, ennél fogva minden másodikra vettem egyet. Fennebbi számhoz hozzá kell most adnom a sok béres és cseléd marháját, melyek a hivatalos marhafelvételnél szintén ebben a kategóriában vannak. Miután pedig conventiós cselédekről felvétel nem létezik, azt hiszem, nem állunk messze a valóságtól, ha hozzávetőlegesen felveszszük, hogy a nagybirtokos és középbirtokos

szántóföldjének körülbelül minden 30 kat. holdjára egy conventiós cseléd esik. Lévén pedig nagy- és középbirtokosoknak együtt 333.013 katasztrális holdja, esnék

11.101 conventiós cseléd per 2 drb. szarvasmarha = 22.202

A fentebbi szarvasmarha összegéhez adva, lesz = 80.452.

A mely szám alig tér el a hivatalos marhafelvételtől.

Már most feltéve, hogy ez áll, kísértjük meg, mily eredményt nyerünk, ha ugyanazon alapon eszközölt szarvasmarha felosztást az 1861-ben fennálló birtokviszonyokra alkalmazzuk:

	1861.			
Egész telkes	830	à 7 drb.	szarvasmarha	= 5.810
³ / ₄ »	849	» 5 »	»	= 4.245
² / ₄ »	7.133	» 4 »	»	= 28.532
¹ / ₄ »	9.982	» 2 »	»	= 19.964
Zsellér »	5.939	» 0,5 »	»	= 2.969
	<u>24.733</u>			<u>61.520</u>

Tehát 1861-ben 3.450 darabbal több volt.

Vagyis míg 1861-ben egy családra átlag 2,48 drb. marha esett, addig 1882-ben már csak 1,04 drb. jut. Ez mutatja legjobban, hogy az eldarabolás igenis volt hatással a marhaállomány fogyására, miután pedig ezen apadás kétségtelenül közgazdasági baj, tehát az eldarabolás már csupán ezen szempontból is ítélve, valódi közgazdasági kalamitásnak mondható. Még illusztrálja ezen állapotot az is, hogy míg 1870-ben a kecskelétszám 756 drb. volt, addig 1884-ben 879-re emelkedett. A lapályban pedig a kecske szaporodása nem jó jel!

És ezuttal meg is van egyszersmind fejtve a szarvasmarhalétszámnak azon eddig indokolatlan apadása, mely az 1885-iki állatszámllálás összehasonlításából eredő, 5.215 drb. fogyást tüntette elő. De miután egyrésről a telkek eldarabolása csupán 1883-ig van kitüntetve, azóta pedig az eldarabolás minden valószínűség szerint nagyobb mérvben haladt; miután továbbá a megyében senki sem kételkedik a felett, hogy az utolsó két évtizedben a nagybirtokosok marhája nagy mértékben szaporított; kétségtelenül következik, hogy a parasztbirtokosokra esik nem csupán a statisztikailag kitüntetett 5.215 drb. szarvasmarhalétszám apadása, de még azon meg nem határozható összeg is, a mennyivel 1870-től 1885-ig terjedő 15 év alatt a nagybirtokos szarvasmarha-állománya szaporított.

Ezen utóbbi adatokat oly fontosaknak tartom, hogy nagyon ajánlanám, ha *azoknak felvétele az egész országra kiterjesztetnék*. Tudtommal már egyszer ez meg is történt s az adatok be is folytak, de bizonyos okoknál fogva örökre elítélve, feldolgozatlanul hevernek. Pedig éppen a commasatio idejebeli adatok folytán, kevés országnak van módjában ily becses összehasonlító összeírást ily könnyű szerrel létesíthetni.

A kép, mely elénk tárul s a jelen állapotok fejlődésébe beletekinténünk enged, minden gondolkozó nemzetgazda és politikus előtt elég értékesnek fog látszani azon csekély statisztikai többkiadással szemben, melyet ezen adatoknak soron kívüli feldolgozása esetleg okozhatna.

Ezekben iparkodtam minden hiábavaló frázis és beszéd nélkül lehetőleg dióhéjba szoritva, a magy. tud. Akadémia megtisztelő kivánságához képest Somogy megye közgazdasági monographiáját csekély erőmhöz képest előadni. Ha kissé sok szám felvonulása által szárazabbá is vált tárgyalásom, kegyeskedjenek azt azon feltett törekvésemnek tulajdonítani, hogy őrizkedni kívántam, a mennyire emberi gyarlóságunk megengedi, minden subjectiv felfogástól. Iparkodtam minden kimondott véleményemet számok alapján deducálni, a következőképpen csak ott vontam le, hol a számok logikája arra késztetett.

Főtörekvésem nem a szép kép, de a hű kép volt, melyet ha némiképp elérnem sikerült, s ez által a tud. Akadémia által kitűzött nemes czélnak bármily csekély szolgálatot tehettem, táraadságom bő kárpótlásra talál.

II.

BÉKÉS MEGYE.

IRTA

DR. GAÁL JENŐ.

II

BERKELEY

18

DECEMBER 1880

Az országnak alig van vidéke, melynek kellő felfogásához és jelen viszonyainak megértéséhez, multjának és fejlődésének ismerete nélkülözhetlenebb volna, mint az alföld néhány megyéje között talán első sorban éppen Békéséhez. Czélszerűnek tartom azért mindenekelőtt néhány történeti adat felsorolásával megadni azt a kulcsot, melyet birván, az ottani állapotokat mindenki természeteseneknek, de egyuttal igen érdekesekeknek, sőt sok tekintetben bámulatosaknak fogja találni és képesebb lesz azok alakulásának jelentőségét méltányolni.

Békés, mint vármegye, már az első koronás király idejében létezett. Lakosai több, mint öt századon át tiszta magyarok voltak, mit a helynevek és a megmaradt történeti adatok egyaránt bizonyítanak. Jeles történetirók, köztük Szabó Károly, ebből azt a következtetést vonják le, hogy a honfoglaló magyarság az előbbi lakosokat úgy kipusztította vagy felnyomta e vidékről a hegyekbe, hogy azok közül még hírmondó sem maradt. Mintegy 130 régi község nevét ismerjük, melyek az újabb korban vagy ismét felvirágzottak, vagy határaik ma pusztákat és dülőket képeznek, de nevökön a később jött idegen ajkú gyarmatosok sem tudtak változtatni. Békésmegyében a magyarok a vezérek korában, midőn területe erdőséggel, réttel, mocsarak- és nádasokkal volt borítva, a Kőrös mentén fekvő vidékeket foglalták el, mert marhatenyésszéssel foglalkozván, mindenekelőtt az itatókat keresték. Hogy ez így volt, bizonyítják a régi okmányok, melyek például Doboz községet, mint azon időben a királyi sertéshizlalók lakhelyét említik. A községek akkor természetesen nem nagy terjedelemmel és népességgel bírtak, mert hiszen egy-egy

valamire való pusztán kettőnek, sőt háromnak létezését is meg lehet állapítani. Egész sora ismeretes a magyar birtokos-családoknak, kik ott élénk társadalmi és közéletet folytattak s ezek közül nem egy tett szolgálatot az országnak is. Gyula várának 1566-ban hetven napi ostrom után történt bevétele azonban 132 évre török uralmat hozott e megyébe, mely az alatt úgy elpusztult, hogy midőn 1695. január 9-én a török várórség Gyuláról elvonulni volt kénytelen s vele együtt az egész megye ismét felszabadult, csupán hét nyomorult községe maradt, t. i. Gyula, Békés, Csaba, Gerla, Doboz, Vári és Ványa, melyek lakosai voltakép nomád életet folytattak és föld alatti kunyhókban, ugynevezett putrikban laktak, melyek nagyon hasonlítottak a vadállatok oduihoz. A királyi kincstár ekkor Békés vármegyére, mint uratlan birtokra, reá tette kezét, de husz évig teljesen parlagon hagyta, mert nem tudott vele mit kezdeni. Ez idő alatt a királyi kamara egy tisztviselőjét küldte le, a ki azután azt jelentette, hogy a békésmegyei lakosság többnyire rablókból és tolvajokból áll s a vadállatok ott úgy elszaporodtak, hogy Gyuláról Szolnokra menve, a kondorosi pusztán egy egész farka vaddisznó támadta meg. Husz évi ily csendélet után az 1715. évi XCII. törvényczikk mondta ki, hogy Békés vármegye újból létezik. Első főispánja, ki nem lakott annak területén, egy bécsi német báró lett, de a kibén volt erély és a ki egyszer le is jöven, a rend elemeit kezdte itt meghonosítani. Így például 1717-ben hivatalos összeírást rendelt el, mely által kitünt, hogy akkor 11 községben, t. i. az imént említett heten kívül még Szeghalmon, Füzesgyarmaton, Öcsödön és Ladányban összesen 573 család, az egész megye területén pedig 294 darab ló, 938 drb. ökör, 1041 drb. tehén, 401 drb. sertés, 455 drb. juh találtatott és a lakosság tulajdonában levő összes gabona, állatok, továbbá az épületek, szóval az egész vagyon becsértéke 46.520 frtot tett. Ki tudja, meddig maradt volna Békés vármegye ezen állapotban, ha ez időtájt Haruckern János György linczi születésű, nem pék, mint a közhiedelem tévesen tartja, hanem cs. kir. élelmezési biztos és udvari kamarai tanácsos nem szorgalmazza, hogy a kincstárral szemben fennálló követelései végre egyenlítettessenek már ki. Folyamodványában előadta, hogy ő az udvart már 30 év óta híven szolgálja, jelen hivatalát 18 év óta viseli, 27 hadjáratban vett

részt és az élelmezési főbiztos távollétében, mint annak helyettese, már szintén gyakran működött. Felhozza kérvényében, hogy midőn egy alkalommal 23 élelmezési biztos ellen hűtlen kezelés miatt vizsgálat és kereset indított, egyedül ő találtatott közülök ártatlannak, azért nemcsak hivatalában hagyatott meg, hanem 1698-ban tanácsossá neveztetett ki s mint ilyen, az aradi vár erősítésének munkálatait vezette. Az olasz hadjárat alatt ismét mint élelmezési biztos szerepelt és hivatkozva Savoyai Jenő fővezérre, állítja, hogy ekkor legalább egy millió forint hasznot hajtott a kincstárnak. Összes követelése 24.000 frt. volt, ennek fejében kérte magának és örökösének tulajdonul a budai hévizi malmot a mellette levő kis kerttel s a hozzá tartozó uri jogokkal együtt átadni, ha pedig ez bármi oknál fogva nem volna lehetséges, az esetben a szegedi királyi kamarai prefekturához tartozó békésmegyei fiskális jószágokat kívánta.

E kérelem véleményadás végett kiadatott a királyi kamarának, mely oda nyilatkozott, hogy az akkor viselt háború miatt a malmot a kincstár nem nélkülözheti, azért az élelmezési biztos inkább a békésmegyei jószágokkal elégíttessék ki. A szegedi prefektura a nevezett birtokok becslésére szólítottván fel, azok értékét jövedelmöknek négy százalékkal lett tőkésítése után 39.299 forintra tette, mely összeget azonban Haruckern nem fizette ki, mivel neki az 1723. évi május 3-án kiadott adománylevél értelmében 24.000 forintos követelésének a vételárba történt betudása mellett csak 13.000 forintot kellett letennie.

E birtokokhoz azonban, hogy értékesíthetők legyenek, politikai hatalom is kellett, azért némi szorgalmazás után Haruckern 1732-ben Békés vármegye főispánjává neveztetett ki. Az új főispán, egyszersmind e roppant terjedelmű birtokok ura, azok benépesítését tartotta első feladatának. E végből felhívást intézett Magyarország lakosaihoz, melyben a települni kívánóknak földet és vallásuk szabad gyakorlását biztosította. Nemcsak a szomszéd megyékből nagyszámú helvét, hanem főleg a felföldről sok ágostai hitvallású evangélikus jelentkezett, a kik ez időtájt vallási üldöztetésnek voltak kitéve. A telepítésnél egyik főszempontnak tekintetett, hogy a felekezeti és nemzetiségi surlódások kikerülése végett minden községben csupán egy vallású és egy nyelvű jobbágyok

telepíttessenek. Így például Csabának és Szarvasnak csupa ágostai hitvallású evangélikus tót, Békésnek, Gyomának, Ladánynak, Öcsödnek, Füzesgyarmatnak, Szeghalomnak, Tarcának, Ványának, mely azonban ma Jász-Nagy-Kun-Szolnok vármegyéhez tartozik és Vésztőnek csupa református, Orosházának ágostai hitvallású magyar, a már Arad vármegyében fekvő Eleknek pedig csupa római katolikus német lakosai voltak. Az új földesúr a jövevényeket mindenféle kedvezményekben részesítette. Nemcsak az uri jogok élvezetében hagyta meg őket, hanem azoknak, a kik nem voltak képesek az országos adót fizetni, gyakran ő nyújtott előleget. Megesett, hogy ha szántóföldeiket árviz pusztította el, ekkor saját allodiális földjeit engedte át nekik jutányos haszonbér mellett. Ily kedvező bánásmód mellett folyton erősödtek és gyarapodtak az új gyarmatok és ha gyakran érték is úgy a mult, mint a jelen században kisebb-nagyobb csapások azokat, kivétel nélkül mind felvirágzottak és ma együtt az ország egyik legvagyonosabb, leghaladóbb és leghazafiasabb vármegyéjét képezik. Fejlődésének alapját kitünő búzatermő talaja, szorgalmas, értelmes és erőteljes szapora népessége képezik. Szerencséje volt, hogy újjáalakulásának első évtizedei alatt, sőt később is folyton emberszerető földesurai voltak, mert Haruckern utódai, annak egyetlen 1775-ben meghalt Ferencz nevű fia elhunytá után és vele a férfiág kihaltával a leányági örökösök, a Wenckheim, Károlyi, Sztáray, Apponyi és a többi családok nem váltak hűtlenekké a nagy telepítő bölcs hagyományaihoz. Ezen kívül szerencséje az, hogy csatatért soha sem képezett és így az ország fejlődésének minden visszaesés nélkül lehetett részese. Nagy csapások is érték azonban, mert a pestis, kolera, szárazság és árvizek rendkívüli károkat tettek a lakosságban és annak vagyonosodását koronkint megakasztották, de ennek tényezőit általában nem gyengíthették meg, úgy, hogy Békés egészben véve méltán tartatik hazánk egyik legáldottabb megyéjének.

E vármegye területe nem túlságos nagy, mert az országénak 3.558 négyszögkilométerrel csak 1.28⁰/₀-át teszi. Összesen 28 községe van, melyek határa tehát átlag 122.69 négyszögkilométert tesz, holott egy község területe az országban csak 21.8 négyszögkilométer, sőt a Tisza balparti megyékben sem több, mint 30 négyszögkilométer. Látszik ebből,

hogy a lakosság Békés vármegyében mily nagy községekben lakik. A legutolsó népszámlálás adatai szerint lakosainak száma 258.386, a kik 42.483 házban laknak, a szaporulat az utóbbi tíz év alatt 28.629 lelket és 3.941 házat foglal magában. Legnépesebb mezővárosa Békés-Csaba 34.243 lélelkel, azután következik Békés 25.087, Szarvas 24.393, Orosháza 19.956, a megyei székhely Gyula 19.991, Mező-Berény 12.469, Gyoma 10.867 és Endrőd 10.898 lakossal. A többi községek ennél kevesebb lélekszámmal bírnak, de Tót-Komlós népe szintén megközelíti a 10.000 lelket; 5.000-en felüli lélekszámmal bírnak még nagyság szerinti sorrendben Szeghalom (8.952 l.), Ócsöd (7.875 l.), Füzesgyarmat (7.829 l.), Vésztő (7.577 l.), Kőrös-Ladány (7.122 l.), Szent-András (6.735 l.) és Kőrös-Tarcsa (5.396 l.), Doboz pedig e számot megközelíti. Legkisebb községe Békésmegyének Szabad-Szent-Tornya, 1.683 lakossal. Ennek megfelelőleg e megyében a törvény által ugynevezett kisközség egyáltalában nincs is, de törvényhatósági joggal felruházott vagy szab. kir. város sem található. A régi nagyközségek már meglehetősen telülve vannak. Mutatja ezt az, hogy a népesség legnagyobb arányú szaporodása épen a legkisebb új községekben észlelhető. A husz százalékon felüli gyarapodás az egy Füzes-Gyarmat kivételével csupán ezekben volt meg, két községben meghaladta az 50, háromban a 30 és ugyancsak háromban a 20°/_o-ot.

A viszonylagos népesség Békésben az országos átlagnál jóval nagyobb. E tekintetben nyolczadik vármegyéje az országnak.

Nemzetiségre nézve a lakosság túlnyomólag magyar, mert annak 73°/_o-a az, 22°/_o tót, 2°/_o német, 2°/_o oláh, a többi csekély töredék egyéb hazai nyelvű. Magyarosság tekintetében Békés tizenyolczadik, tótosság tekintetében pedig a tizenhetedik vármegyéje az országnak.

Vallásfelekezeti tekintetben e vármegyéje túlnyomólag protestáns, mert az ágostaiak 35°/_o, a helvét hitvallású evangélikusok 35°/_o, tehát együtt 71°/_o-át képezik a lakoságnak. A római katolikusok számaránya 22°/_o, a görög-keletieké 2°/_o, az izraelitáké 2°/_o; a többi felekezetek alig jöhetnek tekintetbe. A békésmegyei nép általában egészséges, erős testalkatú és ugy vérmérséklet, valamint jellem tekintetében megegyezik az alföldi nép azon nemzetiségével, melyhez tar-

tozik. A több, mint 150 éves együttlakás következtében tótok és németek meglehetősen hozzásimultak a magyarokhoz, a kiknek viseletét, szokásait, életmódját nagyon sokban elsajátították, de világnézetben és gondolkozás tekintetében azoktól még különböznek. A magyarok között is különbség van az egyes vidékek szerint. Gyulán, hol a többséget képezik és túlnyomólag reformátusok, rendesen takarékos, de egyébként igen közepszerű emberek; Orosházán, hol lutheránusok, észre, vállalkozási szellemre nézve kitűnők, de házsártos és gyakran fékezhetetlen elemnek bizonyultak; Békésen szelid, csendes nép lakik, mely az árvizektől sokat szenvedett, de a szabályozások befejezése és főleg a száraz esztendő bekövetkezése óta kissé már anyagilag megint összeszedte magát. Az árvizek elleni védelem okozta, hogy e derék magyar város 80%-os községi póttadóval van megróva és ha vasszorgalmú és takarékos lakossággal nem dicsekednék, már rég tönkre ment volna, míg most küzdelemmel és lassan ugyan, de tényleg mégis halad előre. Az újkigyósiak gróf Wenckheim Krisztina uró volt telepítvényesei, kik igen jutányosan vették 2.000 holdnyi határukat és azon kívül 4.000 holdat kapván méltányos haszonbérbe, megvannak, de még sokáig kell adósságaikat törleszteniök. Azelőtt igen garázda, haszontalan nép voltak, míg csak egy derék lelkészöknék nem sikerült őket teljesen megszelidíteni, úgy, hogy ma valóban igyekvő, jó emberek, csak a fényűzést szeretik túlságosan, különösen a ruházatban. A gyomaiak meglehetősen veszekedő, verekedő természetűek. Csorváson a magyar lakosok a gyulaiak jellemét tüntetik fel, a kiknek gyarmatosai. Szt.-Andráson és Öcsödön kissé vad természetűek, a legtöbb megbotránkoztató istenkáromlás is innen pereltetik be. Gyula-Váriban rovott emberek laknak, kik könnyen megkéselik a velök kikötőt. Mező-Berényben alattomosak és boszúállók. Bánfalván igen jó munkások. A sárréti nép, a mely közt a legtöbb őslakó-ivadék található, igen jó és békés emberekből áll. A tótok szintén meglehetősen szelid lelkületűek megyszerte. Békés-Csabán a gazdaosztály tisztességes, józan és takarékos. Duhajkodás vagy veszekedés vajmi ritkán fordul elő. Az öreg gazdák legnagyobb fényűzése az, ha otthon jól megreggelizvén vagy ebédelvén, elmennek a »Fiume« nevű szálloda kávéházába s ott megisznak egy-két fekete kávé, melybe sós »kifit« mártogatnak, mi-

közben megvitatják a maguk, mások és a város bajait. A fiatal nemzedék az ily mindennapos összejövetelekből azonban ki van zárva. A mérséklet ezen szabálya alól kivételt képeznek a lakodalmak, hol azután van minden, sült vagy főtt burgonya, csőröge fánk, fonott kalács, paprikás és hozzá bicskanyitogató savanyú kerti bor és gabonapálinka bőven. Az ily mulatság azonban két-három napig is eltart és eszik-iszik ottan boldog-boldogtalan. A halotti torok csak családi körben vannak még divatban. A disznótorok, lakodalmak és egyéb családi ünnepélyek főleg novembertől a tavaszi munkaidő bekövetkeztéig tartatnak. Családi élete egészen patriarchális. A családfő megnősíti fiait, a kik azután mint házasok is az apai udvarban maradnak és együtt folytatják vele a gazdálkodást. A vagyon a gyermekek közt csak az apa halála után osztatik meg. A szarvasi nép erkölcsiség tekintetében dicséretet érdemel, mit főleg annak lehet tulajdonítani, hogy egyházi hatóságai a legrégebb idő óta valóságos hadjáratot folytattak az e nemű botlások ellen. A kisebbszerű lopások itt is megesnek, de utonállás, rablás, gyilkosság szerfelett ritkán fordulnak elő nála, sőt maga a nép lázad fel az ilyenek ellen. Hanem a babonáságból eredő csalások és igézések újabban sem egészen ismeretlenek. A szarvasi nép is igyekvő és jelleme hasonlít a csabai népéhez. A kondorosiak az ő gyarmatosaik, kiknek magaviselete és szorgalma szintén kifogástalan. A komlósi tótok faji jellegüket a legtisztábban őrizték meg. Igen vallásosak, lopás kevés, gyilkosság épen nem fordul elő közöttük. Az isteni tiszteletet, különösen télen, szorgalmasan látogatják, míg nyáron a mezei munka idején távol maradnak attól. A közerkölcsiség általában nem rossz lábon áll e helyen, de az aratások a két nem érintkezésére nem ritkán veszélyesek s ennek tulajdonítható, hogy a törvénytelen gyermekek száma elég nagy közöttük. A mezőberényi tótok vagyonszerzés és munka tekintetében versenyeznek az ottani németekkel és magyarokkal. E versenyben elsők a németek, azután a tótok következnek és végül jönnek a magyarok. A megyében németek még Gyulán és Gyomán vannak. Jó és törekvő, de az újabb időben egyáltalán nem vezethető népnek mutatkoznak. Oláhok az aradmegyei határon fekvő Kétegyházán találhatóak, hol a lakosság zömét képezik, továbbá Gyulán, hol nagy kisebbségben vannak. Mindkét

helyen csendes, békeszerető emberek, de anyagilag legkevésbé jól állanak, mert a vallásos bűjtjeikkel összefüggő rossz táplálkozás folytán gyengék és a pálinkaivást kedvelik. A békéscsabai görögkeleti oláhok már régebben eltótosodtak. Az egész megyében legtöbb bűnfenyítő per Gyomáról és Öcsödről kerül ki, hol magyarok laknak.

A békésmegyei nép eléggé hajlandó házasságot kötni és a házasságban élők valamivel számosabbak itt, mint átlag akár a szorosabb értelemben vett Magyarországon, akár Szt.-István birodalmának területén. Születési aránya 51—52, a mi az ország 44—45-ös arányával szemben elég kedvező. A gyermekhalálozás némely években valamivel jobb, de másokban sokkal rosszabb az országos átlagnál. Ugyanez áll a halálesetekre általában is, melyek a nép jólétét tekintve elég számosak.

A békésmegyei nép túlnyomólag földműveléssel foglalkozik, az iparos- és kereskedő-osztály általában számra nézve elég jelentékeny ugyan, de tisztán iparukból aránylag kevesen bírnak megélni. A jobbmódúak földet vesznek vagy bérelnek, a szegényebbek pedig nyáron a nagy munkaidő alatt napszámba mennek.

Békés vármegye csupa síkság, melyen csak itt-ott emelkedik ki egy-egy halom vagy vonul végig néhány figyelemre méltó völgyület. A domborzati viszonyokat legjobban feltűnteti, ha az államvaspályák ottani vonalán fekvő egyes pontok magasságát hasonlítjuk össze. A sínek például a megye keleti szélén, Kétegyházán 22⁸¹, Mező-Berényben, annak közepe táján 89⁰⁶, a megye nyugati szélén, Gyomán 87¹⁸ méter magasságban rakvák le a tenger színe felett. Az esés a Tisza felé tehát rendkívül csekély. A halmok száma a Berettyó és a Kőrösök vidékén 300-ra tehető. Azok természete iránt nincsenek a szakértők tisztában. Némelyek e halmokat geológiai emlékeknek tartják, melyeknél több réteg világosan megkülönböztethető, mások szerint emberek rakták régente, midőn az egész vidék még mocsarakkal volt tele és pedig azért, hogy rajtok lakjanak. Ismét mások őrhalmoknak mondják, melyeken a csatározások alkalmával jelt adtak és mintegy tábori távirtdaszolgálatot rendeztek be. Az tény, hogy nem egy vidéken egymás közötti távolságuk tekintetében bizonyos szabályosságot lehet észlelni. Vannak olyanok is,

kik temetkezési helyeknek vitatják, habár a bennök talált leletek nem valami gyakoriak. A nagyobb és kisebb völgyületek mindmegannyi csatornái voltak a Körös folyónak, mely azokon keresztül vizével gyakran az egész tájékat elborította. Ennek következtében a területet nagyrészt folyton sás, nád és szittyó lepte el. Csak még néhány évtizeddel is ezelőtt Gyula, Csaba és Békés között majdnem összefüggő rét terült el, melyen a közlekedést tavasszal csupán ladikok, ugynevezett lélekvesztők segélyével lehetett fentartani. Az említett völgyületek legnevezetesebbike a Hajdú-völgy, mely Elektől kiindulva, Kétegyháza, Kigyós, Gerendás felé vonul, Csorvásnál elágazik, ágai azután a Száraz-érrel egyesülnek, mely Arad felett a Marosból kiszabadulván, Tót-Komlós és Orosházának tart s Ujvároson túl a vásárhelyi pusztákon enyészik el. Gerendáson gróf Apponyi Albert birtokán e völgyületben egy tó van, mely soha sem szárad ki s mely úgy látszik a folyók közül különösen a Marossal van valami összeköttetésben, mert víz-állása a Marosénak rendszerint megfelel.

Az előtt sokkal több volt itt az erdőség, mint ma, midőn néhány pontot kivéve, melyek közt első sorban Gerlát kell említeni, hol azt a Wenckheim grófok mint vadast őrizték meg az enyészettől, valóságos erdőt alig találhatni e vármegyében. Azonban a több, mint másfél század óta folyton művelés alatt álló szántóföldeken, főleg az árkok mentén, még most is sokszor kibujik a tövises cserje, mint a hajdani őserdők maradványa. Azon térséget, hol a mult század első felében a halak, rákok, pióczák, vízi madarak és óriási mennyiségű békák laktak, ma virágzó helységek és csinos tanyák lepik el. A vizek lecsapolása és a föld rendszeres művelése azonban nemcsak a növényzetet és állatvilágot, hanem az éghajlatot is megváltoztatta, mert ma Békés vármegyében sokkal melegebb van, mint régi feljegyzések szerint az előtt volt. A mocsárlázak, melyeket pedig e vármegyében főleg tavasszal alig lehetett az előtt kikerülni, megszűntek, de helyöket más betegségek, névszerint a tüdőbajok foglalták el.

Békés vármegye talajának főképletét homok- és agyagrétegek képezik. A negyedkori lerakódás felett, mely helylyelközzel ősemlősök csontvázait rejti magában, homok, sárga agyag és televény található. A legalsó réteg homokból áll, melynek szemei aprók, rendszeren egyneműek, csak a csillám

fordul elő abban vékony, de nagyobb terjedelmű és ezüst-fehérségű pikkelyeklen. A homokréteg vastagsága tetemes, néhol a felületre is felkerül, másutt ellenben alantabb fekszik s ekkor agyag vagy fekete föld borítja. Anyagára nézve a homok csak kivételesen tiszta quarcz, hanem gyakran keverve van más anyagokkal, miért a vakolásra alkalmas homok e vidéken vajmi ritka, kavicsot pedig a folyók medrében sem találtak.

A békésmegyei földnek termőereje a televényben rejlik, melyet a víz könnyen járhat át, de azután huzamosabb ideig marad benne. Főleg az évelő növények számára rendkívüli tápanyag rejlik benne. A békési búza kitünő minőségét, aczélesságát és páratlan súlyát jórészt e tápanyagnak kell tulajdonítani, melyet czélszerűtlen termelés útján azonban ki lehet élni, annak gondos trágyázása tehát szintén szükséges. A televény egyik válfaja a szikes föld, mely némely vidékeken nagyobb mennyiségben fordul elő és könnyen észrevehető kisebb-nagyobb foltokat képez. Van oly szik, melyet bizonyos czélszerű kezelés mellett használni is lehet, míg a vak szik merőben hasznavehetetlen. A szikes földek nagyobb terjedelemben Szeghalom, Körös-Ladány, Vésztő, Szarvas, Szent-András, Öcsöd, Békés-Gyula, Csaba és Kétegyháza határában találhatók.

A föld ára és haszonbére nagyon különböző a megye egyes vidékein. De lehet mondani, hogy kataszteri holdankint számítva 125—150 forintot a legelhagyottabb vidéken és a még használható, de legrosszabb minőségű földekért is megadnak. A jobb földek ára 250—500 forintra tehető. A haszonbér a félreesőbb helyeken 8—12 forint, a főbb vonalakon és nagyobb községek határában pedig az 16—22 frtra is felmegy.

Az éghajlat nagy hajlandósággal bír a végletekre. A hideg teleket a legforróbb nyár, a nagyon hűvös napokat pedig rekkenő hőség szokta követni. Ezen erdőtlen síkságon a szélsőségek egymást érik. A tél hidege 3—6 fok közt ingadozik Reaumur szerint, de kivételesen 10, sőt 17 fokra is leszáll. Tartóssága azonban ritkán van. A sokak által, különösen a vasutak behozatala előtt, de most is — mert Békés vármegyének kútai alig vannak — annyira óhajtott szánút nem szokott tartós lenni. De azért a dülő téli fergetegek néha oly mértékben fordulnak elő, hogy közcsapás jellegével bírnak.

Tavasza e vidéken alig van. A télből legtöbbnyire beleugrik az időjárás a nyár kellő közepébe. Gyakran április havában még fűtenek s néhány nap múlva már tikkasztó a hőség.

A nyár hosszú és nagyon meleg szokott lenni. Juliusban és augusztusban a hőmérő néha huzamosabb ideig mintegy megáll a 28—30 foknál. Voltak évek, midőn az ily meleg negyven napon át szakadatlanul tartott. A nagy hőség végét viharok jelzik. Az üde és nedves nyár Békés vármegyében ritkaság, ellenben az olyan állapot, midőn a megrepedezett és szárazságtól kemény földet nem lehet szántani, gyakran fordul elő. A nyárnak egyik csapása a rettenetes por, mely az utakon és főleg az utcákon, különösen, ha estefelé a község csordája azon átvonult, órákig nem tud leszállani. Ilyenkor az ott tartózkodás gyötrelmekkel van összekötve.

Mint az Alföldön általában, legszebb és legkellemesebb évszak itt is az ősz. Rendszeresen tartós, állandó jellegű és észrevétlenül szokott az ismét nagyon változó télbe átmenni.

Szelei azok, melyek az Alföldön rendszerint uralkodnak: az észak- és délnyugatiak. A nyugati szelek szokták az esőt hozni. A déli és keleti szelek ritkábbak. Eső aránylag kevés és nagyon egyenlőtlenül van elosztva. Legtöbb becset tulajdonítanak a gazdák a téli nedvesség mellett a májusi esőnek, április havát ellenben csak hűvösnek szeretik. A száraz évek, midőn az aszály mindent vagy nagyon sokat elpusztított a termésből, 1768 óta a múlt században tiz, e században is már hat jegyeztetett fel, melyek közül legnevesebb az 1863. évi, midőn a legjobb földek ára az inség folytán lement 50 frtra; az állatállomány igen nagy része a rendkívüli takarmányhiány folytán elpusztult és az emberek, ha tönkre nem mentek, több évre tetemesen eladósodtak. Nagy csapását képezik e vidéknek a kései fagyok és a gabonában, főleg a búzában jelentkező rozsda. Mindkettő a végletekre hajló éghajlat következménye.

Békés vármegyét a Fekete-, Fehér-, Sebes-, Kettős- és Hármaskörösök, továbbá a Berettyó szelik át vagy pedig részben annak határvonalát képezik. A felsorolt folyók e vármegyében levő szakaszainak hossza összesen 189⁶ kilométer, melyből esik a Fekete-Körösre 24⁵, a Fehér-Körösre 9⁷, a Kettős-Körösre 37⁵, a Sebes-Körösre 18⁰, a Berettyóra 17⁰,

az egyesült Berettyó és Sebes-Kőrösre 15⁴. A Fekete és Fehér-Kőrös folyók Gyula városától lefelé 4 kilométer távolságban egyesülnek egymással és ettől a ponttól Kettős-Kőrös név alatt ösmeretes, Tarcsa községe alatt felveszik a már Szeghalom és Kőrös-Ladány között egyesült Sebes-Kőrös és Berettyó folyók vizeit. Innen Hármaskőrös elnevezéssel folytatják útjukat. E folyók kiszámíthatlan károkat csináltak folyton. Azelőtt az egész megye az ő birodalmuk volt. Az általuk alkotott mocsarak mérges kigőzölgése különféle nyavalyát hozott az emberekre és a mezőgazdaság rendes vitelét, de még a községekben való nyugalmas tartózkodást is lehetetlenné tette.

Ezért folyók szabályozásának kérdése már e század elején, 1820-ban, fölvetetett, a mennyiben a helytartótanács rendelete folytán ez évben kezdetett meg a folyók rendszerének térképezése és a vízrajzi adatok gyűjtése. Hanem a szabályozás maga 1820-tól 1840-ig a vármegye területén alig haladt előre, 1840-től 1844-ig azonban a Kettős- és Hármaskőrös békésmegyei részén több átvágás létesített, de oly kis mértékben, hogy azok a megye felső részének súlyos helyzetén nem segítettek.

1844-től 1852. évig a szabályozás szünetelt és csak miután 1855. évben az egységes szabályozási tervet elkészült és jóváhagyatott, vette az ismét kezdetét és haladt a helyi bajok orvoslásának figyelembe vételével kielégítő sikerrel előre. A szabályozási munkálatok feletti felügyeletet az akkor Nagy-Váradon székelő helytartósági vízépitészeti osztály gyakorolta.

A békési folyók igen nagy kanyarokkal bírván, helyes volt a felülről nagy sebességgel jövő vizeknek gyorsabb levezetése céljából több átvágást csinálni, a minő 1856-tól kezdve 1870-ig bezárólag összesen 103 tényleg eszközöltetett is.

A Fehér-Kőrös a régibb időkben Gyula városán, a Fekete-Kőrös Doboz községén folyt és mindkettő Békésen haladt keresztül, sőt e város beltelkei között egyesült. Nem csoda tehát, ha árvizeik a nevezett városokat a legnagyobb veszedelemmel fenyegették. E baj ellárítása érdekében az említett két folyó deltájában Gyula-Varsándtól Békésig egy 24 kilométer hosszú csatorna ásatott.

Ugyanezen időszakban a Sebes-Körös Sárretjén át ásott egy 35 kilométer hosszú csatorna és miután ez egy majdnem 30.000 kat. hold nagyságú, állandóan vízzel borított mély fekvésű nádason vezetett át, ez uton abból a legjobb minőségű szántóföld keletkezett. Egy nagy nádist képezett a Berettyó Sárretje is. E terület egyes helyek kivételével most már szintén leginkább szántófölddé alakult át.

Az előbb említett átvágások és csatornák leginkább közmunka-erővel ásattak és így 1861 végeig összesen 7,349.127 m³ föld emeltetett ki. Az átvágások ma már teljesen ki vannak képződve, a Fekete-Körösön két, a Sebes-Körösön hat átvágás kivételével. A fekete-körösiek a jövő évben jönnek munka alá. A Kettős- és Hármaskörös átvágásai közül a víz onereje által 4 átvágás képeztetett ki az anyameder méretében, míg a többi az anyag keménysége és a lefolyó víz kiesése miatt nem képződött ki s így a kitűzött cél sem értett el.

Miután pedig az árvizek a létesített átvágások dacára a kellő gyorsasággal nem folytak le, sőt az állandó és hosszantartó duzzadás miatt különösen Békés és Gyoma városok veszélyeztetve voltak, míg a ki nem képződött alsó átvágásoknak mesterséges uton való kiszélesítése és mélyítése nem határozottatott el.

Ezen munkákat az állam által hajtatik végre és 1881-től a legnagyobb erővel még ma is folyamatban van. A szabályozás, szélesítés és mélyítés költségei eddig megközelítik az 5 milliót.

Az átvágásoknak az anyameder méretében való kiképzésével egyidejűleg építtetnek szabványos távolságban a védőtöltések is a régi anyamedrek elzárásával. E munka következtében a Gyoma és Endrőd községek beltelkeit alámosással fenyegető árhullám onnan eltávolított, de a vizek gyors lefolyása is eléretett és úgy Békésnél, valamint Gyománál az eddig észlelt duzzadások teljesen megszűntek.

Jelenleg ezen munkákat Öcsöd előtt van folyamatban. A jövő évben pedig a Sebes-Körös 3 kilométer hosszú folyam szakasza fog rendeztetni, mert az Körös-Ladány községének egy egész utcáját elmosással fenyegeti.

Békés vármegye területén a Kettős- és Hármaskörös mentén még 6 átvágást kell szélesíteni és mélyíteni, továbbá

több partleásást eszközölni, hogy a szabályozás befejezettnak legyen mondható. E munka 5—6 év alatt befejeztetik.

A vármegyében a folyók mentén levő töltéseket az 1852-től 1862-ig alakult társulatok építették. A vármegyében öt ilyen társulat működik:

1. Az alsó fehér-kőrösi ármentesítő társulat, melynek felügyelete alatt áll és tulajdonát képezi 57⁵/₁₀ kilométer töltés.

2. A hosszúfoki ármentesítő társulat töltésrendszerének hossza a folyó mentén 72⁰/₁₀ km., a csatornák mentén 79⁰/₁₀ km.

3. A kőrös-tisza-marosi ármentesítő és belvizlevezető társulat Békés vármegyei töltése 84⁰/₁₀ km.

4. A sebes-kőrösi ármentesítő és belvisszabályozó társulat töltésrendszere 41⁰/₁₀ km.

5. A berettyó-kőrösi visszabályozó és ármentesítő társulat keretébe tartozó

a) Berettyó-osztálynak van 26⁰/₁₀ km.;

b) az ivánfenéki osztálynak van 56⁰/₁₀ km. töltése.

A Békés vármegye területén levő védtöltések összes hossza tehát 415⁵/₁₀ km.-t tesz.

A töltések az eddig észlelt legmagasabb víz felett vannak már építve, még némi építkezést csak a Berettyó-osztály töltésrendszere igényel.

A társulati költségeket nem lehet könnyedén megállapítani, miután azok nem vármegyei területenkint állítvák össze, pedig a nevezett társulatoknak tovább folyó töltései más vármegyékben is vannak.

Ezenkívül a legtöbb folyó mellett fekvő város körgáttal biztosította az árvízveszély ellen magát, a mi roppant kiadásokat rótt rájuk. Szóval azon termékeny területet, melylyel e vármegye dicsekedhetik, nem kapja a lakosság ingyen, hanem azt nagy munkával kellett elhódítania és folytonos áldozatokkal kell védelmeznie az elemektől, melyek szintén igényt tartanak rá.

A Kettős- és Hármaskőrös, melynek szabályozott vonala a 240 kilométer szabályozatlannal szemben 137 kilométer hosszú, tutajokkal és dereglyékkal, sőt kisebb gőzhajókkal is egész hosszában hajózható. A Fehér-Kőrös erre kevésbé alkalmas, mivel nyáron át igen csekély víz van benne, de lóval vontatott dereglyék közlekedhetnek rajta. A Fekete-Kőrös az Arad vármegyében fekvő vadászati hidtól a Kettős-Kőrösig

mintegy 40 kilométer hosszban lóval vontatott dereglyék általi hajózásra teljesen alkalmas. A Sebes-Körös tutajozásra, a Berettyó egyedül csolnakon folytatott közlekedésre használható. A hajóforgalom az egyes évek vizállásai szerint szívesen különböz, néha azonban figyelemreméltó.

Igy például 1887-ben a Hármaskörösön 62 hajó, 6 csavargözös 47.000 métermázsza búzát, 3.800 métermázsza kőszentet, sok rakomány tüzi fát, homokot, téglát és nádat, stb. szállított.

A halászat a szabályozások és hajózás folytán sokat szenvedett, de különösen a Hármaskörösben pontyok, harcsák még mindig meglehetősen mennyiségben találhatók. Azelőtt főleg Szarvason a halászat nagyobb fontossággal bírt.

Békés vármegye termőterülete 600.378 kataszt. holdat tesz, ennek legnagyobb része szántó, t. i. 424.956, legelő 102.731, rét 48.581, erdő 9.632, szőlő 6.673, nádas 5.724 és kert 1.811 hold. A termőterületnek tehát jóval több mint kétharmada szántóföld. Ez megadja a mértéket arra, hogy az itteni mezőgazdaság jellegét megállapítsuk. A főszűly a gabonaművek termelésére van fektetve és ez természetes is, hiszen alig terem valahol nemcsak az országban, hanem általában a világon különbé búza a békésinél. Annak sikértartalma és súlya, mely például 1890-ben is felment 85 kilogrammra hektoliterenkint, oly nagy, hogy kár lenne, ha az kellő mennyiségben nem állítatnék elő mindenütt, a hol a talaj arra való. A hiba csak abban rejlik, hogy eddig sok oly helyen is erőszakolták a búzatermelést, a hol több haszonnal mást termelhettek volna helyette.

A rozstermelés nem jelentékeny; több gond fordítatik az árpára és tengerire, mely mint kapásnövény, a búzát termő földön is szükséges. A zab főleg helybeli szükségletre állítatik elő. A dohány igen fontos cikk és a gazdának rendszerint szép hasznot biztosít. Ennek termelése tekintetében nagy haladás észlelhető e vármegyében. A repecze ritkán sikerül, de ha beüt, nagyon jól fizet. A len ritkán, a kender már nagyobb mennyiségben, de főleg szintén csak a házi vagy a helybeli fogyasztás céljaira állítatik elő. Nem sokkal nagyobb a gond a hüvelyesekre, habár e részben egyes helyeken újabban több törekvés tapasztalható. Ugyanez mondható a takarmánymagvak, különösen a lóheremag ter-

melésére, a mely most már inuen nagyobb mennyiségben jut a forgalomba.

A legelők a tagosítások következtében egyre fogynak.

Ezek helyét a luczernások pótolják. Most már szintén nagyobb területet szánnak neki, különösen az uradalmakban és középgazdaságokban.

Az erdőgazdaság e vármegyében nem jelentékeny, mert az őserdőkből vajmi kevés maradt meg. Erre azonban most kellő gond fordittatik. A fennebb kimutatott erdőterületből 7.333 holdon tölgyfák vannak. Legtöbb, 2.957 hold erdeje van egy pár hitbizományi jószágnak, ilyen a gyula-vári-i uradalom, továbbá Békés, Gyula, Doboz, Vári községeknek, hol az erdők összesen 1.324 holdat tesznek. Ezek rendes üzemterv szerint kezeltetnek, míg Szeghalom, Kőrös-Ladány, Vésztő és Doboz községek néhány holdon külön álló erdőinek a nyilvántartási törzskönyvből való törlését a földművelési miniszterium újabban megengedte.

A kertészet sokkal több figyelmet érdemelne, mint a mennyit neki a közönség szentelni hajlandó. A gazdasági egyeslet annak haladását különben nemcsak kertészeti szakosztálya, hanem több faiskolája által is lehetőleg előmozdítani igyekszik.

A szőlőszet a kertekben divik, a hol a phylloxera azonban már szintén befészkelte magát és eddig annak jelenléte 13 községben van megállapítva. A gazdasági egyeslet a homoki borok termelésén kívül a csemege-szőlők előállításának felkarolására inti a termelőket, miután azzal névszerint Békés-Csabán egyesek figyelemreméltó sikert értek el.

Békés vármegye kataszteri tiszta jövedelme rendkívül magasra van megállapítva. Különösen áll ez a szántóföldekre vonatkozólag, melyek 8 frt. 45 kr. után fizetnek földadót és e részben azt csak Bács-Bodrog vármegye haladja túl a maga 9 frt. 12 krnyi tiszta jövedelmével. Nincs is több 8 forintos vármegyénk e részben és a harmadiknak felvett Csanád vármegye majd egy forinttal kevesebb, t. i. 7 frt. 52 kr. után fizeti földadóját, míg a szomszédos Arad csak 4 frt. 91 kr. után adózik. És miután Békés vármegye termőterületének 70.78^o/_o-a szántóföld, az ország legeslegjobb adófizető területei közé tartozik és pedig annál inkább, mert aránylag nemcsak sokat, hanem általában igen pontosan is fizet.

Ezek után áttérek az egyes főbb termelési ágak rövid jellemzésére. Mindenekelőtt a nagy-, közép- és kisbirtokosok termeléséről s az ezekkel kapcsolatos dolgokról, azután az állattenyésztésről, az iparról, kereskedelemről, forgalomról, a közigazgatással együtt a közegészségügyről és végül a közművelődési állapotokról fogok szólni.

A nagybirtokos osztály Békés vármegyében kizárólag Haruckern jogán élvezi földjének tulajdonát. A legtöbb birtokos család vérszerinti utóda a telepítő földesurnak. Egyik leányát báró Wenckheim József, egyik unokáját gróf Károlyi Antal vette el. A ma élő nagybirtokosok leányágon legnagyobbbrészt tőlük származnak. A Wenckheim-család e század elején két ágra, a grófirra és a báróira oszlott. Mind a két ág tagjai ma is igen terjedelmes és legnagyobbbrészt házilag észszerűen, az alföldi viszonyok által megengedett belterjességgel kezelik gazdaságaikat. Névszerint kell felemlítenem gróf Wenckheim Frigyeset, a ki 13.573 k. hold területű kigyósi uradalmában a kor színvonalán álló váltógazdaságot folytat. Ezen nagy uradalomban több mint 7.000 kataszteri holdon házilag gazdálkodnak. Annak 50%-a szántóföld, melynek 16%-a mesterséges takarmánynyal van bevetve. A szántóföldnek 10—12%-a évenként trágyáztatik. Hogy az állattenyésztés mily kiterjedten üzetik, mutatja a nagy jószágállomány. Van ugyanis az uradalomnak 1.000 különböző szarvasmarhája, 250 drb. lova, 2.000 drb. sertése és 2.000 db. birkája. Ezen uradalommal áll kapcsolatban a Csanád vármegyei apáczai határban egy közel 1.000 holdas pusztá, melynek túlnyomó nagy része szántóföld. Sámson határában van a szőlősi uradalom 5.348 kataszteri holdnyi szántóterülettel, melynek több mint fele majorsági kezelés alatt van. Gróf Wenckheim Frigyesnek legnagyobb uradalma e vármegyében a békési, közel 20.000 kataszteri hold területtel, melynek szintén több mint fele majorságilag kezeltetik. Mindezen birtokok legnagyobbbrészt kitünő termőtalajjal bírnak.

A bérlők gazdálkodására szintén kellő gond van; a feles földek hármassal forgóban, de ugar nélkül, műveltetnek.

A többi Wenckheim grófok és bárók szintén igen nagy és értékes birtokai az említett két helyen kívül Gyula, Csorvás, Ladány, Mező-Berény és Vésztő határában vannak. Kiemelem ezenkívül a báró Wenckheim Béla örökét képező fái

uradalmat Kőrös-Ladány mellett, melynek jelenleg Hoyos-Wenckheim Fülöp gróf a tulajdonosa. Területe 3.766 kataszt. hold, melyből 1.688 kat. hold szántó, a többi legelő, erdő és kaszáló. A vetésforgó a hármass rendszeren alapuló váltógazdaság fekete ugar nélkül, melynek a szükséges trágyát 2.700 db. birka, 172 db. szarvasmarha és 100 db. ló szolgáltatja. A gróf Károlyi család Szarvas, Orosháza, és Komlós környékén szintén nagyon kiterjedt gazdaságokkal bír, melyeket kevés kivétellel jó felszerelés mellett számos majorban igen szakértő gazdatisztek kezelnek. A gróf Károlyi család Békés vármegyében bírja a szénási pusztát Szarvas és Orosháza közt, melynek területe 16.000, a sámsoni oldal 15.000, a kakasszéki pusztája 3.000. Gróf Almássy Kálmán kétégyházi és gyulavárii uradalmi szintén házi kezelés alatt állanak, melyek közül különösen az utóbbin intenzív gazdaságot folytatnak. Terjedelme 11.215 hold, legnagyobb része szántó, 2.814 hold erdő, a többi rét, legelő és nádas. Az erdő faterméke részben mint tűzifa értékesítetik, részben pedig a gazdaságban levő fűrészgép által szerszám- és épületfának dolgoztatik fel. Egy nagyobb szabású körkemence is állandóan üzemben tartatik s kitűnő épületteglát, cserepet, továbbá járdakövet állít elő. Majorjai rendkívül csinosak, állattenyésztése mintaszerű, gazdasági iparvállalatai nagy pontossággal vezetnek. Van 6 kilométer hosszú gazdasági lóvasútja. A kezelés pedig általában olyan, hogy a békésmegyei gazdasági egyesület, mely azt 1888-ban megszemlélte, jelentésében a legnagyobb dicsérettel emlékezik meg róla. Ugyanily intenzív gazdálkodás folyik még több nagy uradalomban, melyek közül elég legyen báró Wodianer Albert gyomai uradalmát fel- említenem, hol gözekével dolgoznak és abban mesterséges réttöntözés is van berendezve. Jól gazdálkodnak a gróf Apponyi Albert 3.500 kataszteri holdat tevő gerendási gyönyörű birtokán, valamint a Geiszt testvérek csakói uradalmában. Lehetetlen elősorolni azon birtokokat, melyek az Apponyi, Bolza, Trautmannsdorf, Blankenstein, Inkey, Königswarter, stb. családok kezeiben vannak és a melyek, a mennyiben házilag kezeltek, szintén a jó gazdálkodás képét nyújtják a szemlélőnek. A nagybirtok, mely igen erős kezekben van, jelentékeny részét képezi ugyan a Békés vármegyében a termőterületnek, de az koránt sincs túlsúlyban a községi lakosok bir-

tokaival szemben, hanem ellenkezőleg, ez a túlnyomó és ez bir azon irányzattal, hogy mindig több és több területet von a maga körébe. Mielőtt azonban a kisbirtokosokról szólnék, meg kell még a középbirtokos osztályról is emlékezni, melynek tagjai kisorszban a régi nemesség, nagyobb részben pedig a polgári osztály szülötteiből állanak, kik vagy maguk, vagy szüleik szorgalma és takarékosága utján jutottak vagyonukhoz. Ez osztály valamennyi közt a leggyengébb, a mit annál inkább kell sajnálni, mert a vármegyei közéletben résztvenni s a közügynek a nép előtt vezérkedve, szolgálatokat tenni leginkább az lenne hivatva. De erre nem annyira száma, mint értelmiségének alacsony foka következtében ez osztály nem képes. Egyes mivelt családok, melyeknek 500—1.000 holdjuk van, léteznek minden község határában, de velők szemben túlnyomó a paraszt középbirtokosok száma. És ez azután meg is látszik Békés vármegyének közéletében. Ettől a fővárosban vagy másutt lakó nagybirtokosság és a paraszt gazdák nagy része távol tartja magát.

Az utóbbiak csak a vagyonszerzésnek élnek és az embert a szerint becsülik, a mint sok, kevés vagy semmi földje sincsen. Az uri középbirtokosok jól gazdálkodnak és a kor színvonalán igyekeznek maradni, míg a paraszt középbirtokosok gazdálkodása nagyon külterjes. Legnagyobb részt a régi háromnyomásos rendszert követik és csak kevesen folytatják az okszerűbb váltógazdálkodást.

Bizonyos tekintetben az uri középbirtokosokkal tehetők egy sorba az értelmes osztályhoz tartozó bérlők is. E két elem az uradalmak gazdatisztségével képezi a megyei gazdasági intelligenciát, mely a gazdasági együletben van szövetekezve, annak működő tagjai főleg közülök kerülnek ki és mint ilyenek nemcsak a maguk érdekeit szolgálják, hanem a gazdasági fejlődés előmozdítása által különben is elismerésre méltó érdemet szereznek maguknak. A békésmegyei gazdasági egyület köztudomásulag egyike az ország legtevékenyebb és leghasznosabban működő hasonczélú társulatainak. Már 1861-ben létesült és habár Gyulán alakult meg, alapszabályaiban kimondatott, hogy székhelye Békés-Csaba lesz, mely központibb fekvéssel bir és ott a gazdaság előmozdítása iránt is a legtöbb érdeklődés mutatkozik a vármegyében. Ez egyület bölcsőjénél oly férfiak állottak, mint Trefort Ágoston,

báró Wenckheim Béla és László és báró Eötvös József, ki mint Békés vármegyei szenttornyai birtokos a nála megszokott nemes hévvel támogatta az annak alakítására irányuló mozgalmat. Elnöke 1869-ig báró Wenckheim Béla volt, kit László öccse követett. Azután Beliczey István foglalta el és tölti be most is az elnöki széket. Mind e férfiak valóban benső odaadással láttak szép küldetésükhöz.

Nem is lehet kiszámítani a hasznot, melyet a vezetéstük alatt álló egyesület már eddig is tett a mezőgazdaságnak, mert annak minden ágát kellő figyelemben részesíti és minden érdekét felkarolja. Ott van mindenütt s kiállítások, versenyek, pályázatok, szemlék, előadások, hasznos, népszerű röpiratok terjesztése által gyakorlatilag folyton oktatja a gazdaközönség minden rétegét, továbbá mindenféle közvetítések által is segítségére van. Csak az egyesület néhány évkönyvét kell átlapozni, hogy valóban mintaszerű eljárásáról meggyőződjunk. Legújabbán azon fáradozik, hogy a czukorrépatermelést honosítsa meg Békés vármegyében. Ez már meg is kezdetett részben a mezőhegyesi, részben a hatvani czukorgyárak részére. E czikk, úgy látszik, hivatva van úgy a belterjesebb gazdálkodást előmozdítani, valamint a munkás viszonyokat kedvező irányba terelni és az állattenyésztésnek lendületet adni.

Ugyancsak ez egyesület buzgó terjesztője a nép között a biztosítás eszméjének, melyért különben az első magyar biztosító társaságtól szép összegre menő jutalékot is kap, de ezt a legtöbb gazdasági egyesület szintén élvezi s annyit még sem tesz e részben, mint a Békés vármegyei. Ennek, de különben a nép helyes érzékének is lehet tulajdonítani, hogy az a tűz és kevésbé a jég ellen biztosít. Békés vármegyében minden hazai és néhány osztrák biztosító társaság is jó üzleteket csinál, de egy iránt sincs oly bizalom, mint az első magyar iránt.

A birtokosság nagy zömét a kisebb gazdák képezik. A paraszt birtokon általában a háromnyomású rendszer, de ugar nélkül alkalmaztatik. Búza után kukoricza, árpa és zab következnek. Felszerelésök rendszerükhöz képest elég jó. Sok községben a paraszt gazdák kevés kivétellel gőzzel csépelnek, soros géppel vetnek, sőt itt-ott kéveköto aratógépet is használnak. Igavonó állatuk leginkább a ló s csak a nagyobb gazdáknál lehet ökröt is látni. Egész nyáron a tanyán laknak, csupán télire költöznek be a család öregei.

De ünnep és vasárnapokon bemennek a városba és a hol a nép vallásos, például Békés-Csabán, az idősebbek majdnem az egész napot templomban töltik. Az ifjabb nép mulatozik, de délután öt órakor már levette az ünnepi díszet, hosszú kocsisorokban vonulnak ki a tanyákra és egész héten át szorgalmasan dolgoznak.

Szarvason kettős vaskéket, szecs kavágókat és sorvetőket egyesek is vesznek, nagyobb gépek, mint gőzcséplők beszerzésére pedig társulnak. Léteznek azonban vidékek, a hol ez nem így van. Nem is szólva az oláhlakta Kétegyházáról, hol a nép értelmiség dolgában nagyon hátra maradt, de magyar vidékeken sincs még a parasztság mindenütt ennyire. Így például Gyomán, hohelyébiránt a lakosság nem is sok földdel bír, mert a határ felét nagybirtokok foglalják el, a parasztgazdaságok felszerelése csakis a legnélkülözhetetlenebbre terjed ki. Szántóeke, az aratási munkálatokhoz szükséges eszközök, mint kasza, villa, gereblye, néhány igavonó állat, parasztszekér: ez az egész felszerelés. A szalma- és tengeriszár levelei takarmánynak, a kóró és az izéknek mondott takarmányhulladék tüzelőnek használtatik. E nép vergődésben tölti életét, nincs eladósodva ugyan, de nem is vagyonosodik. Másutt, mint Bánfalván, a magyarok közt is megvolna a gazdasági értelem és törekvés, de nincs földjük és a szomszédban nem is kaphatnak, mert a nagybirtok ott igen szilárd tulajdont képez. Ennek következménye, hogy községi pótdóujuk 82%. Részben ily jelenségek okozták az orosházi munkásmozgalmat is. Erről egyébiránt külön volt szerencsém előadást tartani, miért is minden arra vonatkozó dolgot itt mellőzhetni vélek.

A Sárreéten a birtokviszonyok jobbak és a nép eléggé gyarapszik is, mióta az áradások nem sanyargatják, de gazdasági ismeret dolgában nem halad, hanem mindenik annál marad, mit az apjától tanult. De e részben is mutatkozik újabban bizonyos haladás. A magyar nép is szorgalmasabb most, mint régebben volt, midőn a nagyon megbizhatatlan szeszélyes időjárás arra a hiedelemre vitte, hogy nem ő, hanem az idő a gazda s a termés jó májusi esők mellett, melyek aranyat érnek, bő lesz az ő közreműködése nélkül is, míg ha az időjárás rossz, bármit csináljon, nem lesz semmi termése. Ma már, ha nem is úgy, mint kellene, a békésmegyei paraszt

is megbecsüli a trágyát, utána lát a dolgának és szívesen okul, ha van rá alkalma. Nagy fontossága van azért a gazdasági egyesület azon törekvésének, mely egy földmives iskola felállítására irányul. Békés-Csaba legújabbán 305 hold földet ajánlott fel e célra, a vármegye pedig az épületek és az intézet felállításának költségeire pótdót akar kivetni és csak némi segílyt kér az államtól. De valóban itt is az ideje, hogy e részben történjék valami Békés vármegyében, hol a népnek semmire sincs annyi szüksége, mint a szakértelem és értelmiségre általában. E megye meglehetősen merevséggel vidékekre oszlik, melyek idegenül állanak egymással szemben, azért gondolom, hogy egy ily intézet e gazdag megyében talán nagyon is kevés.

Igazán csodálni lehet, hogy a hol Thessedik Sámuel száz évvel ezelőtt működött, a hol ő nagy áldozatok árán gyakorlati gazdasági iskolát létesített és tartott fenn ott a gazdasági szakértelem fejlesztésével, száz év múlva is csak a kezdet kezdetén vannak. Ez a bámulatos munkásságu evangélikus pap ugyanis, a ki tudományát Németországban szerzte, eleinte a saját költségén, később az ottani egyház támogatásával egy oly gazdasági és ipariskolát teremtett Szarvason, melyet százával látogattak a hallgatók. Ezen működéseért nemcsak II. József császár, hanem I. Ferencz király elismerését is kivívta magának. Korának felfogását jóval túlhaladva oktatótt abban eleinte ő maga, később pedig kitünő tanárokat szerzett intézete számára. De az irigység és tudatlanság megbuktatta ez intézetet, melynek ideje akkor még Magyarországon nem érkezett el. Thessedik páratlan gazdasági gyakorlati érzékét és műveltségét részben nyomtatásban megjelent, részben kéziratban maradt, de elveszett 135 különféle gazdasági tárgyú és leginkább németül irt műve bizonyítja. Hazánk közművelődésének történetében e férfiú mindig kiváló alak fog maradni és csak azon lehet csodálkozni, hogy tevékenységének és szellemének több hatása nem volt sem megyéjében, sem az országban. Most azonban ez a szellem az értelmiség körében általános, de kívánandó, hogy az gyakorlatilag is érvényesüljön mindenütt, a hol erre az anyagi előfeltételek megvannak. Mily hasznos dolog lenne az, ha Békés vármegyének minden főbb vidékén okulhatnának a különben magukra maradt kis gazdák, a kik tanyáikat nagyon csinosan

és tisztán rendezik be, de például már a helyes trágyakezelés ismeretével nem bírnak és az állattenyésztés dolgában is hátrább vannak, mint szabad volna e vidéken.

Mert az állattenyésztésnek csak egyes ágai mutatnak haladást Békésben. A lóval tudnak a kisgazdák is bánni. Ezt főleg az állami mének kedvező befolyásának kell tulajdonítani, a milyen tavaly 45 drb. volt elhelyezve e törvényhatóság területén. A szarvasmarha-tenyésztésnél, mely egyes uradalmakban kitünő, a népnél minden határozottabb irány hiányzik. A legelők felosztatván, nincs is meg a jó tenyésztéshez szükséges takarmány, melyet mesterségesen szintén nem termelnek eléggé. Csak ott mutatkozik előmenetel, a hol kivételkép a közlegelő megmaradt, vagy pedig oly helyeken, mint Szarvason, hol a gróf Károlyi és Batthyány-féle birtokokból a lakosok több mint két millió forint értékű vetek és az így kapott legelőket nem osztották fel. Oly általános e baj az egész vármegyében, sőt az egész Alföldön, hogy valóban gondoskodni kellene valamely módról, mely alkalmas lenne arra, hogy az általa orvosoltassék.

Az apaállatok kiosztása a gazdasági egyesület által a kormány támogatásával csak akkor segíthetne rajta, ha a kisgazdák a megfelelő marhatartás fölöfeltételével is, a takarmánytermeléssel, eléggé törődnének. Erre azonban biztatni kell a népet és megadni például a folyók mentén a rétöntözés behozatalával a módot arra, hogy a jó tanácsot követhessék is. A sertés, de főleg a juhtenyésztés szintén hanyatlott, úgy, hogy ma már a legtöbb helyen alig jöhet számba. A baromfitenyésztés is nagyobb mértékben volna folytatható, habár néhány év óta az iránt Csabán és Orosházán, honnan főleg ludkivitel van, több figyelmet tanusítanak iránta. A gazdasági egyesület nagyon buzgólkodik, hogy e figyelmet élénkítse.

A *méhészet*, tekintve a megye virányának alkalmas voltát, szintén el van hanyagolva, daczára, hogy meglehetősen tevékeny, okszerű méhészeti egyesület létezik itt. Tavaly 1.035 mozgószerkezetű kaptár és 1.683 közönséges köpű összesen 3.300 családdal találtatott e megyében és az eladott méhtermékek összes értéke megközelítette az 5.000 frtot. A *selymentenyésztés* nem üzetik, pedig ott, a hol a munkás nép meg van torlódva, vagy a hol más munkára nem alkalmas emberek nagyobb számmal vannak, ha nem is fényes,

de nem megvetendő és folyton fejleszthető keresetet nyújtana a lakosságnak, mert hiszen a selyem világezikk.

Az 1884. évi összeírás szerint volt a megyében 44.293 drb. ló, 52.825 drb. szarvasmarha, 180.929 drb. juh, 108.802 drb. sertés. Az 1870. évi összeírás óta a lovaknál és a szarvasmarháknál a létszámban csökkenés mutatkozik, míg a juhok és sertések állítólag szaporodtak volna. De az iránt, hogy az 1870. évi felvétel pontos volt-e, alapos kételyek vannak; én azért semmi következtetést sem akarok belőlük vonni.

Az állategészségügyi viszonyok az utóbbi időben kedvezőtlenül alakultak. A járványok és ragályos bajok gyakrabban merülnek fel. A nagyobb községek birnak állatorvossal, de a megyének csak egy van s az sem lakik a megye székhelyén. E részben a tervezett nagyobb reform e megyének szintén javára válnék.

Az uradalmakban az állattenyésztés viszonyai természetesen mind másként alakulnak. Egyes nagybirtokosok, minő például gróf Wenckheim Frigyes és gróf Almássy Kálmán, szarvasmarháikkal és sertéseikkel, a Geiszt testvérek juhaikkal a bel- és külföldi kiállításokon egyaránt feltűnést keltenek és kitüntetést nyernek. A megye azonban általában véve ellentéte a régi megyének, mely főleg állattenyésztésből élt, míg most a magtermelés aránytalanul túlnyomó.

Ipar tekintetben Békés vármegye soha sem tartozott az ország kiválóbb vidékei közé. Némi kivételt képezett e részben Gyula városa, hol állítólag a törökök által történt bevétele előtt is volt néhány jobb kézműves-, sőt eszmadia-czéh is létezett, továbbá egy gyulai aranyművesről is tétetik említés ez időben. De az 1717. évi általam már említett összeírás Gyula kivételével az egész vármegyében csak öt iparost tüntetett ki, kereskedő pedig a szerint egy sem találtatott. A csabai evangélikus egyház 1745-ben építettván valamit, deszkáért Pestre, ásóért, lécszegekért és más vasneműekért Gyöngyösre, ablakokért Szegedre volt kénytelen küldeni. Hét évvel később a vármegye különféle sérelmeit terjesztette az országgyűlés elé, melyekben elpanaszolja, hogy ott kézműves és kereskedő nincsen és hogy a népnek, ha a legszükségesebb ruhaneműit és gazdasági eszközeit akarja beszerezni, Szolnokra vagy Aradra kell fáradnia.

Sőt 1775-ben e vármegye az utolsó Haruckernnek el-

hunyta után halotti tort rendezvén Gyulán, annyira nem kapott semmit, hogy fűszereket, citromot, kávét Aradról kellett hozatnia. Ily viszonyok birták rá Thessedik Sámuel szarvasi evangélikus lelkészt, hogy Szarvason gazdasági intézetével kapcsolatos ipari tanintézetet is létesítsen 1780. táján, melyben a gazdasági finomabb termények feldolgozására oktatta a népet. Később három tanár lévén iskolájában, azok a polgári építészetet, a természet-, vegy- és kézműtant is előadták. Azonban mindez korai dolog volt Békés vármegyében, miért is az említett intézet csakhamar megszűnt. Több mint egy század mult el azóta és még jó idő fog eltűnni megint, míg az iránt szélesebb körökben valódi érzék fog mutatkozni e vármegyében.

Ma iparos van itt elég, de a viszonyok olyanok, hogy a mesterség csak keveset képes közülök önmagában is fenn tartani. A finomabb iparcikkek máshonnan, a nagyobb városokból és túlnyomólag a közvetítő kereskedelem útján Ausztriából szereztetnek be. A paraszt nép szükségleteinek fedezésére pedig annyian vállalkoznak, hogy az iparosok alig férnek a szűk téren egymástól. A folyó évben a kamara útján történt felvétel szerint kamarai illetéket fizető, tehát tényleg működő iparos a vármegyében 4.403 volt. Legtöbb volt az orosházi járásban, 935 és legkevesebb a gyulaiban, 118, megjegyzendő azonban, hogy Gyula rendezett tanácsú város lévén, iparosai nem itt lettek kimutatva. Iparosság tekintetében a városok így következnek egymás után: Orosháza, Gyula, Csaba, Szarvas, Békés, Mező-Berény, Gyoma, Tót-Komlós, Szeghalom, Füzesgyarmat. Látjuk innen is, hogy a sárréti községek a legtisztább földművelő lakossággal bírnak. Kereskedelmi haladottság tekintetében legelől ismét Orosháza áll, mely még ma is falu, azután kedvező fekvésénél fogva Csaba következik, Gyula, mely a harmadik helyet foglalja el, nagyon sokára jön erre, míg a 8.900 lakossal bíró Szeghalmon már csak 25 kereskedő lakik. Ipari és kereskedő segédmunkás, a minő az idei felvétel szerint 5.358 létezik a vármegyében, néhány gyára folytán legtöbb van Gyula városának, erre a csabai, orosházi, szarvasi, békési járások következnek, a Sárrét és a vele szomszédos gyomai járás e tekintetben is utolsónak maradnak.

Ily ki nem elégitő helyzetökben a kisiparosok termé-

szetesen folyton elégedetlenek, tele vannak panaszszal az ipar-szabadság, a vásározás és sok minden ellen, a mi bajaiknak pedig nem kutforrása. Most már az 1884. évi ipartörvény sem jó nekik, annak is reactionárius irányu módosítását sürgetik. A piacoknak idegen iparosok által történő látogatása is szálka a szemökben. Szerintük, ha már behozatott a képesítés, legyen az komoly s ne lehessen azt folyton bárkinek kijátszani; az ipartestületeket lassankint a legtöbben czéhekké szeretnék kifejlesztetni. Állandó panasz, hogy a vásárok nincsenek rendezve. Maguk felhozzák, hogy a vásározás nem fizeti ki magát és mégis annyira járnak a szomszéd községek vásárraira, hogy állítólag e miatt a helybeliek nem tudnak megőlni. A hadsereg és honvédség bőrneműinek szállítására vállalkoztak és e tekintetben bizonyos mérvű jóakarat mellett szállitmányaik tényleg beváltak, de az mindenesetre sajnos dolog és a fejlődés szervi hibájának következménye, hogy egy-egy gazdag vidék iparosai annyira esengnek a voltaképp inséges munka természetével bíró katonai szállítások után. Azt hiszem, az iparosztálynak az, a ki meggyőzné, hogy nem itt, hanem a polgári szükséglet fedezésének visszahódításában főleg szövetekezés és kitartó munka, a szakértelem fejlesztése és üzleti mozgékonyság útján kell boldogulásuk terét keresni, nagyobb szolgálatot tenne, mintha a helyzet téves felfogásán alapuló előítéleteiket és elfogultságukat legyezgeti. Azonban azt is el kell ismerni, hogy sem az általános, sem a helyi viszonyok nem kedvezők az ipar fejlődésére az Alföldön és különösen Békés vármegyében, hol a munkaerőnek más irányban, különösen a jobb évek alatt, sokkal jutalmazóbb kereset kínálkozik. Azt hiszem, hogy azon törekvés, mely a felmerült munkásmozgalmak gyógszereként az ipar meghonosítását is alkalmazni kívánja, a mint mostés a legközelebbi jövőben állanak és alakulandnak a termelési tényezők, czélt érni alig fog.

Ipartestületek vannak Békésen, Csabán, Mező-Berényben, Orosházán, Szarvason és Tót-Komlóson. Ezek közül legtöbb taggal a csabai és a szarvasi bir. Azok közül az orosházinál van a legtöbb segéd és tanoncz belajstromozva, legvagyonosabb pedig a békési. Általában rendesen kezeltetnek és sok szolgálatot tesznek a helybeli iparosztálynak, melylyel a a kereskedelemügyi miniszter a kamarák útján az ő közvetésök mellett érintkezik.

Gyáripari vállalat igen kevés van Békés vármegyében, mert ha a szikviz- és eczetgyáraktól, továbbá a vámra őrölt gőzmalmoktól, a milyen minden községben most már feles számmal létezik, továbbá néhány téglagyártól eltekintünk, akkor az egész gyáripar egy pár nagyobb gőzfűrészből, néhány készletre és kivitelre is dolgozó műmalmából, egy gyufagyárból és egy gazdasági szeszgyárból áll. A műmalmok közül ki kell emelnem az »Első csabait«, mely még az ötvenes évek közepén létesült. A gyufagyár Gyulán van és a technika mai színvonalán áll, de nagy küzdelmet folytat az idegen versenynyel. A gazdasági szeszgyárat a gyomai uradalom tartja. Meg kell még említenem, hogy a gyulai központi fogházban a fegyenczeket nagyobb mértékben foglalkoztatják kosárfonással.

A házi ipar egyes vidékeken a magyarok és tótok között egyaránt, régebben meglehetősen el volt terjedve s azok különösen a fonást, szövést és fehéritést nagyban folytatták. A nép asszonyai a család fehérneműszükségletét képesek voltak fedezni. Ma ez lassan kimegy a divatból, hanem az olcsó pamutszöveteket vásárolják. Az újabb időben Békés-Csabán létesült egy szövőiskola, mely azonban oly szép és drága árúkat készít, hogy azt inkább ipari, mint házi ipari jellegűnek kell tekinteni. A békésmegyei gazdasági egyesület mostanság a szalmafonást kívánja a nép között meghonosítani és e végből tanműhely felállítását szorgalmazza. Kívánatos, hogy ez létesüljön, mert a nép a téli időszak nagyrésze alatt sok helyen nem ritkán munka nélkül van.

A kereskedelemnek különösen a gabonaforgalmat közvetítő ága bir fontossággal és e tekintetben főpiacznak Békés-Csabát kell elismerni, mely a vármegyét átszelő vasutvonalak keresztezési pontján fekszik. Egyébiránt most már minden nagyobb határral és vasuti állomással bíró helység oly piac, a honnan a kivitt gabona egyenesen szállittatik a külföldre. A kereskedelemnek egy másik fontos ága a pénzüzet, mely csaknem kizárólag a hitelintézetek kezében van. Az első ilyen intézet Békés vármegyében Gyulán alakult. Esméjét báró Wenckheim László pendítette meg, ki annak első elnöke is volt 1878-ig. Azután gyorsan keletkeztek, különösen a hetvenes évek elején, a takarékpénztárak, népbankok és szövetkezetek az egész vármegyében, úgy, hogy ma Orosházán van három, Gyulán kettő, Szarvason, Tót-Komlóson, Gyomán,

Szeghalmon, Mezőberényben, Szent-Andráson egy-egy takarékpénztár, Békésen és Orosházán egy-egy népbank, Kőrös-Tarcsán és Bánfalván egy-egy hitelszövetkezet.

Békés-Csabán volt egy népbank, mely 1869-ben alakult, de a múlt évben oly szerencsétlenül bukott meg, hogy passívái 75.000 forintnyi tőkájének tizszeresét teszik. Sokkal nagyobb feltűnést keltett e bukás, semhogy annak részleteire e dolgozatnak az anyaghoz képest különben is igen szűk keretében ki kellene térnem. Csak annyit említék fel, hogy miután felette sok visszaélést hozott napfényre és sok szegény ember is pénzét vesztette, nemcsak az ország közvéleménye, de a csabai nép legalsóbb osztályai is rendkívül megbotránkoztak rajta, minek nem kis része volt a csabai munkászendülésben.

Az 1889. évben ez intézeteknél összesen 7365 betevő volt, kiknek legnagyobb részét a 100—500 forintosok képezték, ilyen 2381 volt. Azután a 10—15 forintosok következtek (1145), erre jöttek a 10 forintnál kevesebbet betevők, mire az 50—100 forintosokra került a sor. Tízezer forintnál nagyobb összeget 87 egyén tett be. Látható ebből, hogy a közepes jólét még túlnyomó e megyében a szegénységgel és a gazdagsággal szemben. A takarékpénztárak és bankok alaptőkéje 906.000, a tartalék álladéka 387.165, együtt tehát 1,293.165 frtot tett, melylyel szemben 6,823.145 forint betét állott. A rendelkezésök alatt álló tőkéből 2,163.894 frtot jelzálogi kölcsönökbe tettek az intézetek, a többit előlegekben, folyó számlán és értékpapirokban helyezték el. A betétekért 4—6%-ot adtak a felmondási idő szerint, a népbankok általában nyolcz, a takarékpénztárak az előlegekért szintén nyolcz, a váltókért 6 $\frac{1}{2}$ —8, a jelzálogkölcsönökért 6—8%-ot vettek. De a rendelkezéseimre álló feljegyzésekből a nagyobb kamat túlnyomónak látszik.

Az általam széles körben tett kérdésekre általában az a válasz érkezett, hogy uzsoráról alig lehet szó Békés vármegyében, mert a pénzüintézetek kevés kivétellel, jól szolgálják ki a közönséget. Békés vármegye — mellékesen jegyzem meg — az aradi kereskedelmi és iparkamara egész kerületével — az aradi bankfiókhoz van beosztva.

A vásárok nem annyira az iparcikkek, mint az állatok forgalma szempontjából igen nagy jelentőséggel bírnak e megyében. Csaknem minden mezővárosnak látogatott orszá-

gos vásárai vannak, de valamennyit felülmúlja e tekintetben Gyula, mely vásáraitól nevezetesebb, mint bármiről. A felhajtott és eladott jószágok száma néha valóban óriási. Különösen sok sertés jelenik meg, főleg a téli vásáron, hova kevesebb 40—50.000-nél nem is szokott küldetni, de van év, midőn 60.000-et is összehajtanak a téli vásárra. Érdekesekek még az orosházi heti piacok, melyek ott a hiányzó országos vásárokat bőven pótolják.

Közlekedés dolgában Békés vármegye igen sokáig felette elhanyagolt állapotban volt. Nyáron az emberek csak járhatk az utakon, melyek valaha sárból sárra halmoztattak, de a mint a nedvesebb évszakok beálltak, az utazást mindennek inkább lehetett mondani, mint élvezetnek. A négyes fogatok tartása akkor igazán nem volt fényűzés, hanem szükség és gyakran még azokkal sem lehetett, különösen teherrel, haladni, mert az utak, főleg a folyókhoz közelebb eső helyeken huzamosan merőben járhatatlanok voltak. De nem csak az utak voltak rosszak, hanem a községek és városok utcáin is alig lehetett ilyenkor járni. A kocsiforgalom nagy kátyukat idézett elő. Én magam is jól emlékszem, hogy gyermek koromban Csabán a katolikus templom szomszédságában egy ily kátyuba tévedt tehenet farkánál fogva, segítséggel kellett kiszabadítani. Azóta sok változott és javult e részben. A városok a pallókat, melyek csak főbb utcáikon voltak a kitérhetés végett párosak, téglá járdákkal váltották fel, a községben levő utakat pedig — faragatlan kövekkel, az igaz, de még is — kövezték. Az országutaknak teknő formára alakítása mellett töltéseket is csináltak, a minek azelőtt hire sem volt, míg ma, ha nem is sok, de legalább 28 kilométer kőútja van e vármegyének. Az utakat itt különben a vasutak vannak hivatva pótolni és ezekkel Békés vármegye bőven van ellátva. Az első vasutat 1858-ban kapta, midőn a tiszavidéki vasutat kiépítették. Azután az alföldi vasut létesült, főleg Trefort Ágoston buzgólkodása folytán az újabb alkotmányos korszaknak mindjárt első éveiben. Később Szarvas város kamatbiztosítása mellett a tiszavidéki vaspálya építette ki a mezőtur-szarvasi szárnyvonalat. Békés városa és gróf Wenckheim Frigyes létesítették a földvár-békési szárnyvonalat és legújabban, 1891. évi június hó 29-én nyílt meg a békésmegyei helyi érdekű vasutak hálózata, mely Gyomáráról kiin-

dulva a Sárretet köti össze az államvaspálya vonalával. Magánvasut most csak a földvár-békési és a helyi érdekű. Az előbbinek tulajdonosa kétharmad részben Békés városa, egy harmad részben gr. Wenckheim Frigyes. A 48 kilométer hosszú békésmegyei helyi érdekű vasutak létesítését a megye mozdította elő, annak céljaira az útdó-alap terhére tíz év alatt fizetendő 400.000 frtot szavazván meg. Az összes érdekelttség az 1,600.000 frtra rugó építési tőkéhez 561.000 frttal járult. A vaspálya az eddig félreeső és e miatt sok tekintetben elmaradt Sárretnek haladását előmozdítani van hivatva.

Mindezen vasutak élénk forgalommal dicsekedhetnek. Személyforgalom tekintetében nagy szerepet játszik Csaba, hol az államvaspályának minden délben négy vonata érkezik és indul. Tavaly például az átmeneti forgalomtól eltekintve, csak a csabai jegykiadást és beszedést számítva, ott 332,000 ember jött és ment. Feladatott ez állomáson 267.000 mmázsa gabona és 61.000 métermázsa liszt. Most szóban forog, hogy Szarvasról Orosházán keresztül épüljön egy helyi érdekű vasut, melynek vonalán a közigazgatási bejárás már meg is tartatott. Czólja az utjába eső termékeny vidék közlekedési érdekeit szolgálni.

Közigazgatási tekintetben Békés vármegye érdekes és az ország más vidékein észlelhetőktől sokban elütő viszonyokat tüntet fel. Mindenek felett figyelmet érdemel, hogy ma nincsen annak nehézkedési pontja, minélfogva ott a központosságnak még nyomával sem találkozhatunk. A székhely Gyula rendezett tanácsú város, a megyének keleti szélén van. Onnan alig egy fél órát haladva Bihar-, három negyed órát menve Aradmegyében van az ember. E város nem emelkedik semmi tekintetben a többiek felé, a mi által központon kívüli fekvésének hátrányait ellensúlyozhatná. Ennek tulajdonítható, hogy a megye itt valóban földrajzi és hivatalos fogalom csupán. Az országnak alig van része, hol oly kevésse lenne kifejlődve, mint itt, az összetartozásnak érzete. Mindenik vidék magának él és mindenik voltaképp magát kormányozza. A megyei központi hatóságnak természetesen meg van a maga külön hatásköre és kimagasló állása, de a szolgabirodságok csupán közigazgatási postahivatalok és mintegy követségei a megyei kormányzatnak, de intézkedni valójuk alig van, mert mindent elvégez a község. Sajnos azonban, a községek minden nagy-

ságuk mellett is csak paraszt községek, melyekben a városi élet fejlesztése iránt kevés az érzék. Némelyiknek négy jegyzője van, kik egymás közt a munkát felosztják, a közigazgatási teendőket az vállalván magára, a kiben legtöbb az önállóság, a ki tekintélyt tud gyakorolni és a ki ezen uton a parasztbíróban jelentkező voltakép beszámíthatatlan főnök mellett viszi a szót és intézi a község ügyeit.

E megyének hét járása és egy rendezett tanácsú városa van, ugyanannyi főszolgabírósággal, de járásbíróság csak hat helyen létezik, mert a külön szolgabírósági székhelyet képző Gyoma igazságszolgáltatás tekintetében a csabai járásbíróshoz tartozik. Törvényszéke, pénzügyigazgatósága, államépítészeti hivatala, folyammérnöksége mind Gyulán vannak, hol a megye is székházzal bír, melyet az újabb időben alakítottak át. A közigazgatás általam említett jellege hozta magával, hogy néhány évvel ezelőtt a székhelynek Csabára leendő áttétele iránt komoly mozgalom indult meg, mely azonban egyelőre nem ért célra. Hanem ugylátszik, itt is áll, hogy a leányzó nem halt meg, csak alszik, mert meg van a hajlam, hogy azt alkalom adtán ismét kezdeményezzék. Én itt e kérdésben természetesen nem kívánok állást foglalni, de a helyzet és viszonyok jellemzése végett egyet-mást kénytelen vagyok mégis felhozni. A székhelynek Gyulán leendő hagyása mellett szól az, hogy e város volt eddig a megye közmívelődésének ha nem is köz-, de a legtöbb esetben kiindulási pontja. Azóta a vidék sok tekintetben túlszárnyalta, de éppen azért nagy csapás lenne e városra, ha a központi hivatalokat is elvesztené, melyek itt ha nem is fényes, de megfelelő helyiségekkel bírnak. Ezenkívül a közlekedés mai könnyűsége és olcsósága mellett az a fél óra, melylyel tovább kell a máshonnan jövőknek utazni, mintha Csabán maradnának, alig jön tekintetbe. Csaba mellett harczol azonban központi fekvése mellett az a nagy érdek, hogy miután Gyulából eddig sem lehetett, tehát valószínűleg a jövőben sem lehet nagyobb jelentőségű megyei központot teremteni, a mire pedig, ha a közmívelődést emelni kívánják, mindenütt szükség van. Csaba ellenben igen sok arra valóssággal rendelkezik e részben, de éppen a mozgó erő, mely haladásra ösztönözné, hiányzik nála. A székhelynek oda leendő áttétele által ez a cél valószínűleg elérhető lenne. E mellett kívánatos volna Csabán a lakosságot mostani definiálhatlan állapotából

kiemelni. E város lakosai annyira már nem bírják a tót nyelvet, hogy azzal, ha volna is irodalma, tovább fejleszthetnék értelmiségüket, magyarul pedig beszélnek ugyan, de nem tudnak eléggé, hogy olvasmány útján képezhetnék magukat. Így azután abban a szerencsétlen helyzetben vannak, hogy minden vagyonságuk daczára sem művelődhetnek, a mi nem csak durva életmódjukon látszik meg, hanem egészségi viszonyaikban is megboszulja magát, mert azt nem tanulták még meg, hogy miként kell helyesen élni. Szóval e népre most már áldás lenne, hogy miután félig kivetkezett tótságából, egészen csatlakoznék a magyarsághoz s a magyar nemzeti közösség minden jótéteményét élvezni képes legyen. E tekintetben hatalmas lökést adna e városnak megyei székhelylyé tétele. A vagyonos Csaba a szükséges helyiségeket felépíthetné, Gyulát pedig katonasággal és más megyei jellegű intézmények odavitelével s ipara fejlesztésével lehetne kárpótolni, a mi mellett azután alig is lenne nagyobb vesztesége.

A mezővárosokra vonatkozó közigazgatási reformnak kilátásba helyezett módon leendő keresztül vitele, úgy tudniillik, hogy azok a rendezett tanácsú városokénál egyszerűbb, de a nagyközséginél mégis fejlettebb fokú szervezettel láttatnának el, sehol sem birna a haladásra oly jótékony hatással, mint Békés vármegyében, melynek 28 községe közül legalább tiz teljesen képes lenne annak költségeit elviselni.

A közigazgatás menete különben a mennyire a mai szervezet mellett lehetséges, tűrhető. Az árvapénzek kezelése tekintetében mindazáltal, mint a tavaly szerzett tapasztalatok mutatják, bizony még sok a kívánni való. Más irányban is vannak bajok, a mint azt az idei munkásmozgalmak kitüntették. A vármegye külső tisztviselői eddigi kényelmes állásukban, a tapintatosságban, a lélek-éberségében és a leleményességben nem igen gyakorolhatták magukat. Járási orvosa a megyének egy sincs, a mi az egészségügyi felügyeletet illusoriussá teszi. Szóval bizonyos pangás és álomság észlelhető a közigazgatási szervezet működésében. A megyei gyűlések hangulata sem felel meg annak a szellemnek, mely a lakosság körében kívánatos és lehetséges volna ha kissé élénkebb vérkeringés frissitené fel a különben egészséges szervezetet. Ennek egyébiránt főokát a vagyonos és értelmileg fejlett középosztály aránytalan gyengességében már megjelöltem.

A közigazgatás terén azonban elismerés illeti a vármegyét buzgó törekvéseért, melylyel a kőutak kiépítését újabban felkarolja. Tavaly például a berény-tarcsai kőútból kiépült két kilométer, a gyula-gyulavarsándi kongó téglaut munkái szerződésileg biztosítottak, a gyulai macadam-útra ezeket adták ki, a törvényhatósági földutak a szükséghez képest javítottak és domborítottak. Nem kicsinylendők azon nehézségek, melyekkel a meglevő kőutak építése járt ott, a hol hozzávaló anyag éppenséggel nincs és a hol mostanáig e részben egyáltalán semmi sem történt.

Állandó gondoskodás tárgyát képezi a szegényügy fejlesztése. Koldus alig van e vármegyében, mert szegényeiről másként gondoskodik. Csabán, Békésen, Gyulán, Szarvason, Füzes-Gyarmaton és Vésztőn, hol a Wenckheim családnak ezenkívül külön nagy szegény alapítványa van, különféle elnevezés alatt községi szegényházak léteznek, Öcsödön és Endrődön erre most gyűjtik az alapot. Gyomán id. báró Wodianer Albertné tart fenn egy szegények házat, hol 10—14 egyén részesítettik állandó ellátásban. Gyulán gr. Wenckheim Frigyesné alapított egy nagyon szép árvaházat. Dologház a vármegye területén még nincs. A vármegye újabban egy százalékos pótdót vet ki közmívelődési célokra, melyek egy részét oly tanítóknak adja jutalomképen, a kik a magyar nyelv tanítása körül magukat kitüntették. Hasonló gondoskodást érdemelnek a közegészségi viszonyok, melyek azonban sok kívánni valót engednek, habár éppen tavaly e tekintetben bizonyos javulás volt észlelhető, mert a körülbelül egy színvonalon maradt születésekkel szemben 555 halálesettel volt kevesebb, mint a megelőző évben. De viszont a népszámlálási adatokból éppen a legközvetlenebbül illetékes egyének azt következtetik, hogy a nagy halálozási arány és főleg a tulságos gyermek halandóság képezi okát annak, hogy a vármegye jóléte daczára a népszaporodás csak 12·21⁰/₀-ot tett tíz év alatt. Itt azonban némi tévedés van, mert hiszen az kétségtelen, hogy Békés vármegyéből a szomszédos csanád- és aradmegyei kincstári telepítvényes községekbe kivándorlás volt folyamatban és hogy különösen Csanád vármegye majdnem 20⁰/₀-os nép szaporodása részben annak is tulajdonítható. Hanem ennek számbavétele mellett is kétségtelenül igaz, hogy a gyermekek gondozása rossz, hogy ezek halandósága szerfelett nagy. Ezt nem a

szegénységnek, nem is főleg a rosszlelkűségnek, hanem kiválóképen a nép tudatlanságának kell felróni. A felnőttek közt aggasztó módon terjednek a tüdőbajok, melyek mellett még a bélhurut pusztít nagyobb mértékben. Tavaly körülbelül fele részben 2300 egyént ragadtak el e betegségek az élők sorából. Békés vármegyének van az újabb időben egy sajátos betegsége, melyet kezdenek nevééről hívni s ez a járványos agy- és gerinczagyhártyalob, meningitis, mely a belé esett betegeknek rendszeren felét viszi el. Utóbántalmi is vannak és felmerülése esetén nagy megdöbbenést és aggodalmat szokott kelteni. A hatóságnak e kóralak felmerülése alkalmával a legnagyobb éberséget kell kifejteni, hogy jelentkezése esetén annak tovaterjedését megakadályozza. Remélhető azonban, hogy úgy a gyermekek, mint a felnőttek egészsége érdekében a közmíveltség haladásával folyton több fog történni. Erre a biztos reményre feljogosíthat bennünket a mult és jelen képeinek egy pillanatig tartó összehasonlítása is.

A helytartótanács például 1747-ben azt a kérdést intézte a megyéhez, hogy hány orvos van területén, mire az volt a válasz, hogy Gyulán három sebész, Csabán és Békésen csak egy-egy van, kik azonban legfeljebb az érvágáshoz értenek. Tizenhét év mulva, 1764-ben, a helytartótanács felhívta a vármegyét, hogy gondoskodjék vármegyei orvosok rendszerezéséről, mire azt a feleletet kapta, hogy a vármegye tizenhat év óta tart egy sebészt, de az is alig képes megélni, mert szolgálatait a kevés számú úron és néhány gyulai németen kívül más nem veszi igénybe, kéri azért a helytartótanácsot, hogy ezen felesleges kiadással ne kívánja a szegény adózó népet terhelni. Azonban e furcsa kérelem nem vétetvén figyelembe 1770-ben az első megyei orvosi állást egy bécsi egyénnel kellett betölteni és az első gyógyszerár a megyében Gyulán ugyanakkor nyílt meg. A mult évben az egészségügyi személyzet Békésben a következő volt: működött annak területén 55 orvos, 13 sebész, 17 állatorvos, 175 okleveles szülésznő és 29 gyógyszerár. A megyében 4 községi orvost tartott Csaba, 3-at Szarvas, kettőt tartott nyolcz, egyet-egyet tizenkilencz község. Megjegyzendő, hogy ezek közül 13 községet nem is lehetett volna orvos tartásra kötelezni, de lakosságuk érdekében azt önként megtették. Még egy nagyon biztató jelenséget kell e tekintetben felhoznom. A

hivatalos jelentés szerint B.-Csabán a kertek és tanyák lakói oly nőket alkalmaztak a szüléseknél, kik erre a törvény értelmében jogosítva nem voltak. Az okleveles szülésznők az előjáróság felhívására a megajánlott díjazásért nem akarván kitelepedni, nem maradt más hátra, mint az említett szülésznőket tanfolyam hallgatására kényszeríteni. A hat hétig tartott tanfolyam után azok, a kik legalább a mulhatlanul szükséges elemi ismereteket megszerezték maguknak, a megyei főorvos jelenlétében vizsgára bocsáttatván, eskü mellett a község külterületére szóló szabadalomlevéllel láttattak el. Ime egy példája annak, hogy a viszonyokhoz alkalmazkodva, miként kell a közegészség érdekében, ha már a jót nem lehet, legalább a lehetséges jobbat megtenni. Egyes vidékeken, például Gyomán azért gyengül a nép, mivel a lányok igen korán mennek férjhez. Tizennyolcz éven túl a leány ritkán marad pártában, ha nincs is kellőleg kifejlődve. Azt, hogy itt az újabb nemzedék csenevész, sokan e körülménynek tulajdonítják. Gyulán a vármegyének és néhány helyen, mint például Csabán, Szarvason, a községnek magának van kórháza.

A nép azonban a hatóságok minden igyekezete daczára, megnehezíti az egészségi viszonyok javulását, mert orvoshoz egyáltalában nem, vagy már csak akkor fordul, midőn a betegség nagyon előre haladt. A gyermekgondozás szempontjából baj az, hogy a nép szegényebb része kiskorában a gyermeket tehernek tekinti s ha oly korban hal el, midőn még sertés-pásztorságra sem lehetett használni, szerencsének tartja. Itt a lelkimíveltség hiányán nevelés által kellene segíteni. A hét éven aluli gyermekek gyógyításának elhanyagolása sok száz esetben ismeretes, de a járási főszolgabiráknak azok egy harmada sem jelentetik be. Javulás várható e tekintetben a kisdédóvóktól, melyekről most már törvény intézkedik.

A közigazgatási tisztviselők Békésmegyében jobban vannak fizetve, mint másutt, mert kevés különbséggel ugyanazon javadalmazást élvezik, mint a bírák és a bírósági alkalmazottak.

A törvénykezésre vonatkozólag csak azt említem még fel, hogy az államügyészség kezelése alatt levő gyulai központi fogházban, melyet én is megtekintettem, mintaszerű rend és tisztaság uralkodik. A vármegye területén 5 közjegyző és 59 ügyvéd működik, kik közül tizennygy lakik a törvény-

szék helyén. Békésmegye a nagyvárad királyi itélőtábla területéhez tartozik.

Áttérek most Békésmegye közmívelődési viszonyainak ecsetelésére, melyeket kissé behatóbban kívánok elemezni, mert ha valami, éppen azok kellő jellemzése adhat életet a halomra gyűjtött hivatalos statisztikai adatoknak. És miután azon vidéknek, melyhez engem annyi emlék fűz, összes állapotait előszeretettel tanulmányoztam, nem tudom megtagadni magamtól, hogy az ismeretek azon kincses bányájából, melyet a békésmegyei régészeti és közmívelődéstörténeti társulat működési területére vonatkozólag feltárt, a jelen alkalommal én is kissé bővebben meritek. A fent tisztelt társulatnak, mely 1875 óta száz taggal áll fenn és évenként a megyének más-más helyén tartja közgyűléseit, midőn az illető vidék távolabb és közelebb multjának emlékeit eleveníteni fel, felette becses évkönyvei sok oly dolgozatot tartalmaznak, melyek nemcsak a megyei hanem az ország mívelt közönségének érdeklődésére is érdemesek.

A mint e munkálatomat kezdtem, úgy is akarom azt befejezni; a közmívelődés fejlődésének vázolója utján akarom annak mai képét bemutatni. Miután Gyuláról a török kiűzetett, a királyi kamarai számtartó vette át a török hódoltság alatt megmaradt hét nyomorult község felettes hatóságát, mely a megyének újabban lett bezikkelyezésével Löwenburg főispán kezeibe került. Ezen osztrák hivatalnok megyéjét ugyan 16 év alatt két napra csak egyszer látogatta meg, de azért fegyelmet tudott tartani a más megyékből nagy ügygyelbajjal összeszedegedett megyei tisztikarban. Ezeket Bécsből kénye-kedve szerint erősítette meg vagy csapta el. Így tett 1723-ban a főjegyzővel, 1728-ban pedig az alispánnal. Jellemző, hogy ez időtájt az alispán fizetése 200 frt., a jegyző 76, a szolgabíróé 60, az esküdté 50, a megyei orvosé pedig 30 frt. volt, ellenben a hóhér 54 és fél frt. fizetést kapott, majdnem két annyit, mint az orvos. Valószínűleg, mivel sokkal több dolga lehetett, a közerkölcsiség nem igen magas fokon állván akkor a megyében.

Ezért a hatóság minden falu mellé egy akasztófát állítatott fel, annyi volt a rablás. Két oknak kell ez állapotot tulajdonítani. Egyrészt iskolák, melyek a szellemi és erkölcsi művelődést terjesztették volna, vagy nem léteztek, vagy csak igen kezdetleges állapotban. Másrészt Békés vármegye akkor

valóságos asylum volt, hova a máshonnan elkergetett csöcselék menekült és itt, hogy az adózók száma velök is szaporodjék, szívesen befogadták őket. Azután a megyei kormányzat élén állók sem voltak jobbak a Deákné vásznánál, mert visszaélések minden nap fordultak elő és például a főjegyző az iratokkal, melyek nélkül a pénztári álladékokat sem lehetett megállapítani, megszökött és más megyékből éveken át daczolt felettes hatóságával. A megyei gyűlés csupán csak a tisztviselőkből állván, elképzelhető, hogy milyen lehetett itt a közélet. A gazdasági élet sem volt különb. Hogyan is fejlődhetett volna valami ott, hol az elemek még féktelenül uralkodtak. Az árvíz minden akadály nélkül elpusztított mindent, ha szeszélye úgy hozta magával. Néha ugyan megkímélte a vetéseket, de hogy a terményeket értékesíteni lehessen, Debreczenbe vagy Nagy-Váradra kellett vinni. Éles világot vet ez állapotra azon adat, mely szerint 1767-ben a helytartótanács azon kérdésére, mi ára van a gabonának, a megyei hatóság azt felelte, hogy nem lehet megállapítani, mivel Békés vármegyében hetivásárok nincsenek és csak hozzávetőleg mondhatni, hogy a tiszta buza 2 frt. 40 krt., az árpa 68 krt., a zab 52 krt., a köles pedig 94 krt. ér köblönként. Az is előfordult, hogy a helytartótanács a nép vagy katonák élelmezésére szükséges gabonának kivitelét e vármegyéből eltiltotta. A jobbágy a tulajdonát nem képezett földet hanyagul mívelte, kétharmadába kalászos növényeket vetett, egyharmadát pedig szénatermelés céljából parlagon hagyta. Kukoriczát a kerített tanyai udvarban igen keveset termeltek. A házi szükségletet meghaladó mennyiséget vermekbe temették el, vagy boglyákba szórták, hol a nedvesség sokszor elrontotta, és mindenféle rágicsáló állatok rendszerint jól megdézsmálták. Csak akkor lehetett a felesleget kellőleg értékesíteni, ha az ország más vidékein mostoha évek járván, onnan vevők érkeztek, kik a különben eladhatatlan buzátinséges áron vették meg. A burgonya, repce, lóhere és dohány ismeretlen czikkek voltak. A közteher viselése tekintetében a jobbágyok szintén igen sanyarú helyzetben sinlődött. A hol több földesura volt a községnek, mindenik saját színével jegyeztette meg jobbágyainak házáat, hogy a hajdú tudhassa, hol kell kopogtatni azok ablakán. A mely jobbágy az urbéri szolgálattal hátralekban maradt, az ellen a végrehajtás gyakran igen ember-

telen módon intéztetett. Például télviz időben sok helyen az ajtókat és ablakokat szedték le s míg a szolgálat teljesítve nem lön, nem adták vissza. Az ellenszegülő jobbágyon gyakran ennél is egyszerűbb módon, mogyorófaczúval szolgáltatották az igazságot. A paraszt önérték és akarata nélküli teherhordó állat volt s csak bensejében dült a keze, mely azonban egyes esetekben, például a Peró-féle parasztlázadás alkalmával hevesebben is kitört.

Végtelen puszták terültek el akkor e vidéken, mint az alföld más nem mocsaras részein, melyeket főleg legelőként használtak. A siri csendet, mely a pusztákon uralkodott, csak a ménések, gulyák és nyájak zivaja zavarta meg. Ezek mögött a délibáb játszott és a távolban tavat, azontúl pedig néhol egy tornyot és egy pár fát tüntetett fel. Egyedüli távolról jött látogatói e tájnak a kárpáti sasok voltak, melyek azonban bő lakosaik elköltése után a mily némán jöttek, oly némán távoztak el ismét.

A Körösök mentét mocsarakkal vegyes rétek borították, hol a gólyák, gémek, szalonkák, vadludak és ruczák, sőt a sirályok légiói keltek hangversenyre az át nem hatolható nádasokban. A cserjés, bokros helyeken csak a vezér kanok kolompja jelölte az irányt, melyben a sertés nyájak legelésztek. Sem árok, sem fa nem jelölte a tulajdon határát. A lovak mentek, a merre ösztönük hajtotta, nem volt ember, kinek kárt tehetek volna, és nem volt, a kitől félteni lehetett volna azokat. Ha a gazdának nagy sokára eszébe jutott lovainak sorsa, hallgatódzott, hogy mely irányban szól a vezérlő kolompja. Ha így sem tudott meg semmit, felmászott az őrfára, melyet egy leásott faoszlop képezett s onnan nézett szét, míg szemei a távolban a ménésre akadtak. Ekkor nyergesére pattanván, utána vágatott és a tanyára terelte azt. A szarvasmarhatenyésztés szintén vadgulyákban történt. Nagyobb fontosságot tulajdonítottak a juhtenyésztésnek, mely a gazdákat hussal, tejjel és ennek termékeivel, bőrrel és gyapjúval látta el. Az adót a gyapjú árából fedezték, úgy hogy az egy helyre hordatván, a községi előljáróság által megmértetett és együttesen adatott el. Miután az adó a gyapjú árából ki lett fizetve, a maradékot az illető termelő megkapta. Ily gazdálkodás mellett természetes, hogy a lakosságnak a pásztorok igen nevezetes részét képezték. Az ipar nagyon ma sem fejlődött

Békés vármegyében, de annak multjához roppant haladást tanusít. Hogy az ipar milyen nehezen tudott itt meggyökerezni, mutatja, hogy 1726-ban a helytartótanács azt kérdezvén, mily kézműveseket kellene a vármegyébe telepíteni, ez azt felelte, hogy legfeljebb szűrszabókat, mivel a famunka minden nemét a lakosság maga állítja elő; a kovácsmunkát pedig a cigányok végezik. Az ablakokra nem kellett vasalás, mert nem lévén szándék azokat valaha kinyitni, egyszerűen befalaztattak. Még ennek a századnak kezdetén is az első néhány évtized alatt a jobb butordarabokat felvidéki tótok, mint saját készítményeiket, megrendelésre szállították le. Szíjgyártóra sem volt szükség, mert a hám kenderből, a gyeplő kötelekből készült. A timárt pótolta a trágyadomb, melybe az állatok nyers bőre bizonyos időre betemettetett és ott hagyták, míg a szőre lehámlott és maga a bőr megpuhult. A szűcsök a nyugalomba lépett juhászokból kerültek ki. Kőműves és ács minden családban került. Mesterségüket a szomszédok és rokonok házai építésénél tanulták, hol sziveségből, mit azonban félig-meddig kötelességüknek tartottak, segédkezni szoktak. A nép igényeinek csekély voltán kívül nagy hátrányára volt az is, hogy a vármegye készítményeinek árát büntetés terhe alatt limitálta.

A kereskedés községenkint egy vagy két boltra szorított, melyben kovát, taplót, galandot, a fűszerek közül szent-János kenyeret, a gyarmatarúk közül sárga és fekete cukrot, a gyártmányok közül tüt, drótot, kapsot, a kézművek közül veres cserép pipákat árultak. A kereskedelem kizárólag néhány görög boltos kezében volt. A mult század közepe táján egész Békésmegyében nem lakott több tizenhatnál. Elgondolható, minő kereskedők lehettek azok. Hiszen még 1831-ben is, kifogyván a megyeházán a pecsétviasz, az alispán lovas embert volt kénytelen Váradra menesztetni, hogy a sürgős hivatalos leveleket zárva lehessen elküldeni. De azért a megye a boltos görögöket a közterhektől lehetőleg kimélte és támogatta őket a beköltözni kívánó zsidók ellenében. Azért zsidó csak egy volt, Váriban, az is szeszfőzéssel foglalkozott. A megye a helytartótanács unszolására csak annyit engedett meg, hogy nyersbőröket vásárolhassanak, de egyebet semmit.

Bármennyi kifogást tettem is Békés vármegye gazdasági, ipari és kereskedelmi életének hibái és hiányai ellen

ezen háttérrel szemben méltányosan mást nem tehetek, mint hogy a felett bámulatomnak adjak kifejezést, hogy sok részben alig félszázad alatt ez a vármegye gazdaságilag hova emelkedett. Még nagyobb lenne a különbség mult és jelen között, ha az oktatás ügyére vonatkozólag hasonló adataink volnának. E részben, fájdalom, a kutatások eredményei még nem kielégítőek. De az alkotmányos korszak alatti fejlődés is nagyon biztató. A tankötelesek a lakosságnak husz évvel ezelőtt 19, ma 19 és fél százalékát képezik, akkor ezeknek csak 49.75% járt iskolába, ma már 73.6%; a tanítók száma akkor 202 volt, ma a vármegyében 328 tanító működik, az összes népiskolák fentartásának költsége 119.778 frtot tett, ma 236.345 forintot. Daczára ezen költségemelkedésnek, ma mégis az egyik fő baj az, hogy az iskolák túlnépesek, pedig a tankötelesek közül még mindig 13.381 nem jár iskolába. a mi azoknak 26.5%-át képezi. Ennek különben az a magyarázata, hogy a lakosságnak a tanyákon való szétszórtsága miatt az ott lévő ismétlő tankötelesek iskoláztatása majdnem legyőzhetetlen akadályokba ütközik, mert a 12 évnél ifjabb tankötelesek közül 91.25, az annál idősebbek közül pedig csak 37.30% jár iskolába, holott 13 éven felüli tanköteles husz évvel ezelőtt ismétlő iskolát egy sem látogatott. Nincs tehát ok a türelmetlenségre, mert ily mérvű haladással a jövőben is meg lehet elégedni. A kimutatott 36.739 iskolába járó közül népiskolát 29.882, ismétlő iskolát, ide értve az iparos és kereskedőtanulókat is, 6034, polgári iskolát 235, magán iskolát 93, végre középiskolát 471 növendék látogatott. A nőnevelés természetesen itt sincs úgy felkarolva, mint kívánatos lenne, de az nyomatékkal kiemelendő, hogy tavaly ismétlő iskolába 2604, polgári iskolába 114 és magániskolába 93 leány járt, a kik a közönséges népiskolai oktatásnál mindenestre jobb és magasabb rendű oktatásban részesültek. A tanulók felvételénél nemzetiségi tekintetben kevés különbséggel ugyanazon számarányokat kapjuk, melyeket a népszámlálás adatai tüntetnek fel. A tanítási nyelv szerint tisztán magyar 164, magyar és más nyelvű 39, egészen más nyelvű csak 22 iskola volt. Felekezeti jelleggel 159, községivel 58, egyesületivel 4, magán jelleggel 4 népiskola birt. A tanítók egy románnak kivételével, a ki e miatt el is mozdított állásától, mind tudtak magyarul.

Iparos tanulók iskolája hét van a vármegyében, melyek

közül a csabaiban az építő iparos tanulók számára külön téli tanfolyam is rendeztetett be. Ezen iskolákba 1529 tanuló, 237-tel több járt, mint a megelőző 1889. évben. Kisdedóvó intézet 14 van, melyekbe 1665 gyermek járt; egy intézet fentartása 650 frtba került.

Középiskola három létezik a megye területén Szarvason, Békésen és Csabán. A szarvasi fő, a két utóbbi közül az egyik hatosztályú, a másik algymnasium. A szarvasi ág. hitv. ev. iskola 1803-tól 1824-ig Mező-Berényben állott fenn, hova az esperesség a földesasszony özv. báró Wenckheim Ferenczné által, ki protestans nő volt, támogatva azért vitte ez intézetet, mert ott a tanulók mindjárt három nyelvet sajátíthatnak el. Igen sok a közéletben szerepelt egyén került ki e gymnasiumból, mely azonban a szarvasi földesurak, a gróf Bolza család, részéről 305 hold földnek felajánlása folytán e célra 1834-ben Szarvasra vitetett át és azon emeletes épületben helyeztetett el, melyet a szarvasi egyház Tessedik Sámuelnek e század elején megszünt gyakorlati gazdasági és ipari tanintézete számára emelt. Hiába igyekezett a berényi érdekeltség hasonló ajánlatokkal azt megtartani, már késő volt. Ezen intézetben 1889-ben 11 rendes, 3 rendkívüli tanár vezetése alatt 405 tanuló volt, kiknek fele más vallásfelekezethez tartozott, de a kik közül csak 16 nem vallotta magát magyarnak. B.-Csabán 1857-ben alakult egy ágostai hitvallású algymnasium, mely eleinte magán intézet volt, később az ottani egyház vette át és ma már abban hat tanár több mint száz tanulót oktat, kik közül 10 tótnek, kettő németnek, a többi magyarnak vallotta magát. Békésen 1861-ben alakult egy hat osztályú helvét hitvallású gymnasium, melyben 9 tanár közel száz tanulót tanít, a kik csaknem mind magyarok, de a fele sem reformatus, mert ezeknél a zsidók és római katolikusok többen vannak.

Ezen tanintézetek tanárai a két protestáns hitfelekezet és a római katolikusok lelkészeivel együtt állanak legnagyobb részt a közmívelődési mozgalmak élén. Közülök kerülnek ki főleg a megye irodalmi emberei, kiknek köszönhetjük például azt is, hogy Békés vármegye multját és népének jellemét most már munkáik olvasása útján is megismerhetjük.

Az egyházak fejlődése szintén hatalmas volt az újabb időben. Mig azelőtt csak két katolikus plébánia állott fenn

e megyében, egy Gyulán és egy Endrődön, a többi egyház mind protestáns vagy görögkeleti volt, ma még a legerősebb protestáns községekben is rendkívül jól javadalmazott katólikus parochiák vannak. Különben az evangélikus lelkészek sem panaszkodhatnak, mert ellátásuk kartársaik közt legjobb az egész országban. A különféle felekezetek békében élnek egymással és azok lelkészei vállvetve igyekeznek előmozdítani a nép javát és művelődését. Kénytelen vagyok azonban constatálni, hogy a megye nem magyar ajkú lakosai közül a katólikusoknál az állam nyelvének tökéletesebb ismerete jobban terjed, mint az ágostai hitvallású tótok körében. Ennek oka részben az, hogy ezeknél a vallásos szertartás a nép anyja nyelvéen tartatván, az ahhoz jobban alkalmazkodik, mint a hol az anyanyelv csak a profán életnek közege.

Egy előkelő állású evangélikus paptól egy időben kérdeztem, hogy Csaba magyarosodik-e, mire válasza az volt: »Igen, de azért tót marad!« És a dolog valóban így is áll. A csabai tót megtanulja a magyar nyelvet, mert szüksége van rá, de családi életében csak kivételesen használja. Tót nemzetiségi öntudata általában már nem igen van, tágabb értelemben véve magyarnak is tartja magát és ha a tősgyökeres magyarokkal áll szemben, nem tótnak, de bizonyos büszkeséggel csabainak vallja magát, hanem egészen magyarrá nem lett és ha magyarosodása úgy halad, mint eddig, nem is lesz. Pedig ismételve mondom, hogy ez szerencsétlenség rá nézve, mert már tulajdonképen semmiféle nagyobb kulturális közösséghez sem tartozik, minek szellemi hátramaradásával, mely sokszor életébe is kerül, megadja az árát. Sok tekintetben ugyanez áll Szarvasról és Tót-Komlósról is, ellenben a mezőberényi tót jobban magyarosodik. Itt különben a németek is úgy birják az állam nyelvét, hogy sokszor kilétök iránt tévedésbe ejtik az embert. A tótok rendkívül vallásos emberek lévén, papjaik oda vihetnék őket, a hová akarnák, vagy helyesebben a hova a népnek érdekében is kellene vinni őket. Daczára azonban annak, hogy a 24% tót nyelvi tekintetben csak külsőleg magyarosodik, néhány tót papnak és tanítónak egyáltalában nem sikerült e megyében nemzetiségi kérdést csinálni, mert annak lehetősége, hála istennek, már teljesen megszűnt. Hogy ez nem lehetséges, arra a véletlen is szerencsésen működött közre az

által, hogy Orosháza a magyar lutheranusokkal éppen a tót-ság közepébe telepítettett. Ha ez nincs, akkor Csaba, M.-Berény, Szarvas és Tót-Komlós, továbbá a hajdan szintén tót Endrőd is oly összefüggő szláv területet képeztek volna, melynek jelentőségét most utólag nem is lehet kellőleg mérlegelni. Így azonban a magyar elem oly éket képezett ott, mely mind széljelebb választotta a homogén idegen elemet, sőt azt magához vonzotta, mert az például tény, hogy a b.-csabai tót jobban szereti az orosházi magyart, mint szarvasi vagy berényi tót hit sorsosát. Ennek magyarázatát már más alkalommal volt szerencsém megadni.

A közmívelődés jelen állapotának feltüntetése végett szólanom kell a békésmegyei nép lakási és élelmezési viszonyairól is. Régebben annak kezdetleges gazdálkodása maga után vonta életmódjának egyszerűségét is s ennek megfelelőleg gyermekies volt kedélye és mulatsága is. Lakása eleinte föld alatti putrikból állott, azután jöttek a vertfalú, majd a vályogból és végül a téglából épült házak, melyek teteje a sok nádasok közt alig lehetett más, mint azok terméke. Később sem a zsindey, mely drága volt, hanem a cserép következett. Ma is a lakóházak ily anyagú épületekből állanak vegyesen. Érdekes, hogy sok helyen az utcák valósággal kanyarognak, minek oka az, hogy a házak elhelyezésére a partosabb helyeket keresték s a házsorok is így épültek. A békésmegyei városok kinézése azonban nagyot javult az újabb időben. A főbb helyeken az utcán kövezet és téglajárda van. A középületek igen nagyok és szépek. A vendéglők rendszeren emeletes házak és azokban tűrhető ellátást kap az utas. Az utcák sok helyen szabályozták és fasorral vannak beültetve. Békés-Csabán a közbirtokosság egy nagy és szép színházat emelt, mely mellett vígadó is van. A színészet azonban itt is, mint másutt a megyében, csak vándor madár.

Rendszeren nagy és — sok helyen — emeletes épület a városháza is. A templomok a népes városokban, ha nem is nagy izléssel, de nagy méretekkel épültek. Az értelmiséghez tartozó birtokosok nem kastélyokban, hanem kényelmes, de polgári izléssel épült és egészen modern berendezéssel bíró házakban laknak. Ilyenek a paplakok és egyes vagyonosabb polgárok házai is. A főurak kevés kivétellel nem a városokban laknak.

Gyulán a régi vár helyén, melynek még fennálló tégladüledékei annak parkjában állanak s részben a cselédség lakásául szolgálnak, a gróf Wenckheim-család egyik ága bir szép barokk-stylben épült kastélylyal, Szarvason pedig a gróf Bolzák. A nagybirtokok azonban egy-egy csinosabb urilakkal vannak díszítve. Legnagyobb szerű ezek közül a gróf Wenckheim Frigyes kigyósi kastélya, melyet Ybl tervezett és a mely az ő nevéhez méltó is. Fejedelmi kényelemmel és fénynyel van berendezve. Azt hiszem, az egész országban ritkítja párját s a fővárosnak is díszére válnék.

A nép lakásának berendezése különböző. A magyar helységekben a csín tisztasággal és egyszerűséggel párosulva általános. A jobb módúak újabb alaku, sokszor fényezett butorokat használnak, míg a szegényebbeknél csak a legszükségesebb házi butorok vannak meg, hanem az utcza felől egy tiszta szobája, a hova az idegent vezeti, a legszegényebbek is van. Sok helyen azonban a nép annyira patriarchalis viszonyok közt él, hogy az apa megházasítván fiát, ez tőle nem válik el, a minék azután sokszor az a rossz következménye is van, hogy mint például Vésztőn és más sárréti helyeken néha egy szobában két, három család is lakik. A lakás viszonyokban javulás a legutóbbi népszámlálás adatai szerint is alig észlelhető, mivel e vármegyében az utolsó tíz év alatt a házak csak a népesség arányában szaporodtak. A tótok között Csabán néhány jobb módutól eltekintve, a lakások berendezése nagyon kezdetleges. Egy tornyos nyoszolya, melyben nem hál senki, egy tulipános láda, egy pár pad, egy kékre festett fenyőfa asztal, s végre egy vaczok, a hol a gyermekek hálnak, mert a család felnőtt tagja az istállóban s az ugynevezett hátulsó szobában szoktak meghuzódni, hol a berendezés még tökéletlenebb, mert csak a suba vagy bunda képezi az ágyneműt: ez a butorzat. A nagyobb gazdák azonban kezdik már a nagy ablakos házakat is építeni. Szarvason csinosabb a parasztlakok berendezése, mert az értelmiséggel való érintkezés ott sűrűbb, minek hatása meg volt a nép életmódjára is. Komlóson is lassankint magyarosabb szokások lettek divatosak. Ott különben e század elején, valamint Szarvason a mult században a nép viselet egészen a felvidéki tótokéhoz hasonlított és lassankint alakult áf most már csaknem olyanná, mint a minő a környéken levő magyaroké, kikkel együtt a

kékbelit mind gyakrabban viselik. Csabán a nép viseletével szintén közel áll a magyarokéhoz. A gazdaleányok különösen kedvelik a selymet, melyből pruszlít, rokolyát, kendőt viselnek s lábaikat magas sarku finom cipő fedí.

A népszokásokban sok eredetiség van. A komlósi tótok egyszerűbbek, s a dinom-dánomot kevésbé kedvelik, de bizony a csabai és szarvasi tót, valamint a magyarság szívesen mulat minden családi ünnepély alkalmával. Ez a szokás még azon időből maradt, midőn a természet adományai bőven voltak és nem lehetett azokat másként értékesíteni. Az előtt az iszákosság jobban volt elterjedve, mint most, midőn a népet általában józannak lehet mondani. A nép főtápláléka a főzelék és a tészta; hust főleg addig eszik, míg az általa leölt sertés húsából tart. Sok helyen ezt megfűstölve elteszik és a nyári munkaidő alatt fogyasztják, a mi egészen észszerű dolog, mert legerősebb táplálékra akkor van legnagyobb szükségük. A magyarok több helyen a szárnyas házi állatok húsát is élvezik, míg másutt csak arra szorítkoznak, a mit az előbb mondtam. A fehérnyét némileg pótolja náluk ez esetben a jó buzakenyér s táplálja őket a szalonna, melyet sütve és nyersen nagyobb mennyiségben fogyasztanak. Az ivó víz általában rossz e megyében, sok helyen, például Orosházán csaknem ihatatlan, azért egypár mezőváros artézi kutat furatott magának. Az első volt a csabai, mely öt évig készült, de most már meg van és vize jó. Gyógyvize a megyének csak egy létezik, az Orosháza melletti Gyopáros tóban, mely szikes területen fekszik és görvélyes bajok ellen javaltatik. A nagyobb városok mulató helyekül városligetekről is gondoskodtak, melyek közül kiemelendő a csabai és a gyulai. Az utóbbiban szép épület is van tánczteremmel. Ez épület egy nagy fülkéjébe van illesztve br. Wenckheim Béla mellszobra.

Méltán őrzik Békés vármegyében e férfinak emlékét, mert az ő egyénisége ott csak ugyan nagy és üdvös átalakulást idézett elő. Régente annak alkotmányos és nemzeti érzése vajmi fejletlen volt. A mult században ez a vármegye nem volt más, mint a központi hatalomnak eszköze és rendeleteinek öntudat nélküli végrehajtója. Latin nyelven tanácskozott, levelezett és vezette jegyzőkönyveit s ha magyar átiratokat kapott pl. gr. Károlyi Sándortól, vagy a tiszta magyar vármegyéktől, azokra is latin nyelven válaszolt. Még e század

első harmadában szintén a legconservativebb és legszolgaiabb szellemű vármegyék közé tartozott. Az akkori nem épen alkotmányos szellemű kormány parancsai ellen soha sem volt észrevétele. A harmincozas évek közepe táján azonban néhány év alatt a lelelkesebb törvényhatósággá nőtte ki magát. Ekkor az ifju báró Wenckheim Béla, ki Pozsonyban és Pesten a legnagyobb magyarnak bensőbb társaságához tartozott, tűzte ki a haladó szabadelvűség zászlóját és köréje csoportosultak az új nemzedék legjobbjai. Az ő vezérlete és befolyása alatt állott Békés vármegye közelete egész a függetlenségi harczig és azon túl is, a mennyiben létezett, a hatvanas évekig. Ez idő alatt a békési értelmiség folyton a pezsgő és haladni vágyó társadalomnak nyújtotta képét. De a hatvanas évek alatt kiesett a vezérlet az ő és elvtársainak kezéből s a fennállott határozati, majd később a függetlenségi és negyvennyolczas párt kerekedett felül, úgy hogy ma e vármegye politikai tekintetben túlnyomólag annak területéhez tartozik. E tekintetben nincs nagy különbség a nemzetiségek között, mert a gyulai német ép úgy érez, mint az orosházi magyar, vagy a szarvasi tót.

E tárgygyal kapcsolatban fel kell azt is említenem, hogy e vármegyének minden egyes nagyobb városában van most politikai heti, vagy hetenkint többször megjelenő magyar lap és nyomda, mely azt előállítja és a helybeli közönség e közlönyöket figyelemmel és érdekléllyel olvassa. Vannak a magyar városoknak olvasó és népkörei is, melyek ha nem is bevallottan, de tényleg hasonló politikai színezettel bírnak. Ezen kívül az értelmiség számára mindenütt léteznek casinók s a jótékony és közhasznú egyletek egész serege működik. Minden városban van legalább 10—12 ily egylet vagy társulat. E városok általában igyekeznek maguknak mindent megszerezni, s teljesen kielégíteni közönségük mindenféle igényeit. Így azután ugyszólván apró paraszt republikákká alakulnak, hol egy egy kicsiny patricius osztály is létezik, de ez inkább gyengül, mint erősödik. Ezért van az, hogy Békés vármegye népe az értelmiségnek ugyszólván minden vezetését nélkülözvén, a tiszta demokracziának folyton hullámozó tüneteivel köti le a szemlélő figyelmét.

Ime ez Békés vármegye. Csekély ingatag multból fejlődött erőssé és erős a remény, hogy a jelenkor szilárdabb alapján minden irányban folyton tisztuló nézetekkel fog haladni nagy és szép jövője felé.

III.

CSANÁD MEGYE.

IRTA

DR. GAÁL JENŐ.

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

ESTABLISHED 1852

THE [illegible]

Main body of faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.

Csanád vármegye osztozik az Alföld azon szerencsétlenségében, hogy phönixként hamvaiból kellett ismét feltámadnia. reá nézve tehát ugyanaz áll, a mi Békés megyére, hogy t. i. jelen állapotát, fejlődési fokainak figyelmen kívül hagyásával alig lehet méltatni; szükségesnek tartom ezért néhány vonással vázolni Csanád megye történeti alakulását. E vármegye szintén egyike a legrégebbeknek. Nevét mindjárt a honalapítás első századában élt Csanád vezértől, Doboka fiától nyerte, kiről, mint annak első várispánjáról, a Csanád nemzetségről pedig, mint azontúl még századokon át hatalmas birtokos családról szó van az ország minden részeibe szétosztott okmányokban, melyek a megye multjára vonatkoznak. Ezek az okiratok kellőleg még nincsenek áttanulmányozva, de belőlük már eddig is megállapított, hogy Csanád megye a mohácsi vész előtt egyike volt az ország legelőkelőbb, legvagyonosabb és legnagyobb megyéinek. Határai a Tisza vizétől az aradi hegységig és a Kőrös folyótól az Aldunáig terjedtek. Nagyon népes megye soha sem volt, habár területén 129 virágzó község létezett, melyek azonban legnagyobb részt oly kicsinyek voltak, hogy például Makó határán nyolcznak létezését lehet a multban megállapítani. E területek marosmenti vidékeit becses tölgyesek fedték, míg a síkságon erdő nem igen volt található. A vízmelléki községek szűkebb, a beljebb fekvők pedig jelentékenyen nagyobb határral bírtak. A mai nagyobb városok és sok puszta neve is meg volt a multban, de másoknak ma helyét sem lehet megállapítani. A kereszténység első századában püspökségéről lőn nevezetes, mely 1035-ben alapított, midőn az a később szentté avatott és Budán a fellázadt

pogány magyarok áldozatává lett Gellérttel töltetett be. A tizenharmadik században erősen kezdett a megye népesedni. Később nagy csapások érték nemcsak a tatár pusztítás, hanem a Dózsa-féle parasztlázadás által is, melynek következtében itt, hol az legjobban dult, 40–60.000 ember pusztult el. A megyei hatóságnak, valamint a püspökségnek székhelye ez idő tájt Csanád vára volt, hol állítólag az országnak azon időtájt legnagyobb székesegyháza állott fenn.

E váron kívül még csak egy erőssége létezett, Nagylak és egy kastélya, mely alatt néhány sánczból és toronyból álló váracsot értettek: Makó. De természetes védelmi támpontjai, melyek pedig azon időben oly nagy fontossággal bírtak, nem lévén, a török betörésének sokkal előbb lett áldozata mint a szomszédos, de Gyulától erősebb védelmet nyerő Békés megye. Midőn a török Csálya és Nagylak várait bevette, Csanád vára is csakhamar és pedig Fráter György ügyetlen fondorkodása következtében minden kardcsapás nélkül esett kezei közé. Egy vagy két év mulva ugy látszik ismét visszasett a magyarok kezeibe, de azok sokáig itt nem tarthatták magukat s mondhatni, hogy már 1551-ben egész Csanád megye török hatalom alá került. Igaz, hogy a hazájokhoz ragaszkodó magyarok még akkor is fizetgették az adót, Gyulára menekült tisztviselőiknek, de miután 1566-ban az is elesett, a virágzó csanádmegyei községek egymás után semmisültek meg. A törökök ugy felperzseltek és kizsákmányoltak itt mindent, hogy midőn 1699-ben kénytelenek voltak Csanád megyéből is eltakarodni, annak területén más, mint pusztaság, néhány elhamvadt falu omladéka, egy pár magában álló és dűledező templom nem volt látható. Csak Makón, mely azelőtt is a legnépesebb és legvagyonosabb községe volt e vidéknek, laktak még emberek. Az a jómódú birtokosság, melynek tagjai százával éltek e tájon, magyar jobbágyaival együtt teljesen elpusztult. A megye érdekeit tehát nem képviselhette és nem óvhatta meg senki, határait nem ismerte a helytartó tanács sem, így történt, hogy területének nagy részét a szomszéd törvényhatóságok ragadták magukhoz, mi ellen a kormánynak sem volt semmi kifogása. A török hódoltság megszűnte után nagyjórészt az ipeki patriarcha vezérlete alatt bevándorolt ráczokból határőrség állíttatott fel a Maros mentén. Ilyen határőr községekké lettek Nagylak,

Sajtény, Apátfalva és Csanád, míg Földeák, Makó, Battonya és Tornyó a megyei hatóság alá helyezettek. A település azután lassanként megkezdődött, de felette lassan folyt. A birtokok mind a kincstár kezében levén, a magyar községeket az telepítette a magyar megyékből, az oláh lakosok Csanádra, Sajtényba, Nagylakra, Battonyára és Tornyóra nagyobbrészt aradmegyei községekből kerültek, később azonban lassanként nagyrészt elvándoroltak innen, Nagylakról a rácok Oroszországba vándoroltak ki, hol Odessza közelében hasonló telepet létesítettek, melyen eloroszosodva jelenleg is laknak. A tótok ugyyszólván ezek helyét voltak hivatva elfoglalni, mert Nagylak tót lakossága voltaképp csak 1802 óta kezdett megtelepedni Gömör, Nógrád, Zólyom, Liptó, Árva, de leginkább Békés megye Tót-Komlós, B.-Csaba, Szarvas és Mező-Berény községeiből. Ez a lakosság azután itt ugy szaporodott, hogy 1841-ben a nagylaki evangélikusok már rajt eresztettek, Tót-Bánhegyes kincstári telepítvényes községet szállván meg. A magyar települőknek még a múlt században mindenféle kedvezményeket adtak, névszerint szabadosoknak jelentették ki őket s mint ilyenek, negyven évig nem tartoztak adót fizetni. A püspökség, mely a hódoltság alatt csak mint in partibus infidelium adományoztatott, szintén visszaállítatott. Az első püspök 1710-ben gróf Nádasdy László lett, a ki eleinte Szegeden lakott és ott is akart maradni, azért ő maga kérte, hogy püspöki lakul a katonai élelmező ház engedessék át neki. Sőt 1719-ben egy királyi kancelláriai rendelet is érkezett le, mely Szegedet tűzte ki püspöki székhelynek. De miután a Maroson túli püspöki javak átadását várta tőle, mit azonban nem kapott meg, elfogadta az egyszerű residentiát is javak nélkül Temesvárott, hova 1724-ben nagy pompával vonult be. Utóda báró Frankstein Albert, német ember levén, szivesebben tartózkodott az akkor túlnyomólag német-rác városban és 1740—1744 közt kieszközölte, hogy a püspöki székhely állandóan Temesvár legyen. Így esett el Csanád megye a püspökségtől, mely nevét viseli és a melynek terjedelmes jószágai is itt vannak.

A megyei törvényhatóságnak élete csupa vergődés volt a múlt században. Közgyűléseit majd Makón, majd Battonyán, majd Szegeden tartotta. Értelmisége oly szegénynek bizonyult, hogy saját működő hivatalnokai nem is voltak, hanem

eleinte csak a csendbiztos huzott a megyétől rendes fizetést, a többi tisztviseelőket pedig kölcsön kérte Csongrád és Arad megyéktől, a kik kénytelenek voltak még jegyzőkönyveit is megírni. Már 1729-ben Edelspacher Ignác személyében volt követe és az 1741-iki országgyűlésen eleinte egy, később két követ által szintén részt vett. Történetileg nagyon jellemző az első követi utasítás, melyet a megye akkor adott. Azt kívánta ugyanis az országgyűlésen elhatároztatni, hogy Csanád megye régi határai állittassanak vissza; régi községei kebeleztessenek ismét területébe, a katonai határőrség intézménye szűnjék meg és miután az 1739. évnek rendkívül erős tele, továbbá a dögvész nagyon megviselte a megyét, katonai elszállásolással és átvonulással ne sanyargassák. Csanád megye ekkor oly szegény volt, hogy a második követének a nagybirtoku családot alapított Marczibányi Lőrincz csongrádmegyei jegyző fizetésének megbirhatása végett a megyében levő pusztai árendások megadóztatását kellett kérelmeznie. Gróf Nádasdy László püspök sem tudott néhány évvel azelőtt a török ellen tovább folytatandó háború költségeire 450 frtnál többet aláírni. Különben Csanád vármegyének újabbkori törvényhatósági élete soha sem haladt valami biztos utakon. Már 1736-ban báró Frankstein Albert csanádi püspök azt kérelmezte a kormánytól, hogy Arad megyéhez csatoltassék. II. József alatt 1786-ban Csongrád és Békés megyével tényleg egyesítettett is, de a fejedelem uralkodása után ismét visszanyerte külön állását. Az absolut korszak alatt szintén egyesítve volt Békéssel. Ily tapasztalatok után folyton féltvén önállóságát, Csanád megye területének gyarapítására folyton törekedett. Tót-Komlós birtokáért például a nádori bíróságnál perlekedett, mely 1840-ben azt csakugyan neki ítélte oda, de ez az ítélet csak 1850-ben hajtattott végre. Hanem a mint Békés és Csanád megye ismét elváltak, Tót-Komlós újból oda, a hova kívánczozott, Békéshez lön csatolva, mert forgalmi érdekei és összeköttetései ez utóbbi megyére utalták.

Ezek előrebocsátása után nézzük, hogy ily kedvezőtlen viszonyok között mivé fejlődött mégis Csanád megye. Csanád megye ma egyike az ország legkisebb megyéinek, mert terület tekintetében hatvanhárom megye között az ötvenkilencedik helyet foglalja el és 1618²⁰ □-kilométer terjedelemmel

a szorosabb értelemben vett Magyarországnak 0,58 százalékát teszi. Területének legnagyobb része 276.990 kataszteri hold termő, a miből ismét a legnagyobb rész 234.883 hold szántóföld, a többi művelési ágak területe következő: 23.494 hold legelő, 9.442 hold rét, 3.994 hold erdő, 3.373 hold kert, 1.307 hold szőlő, 497 hold nádas. A szántóföld a termő területnek csaknem 85%-át képezi, oly arány ez, mely az egész országban páratlanul áll, mert az utána következő Bács-Bodrogban csak 75, Torontálban 72 és Békésben 70% esik a szántóföldre. És ha e mellett felemlitem, hogy átlagos kataszteri tiszta jövedelem tekintetében a negyedik megye az országban, mert csak Torontál, Békés és az intenzív gazdasággal bíró Sopron előzik meg, mindenki láthatja, hogy e kis megye területének termő erejében mily roppant érték rejlik.

De nem csupán talaja, hanem népe is előkelő tényezőjét képezi a megye gazdaságának. Az 1890. évi népszámlálás adatai szerint Csanád megyének 130.575 lakosa volt, kiknek 72,93%-a magyar, 12,05%-a tót, 10,48%-a oláh, 2,95%-a szerb, 1,08%-a német volt, a többi nemzetiségek alig jöhetnek tekintetbe. Viszonylagos népessége, hazai viszonyainkhoz képest igen nagy, mivel egy □-kilométerre 80,69 lélek esett, míg az országban átlag csak 54,11 és e tekintetben Csanád megyét csupán Győr, és (ha Budapestet is számba vesszük) Pestmegye előzik meg, az országnak 60 megyéje pedig utána következik. E mellett a csanádmegyei lakosság rendkívül szaporodik is, a mint ezt a legújabb népszámlálás adatai minden kétséget kizáró módon bizonyítják. Ezek szerint jelenleg Csanád megye népessége 130.575-et, tehát 21.564-gyel, vagyis majdnem 20%-al, szabatosan 19,78%-kal tett többet, mint tíz évvel ezelőtt, tehát a szaporodás csaknem kétszer oly nagy volt, mint átlag az országban, hol az utolsó évtizedben 10,23%-nyi gyarapodás mutatkozott. A nép szaporodása a rendezett tanácsú megyei székhelyet képező Makóval együtt négy járása közül éppen ott volt legnagyobb, a hol az imént a munkás-mozgalmakat lehetett észlelni, t. i. a battonyai járásban, mert itt 28, a kovácsháziban pedig 27%-ot tett, de elég jelentékeny volt a nagylakiban és a központiban is 20, illetve 19%-kal, míg Makó városának gyarapodása 8,6%-nál nem ment többre. Érdekes továbbá az is, hogy a szaporodás a kisebb telepítvényes községek mellett éppen a munkás-zendülés fészkeiben

Battonyán mutatkozik a legnagyobbak. Lelén a gyarapodás 62, Református-Kovácsházán 49, Tót-Bánhegyesen 47, Tót-Kovácsházán 42, Magyar-Bánhegyesen, Kunágotán és Mattencloît-Dombegyházán 32 százalékot tett, de ezek mind 5000 léleknél kevesebbel bíró községek, ellenben Battonya lakossága eddig is jóval meghaladta a 9000 lelket és most az 12.018-ra, vagyis 30°/_o-kal emelkedett. Ezen erős népszaporodás következtében Csanád megye népsűrűség tekintetében ismét előrehaladt az ország többi megyéi között és így bármily meglepő is, tény, hogy a külterjesen gazdálkodó Alföld ezen része a legnagyobb viszonylagos népességű megyék közé tartozik. Ily sűrű népesség és oly külterjes gazdálkodás, mint a minőt Csanád megyében általában folytatnak, párosulva az ott létező latifundiumokkal, sok tekintetben magyarázataul szolgálhatnak a mezőgazdasági munkás-mozgalomnak.

Hitfelekezeti szerint 1890-ben a csanádmegyei népességből 50°/_o római és 3°/_o görög katolikus, 31°/_o protestáns, kik közül 18°/_o református és 12°/_o ágostai hitvallású volt, 12°/_o görög keleti, 2°/_o pedig zsidó, a többi hitfelekezet nem igen jöhet számba. A magyarok római katolikusok és reformátusok, habár Makón és másutt is van egy kevés magyar lutheránus is, a kiknek a zöme különben a tótok közül kerül ki, a görög katolikusok mind oláhok, a görög keletiek pedig főleg oláhok, de jelentékeny száma szerb hívó és néhány száz elmagyarosodott román is van közöttük. A lakosság általában erős, egészséges. Ezer lélekre átlagosan 11 házasságkötés esik, tehát jóval több az országos átlagnál; a születések száma pedig ezer lélekre 58—60-ra tehető, a mi az országos átlaggal (45 per mille) szemben felette kedvező. A halálozási arányszám 36 az ország 32 arányszámával szemben, a mi kedvezőtlen ugyan, de a halálozások és születések összevetéséből kijövő eredmény körülbelül kétszerese az országosnak, a mi nagyjából megfelel a népszámlálás által megállapított szaporodásnak, de nem egészen; a különbözetet a telepés községekbe máshonnan, főleg Békés megye községeiből irányuló bevándorlás teszi. A kedvezőtlen halálozási aránynak főoka a rendkívüli gyermekhalandóságban rejlik. Így például 1889-ben habár ez az év a kedvezők közé tartozik 1000 születésre a magyar állam területén átlag esett 348 gyermek-halálozás 5 éven alul, míg Csanád

megyében 367. E nélkül a népesedés még sokkal nagyobb lett volna.

Azt hiszem, nem lesz érdektelen e nép jellemével kissé behatóbban foglalkozni. A csanádmegyei magyarok az egyes vidékek, sőt ugyanazon vidéken észlelt különböző viszonyok szerint közelebbről tekintve, nagyon elütők egymástól. Más a makói népnek, más a battonyainak, más a volt urbéresnek és az újabb telepesnek, ezek között pedig a kincstáriaknak, vagy a magán uradalmak területére települt gyarmatosoknak jelleme; habár annak sok vonása elárulja is a családi hasonlatosságot. A makói például rendkívül munkás, szorgalmas és takarékos nép. A magyar lelkületnek tulnyomólag erőnyeivel bír; ha követelnek tőle, dacos és goromba, de ha szépen kérik, áldozatokra is kész. Iskolákra például készséggel hoz áldozatot. Jó szivéről tanuskodik, hogy a szegedi árviz alkalmával tárt karokkal fogadta a menekülőket és óriási mennyiségű élelmiszert adakozott. A férfiak kitűnő munkások s ilyenekül lévén ismereteseek, messze vidékre elviszik őket. Nejeik és leányaik otthon mint hagymakertészek művelik a veteményföldeket. Ezen kívül a makói magyar ember oly ritka üzleti szellemmel is bír, kertészeti terményeit gyakran nagyobb mennyiségben Angliába is elszállítja, itthon pedig kitűnő zöldségeit, melyekről nevezetes és aprójószágait élhres módon tudja forgalomba hozni. A hatósági rendeletnek, ha az törvényes, engedelmeskedik, de az önkényt nem tűri. A papságnak kevés befolyása van reá. Az ünnepeket nyugodt hangúlattal üli meg. Ilyenkor szeret látogatásokat tenni. Lakomái bőven el vannak látva ételekkel, de nem iszákos és bort például csak addig fogyaszt, míg a saját termése tart; a pálinkaivás mind szűkebb körre szorul Makón. Erkölciség tekintetében annyiban kifogás alá esik, hogy igen sok a vadházasság és különösen a reformátusok között nagy az elvált házasfelek száma. Ellenben vagyon elleni büntettek ritkán fordulnak elő, lopás aránylag csekély számmal történik. A nép testalkatát az erős középtermet jellemzi. Többnyire barnák, a test arányos fejlődésével. Közepes táplálkozás mellett kitartó munkára képesek. Makó hadjuttalékával sohasem maradt hátralékban. A nép értelmiségének bizonyítéka, hogy az onnét sorozott katonákból kitűnő altisztek válnak. Elég vallásos, a nélkül, hogy bigott vagy rajongó lenne, de

házját a rajongásig szereti és azért minden áldozatra kész. Szóval e nép sok jó és kevés rossz tulajdonai mellett méltó lakosa ez áldott földnek s a fejlődésnek biztos zálogával bir. Makónak a legutóbbi népszámlálás alkalmával 32.663 lakosa volt. Szintén igen jó magyar nép lakik Cs.-Palotán és Apátfalván is. Az előbbi község lakosai kissé fényűzők, míg az utóbbinak népe maga a takarékoság és szorgalom megtestesülve. De oly vállalkozási és üzleti szellem nincs bennök, mint a makóiakban. Nem mondható el ez a dicséret a battonyai magyarokról, a kik ezen 12.018 lelket számláló mezőváros lakosságának mintegy hattizedét képezik. Ők, habár köztük, különösen a földes gazdák között, szintén van több jóra való ember, általában a magyar jellemnek inkább rosszabb vonásait hordják magukon. Ennek folytán a nagy mértékben szaporodó battonyai magyarság nem is halad sem vagyoniilag, sem erkölcsileg. Nincs ugyan annyi terük a vagyonosodásra, mint a makóiaknak, de a mi van, azt sem használják fel kellőleg. A proletariatus egyre nagyobb lesz; az iszákosság folyvást terjed, habár ünnep- és vasárnapokon templomai zsufolva vannak.

Ezen volt úrbéres községeken kívül a magyarság a telepítvényes községekben is túlnyomó. A kincstári telepések alajában véve nem rossz nép. Munkabírók és elég munkások, kivált a nyári szorgos dolog idején rendkívül nehéz és sok munkát végeznek, de a telet általában tétlenül töltik. Erkölcsük kissé laza, nyugodt viszonyok között békés természetűek ugyan, de könnyen felizgathatók és a benyomásoknak könnyen engedvén, általában nem következetesek. Testalkatuk közepszerű s nem fejlődik úgy, mint kellene, ennek oka az, hogy fiatal korukban nem ápoltatnak eléggé s a korán kezdett mezei munka folytán elcsenevészednek. A nép megélhetési viszonyai nem kedvezők, mert a kincstárral szemben, de egyébként is nagyon el van adósodva, a minek okát nemcsak az képezi, hogy a föld vételára és a közterhek súlyosan nehezülnek rá, hanem az is, hogy könnyelmű. A házas zsellérek kevésbé vannak eladósodva, de a napszámosoknál előfordul, hogy hárman összeállva, ha semmiök sincs is, 150 frtot kapnak hitelbe. A magántelepítvények magyarságának jelleme általában valamivel jobb. Dombegyházán a nők kissé gyengék, de a férfiak elég erősek, a nép vallásos, de papját, elől-

járóit nem szereti, ünnepnapon délelőtt a templomba megy, délután a korcsmába, de mióta az italmérési jog bérlője a hitelt megszüntette, csak akkor iszik, ha pénze van. Kevermesen, mely báró Sina-féle telepítvény volt, a nép nagyon értelmes, becsületes, önérzetes, kötelessége teljesítésében pontos, de nem mindig őszinte. A munkában szorgalmas, ügyes és kitartó, de nem eléggé előrelátó, számító és takarékos, s mert bizalmatlan, kevés nála a vállalkozási szellem és a társulási kedv, különben erkölce jó, nagyobb büntetésekre nincs benne hajlam; természete békés, engedékeny és türelmes, a nélkül, hogy szolgálékú volna. Testalkata elég erős és formás, családi és társas élete csendes s a kevermési, bár örömet találkozik szomszédaival és barátaival egy kis eszmecserére, a korcsmát az ifjuság és egyesek kivételével a nagy többség kerüli, a módos kisebb része inkább a kávéházat keresi fel ünnepnapokon egy-egy órára. Csak egy pár iszákos van a községben, kik azonban a pálinka drágaságával ritkulnak. Habár előljáróinak és papjainak jelenleg nincs rá nagy befolyása, különben ez az értelmes nép nagyon tisztességtudó. Az oláhok nagyobb mennyiségben Nagylakon, Sajtényban, Csanádon és Tornyan laknak, a tótok legnagyobb számmal szintén Nagylakon fordulnak elő, de a telepítvényes községekben is vannak. Ezen két nemzetiségnek éles megfigyelő tehetségre és hasznos tapasztalatokra valló jellemzését birom Szeberényi Andor nagylaki ág. hitv. lelkész barátomtól és volt képviselőtársamtól, a ki kérésemre szives volt azt összeállítani. Ő ugyan csak a nagylakiakat írja le, de a mit mond, egészben a megye többi tót és román lakosaira is áll; a hol eltérések vannak, azt röviden megjegyzem. A tót nép eléggé értelmes, gazdasági ismereteit kizárólag tapasztalatok útján gyűjti, mert az elméleti ismeretek iránt érzékkel és hajlammal nem bír. Igen munkás, de mindenki iránt bizalmatlan, a hatalommal szemben pedig meghunyászkodó. A románok kissé dologtalanok, de a tótok példája hatott rájuk; a nagylaki oláhok, kik vegyesen laknak a tótokkal, a 12.800 lakosból 6.847 tóttal szemben 4.269 lelket számlálnak. A magyar, szerb és német ajkúakkal vegyesen lakó oláhok sokkal munkásabbak, mint a hol vegyületlenül laknak, de ravaszok, nem megbízhatók és elbizakodottak. A két nemzetiség (tót és oláh) többnyire farkasszemet néz egymással és ritkán értenek egyet.

Házasság vagy vállalatok útján nem vegyülnek, minden kérdést tót vagy oláh szempontból fognak fel, a birtokszerzésben versenyeznek és oda törekszenek, hogy a tótok oláh, ezek pedig tót földet csiphessenek el. Az erkölcsök hanyatlását nagyon előmozdítják az országos képviselőválasztások és ez a hanyatlás, fájdalom, aggasztó mértékben észlelhető. A nép igen babonás, kivált az asszonyok. Hisznek a kuruzslóknak, felkeresik a javasasszonyokat és félnek a megigézéstől. Szeretik, kivált ruhában, a fényűzést, selyemkendőkre százakat költ nemcsak a jómódu paraszt neje, hanem a napzamosé is. Ruha után nem is lehet a gazdát a bérestől s a gazdaasszonyt a szolgától megkülönböztetni. A szolga, ha nőstül, sokszor két évi bérét is elkölti a lakodalomra. Pénzre szeretnek kártyázni a lebukokban úgy, mint a kávéházakban, de a kis lottó, hiába tettek vele háromszor is kísérletet, nem tudott meghonosodni és üzlethiány miatt be kellett gyűjtőhelyét zárítani. A tót népnél nemzetiségi öntudat és aspiráció nincs, de anyanyelvéhez családja körében és a vallásos szertartásoknál nagyon ragaszkodik. Van egy háromszáz év óta használatban levő énekes könyve, melyet többre becstül a bibliánál. Annak ezernél többre menő énekét ismeri és körülbelül kétszáz dallamát tudja. Ezekkel üdvözlí ő a hajnalt, ezekkel fekszik nyugvó helyére és ezek foglalatját nevezi per eminentiam »könyv«-nek. Minden férfi beszél három nyelvet: tótul, magyarul és oláhul, a mire a csak egy nyelvet beszélő magyarral szemben büszke és ezzel nem épen hízogó módon dicsekszik is, vele szemben arra is sokat tart, hogy nem oly lármás és házsártos, mint a magyar. Nemzetiségi öntudatról, politikai aspirációkkal kapcsolatban, nála azonban szó sem lehet. Nem politizál, nem törődik a világ folyásával, csak jó termése legyen és jó legyen a termények ára. Ennek ellentéte az oláhság, mely egyházat, községet, hazát nem ismer, csak román ügyet. Előjárói választásánál is főleg nem az alkotmányra, hanem a románságra van tekintettel. Kész hamisan esküdni más nemzetiségűvel szemben, oláh társa javára. Jogokat követel, akár méltányosan teheti azt, akár nem. Önző, elbizakodott, türelmetlen, sőt kegyetlen nem oláhokkal szemben. Egymás között civakodók, verekedők, de ha oláh kérdéstről van szó, az egymást halálra gyűlölők is szövetségre lépnek. Ezen jellemvonások ily élesen az általam

ismert battonyai és tornyai oláhok között kevésbé észlelhetők és a velők lakó magyarság iránt én több simulékonyságot tapasztaltam náluk. A tótok vallásosak és sokat adnak papjuk és előljáróik szavára. Az utóbbi időben ez irányban visszaesés mutatkozik, valamint az ünnepek szentül tartásában is. Az iszákosság azonban nem terjed közöttük. Az oláhok vallásossága itt az ünnepeknek dőzsölés általi megülésében nyilvánul és e részben jó példával maga a papság jár elől. A vasárnapot alig ünneplik meg s a templomokat nem látogatják. Ugy a tótok, mint az oláhok különben erős emberek, a mit ez utóbbiak később még szóba hozandó rossz táplálkozása mellett valóban csodálni lehet.

Igy néz ki Csanád megye népe általában. Egészben véve tehát annak becsét, gazdasági tekintetben, minden hibái mellett is elvitatni nem lehet. Mielőtt a termelés egyes ágainak jellemzésére térnék, beszélni kívánok még annak két más fontos feltételeiről, a talaj minőségéről kapcsolatban a vizrajzi viszonyokkal és az éghajlatról. Csanád megyének területe oly sík, mint a tekeasztal, csak egyes halmok, melyek természetére nézve ugyanaz áll, a mit a békésmegyeiekre felhoztam, szakitják meg azt. Nevezetes ezek között a battonyai határban lévő Czikóhalom, melynél sok irányban futnak össze a közlekedés utai, ott több község határai érintkeznek és annak nevét az útbaigazítások alkalmával beszéd közben is gyakran hallhatni. A talaj maga a legtermékenyebbek egyike az országban. Általában képletére nézve hasonlít a békésmegyeihez. A búzát ép oly jól megtermi, mint amaz. Az egyes vidékek szerint, sőt ezek határán belül is azonban nagyon különböző. Így Makónál kilencz tized részben kitünő fekete föld, ez ismét felerészben kötött mocsaras fekete, a Maros közelében pedig egy kevés iszap vegyülettel bir, de egyes, csupán legelőnek használható szikes részei is vannak. Nagylaknál többnyire fekete szik, melyben a búza kitünően megterem; szeme kicsiny, vörös és sima, de aczélos és súlyos. A tengeri is bőven és jó minőségben terem. A battonyai határ homokkal mérsékelten kevert fekete agyag. Kevermesen a talaj minősége fekete homokos elsőrendű televény. Tornyán a jobb szántóföld szárazon barna, nedvesen sötétbarna, kedvező kötöttségű homokos homag, a kevésbé jó föld világos szürke, nedvesen világos barna. Hogy mily

különbség van itt az egyes düllők közt, mutatja, hogy első osztályú szántóföld itt nem levén, a legjobb másodosztályúnak tiszta kataszteri jövedelme 12 forinttal, a nyolczadik osztályúé pedig öt krajczárral van megállapítva. A kovácsházi járásban rendszerint jó fekete televényföld van, itt-ott csekély homokos vegyülettel. Csaknem minden idevaló haszonnövény termesztésére alkalmas és igen könnyen munkálható. Ezt különben az egész megyére szabályul lehet felállítani. Egyes foltok vannak ugyan, hol a szék kiüti magát, de azok kicsinyek és a megye nagyobb részében, a nagylaki határt kivéve felette ritkák. E szék ugyanazon minőséggel bír, mint a békési, de ezzel együtt nagyon különbözik a Szeged és Dorozsma mellettől. Szabó József szerint csak a név és a felület színe közös. A békés-csanádi vakszék anyaga finom csillámból és kovarészekből áll, a Szeged vidékié pedig seperhető széksó. A békés-csanádi szék a legtömörebb, legsűrűbb talajnem, melyen a víz át nem hat s felületes mázolásához is tetemes eső szükséges, a Szeged vidékié a leglazább homoktalaj, melynek hézagain át könnyű útja van a víznek. Amaz a legfinomabb iszapolás eredménye, ez pedig kovának és nátron tartalmú ásványok elmálásából származó termék durva halmazata; amaz székes, vagy szikes, emez széksós vagy sziksós föld. Vizrajzi tekintetben nevezetes e megyében a Száraz-ér, melyet már az ősmagyar időben is így hívtak, mert szárazság idején az év nagy részében nem volt benne víz, de néha két méter mély is szokott lenni. A Száraz-ér a Marosból veszi eredetét. Aradtól a Maros keletre fekvő első kanyarulatánál szakad ki a Holt-Maros, mely Pecsánál az anyamederbe ismét visszatér. Ebből jön ki a Száraz-ér és Tornyan, Battonyán, Mező-Kovácsházán áthalad, Tót-Komlós és Sámson mellett vonulva tovább. Ezen érnek szabályozásával már régen foglalkoztak, de komolyabban annak előkészítéséhez csak 1872-ben kezdtek látni, mivel ez idő tájt a vad vizek Arad, Csanád és Csongrád megyében roppant károkat tettek. Eleinte arról is beszéltek, hogy a szabályozandó Száraz-ér hajózási czélokra szintén alkalmassá tétessék, de még mint vízlevezető csatornának létesítéséhez sem tudták a kezdeményezők és a kormány megbizottai megnyerni az érdekeltséget. Tíz év mulva kormánybiztos neveztetett ki e czélból, de csak utódának, Návay Imre csanádmegyei volt főjegyző-

nek sikerült a szabályozó társulatot, Baross Gábor akkori közlekedési miniszter erélye által támogatva, létrehozni. Ez a nevezett évben meg is kezdte működését és elfogadta a kir. kulturmérnökség által elkészített azon tervet, mely szerint az Arad felől jövő száraz-éri vizek még az említett város határában az ér medréből kiemeltetvén, Pécska felett a Marosba vezetessenek, a Száraz-ér azontúl összegyűlő vizei azután Sámson alatt emeltessenek ki annak medréből és Apátfalva alatt nyílt csatornán ömlesztessenek a Marosba. Úgy a felső, mint az alsó csatornának 1889 végéig készen kellett lenni. Az összes munkálatok keresztülvitelének költségei 800.000 forintra vannak számítva. Sokan nincsenek e munkálatokkal megelégedve, pedig az idei nagy belvizek két hónapig szakadatlanul dolgot adtak a csatornáknak s mintegy 40.000 hold területet valószínűleg már eddig is annyi kártól mentettek meg, mint a mennyibe az egész munkálat került.

Csanád megyének egyetlen folyója a Maros, mely annak kelettől nyugatig déli természetes határát képezi. Hajdan alsó szakaszán több ágra szakadt, melyek közül az anyamedren kívül legnevezetesebb az Aranka volt, azonban kiömlésénél még e század elején elzáratott és ma csak egy völgy jelzi régi medrét. Gátak a Maros mellett egyes helyeken már emberemlékezet óta voltak. A mostani csanádmegyei és a velők szemben levő töltések 1825--1830. közt jöttek létre, nagyrészt közerővel építettvén ki. E töltések azután folyton javítottak, erősítették és magasbítottak már 1860, de leginkább 1879 óta. A társulati töltések a csanádi oldalon az apátfalva-makói határnál kezdődnek és megszakítás nélkül a Tiszaig terjednek s a körös—tisza—marosi ármentesítő társulat tulajdonát képezvén, az árvizvédelmi költségek igen súlyosan nehezdednek e vidékre. Apátfalvaig részint községi gátak vannak, részint pedig a Maros partja oly magas, hogy annak árvizei ellen a védekezést eddig fölöslegesnek tartották.

A szabályozásokról már II. József idejében volt szó, a harminczas években ismét előtérbe lépett, de már ekkor élénk ellenzésre talált azon eszme, hogy a Maros Szeged alatt vezetessék a Tiszába, mert a város kereskedelmének károsításától tartott ez által. A negyvenes évek elején Vásárhelyi Pál vezetése alatt itt is, mint a Tiszán és más mellékfolyóin

kitűnő hely- és vízrajzi felvételek történtek. Egy országos bizottság, melyet 1842-ben József nádor alakított, a Dunán és Tiszán kívül a Marost is szabályozandónak véleményezte, mert annak a belföldi közlekedés szempontjából fontosságot tulajdonított. Ily előzmények után ásott 1845-től 1872-ig a Maroson 33 átmetszés; melyek a folyó hosszát 88 kilométerrel megrövidítették s árvizeinek is gyorsabb lefolyást biztosítottak. Ezen közmunkaerővel készített átmetszések általában anyamederré fejlődtek ki, néhány azonban, de még Arad megyében túlszélessé válván, elfajult. Az 1872. évtől fogva újabb átmetszés nem létesült, mert az a vélemény vált uralkodóvá, hogy minden fontosabb teendő e részben már végre lett hajtva. Az 1879. évi szegedi katasztrófa után a kormány által meghívott külföldi szakértők, véleményökben a Marosra is kiterjeszkedtek, azt mondván, hogy miután annak árvizei korábban futnak le, mint a tiszai árvizek, a nagyobb kanyarok átvágása Szeged biztonsága szempontjából nem aggályos, ellenben a helyi körülmények szerint az esetleg kívánatos lehet. Ennek figyelembe vétele mellett újabban átmetszések csak ott terveztetnek, a hol ez a helyi körülmények által indokolva van. A Maros medre az állam költségén tartatik rendben s eddig évenként rendszeren 30.000 forintba kerül.

A kormány jelenleg a Marosnak rendszeresebb szabályozását tervezi és az erre vonatkozó tervek most vannak készülöben. Öntözésre a Maros vize igen nagy előnnyel lenne felhasználható, nemcsak, mert annak állása mértékadó az egész vidékre nézve, hanem mivel kitűnő iszapos tartalommal is bír és e tekintetben alig különbözik a Nilus ismert áldásos vizétől. Minden tulzástól ment tehát azon állítás, hogy a Maros vidéke van hivatva Magyarország mezőgazdaságában azt a helyet elfoglalni, melylyel Olaszországban Lombardia bír. Az aradi gazdasági egyesület felfogván az öntözés megmérhetetlen horderejét, e vidéken az arad-csanádi öntöző csatorna terveinek elkészítését a királyi kulturmérnökség által kezdeményezte. E tervet múlt évi szeptember hó 26-án mutatta be Mezöhegyesen a kulturmérnökség főnöke, Kvassay Jenő miniszteri tanácsos és az azokat elkészített Thomka Emil főmérnök az arad- és csanádmegyei birtokosság száz tagot meghaladó nagygyűlésének. Ez az érdekeltség nagy

választmányát rögtön meg is alakította és elhatározta, hogy mindent el fog követni a nagy horderejű és korszakot alkotni hivatott terv megvalósítására. A tervet Arad vármegye leírása alkalmával fogom részletesebben ismertetni. A Maros vizéből táplálkozik a mezőhegyesi élővizcsatorna is, melyről később fogok szólni.

Csanád megye éghajlata legnagyobb részt olyan, mint a minővel az Alföld és különösen Békés megye bir. Általános jellege szárazföldi. Télen csikorgó hideg, nyáron tikkasztó meleg és rekkenő hőség van. Az átmenet a felette bizonytalan télből a meleg nyárba, csaknem a tavasz közvetítése nélkül történik, az ősz ellenben szabály szerint hosszú és nagyon szép. Az időjárásnak hajlandósága a végletekre, a tartósság hiánya általában, kései tavaszi fagyok s a nyári változó hőmérsék mellett a gabona rozsdája általán ismert dolgok hazánkban, még az olyanok előtt is, a kik soha sem laktak az Alföldön. A csapadékok mennyisége szintén bizonytalan, a középfokú mennyiség áldást, a nagyobb árvizet és főleg vadvizet hoz a Marosmentének felső részéből, a kisebb pedig gyakran igen nagy és inséggel járó aszályokat vont maga után. Ez ismét a levezető és öntöző csatornák létesítésének roppant fontosságát bizonyítja. Orkánszerű viharok télen és nyáron gyakran fordulnak elő e vidéken, melyek néha roppant pusztításokat visznek véghez. A jégesők nem ritkák s kivételesen éjjel is jelentkeznek. A biztosítás az ezek által okozott károk ellen sokkal kevésbé van felkarolva, mint a tűzkárok ellen.

A csanádmegyei nyerstermelő nép túlnyomó többsége kizárólag földműveléssel foglalkozik, de van itt egy kevés erdő, kertészet, szőlőgazdaság is. Az erdők legnagyobb része a kincstár kezében van, az egyes községek is birnak a Maros mentén erdővel, például Makó, de azok oly karban vannak, hogy tovább fentartásuk nem találtatott érdemesnek. A kertészetnek legtöbb művelője van Makón, a hol a répa, petrezselyem és általában a zöldség-termelés általános. Különösen a hagymát termesztik és azt a külföldre is nagy mértékben szállítják. Oly mennyiségben és kitűnő minőségben tudják ezt termelni, hogy nem ritkán évenként 1500 kocsirakományt küldenek el belőle az ország és a világ minden részeibe. Ugyancsak a makóiak foglalkoznak leginkább a szőlőszettel

is. Boruk eddig sok termett, de oly gyenge volt, hogy eltartani nem lehetett, azért a termést, mint csemegezőlőt, mely messze szállítható, igyekeztek eladni és igen ügyesen akkor tudták azt értékesíteni néha Berlinben is, midőn máshonnan már nem lehetett kapni. Ez az értelmesség és szorgalom alapja az idevaló nép nem közönséges jólétének. Van azután Csanád megyében egy ritka gyümölcsstelep Mező-Kovácsbázán, mely ma csak $3\frac{1}{2}$ hold nagyságú ugyan, de úgy van berendezve, hogy ritkítja párját az országban. Tulajdonosa Bereczky Máté ismert kitűnő gyümölcsészünk, a ki itt szerzett tapasztalatait négy vaskos kötetbe rakta le és e munkájával sok tekintetben, mint úttörő, gazdasági irodalmunk terén is rendkívüli érdemeket szerzett magának. Mint magántanító eleinte egy kincstári haszonbéres birtokon kezdett gyümölcsészkedni; ekkor a művelt nyugat minden szaktekintélyével levelezést kezdett. Közel ezerkétszáz gyümölcsfajnak jó és rossz tulajdonait maga pontos feljegyzések útján állapította meg és 1865 óta közel 125.000 szál oltóvesszőt adott ki kertjéből az ország minden részébe. A hetvenes évek közepe óta több faiskola keletkezett hazánkban, a melyekben az ő útmutatása szerint az általa jóknak talált gyümölcsfajokat sok ezer példányban művelik és terjesztik. Több, mint egy negyedszázadig kellett kitartóan és behatóan munkálkodni, míg az eredményt elérhette. Most, midőn a gyümölcsstelepet magában foglalt haszonbéres birtokot a kincstár eladta, sok utánjárás mellett sikerült telepét más 20 hold földdel együtt örökáron megvenni, de egy holdat azelőtti nagyobb területéből mégis elhasítottak és azt más részlethez csatolták. Mindenesetre jellemző, hogy egy ily becses telepet, melynek általában közszempontból is fontossága van, ily módon csonkítottak meg és valószínű, hogy elpusztítják az egész nagy értékű gyümölcsöst is és csinálnak belőle szántóföldet, ha az a férfiú, a ki életét a gyümölcsészet ügyének szentelte, nélkülözések közt összekuporgatott filléreire nem lett volna képes azt magához váltani, hogy öreg napjait hasonló önzetlenséggel, mint a többieket, annak az ügynek szentelhesse ott, a melynek eddig élt. Remény van, hogy három év leforgása alatt 67 éves kora daczára is minden gyümölcsfaját sajátkezűleg helyezi át fiatal csemetékre. Az idén egy harmadát így át is oltotta már. »Ha azután készen leszek — írja nekem — az

egész gyűjtemény átoltásával, megyek innét oda, a hol gyümölcsfajaimnak — az én kedves gyermekeimnek — velem együtt helyet adnak». Mindenesetre szép, kívánatos és hasznos dolog lenne, ha Bereozky Máté telepét az ő nevével jelölve, akár a megye vagy gazdasági egylet, akár az állam fentartani a jövőben is.

Csanád megyében a birtokviszonyok úgy alakultak, hogy a nagy-, közép- és kisbirtok is eléggé képviselve van jelenleg ottan. Már az újabb települések óta folyton a kincstár birtok e megyében túlsúlylyal, a mely mellett csak a püspökség és később néhány nagy adomány élvezője szerepelt még, mint nagybirtokos. Ilyenek voltak a Marczibányiak, kik Tornyát, az Edelspacherek, kik Dombegyházát és a Kállayak, kik Kaszapert s a Návayak, kik Földeákat birtokták. Az említett családok közül ma csak a legutóbb nevezett és kis részben a Kállayak szerepelnek. Azoknak ma csak örökösök vagy jogutódaik vannak meg, de már nem mint uradalom, hanem csak mint szép középirtokok tulajdonosai. Jelenleg uradalommal a kincstáron kívül a csanádi püspökség bir Lelén és Kopáncson, Makó mellett, ennek területe mintegy 16.000 kataszteri hold s nagyobb fele a Tiszaszabályozás által lön mentesítve. Leginkább házilag kezelik, kisebb része 200—600 holdas részletekre van osztva. Mintauradalomnak egyáltalán nem mondható, de marhaállománya az ország legkitünőbb gulyái közt foglal helyet. Rendkívül jól fejlődött, tetszetős külsejű ökrei ugy nagyságuk, mint arányos testalkatuk és tiszta honi jellegüknél fogva a legjobb minőségűeknek mondhatók. A juhászat közönséges hazai birkákkal nagyobb mértékben üzetik. Nem nagy, de kitünő fajú hazai sertésállomány használtatik itt a tenyésztésre. A bérlők kezén levő területek kevés kivétellel silányul munkáltatnak meg, mert ott rablógazdaságot folytatnak, a mi e gazdag talajon talán még hosszabb ideig is menni fog. Az uradalomnak néhány száz hold puhafa erdeje is van, de azt rendszeresen nem kezelik.

A Návay-család meglehetősen megoszolva, Földeák határában mintegy 10.000, Blaskovics István pedig N.-Királyhegyesen 8000 holdat bir. A kevermesi uradalom jelenleg Ypsilanti herczegné, született Sina Ilona bárónő tulajdona és ott 7.663 holdon jól gazdálkodnak.

A legnagyobb birtokos e megyében a kincstár volt és pedig egész a legujabb ideig két minőségben is. Birtokainak nagy része, közel 100.000 hold részint 500—200 holdas közép nagyságú bérletek útján kezeltetett, részint pedig a telepítvényes községeknek volt haszonbérte adva. Azonkívül a magyar állam tulajdonát képezi még a megye gyöngye, de a melyre az ország is büszke lehet: Mezőhegyes. Mint legfontosabbal mindenekelőtt ezzel kívánok foglalkozni és pedig úgy, hogy annak történeti fejlődését röviden vázolva, mai állapotát lehető hűséggel kívánom bemutatni.

Mezőhegyesnek ménesbirtokká alakítását II. József határozta el 1783-ban, midőn Csekonic József kőszegi születésű másodosztályú százados, a ki gróf Hoditz tábornok és pótlovazási felügyelő által a pótlovazási teendőkből való részvétellel bízva meg, az idézett évben részletes tervet dolgozott ki az iránt, hogy ezek miként lennének a leghelyesebben elintézhetőek. E munkálat az akkor éppen Budán volt császár elé terjesztetvén, tetszését annyira megnyerte, hogy Csekonicot felrendelte Bécsbe és dolgozatát egy kiváló szakértőkből álló bizottságnak azon meghagyással adta ki, hogy a benne foglalt javaslatokat vizsgálja meg és tegyen azokról neki jelentést. A munkálatot letárgyalván, a bizottság szükségesnek mondotta ki, hogy azon nagy összegeknek megtakarítása végett, melyek évenként innen jó ménlovakért a külföldre vándorolnak, kiváló apalovakból és kanczákból a magyar alföldön, hol mellékesen a lótenyésztést is előmozdithatja, pepinière ménes állittassék fel. Az uralkodó ezen eszmét magáévá tevén, elrendelte, hogy az halasztást nem tűrő eréllyel valósíttassék meg. Elrendelte nevezetesen, hogy az eredetileg 500 db. anyakanczára tervezett ménes alakítása végett a bukovinai pótlovazási parancsnokság telepén elhelyezett, jobbára moldvai és cserkesz eredetű kanczák Magyarországra hozassanak át, a hadsereg lóállományából a legszebb 150 vértés kancza a létesítendő ménesintézetnek átengedtesse s az országban mindazon lovak, melyek alkalmasoknak találhatnának, ugyanazon célra vásároltassanak össze. Az anyagról gondoskodva lévén, helyet kellett számára keresni. A magyar udvari kamara tehát megbizta Lovászt, aradi adminisztrátort, hogy több törzstiszttel együtt az alkalmas területet jelöljék ki. A kiküldött bizottság választása Mező-

hegyesre esett, mert az ország azon tájának, hol a lótenyésztést emelni kívánták, éppen központja, fekvése pedig magasabb és szárazabb, továbbá kitűnő mezősége volt, a mely két tulajdonságáért hajdan nevét is kapta. Alig volt a terület kijelölve, azonnal hozzáfogtak elhatárolásához és az épületek felállításához. Az építkezések vezetésével és a ménes elhelyezésével felsőbb helyről Csekonics József kapitányt bízták meg és egyuttal további javaslatainak megtételére is felhivatott ez alkalommal. A tetterős, fiatal és becsvágyó kapitány nagy buzgalommal, szakértelemmel, fáradságot nem kimélve látott feladata megoldásához, úgy hogy 1801-ben a legtöbb szükséges nagy épület elkészülhetett. Azután tovább folyt a munka, mely közben maga az uralkodó is Cherzonba utazván, a helyszínén lepte meg Csekonicsot s Mezőhegyesen szemlét tartván, mindent helyeselt és jóváhagyott. Elismerésül Csekonicsot rangban emelte s magyar ménes és pótlovazási parancsnoknak nevezte ki. Messze vezetne, ha most a tovább történetekről, a tenyésztési irány alakulásairól és az intézet további fejlődéséről akarnék beszélni. Itt csak annyit említek még fel, hogy Csekonics József feladata magaslatán álló kiváló szakértőnek bizonyult, a kinek ismeretei műveiben, ügyessége és törekvése pedig két nagyszerű uradalomban maradtak fenn, a mezőhegyesiben, melyre egyéniségének bélyegét nyomta és a zombolyaiban, melynek területét hosszas, sikerdús szolgálatainak jutalmául kapta. Csekonics különben Mezőhegyest 21 éven át, 1806-ig vezette. Kortársai tapasztalt, élénk eszű, bámulatos megfigyelő képességgel bíró, tevékeny és vállalkozó szellemű egyénnek írják le, a ki nagy műve iránt később is folytonos érdeklődéssel viseltetett és még láthatta, hogy az mily lendületet vőn és mily általános bámulat tárgya lett a belföldön és az itt megjelent külföldiek előtt is. Azután a következő vezetők alatt annyira fejlődött a lótenyésztés Mezőhegyesen, hogy feljegyzések szerint a lóállomány 1810-ben 13.907 darabot tett. Azóta e létszám alább szállott, de Mezőhegyes az állattenyésztést és a gazdaság minden ágát felkarolta és ma oly mintagazdaság, melyhez fogható nemcsak az országban és a monarchia területén, de egyáltalában nem sok létezik. Azt hiszem, rosszul fognám fel e munkálat rendeltetését, ha Usanádmegyének ezen főnevezetességével csak futólag foglalkoznám. Azért minden felesleges szó és szám

elkerülésével s a lehető tömörséggel ismertetni kívánom azt, mint azon uradalmat, mely nemcsak a megyei, de a hazai mezőgazdaságnak is ez idő szerint legmagasabb színvonalát jelzi.

A földmivelésügyi miniszterium közvetlen vezetése és felügyelete alatt álló mezőhegyesi állami ménesbirtoknak rendeltetése első sorban az országos lónevelés érdekében alapított állami ménesnek fentartása és ellátása, továbbá a szintén országos tenyésztési érdekekben tartott törzsgulya és sertésnyáj tenyésztése és végül hogy a gazdaközönségnek a mezőgazdaság és állattenyésztés terén mintául szolgáljon. A ménesnek kezelése a katonailag szervezett ménesparancsnokság által teljesítetik. Ehhez csupán a ménesben való tenyésztést illető ügyek tartoznak.

A ménesbirtok gazdasági ügyeit a polgári szervezettel bíró igazgatóság kezeli, mely megfelelő tisztikarral rendelkezik. Az igazgatóság gondoskodik a ménesnek szükséges takarmány, szalma és legelők előállításáról; kezeli a szarvasmarha-, sertés- és juhtenyésztést és egyáltalán a földmivelés és a mezőgazdasági ipar körébe vágó összes ügyeket.

Mezőhegyes tengerföldről magassága 104 méter, alakja sokszöget képez, egy tagban fekszik, egészen róna, az 1889. évben az uradalom céljaira készített élőviz-csatornán kívül folyó és álló vízzel nem bír.

A birtok talaja homokos és televény tartalmú agyagtalaj 0,75—1 m. mély feltalajjal, az altalaj márgás agyag. A termőrétegben 40—45% agyag, 40—45% homok és 10—15% szerves atkotórész foglaltatik. Mély művelésre nagyon alkalmas földjén a legtöbb kulturnövény jól diszlik. Az éghajlatra és időjárás viszonyokra nézve az intézeti észlelő állomáson 1873. év óta gyűjtetnek adatok. Jótékony befolyással bírnak a hely éghajlati viszonyaira a birtokon kisebb nagyobb parcellákban szétosztott erdők és védő ültetvények, melyek a gyakori erős és kártevő szelek erejét némileg megtörik.

A birtokot az arad-budapesti régi országút és a makó-battonyai megyei út szelik át, melyek a vasút megnyílta óta jelentőségükből sokat veszítettek. A szomszédos községekbe hat út vezet, melyeknek hosszúsága a birtok területén közel 38, a központból az egyes kerületekbe sugárszerűen szétágazó 8 fasoros út hosszúsága pedig 61,1 kilométer.

Az arad-csanádi egyesült vasutak másodrendű vágányai a birtokot három irányban metszik. Ezen vasut a birtok területén egy fő és három kitérő állomással bir. A főállomás Aradtól 51, Szegedtől 70 kilométer távolságra fekszik. A főállomástól a központban levő nagy magtárhoz, szeszgyárhoz és szérűskerti magtárhoz, a kamarási és peregi kitérőktől pedig az ezen kerületekben levő nagy magtárakhoz és rostáló szinekhez rendes nyomtávolsággal bíró külön vágányok vannak lefektetve. Ezek az uradalom tulajdonát képezik.

Az uradalmi szállítmányok czukorrépa, gabona, trágya, téglá fuvarozásának megkönnyítésére 1889. évben állandó mezei vasut létesítettett, melynek hossza 33⁸ kilométer, de legközelebb 40 kilométerre fog kiegészítettetni. E vasut négy irányba ágazik el. Forgalmi eszközökkel bőven el van látva, mert 5 lokomotívon kívül 170 kocsival bir, melyek akként készítyék, hogy az egyes földtáblákra nehézség nélkül kitolhatók s egyáltalán könnyen kezelhetők. E végből a sinekhez külön e célra konstruált kuszó-váltók segítségével szállítható vasut csatoltatik: ennek hosszúsága 4—5 méteres sínparokban ez idő szerint közel 6 kilométer. Egy kilométer mezei vasut felépítménynyel és forgalmi eszközökkel együtt mintegy 7500 frtba került. Az eddigi számítások szerint egy métermázsá czukorrépa felrakása, beszállítása s megfelelő mennyiségű répaszelet kiszállítása a lerakással együtt átlag mintegy 4 krba kerül. A birtoknak külön postája és távirdája van. A szolgálati érintkezés könnyítésére szolgál a telefonhálózat, melynek ezentruma az igazgatósági hivatalban van. Innen ágazik el 16 irányban 24 mellékállomásra. Az egész vonal hossza 37⁵, az egész vezetéké pedig 49¹ kilométer; költsége kilométerenkint mintegy 85 frt. Vasárnapokon népes hetipiaczok tartatnak Mezőhegyesen, melyek az intézeti feleknek, továbbá a vidék népének élelmi és egyéb cikkekben felmerülő szükségleteit fedezik. Ezen piac azokban az uradalmi termékek árára befolyással nem bir, minthogy a szemes termékek és gyapjú többnyire Budapesten és Aradon, a hizó állatok és állati termékek pedig az illető nagyobb piacokon adatnak el. Az uradalom beszerző piacjai ökrökre többnyire Erdély, épületanyagokra Arad, Szeged, Budapest, szénre Petrozsény, mészre Berzova.

A ménésintézetben levő tiszttek és tisztviselők közt társas érintkezés fentartása céljából már régibb idő óta egy

casinó-egylet áll fenn, melynek helyiségei az 1885. évben épült központi nagy és szép szállodában vannak. A gazdaságban alkalmazva van ez idő szerint 22 gazda, 21 öregbéres, 12 csósz, 88 kocsis, 659 béres, 13 kondás, 35 gulyás és tehenes, 24 juhász, 40 polgári, 84 különböző mesterséggel bíró katonai iparos, összesen tehát 998 szegődményes és gazdasági katonai osztályhoz beosztott katonai iparos. A cselétség ingyen gyógyításban, gyermekeik ingyen iskoláztatásban részesülnek, s úgy ezek, mint az összes munkások baleset ellen biztosítvák. Minden család külön lakószobával és kamrával minden négy család közös konyhával bír. Az állandó cselédségen kívül a mezei sürgős munkák beálltával a szükséghez mért számban hónapos béresek fogadtatnak, az évszak szerint 12—20 forint havibér mellett. Dohánykertészül jelenleg 130 hold dohányra 42 család van alkalmazva; ezek a dohány összes munkáiért ingyen lakásban, a dohány beváltási árának 50°/_o-ában és csekély termékjárandóságban részesülnek. Nyári munkások, ez idő szerint 2400 férfi, nő és munkabíró suhancz, a felvidéki megyékből, leginkább Barsból, Nyitrából és Trencsénből a hat nyári hónapra fogadtatnak, kik részint napszámban, részint szakmányban végzik az egyes időszaki munkákat. Élelmezésben, napszámban (a férfiak 40 kr., a nők 30 krt kapnak) és szakmánymunka esetén az illető munkának megfelelő szakmánydíjazásban részesülnek. Minden költséget számítva egy nyári férfi munkás munkája naponként átlag 75 krajczárba kerül. A nyári munkások szerződése óta a vidékről szakmányosok csupán aratásra fogadtatnak, átlag 5¹/₂ forint, holdankinti bérért. A cséplést a nyári munkások végzik; részül az általuk aratott és behordott gabonából 10°/_o-ot, idegen szakmányosok által aratott gabona csépléseért 2°/_o-ot kapnak. A napszamosok a nyári munkásokból kerülnek ki. A téli és tavaszi szükségletet a cselédség családtagjai fedezik, a kik az időszaki napszám fizetése mellett évnegyedenként 12 nap leszolgálatára kötelezve vannak. Téli és tavaszi napszám-tételek: a férfiaknál 40—60 kr., a nőknél 30—40 kr.

A mezőhegyesi élőviz-csatorna Aradnál a Marosból kiindulva Battonyáig, illetve a ménesbirtok határáig nagyobb részt az ezen célra mélyített Száraz-ér medrében, innen a birtokon át egész Nagylakig egy külön kiásott csatornameder-

ben halad, a hol újra a Marosba torkollik. Egész hossza mintegy 90 km., a miből 70 km. a bevezetésre, 20 km. pedig az elvezetésre esik. A csatorna összes földmunkálatai 800.000 m³-t tettek. A csatorna élővize a cukorgyár mellett kiásott, mintegy 200.000 hl. tartására alkalmas gyűjtő medenczébe és innen a gyárba vezetetik. A csatorna akként van készítve, hogy a vizerő keskeny dereglyékkal teher-, főleg cukorrépa-szállítására is alkalmas. A csatorna vizállásának magassága 1 $\frac{1}{4}$ m. A csatorna építési költségei kisajátításokkal együtt mintegy 400.000 forintra rúgtak; az évi fentartás költségei pedig mintegy 10.000 frtra vannak előirányozva.

A birtoknak több, mint 3 □ mértföldnyi vagy szabatosabban 30.069 kataszteri holdnyi területe kilencz gazdasági kerületre van beosztva. Ezen kerületekből nyolcz egészen házi gazdasági kezelés alatt áll; a mező-kovácsközi 2148 holdas kerületből azonban, melyet csak 1889-ben engedett át a pénzügyi kincstár, 1396 hold tavaly még bérbe volt adva, 751 hold ellenben 1890. év őszén házi kezelés alá vétetett.

Minden gazdasági kerület ismét több kisebb majorra oszlik. Minden kerület élén egy intéző áll s lehetőség szerint minden majorban, az illető intézőnek alárendelve egy segéd-tiszt vagy gyakornok, kisebb majorokban egy béresgazda van alkalmazva.

A ménésbirtok központjában van elhelyezve az igazgatóság a hozzá tartozó hivatalokkal, a ménésparancsnokság, több iskola, templom, tiszti lakok, kaszárnyák, vendégfogadók, posta, táviró, gépműhelyek, gőzmalom, katonai sütőház, ember- és állatkórház, lóistállók, cukorgyár, szeszgyár, stb. Hogy a kulturágra szerinti felosztás, vetés-forgás, trágyázás, a kereskedelmi növények és a fűvetések kezelése igen észszerűen történik, szükségtelen külön kifejtetni. A művelési költségre vonatkozólag csak azt jegyzem meg, hogy a kettős ló- és ökörfogatok, szegődmények, nyári munkások, napszám- és szakmány-munkák értékéből, valamint a gőzekék költségeiből esett 1888-ban a művelés alatt álló terület egy holdjára (az erdők elhagyásával) 18 frt. 79 kr., az oke alatt álló terület egy holdjára pedig 25 frt. 15 kr.

A mezőhegyesi élőviz-csatorna létesítése által elegendő viz állván az uradalom rendelkezésére, ennek és a cukor-

gyár trágyázó hatású vizének felhasználásával a birtoknak nyugati részén mélyebben fekvő mintegy 2000 hold földnek öntözése terveztetik. A mezőhegyesi külső terület legmélyebben fekvő pontjain két halastó is terveztetik.

Az uradalom tulajdonában levő három gőzeke-fölszerelés a tescheni főhercegi uradalom gépgyarából szereztetett be. Egy holdnak átlagos szántása, törlesztést, kamatozást és javítást is számítva, 1889-ben 10·26 frtba került.

Az uradalmi erdőbirtok a sarjadék erdő-üzésmód szerint kezeltek.

A fásoros utakra és majorok körül levő ültetményekre kiváló gond fordittatik. Ujabban egyes fásoros utak és csapások az uradalmi iskolakertekből gyümölcsfákkal ültetettek ki.

Eltéktelve a méneparancsnokság kezelése alatt álló országos érdekű ménesbeli lótenyésztéstől, a ménesbirtok gazdaságában a következő állattenyésztési ágak üzetnek: *a*) gazdasági lótenyésztés, igás kanczákkal; *b*) gulyabeli marhatenyésztés, magyar-erdélyi szarvasmarha fajtával; *c*) tejelő marhatenyésztés, kuhlandi szarvasmarha fajtával; *d*) sertés-tenyésztés, fehér kondorszőrű mangaliczával és *e*) juhtenyésztés, fésűs gyapjas magyar tájfajtával. Az állattenyésztési ágak mellett, eltéktelve az igás jószágtól, haszon-marhául hizó ökör, sertés és birka tartatik.

Az 1889. évi vagyonmérleg szerint a birtok igás-, tenyész- és haszonállatainak összes értéke, a ménes-lóállományt bele nem számítva, 711.028 forintot, egy hold művelés alatti területre tehát 28 frt. 72 krt tett. A gazdasági állatállomány 1878. jan. 1-je óta 97 $\frac{1}{6}$ -kal szaporodott. Magyar erdélyi fajtájú törzsgulyákkal a tenyésztés 1860. óta üzetik. E tenyésztés célja az országos szarvasmarhatenyésztéshez való alkalmas anyag előállítására. Az állomány 1890-ben összesen 750 darab volt.

A kuhlandi tehenészet 1879-ben Morvaországból importált tenyészanyaggal alapított, később eredeti berni és simmenthali bikákkal frisított. Az országos tenyésztésre szükséges apaállatok nevelésén kívül a tiszti személyzet és cselédség tejszükségletének előállítására szolgál. Állománya 1890-ben összesen 318 darab vlt.

A sertés-tenyésztés 1865-ben alapított. Állománya a

mondott évben 6157 darabot tett. A sertéstenyésztés haszonvétele tenyészállat eladásából, a süldőknek eladásából és a kimustrált öregeknek felhizlalásából áll.

Juhtenyésztés alapított 1881-ben a silányabb takarmánynemek és legelők és a tarlók értékesítésére. Eleinte a gazdasági üzemben alárendelt szerepet játszott. Ujabbban a nyáj kiegyenlítésére nagyobb gond fordítottatik s e célból az elmúlt években jobb nyájakból többször vásároltattak törzskosok. A húsjuhtenyésztési irány is megkíséreltett s keresztezésre Angliából importáltattak kosok. A juhállomány 1890 ben összesen 12.065 darab volt.

A gypju mosatlanul adatik el: tiszta értékesítés az 1882—1889. évek átlagában 29 frt. 89 kr. (1 q. 53 frt. 39 kr.) Az anyabirkák tejhaszna darabonként 1 frt. 30 krért adatik bérbé.

A hizlalás az igás állományból és kuhlandi tehenészetből kisorolt, továbbá ezen célra vett szarvasmarhával kisorolt öreg és fiatal sertésekkel, végül kisorolt ürökkel és számfölötti anyákkal üzetik.

Hizó szarvasmarha a czukorgyártól visszkapott répa-szelet értékesítésére évenként 700—800 darab állittatik fel.

Hizó sertés a kisorolás mértékéhez képest évenként 4—500 darab állittatik fel. A hizott sertések helyben öletnek le. Vevő a szalonnát az uradalomnak cselédilletményül visszaadni tartozik; a húst pedig a vevők (többnyire kecskeméti és szegedi hentések) szalámigyártás céljából Budapestre szállitják.

Hizó birkából az évi beállítás 1400—1600 darab.

Az igás jószágnek létszáma az őszi munkák idejére 2000 darabban van megállapitva: ennek $\frac{3}{10}$ része évenként a répa-hordás befejezte után hizlalóba soroltatik; a hiány tavaszszal erdélyi vásárokon pótoltatik. A gazdasági iparágak közül a szeszgyártás, gabonaörlés és kenyérsütés házi kezelésben, a czukorgyártás pedig vállalkozó által üzetik.

Czukorrépából való szeszgyártásra fel van állitva a központban egy szeszfinomitóval és szeszraktárral kapcsolatos nagyobb gyár, a fecskési, kamarási és peregi belső és külső kerületben pedig egy-egy kisebb gazdasági szeszgyár. Egy-egy gyári épület 7—8000 frtba, a berendezés 18—20.000 forintba került. Ujabbban e gyárak részben az adórendszer

megváltoztatása és a szesz árának rohamos csökkenése miatt, részben azon okból nem működtek, mert a termelt répa a cukorgyár által foglaltatott le. Most azonban ismét forgalomba fognak helyezettetni. A gőzmalom kizárólag a ménesbirtok lisztszükségletének fedezésére áll fenn. A méneskari katonák és mezei munkások kenyérszükségletének előállítására sütőház tartatik fenn, melynek munkaeredménye évenként 260—300.000 adag kenyér. A répaszeszgyártás céljaira termesztett cukorrépa évenként fokozódó cukortartalma, másrészt a cukoradónak a termelőre nézve kedvező megoldása szolgáltatott indító okot arra, hogy a cukorgyártás a ménesbirtokon meghonosíttassék. A gyár felállítása és üzemben tartása iránt 20 évi időre Stummer Károly céggel kötött szerződés. A gyár mintegy napi 8000 q. cukorrépa-mennyiségnek feldolgozására van tervezve; ezen mennyiségből 6000 q. uradalmi, 2000 q. pedig esetleg idegen termelésből szállítatik. A gyár a birtok központján, a vasúti állomás közelében 1889-ben épült fel s az 1889/90. évi kampagnoban már dolgozott. A répáért 100 kg.-kint az első tíz év alatt 70 krt, a második tíz év alatt 75 krt fizet az uradalomnak. A szelet, mésziszap s minden trágyázó anyag az uradalomé. E mellett a répa cukortartalma és a nyers cukor ára után bizonyos prémium fiztetik, ha a cukortartalom, illetve a nyers cukor ára bizonyos tételt meghalad.

A gyárat a bérlő saját költségén állította fel és rendezte be, oly feltétellel, hogy összes épületek azonnal az uradalom tulajdonát képezik, a berendezés pedig 20 évi szerződési idő letelte után az uradalom által becsáron átvehető. A gyár az élőviz-csatorna vizének használatáért évenként 6000 frtot fizet. Az első év végén a cukorgyár leégett, de újból felépítettvén, most már ismét működik és a magyar mezőgazdasági ipar-részvénytársaság tulajdonába ment át.

A ménesbirtokon ez időszerint összesen 489 különféle épület van és azokban az idei népszámlálás szerint 5379 lélek lélek lakott. Külön kiemelendő a gazdasági épületek közül a peregi, elevátorral összekapcsolt hatemeletes új magtár, melynek építési költsége 42.000 frtra, az elevator berendezési költsége 13.000 frtra rugtak. A magtárhoz kapcsolt toronyba 12 fatartó (caisson) van alkalmazva. Elhelyezhető a padlásokon 19.200 q., a tartókban 7800 q., együtt 27.000 q., tehát

egy q. elhelyezése mintegy 204 frt. épületköltséget igényelt, a minél kevesebbe a közönséges magtár sem kerül. Az elevátor-berendezést a tescheni főhercegi uradalom ustroni gépgyáratól beszerzett nyolcz lóerejű uti lokomotiv tartja forgásban. E nagybecsű állami birtoknak alaplettári és üzleti tőkéje 1889-ben meghaladta a nyolcz millió forintot, holdankint 287 frt. 96 krajczárt, jövedelmezősége pedig 16 frt. 25 krt tett.

Meg kell jegyezmem, hogy a ki Mezőhegyest a nagy munka idején megtekinti és látja, hogy ott minő élet, minő forgalom és e mellett minő rend uralkodik, ha látja, hogy a jó idő felhasználása végett számos cséplőgép villanyfény mellett éjjel is dolgozik, az nem valamely mezőgazdaságban, hanem egy óriási ipari telepen képzeli magát.

A mezőhegyesi nagybecsű lóállomány 1890 végén 1800 darabból állt.

A kincstár azonban Csanádmegyében nemcsak mint a most leírt mezőhegyesi uradalom tulajdonosa, hanem azonkívül mintegy 100.000 holddal volt nagybirtokos. Ezen birtokok egy része be lőn dohányosokkal telepítve, erről tehát leghelyesebb lesz a kisbirtok viszonyainak előadása alkalmával beszélni, a másik része pedig kisebb-nagyobb, sőt e század elején igen nagy bérletek útján kezeltetett. E kincstári birtokok a török kiűzetése után kerültek az állam kezébe, később azok eladományoztattak. Ily adományt kapott néhány nagy család, mint a modenai herceg, az Edelspacher, Marczibányi, Fekete családok.

Ezek legnagyobb részt kihaltak. Utódaik ma előkelő középirtokosok e vidéken, a modenai herceg uradalmait még a mult század közepén, a gróf Fekete-féle kovácsházi uradalmat magszakadás czimén 1835-ben kapta vissza a kincstár, melynek prefecturája Aradon volt. Mindezen birtokok területén korábban legnagyobb részt örmény bérlők voltak, a kik Gyergyó-Szt-Miklós, Szamosujvár és Erzsébetvárosból származtak. Bérleteiket majd rövidebb, majd hosszabb időre kapták a kincstártól és azokon alig termeltek szemet, hanem gazdag legelőin, melyek olyanok voltak a több százados pihenés után, mint az ősgyepek, melyeket ekevas soha sem ért, szarvasmarhát hizlaltak és azt lábon hajtották fel eladás céljából Bécsbe. Az erdélyi vásáron szedték össze a sovány marhát s azt szintén örmény, úgynevezett gondvise-

lők felügyelete alatt hajtatták a csanádi és aradi pusztákra, hol göbolyt alakítván belőlük, rendszeren hizlalták. Szántásvetés akkor e vidéken csak elvétve volt, a mennyi tudniillik a ház szükségére kellett, melybe a göbolyösök kenyérre valója is beleértendő. E földet néhány évi szántás után begyepesedni engedték, hogy ismét legelő legyen. Így azután minden trágyázás nélkül is folyton marha járván rajta, ismét visszanyerte ősi termő erejét. Sok bérlő azonban még a kenyérsütéssel sem akarván vesződni, a göbolyösök ellátását kiadta pécskai sütőknek, kik azok szükségletét minden harmadik napon szállították ki a pusztára. A növendék és hizó marhák árokkal kerített fedetlen karámokban voltak. Ezek hordható jászolhoz voltak kötve, míg amazok soha sem láttak sem fedelet, sem jászolt. Gyakrabban nagy hófergetegek fordultak elő, ilyenkor, nehogy a hizómarhák megfuljanak, a hófuvatagban szabadon bocsájtattak, hogy menjenek, a merre ösztönük viszi őket. Mikor a zivatarnak vége volt, a széna-kazlak mellé és más enyhhelyekre menekült jószágot összeszedték és ismét beterelték a karámba. Hogy kár esett az ily marhaállományban, az bizonyos, de akkor másképp itt nem hizlalták őket, daczára azon leczkének, melyet 1816/17-diki zivataros télen kaptak, midőn e pusztaságon több ezer szarvasmarha és ló fagyott meg. Minden épületnél fontosabbnak tartották a jó kutakat, melyek körül nád- vagy szalmakunyhók készültek és ezek képezték azon kornak külmajorjait, míg a belső a néhány alacsony hosszú ronda épületekből álló »hodály« volt. Én gyermek koromban ezt a gazdálkodást, hanem már természetesen utolsó vonaglásában, még közlelől láttam.

Hogy e birtokokon kissé jobb gazdálkodás is honosodjék meg, a kincstár azokat Hengelmüller Mihály alsó-ausztriai loosdorfi nagybirtokosnak és Ritter József nevű társának 1820-ban előbb négy, azután folytatólag nyolcz, tehát összesen tizenkét évre bérebe adta. Tizenegy nagy pusztáját az aradmutinai uradalomnak, mint akkor hivatalosan nevezték, tudniillik Apáczát, Bánhegyest, Bodzást, Bassarágát, Dombiratost, Földvárt, Nagy-Kamarást, Kunágotát, Kupát, Meggyest és Sziondát, melyek területe 93.299⁷⁶²/₁₁₀₀ holdat tett, évi 95.000 frtért kapták haszonbérbe, tehát holdankint egy forintnál valamivel drágábban. A szerződésbe foglalt haszonbéri feltételek meglehetősen szigorúak voltak, de azokat nem

igen tartották meg, a mit mutat az is, hogy midőn Hengelmüller 1824-ben több, mint 133.000 forintnyi bérhátralékkal adósa volt a kincstárnak, újabban kétszer annyi időre megkapta a roppant pusztákat és a hátralék letörlesztésére a legnagyobb könnyítések biztosítottak számára. Hengelmüller azután hozzá is látott a beruházásokhoz, százezreket fektetett épületekbe, igavonó jószág és haszonállatokba, de kénytelen volt tapasztalni, hogy kiadásai és bevételei közt nincs semmi helyes arány.

Azon puszták hasznobére még csak tíz évvel is azelőtt 20–35 kr. volt holdankint, ő pedig egy forint $1\frac{1}{2}$ krajczárt fizetett. Termelt ő mindenféléből eleget, de nem lévén képes azt értékesíteni, csakhamar kénytelenítve volt 1828-ban a szerződés felbontását kérni a kincstártól, mibe ez nem volt hajlandó beleegyezni, hanem zár alá vette Hengelmüller felszerelését, mire abban a zárlat ideje alatt igen nagy kár esett. Ekkor a bérlő 1831-ben beperelte a kincstárt. A per eltartott 1837-ig, midőn a jogerős ítélet értelmében az időközben meghalt Hengelmüller Mihály özvegyének nemcsak a már akkor 518.000 forintra rugott bérhátralékot kellett elengedni, hanem még 475.000 frtot fizetni is. Így gazdálkodtak akkor az állam javain roppant kárára a mezőgazdaság fejlődésének, mert az kétségtelen, hogy Hengelmüller nagyon szép kulturát kívánt e pusztaságon meghonosítani és a munkakerő szaporítása érdekében például Apáczta magyar községét, mely most 3630 lakossal bír, szintén ő telepítette.

A kincstár egész a legujabb időig e javakat főleg azért kezelte oly rosszul, mert sohasem tudták az intézők, hogy mit fognak vele csinálni. Majd elakarták adni, majd meg úgy lekötték jelzalognak, hogy arról szó sem lehetett. Ez ingadozás azt eredményezte, hogy a kezelési rendszer folyton változott. Ehhez járult, hogy a hűtlen hivatalnokok oda lenn és Bécsben összejátszottak a bérlőkkel a kincstár megkárosítására. Erre a legjobb alkalmat az építkezések és az ugynevezett relaxaták voltak. Ez utóbbiak alatt a különféle okok és ürügyek alapján kért és kapott haszonbér-elengedéseket kell érteni, melyekből természetesen része volt mindenkinek. Sok bérlő ez úton nagyon is boldogult a régibb időben, midőn az is előfordult, hogy megvettek valamely rossz, vizenyős területet a kincstártól és azt ugyanazok segélyével, a kik a relaxatákat ki-

eszközölték, becserélték a kincstár legkitünőbb földeivel. Nagyobb bérletekre, a milyenek alakjában el is adtak, a pécskai kincstári uradalom 1855-ben osztatott fel. A következő évben azt a nemzeti bank vette át és alatta kezdődött meg az építkezés, mely 1867-ben fejeztetett be. Tíz év alatt az 1868. évi beszámolás szerint lakóházakba és gazdasági épületekbe állítólag 1½ millió forintot fektettek be a bérlők, kiknek ez részint a haszonbérbe tudatott be, részint tényleg kifizettetett. Később kitűnt, hogy botránnyos és szemérmetlen dolgok történtek az említett tíz év alatt az épületek átvétele alkalmával, de azokon az alkotmányos kormány már nem segíthetett, kongó téglá helyett vályogból, mész helyett sárral építettek.

A beruházás építkezések útján egyes pontokon 21, másokon 35, de a legtöbbször 40—45 forintot tett ki holdankint. Daczára annak, hogy ezen épületek csak néhány évtized óta állanak, már tíz évvel ezelőtt soknak roskatag és veszélyes voltát állapították meg.

A magyar kormány 1870-ben husz éves bérleteket léptetvén életbe, új szerződési feltételek állapították meg. A gazdálkodás szemléletmást javult is e bérleteken, melyek közül nem egy bármely uradalom drága majorjaival versenyzett. Azután megint az eladás eszméje merülvén fel a bérletek csak hat évre adtak ki. Ezen állapotban érte a birtokot a törvényhozás azon elhatározása; hogy az eladassék. Első sorban a nem túl magas becsáron a birtokkal a hátralékban nem levő bérlőket kínálták meg, azután pedig a községeknek, de legnagyobb részt magánvásárlóknak adták el azt. Most a kincstárnak tehát nagyobb birtoka Csanád megyében nincs, hanem annak helyén sok új középbirtokos és néhány község gazdálkodik, továbbá a telepítvényesek kaptak egy-egy darab földet, melylyel határukat kiegészítették.

Ez az átmenet volt egyik oka az idén kitört munkászendülésnek is, mert általa néhány ezer ember keresete és megélhetése vált bizonytalanná.

A mi a középbirtokos osztály gazdálkodását illeti, annak egy részéről csak elismerőleg lehet nyilatkozni. Halad a korról minden tekintetben. Gazdaságát jól szereli fel és boldogul is utána. De bizony a másik rész oly bámulatos könnyelmű és rendetlen életet folytatott, hogy tömegesen ment az ország

legjobb földjén tönkre. E birtokosoknak nemcsak életmódjuk volt észszerűtlen, hanem gazdálkodásukat és különösen pénzkezelésüket is oly helytelenül folytatták, hogy bukásukat mindenki várta már és kikerülhetetlennek tartotta. Igen nagy kár ez abban a megyében a hol az értelmiség általában, de különösen a független értelmiség a megye minden gazdagsága mellett is aránylag gyenge. Hogy az új földbirtokosokból mi lesz, azt előre csak egyik részökről lehet megmondani, a kik eddig is, mint a szomszéd Arad megye kiváló gazdái voltak ismereteseek. Ezek a vett birtokot gazdaságilag helyesen fogják kezelni, de Csanád megyébe nem mennek át lakni, mert hiszen nem távol fekvő szerzeményeikre hazulról is jól felügyelhetnek.

A középbirtokosok jobb része alakította és tartotta fenn a mostani főispán, Lonovics József, indítványára 1868-ban alakult gazdasági egyletet, mely kiállítások, versenyek, jó eszközök és gépek kisorsolása által sokat tesz a mezőgazdaság emelése érdekében. Székhelye Makó és tagjainak száma meghaladja a 300-at. Van ezenkívül még egy helyi gazdasági egylet Makón és egy gazdasági kör Tót-Kovácsházán.

A csanádmegyei kisbirtokosság két részből áll. Az egyik részét képezik azok, a kik régi urbéres községekben laknak, a másik rész az, mely kincstári telepítvényesekből áll. Sokkal nagyobb és vagyonosabb az előbb említett rész, habár a másik is rövid idő alatt nagy fontosságra fog szert tenni. Viszonyaikat kellőleg csak úgy lehet ismertetni, ha azokról külön fogok szólni.

A volt urbéres kisbirtokosság helyzete Csanád megyében általában elég kedvező. A legtöbb községben igyekvő, de a haladás iránt nem valami nagy fogékonysággal bíró emberek. Különösen arra törekszenek, hogy megtakarított pénzükön újra földet örökáron, vagy ha nem lehet, bórbe vehessenek, minek következtében úgy a földek ára, mint azok hasznobéré nagy mértékben emelkedik. Csanád megyében a földek ára átlag 250—300 frt kataszteri holdankint, de vannak 500—600 sőt 800 frtos földek is. A hasznobér 10—15 frt, de például Makón a zöldségtermelésre használt földnek kis (1100 □-öles) holdjáért megadnak 30 frtot is.

A mi a makói nép gazdálkodását illeti, ha azt nem lehet is modernnek nevezni, mégis a legjobbak közé tartozik

az Alföldön. Annálfogva ez a nép általánosan gazdagszik és ha szószerint nem is igaz, de mindenesetre jellemző a példabeszédszerű mondás: hogy Makón nincsen szegény ember. Azért is tarthatják gabonatermésüket éveig, a jó árak beálltára várván. A határ legnagyobb része 5—10 vagy 40—50 holdas parcellákra van osztva. Ez utóbbiakon többnyire csinos tanyák is vannak, melyeken a makóiak ugyszólván egész ifjuságukat töltik és csak idősebb korokban kerülnek a városba. De jószágaik a cselédek felügyelete alatt állandóan a tanyán vannak. Szükségtelen e tanyákat leírni, hiszen a ki az alföldön valaha utazott, ismeri azok kinézését, mert külsőleg alig különböznek valamiben a rendszerinti magyar tanyáktól. Annál nagyobb azonban a különbség, melyet a figyelmes szemlélő itt észlelhet. E tanyák földje a helyes gazdálkodás folytán még most is teljes erejében van. A makói parasztnak gazdasági felszerelése elég jó, ámbár gépekkel még kevésbé dolgozik, sőt a másutt meglehetősen elterjedt cséplőgépek is felette csekély számmal találhatók itt. De a Makón készült és használt ekék kitűnőek. Ujabban nagyon terjednek a sorba vető gépek. A nagyobb parasztgazdaságokban mindenütt kettős ekével szántanak. A fősúlyt Makón is a szemtermelésre fektetik, de a zöldséget és különösen a hagymát óriási mennyiségben termesztik. A hagymamivelés jelentékeny jövedelmi forrását képezi a lakosság szegényebb részének, mert vannak évek, midőn azért és pedig leginkább a külföldről 500—600.000 forint folyik be évenként. A lakosság egyrésze ezen czikkekkal azután vándorkereskedést folytat. Ehhez járul még a szőlőmivelés, melyről már szólottam. A szőlő között gyümölcsöt is termelnek nagyobb mértékben. A trágyát minden gazda oly értékes tárgynak tekinti, hogy annak gondozására bizonyos fáradságot szentelni kötelességének tartja. Annak kezelése ugyan sok kívánni valót hagy fenn, rendszeres trágyagödreik még nincsenek, de a trágya régebben divott pazarlásával felhagytak és gyakorlatibb módon bántak vele. Azelőtt ugyanis kazlakba rakták a trágyát, midőn aztán nagy felületen levén a levegő behatásának kitéve, értékes illórészei elpárologtak, ma ellenben már keresik a természetes mélyedéseket, sőt némely helyen a trágyát rendszeren meg is locsolják. Az ügyesebb gazdák kocsinkint 40—80 krajczárjával szívesen is vásárolnak trágyát, de most

már felette nagy ritkaság, hogy azt valaki eladja, sőt a parasztek haszonbéri szerződésekben a trágyázást szabály szerint ki szokták kötni. A takarmányt is főleg trágyakészítés szempontjából becsülik és aránylag sokat hoznak be más határokból, a mi földeik termőerejét azután tetemesen fokozza.

A tagosítás Makón keresztül van vive. Egy telek áll 30 kataszteri hold tanyai szántóföldből, 8 hold legelőből és 8 hold járandóságból. E határban 1300 tanyai épület létezik.

Utak tekintetében Csanád megye már az ötvenes évek alatt sokkal jobb helyzetben volt, mint a többi alföldi vármegyék. Nemcsak a megyét átszelő arad-kis-zombori kitérő államút, hanem törvényhatósági utjai is rendszerint jókarban vannak és kavicsos a Marosból, kövel pedig a Maros felső vidékeiről rendszeresen láttatnak el. És épen az, hogy ezen folyó hajózható, képezi okát e kedvező állapotnak, mert a Maros felső szakaszain is tutajozható, Aradtól pedig gabonahajók is járhatnak rajta. Kísérletképen e város és Szeged között gőzhajó is járt rajta, azonban a szeszélyes folyónak nemcsak medre nincs tisztán tartva, hanem erősen iszapolván, zátonyokat is rögtönöz, továbbá számos vizimalom is van forgalomban rajta, és végül vize gyakran szerfelett megapad, mindez okoknál fogva a gőzhajózást nem lehet azon rendszeresíteni. Nyaranta is megárad ugyan az erdélyi részekben történt nagy esőzések folytán, s ilyenkor igen sok vize van, de az ily áradás közönségesen csak néhány napig tart. Aradnál a Maros szintje 333, Pécskánál 306, Makónál 251, Szegeden és a Tiszánál való beömlésénél 233 láb a tenger színe felett. Esése Csanádtól a torkolatig alig másfél láb, középsebessége pedig Aradtól fogva 2-45 láb. Nagymennyiségű fát, mészt és terméskövet, kavicsot és homokot szállítanak évenként rajta, tavaly például a tutajokkal levitt fa körülbelül ötödfél millió köblábat tett.

A közigazgatás Csanádmegyében mindig a saját értelmiségének kicsiny voltával küzdött. Hivatalnokait nemcsak a mult, hanem ezen században is folyton a szomszéd megyékből kellett kölcsön kérnie, a mit azonban annak fennebb vázolt története teljesen megmagyaráz. Értelmisége főleg nagy és a megyében nem lakó birtokosokból, továbbá a vagyonszerzéssel teljesen elfoglalt pusztai bérlőkből s csak legkisebb részben

helybeli középbirtokosokból állván, nagyon természetes, hogy egy-két családon kívül, melyek közt már a múlt században előkelő állásokat elfoglalt Navayakat kell kiemelnem, alig volt a közügynek helyben elegendő napszámosa. Rokonsági és társadalmi kötelek a csanádi társadalmat különben épp úgy, mint most, azelőtt is Aradmegyéhez fűzték, mely annak nem egy főispánt, alispánt, főjegyzőt és követet adott. Ma a helyzet e részben javult, mert Csanádnak most már meg van a saját, ha nem is nagy, de számot tevő független értelmisége, mely azonban ugy a társadalmi, mint a nagyobb anyagi vállalkozások terén fentartja Aradmegyével az összeköttetést, melyet egyik félnek sincs oka megbánni. Ez az összeköttetés teremtette meg az arad-csanádi egyesült vasutat, az arad-csanádi igen észszerűen alapított és vezetett takarékpénztárt, mely valóban közgazdasági hivatást teljesít a két megyében és ez az összeköttetés van hivatva az arad-csanádi öntöző csatornát is létesíteni a legközelebbi jövőben, a minek horderejét szárazföldi és végletekre hajló klímánk mellett, mely az aszálynak Damokles kardját folyton fejünk felett tartja, előre kiszámítani nem is lehet.

Közigazgatásilag Csanád a következőleg oszlik fel. Székhelye Makó rendezett tanácsú város, négy járásának pedig székhelyei Makó, Battonya, Nagylak és M.-Kovácsháza. Járásbiróságai a három első helyen vannak, ellenben törvényszéke és pénzügyigazgatósága, a mi nagy sérelem a megyének, Szegeden van. Csak egy közigazgatási létezik Makón, pedig Nagy-Lak is kívánna egygyel birni, ez iránt az óhaj mind élénkebben jut kifejezésre. A közigazgatás menete Csanádmegyében, habár a javulás jeleit nem lehet különösen a központ vezetésében eltagadni, sok kívánni valót hagy hátra és mindazon okok, melyek a reformot e részben általában kívánatosnak és sürgősnek tüntetik fel, itt is léteznek. A jelen alkalmal nem feladatom ezeket részletezni, hiszen eléggé ismeretesek. E helyett én közigazgatás czíme alatt a nép egészségügyi viszonyairól, mint a melyek közigazgatásilag közvetlenül is fontosak, kívánok néhány adatot és észleletet előadni.

A közegészségügy érdekében Csanádmegyében szerfelett sok még a teendő. A közigazgatás közvetlenül e részben aránylag sokkal kevesebbet lendíthet, mint a népoktatás és az összes intézményeink által eszközözendő népnevelés. Csanád

megyének székhelyén közkórháza van, orvossal is és egészségügyi személyzettel kellőleg van ellátva; de a nép itt sem tud észszerűen élni és gyermekeit általában rosszul gondozza. Makó például e gazdag és értelmes mezőváros is, melynek belterülete kellőleg van mindennel ellátva, a mi az egészség és élet megtartására felhasználható a vidéken, túri azt, hogy nagy határában a szülész női teendőket kontárok végezzék. Hogy ily esetben mi volna a közigazgatás feladata, megmutatta a b.-csabai példa, a hol a kontár bábákat helyben tartott egyszerűbb tanfolyam hallgatására kötelezték és csak a vizsgát azután kiállottakat bocsátották gyakorlatra. A nép különben még itt sem elég felvilágosodott arra, hogy betegség esetén azonnal orvosi segélyhez folyamodjék. Ez a megye egyéb részeiben is így van. A nép táplálkozása sem áll arányban kedvező vagyoni viszonyaival. Majd minden háztartásban ölnék ugyan disznót, melynek mindenféle ehető részei szolgáltatják azután ugyszólván egyedüli hustáplálékát a családnak. A makói nép a baromfi-tenyésztéssel és hizlalással nagy mértékben foglalkozik, de annak termékeit maga még részben sem fogyasztja, hanem eladja. A gyermekek gondozása is igen sok kívánni valót hagy hátra a megyében mindenütt. Ennek tulajdonítható főleg a rémitő gyermek halandóság. Néhol a kisdedekre azonban még nagyobb gondot fordítanak, mint a valamivel idősb gyermekekre, a kiket a munkára igen korán használnak fel. Az alig feleseperedett fiúcskáknak heteken át reggeltől estig kell az ekébe fogott lovakat hajtani, a mi e korban őket kimeríti és fejlődésüknek kárára van. A csanádmegyei nép lakásviszonyai általában nem kedvezőtlenek, de itt is sok községben sok a kifogásolni való. A jobb módú magyar helyeken a lakóházak már vályoggal vegyest, vagy csupán téglából épülnek, de a tanyai építkezésnek még mindig a régi vert falat használják. A tető cserép, zsindely, de még nagyon sok a mezővárosokban is a nád, szalma és főleg a tengeriszárból készült fedél. Makón a lakás-berendezés egyszerű és tetszetős. Majd minden házban két szoba van, melyek egyike »tisza ház«-nak nevezetik, a hol a butorzat valóban oly tiszta, mint a tükör. Magas ágy van benne s az egészen kellemes benyomást tesz az emberre. Most már az újabb házakban elég tágas, szellős és világos padolt szobák épülnek s a lakások berendezésénél is az egészségügyi követelmények

fokozott mértékben vétetnek figyelembe. De ha azután Makó, mint város iránt, kissé magas igényeket formálunk, akkor a dicsérettel mindjárt készen vagyunk. Ivó vize nem jó, két gőzfürdője rosszul van berendezve. Általában állapotai e részben nagyon külterjesek. Makón bizonyos tekintetben még Nagy-Lak is tultett, mert például az ivóvize ott is rossz lévén, a város nyolcz negyven méteres szivattyus kutat ásott és ezek elkészülte óta az egészségi viszonyok ott jobbak. A nagylaki tótság táplálkozása a következő: novembertől márcziusig kétszer eszik, reggeli 9 és esti 4 órakor levest vagy sült tökött jó buza kenyérrel, ha dolgozik, szalonnát. A munkaidő alatt háromszor étkezik. Reggel lebbencs levest, délben fordított köles kását, este tarhonyát. Ünne- és vasárnapokon füstölt disznóhúst káposztával; minden szombaton este pedig főtt tésztát tehén túróval, mákkal vagy szent János kenyérrel. És így megy hétről-hétre és évről-évre. Marhahúst csak keresztelő, lakodalom vagy halotti tor alkalmával esznek. Az oláhok sokat böjtölnek és még szegényebben táplálkoznak, hetenkint kiszeliczán és kukoricza-puliczkan élnek. Az ételt a pálinka pótolja. Nagyon tartják az ugynevezett pománákat, tudniillik halotti torokat és ezek évfordulóit. Marhahúst a tótoknál is kevesebbet fogyasztanak. Évtizedekkel ezelőtt igen sok volt itt a váltóláz és annak nyomában a vízkór. A száraz évek beállta és a jobb ivóvíz megszerzése óta ezek megszűntek. A nép gyermekeit kényezteteti ruhában és életmódban s azok edzésére semmi gondot sem fordít. Lakásaik, kivált a tótoké, kívül-belül nagyon tiszták, de a levegő tisztaságával itt sem igen törődnek.

Még rosszabbak az egészségi viszonyok a telepítvényes községekben. A nép itt szegényebb lévén, rosszul táplálkozik, husfélét hetenkint egyszer, a módosabbak is legfeljebb kétszer esznek. Számos itt a görvélyes és bujakóros. A gyermekgondozás rossz, főleg mert az anyák tudatlanok. Az újabb lakások elég magasak és világosak lennének a jobb móduknál, de néhol azokban sokan laknak együtt. A ház rendszeren a konyhából nyíló egy utcza és egy hátsó szobából áll, mely a családnak tulajdonkép lakó- és hálóhelye. A berendezés a legszükségesebbre szorítkozik, néhol azonban csinos és külsőleg tiszta, de levegője fertelmes, mivel meggyökeredzett régi szokás, hogy télen a mosást, ruhaszáritást itt végzik, hordós

káposztát, zöldséget, költő tyúkot és ludat s egyéb kigőzölgő tárgyakat tartanak a lakó szobában s nem ritkán az ezekből eredő lével megfertőztetik a szoba talaját is, ellenben alig szellőztetnek.

A battonyai nép körében is vannak jó gazdák. Különösen olyanoknak mondhatók a lakosság egy ötödét képező szerbek, kik rendesen takarékos, békés emberek és rendezettebb viszonyok között élnek is, mint a többséget képező magyarság. Itt, valamint a járásban levő többi községekben, mint Tornyán, Kevermesen és Dombegyházán a gazdálkodás egészen külterjes, noha terményeik közt nagyobb szerepet játszik a dohány, a mely számára kitünő talajuk van. A beváltó hivatal ép ezért Battonyán van elhelyezve.

Kevermesen a lakosság vagyoniilag nem halad előre, mert külterjes gazdálkodása és nagy terhei mellett a nők nagyon fényűzők. A földnek itt különben rendszerint egy harmadába kapás és két harmadába kalászos növényt vetnek. Az őszi vetés fele az előző évben kapált, másik fele az új termés után felugarolt tarló felét, a kapás növények pedig az így megmaradt fél tarló földet foglalják el, mely azonban őszzel mély szántással felugaroltatik. Az előbb keresztbe, azután asztagba rakott kalászosokat itt már többnyire gőzgéppel csépelik. A tengeri szárán kifosztva azonnal tisztán töretik le. Főtermény, mint általában e megyében, a búza és tengeri, melléktermények a takarmányárpa és a rozs, melynek szalmáját épületfedésre használják, kisebb mértékben zab, burgonya, babfélék, mák, dinnye és tök. A kendert kevesen és csupán házi használatra termesztik. Kertműveléssel alig foglalkoznak, pedig annak hozama megközelíthetné, mostani összes jövedelmüket. A szőlőművelést a szomszéd Arad megyei lökösházi homokos területen folytatják minden szakértelem nélkül mint bérlők. Legelője e községnek nincs, bérben bir az uradalomtól egy darabot. A trágyakezeléshez egyáltalán nem ért és ezzel kiszámíthatlan kárt csinál magának. Gazdasági felszerelése külterjes gazdálkodásához képest azonban elég jó. Nagylak vidékén szintén a három nyomású gazdálkodás dívik. A kerti és kereskedelmi növényeket szintén csak háziszükségletre termelik, gyümölcsstermelésről itt a kedvezőtlen talajviszonyok miatt szó sem lehet, a fák meddők maradnak, satnyák és 10—15 éves korukban kivesznek. A szőlőművelés is kezdet-

leges és csak a házi szükségét van hivatva fedezni. A nagylaki határ jóval több két négyzet mértföldnél és ujabban ismét tetemesen nagyobbodott azon volt kincstári területtel, melyet a nagylakiak megvettek. A kisbirtokosság gondolkozása javul, vasekékkal szánt, gépekkel vet és csépel. A cséplőgépek megszerzésére társulatok alakulnak, a minő már van vagy tizenöt. Ezek használata lehetővé teszi, hogy a tarlókat ugarolják és vagy 10—15 év óta a trágyázás is szokásba jött. A nyolczvanas évek előtt kivált a többségben levő tótok igen vagyonosodtak, de azóta a fényűzés terjedése, a kölcsönszerzés könnyűsége és az alacsony gabonaárak nem tévesztették el káros hatásukat, minek következtében nem egy közülök koldusbotra jutott. Többé-kevésbé hasonlók a kisbirtok termelési viszonyai a többi volt urbéres és magán-telepes községekben is.

A kincstári telepítvényes községek viszonyai sokban hasonlítanak, de sokban nagyon különböznek az imént előadottaktól, azért velük külön kell foglalkoznom. És azt hiszem, ezt annál inkább kell tennem, mivel felette szükséges azok fejlődésének és jelen állapotának tüzetes ismeretével birni, mert abból sok tanulságot vonhatok le arra nézve, hogy a telepítéseknél mit kellend a jövőben tenni vagy elhagyni. A telepítvényesek ügyével több irányban évtizedek óta volt alkalmam foglalkozni és azt részint saját szemléletem utján, részint néhai *Erkövy Adolf* volt pécskai jószágigazgatónak és akadémia levelező tagjának nyomtatásban meg nem jelent és általa már szeme világának elvesztése után diktált följegyzéseiből, részint hivatalos jelentésekből volt módom eléggé megismerni. Ezek alapján kissé behatóbban kívánom ezen ügyet tárgyalni, mert azt hiszem, hogy a telepítés körül szerzett tapasztalatok szem előtt tartásának gyakorlati szempontból is kétségtelen értéke van.

A mostani csanádmegyei telepítvényes községek keletkezésének indoka az volt, hogy a kincstár a század harminczas, de főleg negyvenes évei alatt a dohánytermelést akarta az állami birtok területén nagyobb mértékben felkarolni. Nemcsak a helytartótanács rendeletei, hanem a telepítvényesekkel kötött első szerződések bevezetése is kétségtelenné teszi ezt. Ezek értelmében a telepek az egyes családoknak husz évre és husz 1100 négyszögöles hold terjedelemben

adattak, melyeknek legnagyobb része szántó, kisebb részét, legelő és beltelek volt. A telepesek tartoztak 3—5 holdon dohányt termelni s annak felét a kincstárnak átadni. Ez képezte a haszonbért, mely a nem dohány művelésre használt föld után készpénzben szedetett. A telepes községek szabály szerint 80 családból állottak, de voltak 200-at számítók is. Az ily telepítvényeseknek előre megállapított terv szerint kellett a községeket építeni. A közczélokra szolgáló földek szintén haszonbérbe adattak a községnek, melynek rendszerint csak templom építésre nyújtatott pénzbeli segély. Előfordult azonban, hogy több telepes községnek a kincstár magán adósságait kifizette, sőt az építkezésekre is adott 60—80 frt. előleget, vagy a dohánypajták építéséhez ingyenes fát. Ezen áldozatkészsége mellett azonban szigorúan bánt velök és a hanyag, engedetlen községeket erősen birságolta, mert azt tapasztalta, hogy a dohánytermelésnél minden áldozatai daczára nagy hanyatlás mutatkozik. Az 1848. törvényeknek, melyek a birtokviszonyokban oly nagy átalakulást idéztek elő, volt következménye az, hogy a kincstár ezen nem urbéres földeit megmentendő, a telepesekkel kötött szerződéseket mind úgy alakította át, hogy azok tovább is régi minőségökben maradjanak rendelkezésére. De ugyanakkor a dohány-egyedáruság is behozatván, mely a dohánytermelést alig sejtett mértékben terjesztette az országban, megszűnt tehát annak szüksége, hogy az állam azt saját telepítvényein különös intézkedések által biztosítsa, azért azokkal szemben nem erre, hanem a haszonbérleti viszony rendezésére fektették a fősulyt s megelégedtek azzal, ha a telepesek családonkint dohányt csak két holdon termeltek. Az állam ezen telepeit is lekötve az ugynevezett nemzeti kölcsön biztosítása czéljából az akkori hasonló névű jegybanknak, a telepek kezelése tekintetében is más szempontok kezdtek érvényesülni. A községenként egyetemleg kötelezett telepesekkel egyénenkint kívánták a szerződéseket megkötni. Azoknak a földeket eladni is hajlandók voltak. Általuk kívánták a kir.kisebb haszonbérleteket szintén megszereztetni. De ezen közvetlenül 1856. után tett kísérletek nem jártak sikerrel. A provisorium alatt a telepítvények a csapások mellett, melyek őket érték, anynyiban jól jártak, mert földjeiket minden ily alkalommal szaporította a kincstár. Azonban nem lévén eldöntve azon

kérdés, hogy mi történjék a községekkel, a szerződések a lakosokkal csupán évről-évre hosszabbítottak meg egész 1873-ig, midőn a törvényhozás, mely előbb is, nevezetesen 1869-ben foglalkozott velők, de nem döntött sorsuk felett, az ugyanazon évi XXII. törvényczikkben kimondta, hogy valamint a többi telepítvények, úgy a kincstáriak is önálló községekké teendők, úgy, hogy a telepítő birtokos négy holdat tartozik nekik váltság mellett tulajdonul átengedni. Az idézett törvény 11. §-a azonban felhatalmazta a kormányt, hogy a kincstári telepítvényeseknek ennél nagyobb területet is engedhet át. Miután a pécskai kincstári uradalomhoz tartozott telepes községeknek haszonbérleti szerződéseik kettő kivételével mind 1875-ben jártak le, a tárgyalás azokkal ez évben indítatott meg. A telepítvényesek, egy községbeliektől eltekintve, valamennyien ragaszkodtak ahhoz, hogy az általuk haszonbérben birt egész területet megválthassák. Azok egy része, mely a kincstárral szemben el volt adósodva, csak úgy bocsátatott a földvételhez, ha utolsó 5 évi hátralékának 10 évi törlesztésére kötelezte magát. A földek újabb felmérését a községek költségén kellett megejteni, mit a kincstári mérnök azután felülvizsgált. A községek a váltságár tekintetében három osztályba soroztattak, melyek elsejének 130, másodikának 140, harmadikának 150 forintjával engedték át a földeket, a szikes és vizállásos rossz földek területét minőség szerint $1\frac{1}{3}$ —5 hold számítottván egy jó holdnak. A közcélokra szolgáló földeket, sajnos a kincstár meglehetősen szűkkeblűen mérte ki, csak négy kisebb községben engedvén át azoknak ingyen az ily területeket, másutt ellenben mindenütt azt is meg kellett váltaniok, a mi nem utolsó oka annak, hogy a felszaporodott közterhek alatt e telepítvények nem tudtak boldogulni. Csanádmegyében 15 kincstári telepítvényes község van, melyek közül Reformatus és Mező-Kovács háza 1813-ban és 1814-ben, Tót-Kovács háza, Pitvaros és Kis-Íratos 1817-ben és 1818-ban, Földvár, Dombiratos és Apácza 1821-ben, Tót-Bánhegyes 1841-ben, Kövegy 1843-ban Alberti, Ambrózfalva, Királyhegyes, Kunágota és Nagy-Majláth 1844-ben és Tót-Bánhegyes 1865-ben telepítették. Időközben mindegyikhez társultak újabb és újabb telepítvényesek, úgy, hogy azok együtt már 1875-ben mintegy 20.000 lelket számláltak. Ezeknek terhe vételárban, 10 évre beosztott

hátralékban, adó megtérítésben és mindenféle kamatokban 1,234.499 forintot tett. A lakosság időközben 31.234 lélekre szaporodott fel és annak körében már is munkás-mozgalmak voltak észlelhetők. Ennek egyik okát kétségkívül az izgatók képezték, de az is bizonyos, hogy a telepítés megváltása elhibázott dolog volt. Ebből a műveletből teljesen jót most már egyáltalán nem lehet csinálni, de érdemes vele azért foglalkozni, hogy hibái kiderítettén, jövőre a telepítéseknél melyek pedig mellőzhetetleneknek mutatkoznak, azok lehetőleg elkerültessenek. A megváltás 1875-ben átlag 208 frt váltáságár mellett foganatosított kataszteri holdanként és a telepések 8—13 holdat kaptak ily áron. Az ár az akkori viszonyokhoz képest egyáltalán nem nevezhető kedvezményesnek, de ennél sokkal nagyobb baj, a mit már felemlítettem, hogy a közszélű községi költségek fedezésére a kincstár nem ajánlott fel elegendő földet, hogy a földadót minden könnyebbitések nélkül követelte tőlük, pedig könnyithetett volna közterheiken egy bizonyos időre, a mit indokolni nem lett volna nehéz. De a legnagyobb baj az volt, hogy az örökváltság iránti szerződések megkötöttén, a tartozások csak két-három év múlva irattak elő és időközben csak azok fizettek, a kik a fizetésre önként jelentkeztek. Ekkor keletkeztek az első nagy hátralékok, melyek megközelítették a félmilliót. A tartozások behajtása 1879-ben közigazgatási közegekre bízván, a helyzet még nyomoruságosabb lett. Ehhez járult, hogy a telepések a bekövetkezett képviselőválasztások alkalmával az ellenzék iránt hajlandóságot mutatván, újból bizonyos kegyteljes elnézésben részesültek, de az vajmi kevés ideig tartott, mert aztán jött a behajtás, melynek alkalmával különféle illetékekkel zaklatták a népet, de az örökváltság azért csak nem folyt be, mert a mi bejött, azt kamatba és hátraléknak jelentették ki. Csak a józan gondolkodású előrelátó telepes, tehát a ritka kivétel, fizetett váltáságot is, a többség azonban 10—15 évig egy krajczárt sem törlesztett tartozásából. Ekkor a csanádmegyei gazdasági egyesület és Csanádmegye közigazgatási bizottsága léptek közbe, a telepések bajainak orvoslását kérvén a kormánytól. E kérelem pártolás végett az országos gazdasági egyesülethez elküldtén, nekem ott, mint a közigazgatási szakosztály a kérdés tanulmányozására kiküldött albizottsága egyik tag-

jának és e kérdésben előadójának volt alkalmam már 1881-ben foglalkozni e bajokkal. Az országos gazdasági egylet a mi javaslatunkra már akkor kimondotta, hogy nem elég a törlesztési határidőt meghosszabbítani, hanem az összes hátralékos kamatokat el kell engedni, az adózásnál lassanként megszűnő kedvezményeket kell adni a telepeseknek, miután kevés földből nem képesek megélni, a telepeket ki kell egészíteni 20 holdra, a hibás földmérések kiigazítandók, a papi és tanítói földek adassanak ingyen. Ha akkor e javaslatok, melyek közül csak az talált visszhangra a kormány körében, mely a törlesztési határidőnek meghosszabbítására vonatkozik, a maguk egészében elfogadtatnak, ma alig volna már — a mint tényleg van és pedig igen nagy — baj a telepesekkel, hanem ezek nagy része, ha telekkönyvet is adtak volna nekik időközben, valószínűleg egészen a maguk lábára állhattak volna és nem csinálnának annyi gondot a pénzügyminisztériumnak. Így azonban soha sem lesz vége a telepítvényesek panaszainak és nyomorának. Mert az tény, hogy ha elő is fordul, hogy telepesek már nem fizetnek, mert a szomszéd urbéres község határában vesznek földet, mely azután csakugyan az övék, míg itt sohasem tudják, hogy mi vár a nagy kezdetlenségben rájuk, mert hiszen telekkönyve a telepesnek nincs, ha mondom, előfordul ez is, mindenesetre kivételt képez, mert a szabály az, hogy a telepítvényes csakugyan nem tud fizetni. Két számítást néztem meg és én alig kifogásolhatónak tartom azt, melyből kitűnik, hogy a múlt évi gabonaárak mellett egy 8 katasztrális holdat bíró telepes, ha egész családjának élelmét és ruházatát 250 frtra teszzük, a mi naponként nem egészen 70 kr., 261, egy 13 holdas pedig 152 forinttal vesz be kevesebbet, mint a menynyire szüksége volna, ha törlesztési járandóságát, beosztott hátralékait, közterhét fizetni akarja és még egyszerűen, de élni kíván mellette. Mert hogy 4—5 tagú család összes rendszer és rendkívüli kiadásait naponként kevesebb, mint 70 krajczárból csak kinnal fizetheti, annyi bizonyos. És még erre sem jut; hanem a 8 holdas kénytelen volna vállalatára, melyben egész éven át fáradt, de mely őt nem táplálta, még 11 frtot rá is fizetni. Nem feladatom a megoldás iránt javaslatot tenni, megtettem azt más alkalommal. Csak kettőt akarok e részben constatalni: az egyik, hogy most már a kincstárnak

ez ügyekkel közvetlen közelében foglalkozó közegei is belátják, hogy miután a hátralékokat ugy sem lehet a telepítvényeseken behajtani, a leghelyesebb lenne azokat egészen elengedni. De különben így is kérdéses, hogy a telepések hogyan fognak e hinárból kibontakozni. A másik, mit hangsúlyozni akarok, hogy most már világos a szerzett tapasztalatok tanulsága, mely úgy szól, hogy az állam egyáltalán nem alkalmas a telepítésekre.¹⁾ Ennek ha még szükség volna reá, újabb bizonyítékát szolgáltatotta az által, hogy midőn legujabban ismét telepített, de csak zselléreket, nem okult a késedelmes előírások és rossz adminisztráció által okozott bajokon, hanem a zsellérek tartozásának előírását ismét négy évvel később foganatosította, mint kellett volna, úgy hogy mikor a behajtás megindulhatott, már 8 félévi ráta volt hátralékban. Azt hiszem azért, hogy a nézetem szerint mulhatlanul szükséges telepítést jövőre az állam kellő ellenőrzés mellett bizza másra. Hogy kire és miként, azt megmondtam az alföldi munkás-mozgalmakról szóló értekezésemben, melyet az itt mondottak kiegészíteni alkalmasak.

A mi különben a telepítvényes kisgazda termelését illeti, az ily viszonyok közt természetesen nagyon külterjes. Gazdasági felszerelése csak a legszükségesebbet foglalja magában. Igavonó jószágá kizárólag a ló; ökör alig van egy párnak birtokában. A jobb módúak társulnak, hogy vetőgépet vehessenek közösen és asztagjaikat úgy rakják össze, hogy részre cséplő idegen gépet hozathassanak. Télen semmi foglalkozásuk nincs, mert az állattenyésztés nem ad nekik sok dolgot, házi iparral pedig nem bírnak. Tehát még munkarejőket sem használják ki kellőleg, hanem a tengeri letörése és az őszi búza elvetése után tavaszig munkaszünetet tartanak.

Miután azonban télen is élni kell, tavasszal pedig a munka kiadással jár, az a szerencsétlen szokás kapott a népség

¹⁾ A felhozott okok szerintünk nem bizonyítják, hogy az állam nem alkalmas a telepítésre. A csanádmegyei nem sikerült telepítésekkel szemben ott vannak a mult századi alvidéki telepítések, melyeket szintén az állam hajtott végre s melyek sikerültét sok száz virágzó község, több százezerre menő lélekszámmal, hirdeti. Nézetünk szerint a telepítésekre ma is határozottan az állam volna legalkalmasabb, csak hogy a feladat nagyságához mért eszközökkel kellene hozzá fogni s megválasztani jól az alkalmas egyént, kiben a kellő képesség és önzetlen buzgóság egyaránt meglegyen.

között lábra, hogy gabonáját még jóval az aratás előtt úgy, a hogy veszik, előre eladja, valóban csoda, hogy ily körülmények közt megvan és nagyon érthető, ha folyton hátralékos a kincstárral szemben, melynek nem kis része van abban, hogy ilyen ez a nép. És ezt a népet bizonyára nem fogja megjavítani, ha egyfelől korteskedésre használják fel, másfelől pedig több ezer számra perlik tagjait, úgy, hogy oly nagy járásbiróságuk, mint az aradi, melynél 6 albiró van, már képtelennek vallja magát az ily perek elintézésére.

Gazdasági ismeretei e népnek valóban hiányosak, olyanok, a minőket apáitól örökölt. Sok előítélet és téves hagyomány gátolja abban, hogy a jó példát kövesse. Oly gazdag megye, mint Csanád, gondoskodhatnék róla, hogy legyen a kisebb gazdákat oktatni hivatott földműves iskolája.

Az állattenyésztés e megye területén általában az iránta joggal táplálható magasabb igényeknek épenséggel nem felel meg. Az uradalmakban és nagyobb gazdaságokban általán szépen halad és magas fejlődési fokon áll, mert nemcsak a lótenyésztéssel mutatnak fel szép eredményeket, hanem a szarvasmarhatenyésztés is, sőt egyes helyeken, névszerint a kevermesi uradalomnak vizesi pusztáján a juhászat is igen ok-szerűen üzetik és ott a finom juhászat állománya 5 — 6000 drb. közt változik. De a kisebb gazdák állattenyésztése körében csak a lótenyésztés tűnik ki, a mi ez esetben, oly közel Mezőhegyeshez, nagyon természetes és nem érdem, mert hiszen annak hatása hasonlíthatlanul távolabb eső vidékeken is érezhető. Hanem már a szarvasmarha-tenyésztés bizony sok kívánni valót hagy hátra. Ennek okát is főleg az képezi, hogy a tagosítások folytán a legelők felosztattak, azok pótlásáról pedig mindeziideig nem gondoskodott senki.

Bizonyos mértékben kivételt képez ezen, mint sok más tekintetben Makó, hol a lakosság aránylag nagyszámú jószág-állományát mesterséges takarmánnyal tartja és majdnem minden gazdának van kisebb-nagyobb területe herével bevetve. Azon kívül természetnek rozsot és zabot zöldtakarmánynak, továbbá bükkönnyt és muhart, nemkülönben jelentékeny területen takarmányrépát. Nagy-Lakon a lótenyésztéssel szintén kitünő eredményeket érnek el, vannak esetek, hogy a gazdák lovaikért 600—800, sőt ezer forintot is kapnak. Itt is fel van osztva a legelő, de egyes gazdaszövetkezetek járandóságait

nem szántják fel, hanem közösen legelőnek használják. Azért a szarvasmarhatenyésztés itt nem is nyújt oly szomorú képet, mint másutt a megyében. Már például Battonyán az napról-napra hanyatlak. Sok helyen ugyanez áll a sertésenyésztésre nézve is, kivételek természetesen e tekintetben is vannak. A juhtenyésztés általában el van hanyagolva a kisgazdaságokban. Az 1884. évi összeírás szerint Csanádmegyében 28.474 drb ló, 31.275 drb. szarvasmarha, 43.230 drb. juh és 54.155 darab sertés találtatott. A szarvasmarhatenyésztés emelésén a megyei gazdasági egyesület elismerésre méltó módon buzgólkodik, de eddig nem nagy sikerrel. A baromfi-tenyésztés főleg Makón honos, hol évenként igen nagyszámú ludat és libát hizlalnak és azt szélesebb körökben árúsítják el. Ezenkívül jelentékeny újabban innen a tojáskivitel is. A halászat nem virágzik, mert a Marosban szerfelett sokféle hal van ugyan, de oly kis mennyiségben, hogy a halfogás a helybeli szükségletet sem képes fedezni. A méhészet szintén igen kevésbé karoltatik fel, a selyemtermelés éppen elhanyagoltatik, pedig sok szegény családnak adhatna élelmet e vidéken.

A mily bőven foglalkoztam Csanádmegye földművelési viszonyainak ismertetésével, iparával és kereskedelmével ép oly hamar készen lehetek. Ha a mezőhegyesi nagyobb gyárakat és a néhány kivételre is dolgozó gőzmalmot, továbbá egyikét tégláégetőt nem tekintjük, mondhatni, hogy Csanádmegyének gyáripara egyáltalán nincs. Kézműipara és kereskedelme kizárólag a helyi szükséglet kielégítését tartja szem előtt. Egyedül néhány jobb kovács emelkedik a középszerűsége felül, a kik kitűnő ekéket készítenek, melyek távolabb vidékekre is elszállíttatnak. Különben az iparosok minden nagyobb becsvágy nélkül dolgoznak, azért az ipar fejlődését nem is lehet ott észlelni. Sokan közülök a földműveléssel is foglalkoznak, mert másként nem tudnának megélni. Ezen pangás oka különben a helyzetben gyökeredzik. A népnek valami nagy ipari szükségletei nincsenek. Az értelmiség pedig aránylag kicsiny és annak is nagy része Aradra vagy Szegedre és újabban gyakorta Budapestre jár, hol bevásárlásait rendszeresen eszközli. A házi ipar azelőtt itt is nagyobb volt, de az újabb időben nagyon hanyatlott. A szövést, fonást általában folytatják az asszonyok, most inkább ponyva- és zsákanyagokhoz készítenek fonalat. A tótoknál Nagy-Lakon és a szerbeknél

Battonyán a szövet és a finom ráczvászon-készítést még leginkább feltalálhatni. A gabonakereskedés Makón kiválóbb fontossággal bír. Óriási mennyiségű, kitűnő minőségű búza kerül évenként a piacra, szintugy az odavitt hagymának és zöldségnek tömege is igen nagy.

A kereskedelem egyik főágát a hitel és pénzgazdaság képezi. E tekintetben Csanádmegyében sok örvendetes, de sok beteges jelenség is mutatkozik. Makón például a hitelviszonyok teljesen kielégítőek s az ottani három pénzintézet és egy szövetkezet nem olcsó, de mégis tűrhető kamatra ad pénzt, mert a jelzálog-kölcsönért 6—7, a váltókért 6—8%-ot kell fizetni. A javulás e részben kétségtelen mert még nem régen csak uzsorás-kamatra lehetett pénzt kapni és a nép mégis gyarapodott, a mi fényesen tanuskodik életrealósága mellett. De másutt a megyében bizony hallható panaszok. Vannak uzsorások is egyes falukban, de a nagyobb községekben nem az ottani, hanem némely torontálmegyei takarékpénztárak ügynökei és közbenjárói nyuzzák a lakosságot. Jelzálogra adnak kölcsönt, de e mellett, hogy visszleszámitolásra alapul felhasználhassák, váltót is vesznek a néptől és a közvetítésért 10—20%-ot vonnak le a tőkéből maguknak. A nép nemesak a telepes községekben, hanem másutt is, például Battonyán, el van adósodva. A mint ebből is látható, itt sok tekintetben rohadt állapotok vannak. Csanádmegyében az idei felvétel szerint 627 kereskedő és 2.239 iparos van. Ezek mintegy két ötöde Makón lakik, ezután a nagylaki, battonyai, makói és végül a kovácsházi járás következik. Ipari segédmunkás van 2468, az egyes részek sorrendje itt ugyanaz, mint felebb, azon különbséggel, hogy a nagylakit megelőzi és pedig nagyon a battonyai járás, mivel Mezőhegyes a maga gyáraival ahhoz tartozik. Ipartestület Battonyán és Makón van. Nagy-Lakon ellenben nem tudott megalakulni. Csanád megyében egy bank, négy takarékpénztár és öt szövetkezet létezik. Csanádmegye Makó kivételével, mely a szegedi bankfiókhoz van beosztva, az aradinak kerületéhez tartozik. Csanádmegye községei közül csak négynek, Makónak, Battonyának, Nagylaknak és Tornyanak vannak országos vásárai, melyek különösen az állatkereskedés szempontjából bírnak jelentőséggel. Nevezetesen Makón a felhajtott és eladott lovak és sertések száma gyakran egy pár ezerre

megy. Mezőhegyesnek vasárnap tartott heti piacjai az egész vidék forgalmára nagy befolyással vannak.

A közlekedés eszközei Csanádmegyében sokáig hiányosak voltak. Évtizedeken át vajudott itt egy vasut létesítésének kérdése, de azt egész a legujabb ideig nem tudták megoldani. Ez csak akkor sikerült, midőn a csanádiak az arad-megyeiekkel szövetkeztek e célból. A kezdeményező e részben is Lonovics József főispán volt, ki midőn hivatalát elfoglalta, 1879 őszén a vasut ügyében értekezletet hívott össze. Ekkor azonban csak az arad-makói vonal kiépítéséről volt szó, melylyel Battonya szárnyvasut által köttetett volna össze. A makói érdekeltség azonban nagy sulyt fektetett arra, hogy Szőregnél a volt osztrák államvasuttal csatlakozás létesíttessék. E végből felajánlotta uj marosi hidját, mely könnyen volt a vasut átkelésére felhasználható. A következő évben a megye 50.000 forintot a közmunkaalapból részvények vásárlására és tiz esztendőn át évenként 20,000 forintot szavazott meg, melyhez Makó a hidon kívül 200.000, a többi csanádmegyei községek és érdekeltek 204,000, az aradi érdekeltek 100.000, az állam összesen 510.000 forintra járultak. A törvényhozás e vasut engedélyokmányát 1881. május havában tárgyalván, az ugyanaz évi 47 t.-cz.-kel becikkelyeztetett. Az egész vasut május 16-án adatott át a forgalomnak. Hossza az arad-szöregi fő- és a mezőhegyes-kétegyházi szárnyvonalnak 141 kilométer, építése pedig 3 millió forintba került, melynek fele törzs-, fele pedig elsőbbségi részvények utján szereztetett be. A csanádi vaspálya egyike az ország legszebb és legjövödelmezőbb vidéki vasutainak, mely miután az arad-körösvölgyi vasutal nem régiben egyesült, a befektetett tőkének, gazdag vidéke levén, mely azt forgalommal folyton ellátja, hatos kamatait évről-évre meghozza.

A szegényügyről sincs kellő gondoskodás, kivéve egyes helyeken, mint például Makón, hol a koldulás el levén tiltva, a szegények a városi menházban ápoltatnak és az elaggott polgárok szerény ellátásban részesülnek. De már például Nagylakon azzal nem törődik senki sem. Az előljáróknak nincs érzékük a humanismus iránt, sok jóakarát és terv ment füstbe közbösségük miatt. Tót koldus alig létezik, mig az oláh koldusok száma elég nagy, a kik aztán háznak, holott a szegények háza kevesebbe kerülne. Vannak ez ügyben régi kész tervek

és képviseleti határozatok, de a poros akták közt hevernek. Másutt is hasonlók e viszonyok. A megye az elmúlt évben szavazott meg az árvatári tartalékalapból 50.000 forintot egy Makón létesítendő fi- és leányárva-ház építési költségeire és pedig az árvaszék javaslatára, a mi nagy hiányt van hivatva pótolni. Legnagyobb küzdelme Csanádmegyének a közművelődés terén van, hol bizony még szerfelett sok hiányzik és sok a teendő. Nem vádolok érte senkit sem, mert a viszonyok csakugyan olyanok voltak és részben ma is olytermészettel bírnak, hogy minden vagyonság mellett is nehéz a műveltség napjának sugarait a nép alsó rétegeinek mélyeibe levezetni. A lakoságnak nagy része a legtöbb város területén a tanyákon lakik, a pusztákon mint cseléd és munkás van alkalmazva, a telepes községek pedig szegények, azonban a kincstár fájdalom annak idején nem gondoskodott eléggé a nép nevelésének eszközeiről.

A folyóévben a megye területén 120 iskola létezett, melyből állami hat, községi 33, magán jellegű négy, a többifelekezeti volt, 185 rendes és 8 segédtanítóval. A 22.265 tanköteles közül iskolába és pedig a mindennapi tankötelesek közül 1568, az ismétlők közül 3.425, összesen tehát 4.993 nem járt iskolába, a mi mintegy 22 és fél százalékot tesz. Mindenesetre elég, de ha megdölgünk, hogy az iskolák száma már legközelebb kétszerezését fogja tenni az 1869-ben fennállottaknak, s hogy a haladás e részben, ha nem is rohamos, de folyton észlelhető, akkor nem kell a reményről letenni, hogy az állapotok e részben is kielégítőek lesznek már a legközelebbi jövőben. Az iskolák a a törvénynek mindinkább megfelelő felszereléssel bírnak. Fel-tűnő azonban, hogy azokban gazdasági érdekekre mily kevés súlyt fektetnek. Így például 120 iskola közt 96-ban a házi ipart sem tanítják, 23-nak nincs faiskolája, pedig bizony egy kevés kézi ügyesség nagyon ráférne erre a népre, mely az évnek nagyrésztét tétlenül tölti. Makón polgári iskola is van de nem igen látogatják. Középiszkola nincs a megye területén, mert a tanulók száma kevés, ezek pedig Szegeden, Aradon és ha a német szóra is súlyt fektetnek, más hazai nagyobb városba mennek. Általában nagyon helyesen teszi a megye, ha arra hat, a mint teszi is, hogy első sorban a községi előljárók bir-janak kellő érzéssel a szellemi és erkölcsi fejlődés iránt, mert annak szélesb körben való terjesztésére közvetve és jó példájuk

által közvetlenül leginkább ők vannak hivatva és feladatuk e részben nem könnyű, mert még ott is, a hol a nép jóindulatú, a gazdálkodási hajlam jobban van abban kifejlődve a műveltségre való törekvésénél, s az első pitypalaty hallatára üresek maradnak az iskolák. Az a társadalmi élet a külterjes gazdasági viszonyoknak megfelelő.

A középosztálynak minden nagyobb mezővárosban van egy gyűlhelye, a casino, hova lapot olvasni, társalogni és szórakozni járnak. Két éve 1889-ben egy közművelődési egyesület, a csanádmegyei régészeti és történelmi társulat is alakult itt 165 taggal, melynek első sorban az a rendeltetése, hogy a megye történetének adatait gyűjtse össze. Első évkönyve már meg is jelent. Van a megyében Makón egy már évtizedekkel ezelőtt keletkezett és Battonyán újabban létesült hirlap és az előbbi városban egy jól felszerelt könyvnyomda. Egy nagy része a birtokosságnak az itteni városok társas életében nem vesz részt, hanem künn a pusztaságon külön köröket képez, melyek rendes gyűlhelylyel nem bírnak, hanem a tömeges látogatásokban, névnapok és más ünnepek megülésében ad életjelt magáról. Azelőtt ez a pusztai társas élet meglehetősen élénk, sőt zajos volt és egészen elfajult, mert nagyon is heves lüktetése nem tartotta meg a kellő határokat. Sok birtokos család lett ennek az életmódnak áldozata, a mit valamint általában a hasonló szomorú jelenségeket a magyar középosztály fennállásának és egészséges fejlődésének érdekében eléggé sajnálni nem lehet. És Csanádmegyében az ily állapotok annál veszélyesebbek, mert hiszen köztudomású dolog, hogy annak léte minden újabb közigazgatási rendezkedés alkalmával kockán van. Az oly tünetek, mint a melyekre utaltam s főleg értelmes és vagyonos középosztályának meggyengülése könnyen végzetes lehet fennállására. Pedig én azt hiszem, kár lenne ez ősi megyét megszüntetni, nemcsak a nevéhez fűződő tiszteletreméltó hagyományok miatt, hanem azért is, mivel az országnak — a mint kimutattam — egyik legsűrűbben lakott megyéje, hol azonban oly külterjes viszonyok vannak, melyek az észlelhető népszaporodás mellett, tanuság reá a battonyai munkás zendülés, veszélyesek lehetnek. A belterjesebb kulturális feladat pedig nem oldható meg valamely távoli központból és olyakon által, kik magán a népen is, melyet értelmileg művelni

és erkölcsileg emelni akarnak, nem csüggenek benő és odaadói szeretettel s a kik iránt abban nincs meg a kellő ragaszkodás, tisztelet és bizalom. Csanádmegye kissé belterjesebb cultura mellet igen jelentékeny megyéjévé válhatik az országnak, s az oly értelmes, törekvő, és a haladás iránt sok irányban érzékkel biró város, mint a minő Makó, megérdemli, hogy magyar eredetű városok tekintetében úgy sem gazdag hazánkban, a modern műveltség magaslatára emeltessék.

IV.

ZEMPLÉN MEGYE.

IRTA

BALLAGI GÉZA.

Valamely vármegye közgazdasági és közművelődési állapotának közvetlen tapasztalatok alapján való megírása nemcsak azért nehéz, mert a tömérdek változatban jelentkező viszonyok beható ismeretét föltételezi, hanem még inkább azért, mert ha minden egyes tényt vagy intézményt a legalaposabban megfigyelünk is, ítéletünk szigorú tárgyilagosságában magunk sem bizhatunk. Mennél szorosabb kötelékek fűznek valakit a vármegyéhez: észlelései, kritikája annál kevésbé lehetnek megőve az elfogultságtól. Vérmérsékletéhez képest vagy szebbnek lát mindent, mint a milyen tényleg, vagy rossznak, helytelennek találja a jót is, mert szeretné, hogy még jobb legyen.

A temperamentum szülte túlzások, szerintem, csak akként ellensúlyozhatók, ha a közvetlen megfigyelés eredményeit a statisztika tűzpróbája alá vetjük, vagy megfordítva, ha a statisztikai adatokból vonjuk le következtetéseinket, melyeknek helyességét észleleteink megerősítik.

E szerint például ha jelezni fogjuk, a mit számos esetben alkalmunk volt megfigyelni, hogy Zemplén vármegye gazdái nem tartják meg a helyes arányokat gazdaságukban, vagy hogy kivándorlóink nem állandó letelepedési szándékkal mennek ki Amerikába, vagy hogy a magyarság térfoglalása megyénkben első sorban a görög-katholikus ruthének rovására történik, mindezt statiszticze is igazoljuk. Viszont ha azt találjuk, hogy a nemzetközi statisztika által normalisnak tekintett halálozási arány vármegyénkben még egy évben sem fordult elő, ebből következtetni fogunk a közegészségi viszonyokra s ebből indulva ki, talán nem fog bennünket senki elfogultsággal vádolni, ha még oly sötét színeket használunk is a közegészségügyi állapotok ecsetelésénél.

Ezzel a módszerrel még egy más nehézséget is legyőzhetni vélünk.

Zemplén vármegyéről nem lehet elmondani, a mit Szepes vármegye monographusa jelzett saját megyéjére vonatkozólag, hogy t. i. az közgazdasági és társadalmi tekintetben határozott egységet képez. Nálunk minden vidéknek, jóformán minden járásnak megvan a maga specificus jellege. A Krajnya, vagyis a határszél, valamint a gálszécsi és tóketerebesi fensík, a Hegyalja, a Bodroglköz, a Harangod stb., földrajzi, ethnographiai, közgazdasági, társadalmi, éghajlati és talajviszonyaikra nézve annyira különböznek egymástól, mintha nem is ugyanazon megyének volnának alkatrészei. Ennélfogva, bárki irná is meg a megye monographiáját, ha kizárólag saját tapasztalataira akarna támaszkodni, évekig kellene egy-egy vidéken laknia, hogy feladatának emberül megfelelhessen. A statisztika segélyével ellenben helyismeretének hézagait kitöltheti.

E sorok írójának csaknem két évtizeden át volt alkalmá Zemplén vármegye közgazdasági és kulturális életjelenségeit figyelemmel kísérni; bejárta annak minden zugát; megbízható élő kútforrások tájékoztatása alapján azokkal a vidékekkel is közelebbről megismerkedett, melyeknek viszonyaiba csak mint turista futólag pillanthatott be; a Hegyalja egy kies pontján él ma is s állandó összeköttetésben van a megye közgazdasági és közmívelődési fejlődésének tényezőivel. Épen ezért mert vállalkozni Akadémiánk nemzetgazdasági bizottságának felhívása folytán arra, hogy az ország színe előtt bemutassa vármegyéjét jelen állapotában, folytonosan utalva egyszersmind az erőforrásokra, melyek a szebb jövőndő alapját képezik.

I. FÖLDRAJZ, KÖZLEKEDÉS.

Zemplén vármegyénél, melynek területe 6302 négyszögkilométer, csak kilencz vármegye nagyobb. Alakjára nézve olyan forma, mint Olaszország; mint egy hatalmas lovagsizma sarok nélkül. Éjszakon Gácsországgal határos s lenyúlik egész a Sajóig. Ha Ujhelynél elválnák s alsó részét szétosztanák a szomszéd vármegyék közt: bizonyára formásabb lenne; de jórészen elveszitené azt a magyar elemet, mely a

megye politikai jellegére, szerepére évszázadokon át döntő befolyással volt. Nem is juthat eszébe senkinek, hogy azt, a mit az ősök bölcsesége alkotott, botorul szétrombolja.

A vármegye határait nagyjából a természet alkotta. Hegyek és folyamok veszik körül s választják el a szomszéd vármegyéktől.

Éjszaki részén, az Ondava völgyétől, illetőleg Szvidniktől a Cziróka völgyéig, Orosz-Ruszkáig, a vadregényes határhegység, illetőleg a sztropko-szinnai hegycsoport húzódik végig, több helyen megszakítva kisebb-nagyobb völgyek és mellékvölgyek által, melyeket nem nagyon régen a kóborló ruthének népesítettek be. Legmagasabb csúcsai a Rjaba-Szkala és a Rauka, Zemplén és Ung megyét, valamint Gácsországot választják el egymástól.

Nyugat felől a határt az Eperjes és Hanusfalva közt kezdődő és Szántónál, illetőleg Tokajnál végződő Simonka vagy eperjes-tokaji hegyláncz képezi, melynek főgerince 3—4000 láb magasságú, legnagyobb csúcsai az 5000 lábat meghaladják, az újhelyi Sátorhegytől kezdve azonban dombokká, apróbb hegyekké lapul el s ezt a részét nevezik Hegyaljának. A hosszú hegylánczot Tokajnál mintha elvágta volna, a tokaji ugynevezett Nagyhegy, mint egy hatalmas sátor. Bodrog-Keresztúr felé apróbb dombokra támaszkodva, a nagy magyar alföldre tekint s a budapest-miskolci vonalon utazónak már Emődnél szemébe tűnik.

Kelet és dél felől a Tisza, Latorcza és Laborcz folyamok, valamint Sztárától kezdve a 30 mértföld hosszúságú Vihorlát-Gutin hegyláncz a természetes határvonal. A Vihorlát legszebb pontja a geológiai szempontból is igen érdekes szinnai kő. A ki innen valaha élvezte a gyönyörű kilátást a Hegyaljára, a beregszászi, gácsországi, máramarosi hegyekre, soha el nem felejtheti.

Földrajzi tekintetben vármegyénk rendkívül változatos. Határainak egyrésze s az egész felvidék hegyekkel borítva; a dereka egy hosszú, tágas, termékeny fensík, mely Gálszécsen alul kelet felé mindinkább ellapul s alsó vidéke a Hernád, Sajó és Tisza mentén, valamint a Bodrog, Latorcza és a Tisza között fekvő Bodrogköz a leggazdagabb, buja földekkel megáldott síkság.

A vármegye területét a folyamok, patakok egész hálózata szeli keresztül-kasul, melyek mind a Tisza vizét táplálják. A Tisza Kis-Tárkánynál lépi át vármegyénk határát; Karádnál Berczel felé Szabolcsba csap át s csak Tokajnál tér ismét vissza; de itt egy hatalmas kanyarulattal megint elhagyja a vármegyét s Tisza-Lúcz határában tér másodszor vissza, hogy Kesznyétennél végleg búcsút vegyen tőlünk. A megye alsó részén három folyót vesz fel magába: a Taktát s a Hernáddal Köröm község határában egyesült Sajót. Feljebb, Tokajnál a Bodrog szakad belé. Ennek főalkatrésze a Tapoly és az Olykával egyesült Ondava, melyek Rákóczon a szabályozás következtében összeköttetvén, hivatalosan Felső-Bodrognak nevezetnek; mellékvizei továbbá a Latorcza s a vármegye éjszaki csücsán eredő Laborcz a Czirókával, Udvával és Viravával.

Ezeken kívül számuk nincs az említett folyamokba ömlő apróbb vizeknek, patakoknak.

Sajnos azonban, hogy a természet emez adományait a lakosság nem használja ki eléggé.

A halászat úgy a Bodrognak, mint a Tiszában évről-évre hanyatlik. A szabályozási munkálatok, különösen az átmetszések, melyek a víz folyását meggyorsították; a halászat okszerűtlen gyakorlása; az 1888: XIX. törvényczikk rendelkezéseinek a szükséges felügyelet hiánya következtében ignorálása s különösen az a körülmény, hogy a halászat közgazdasági jelentőségét a magyar társadalom általában nem tudta mindedig kellőképen méltányolni: mindmegannyi okai halállományunk fokozatos pusztulásának. A legnemesebb halfajok kiveszőfélben vannak. A süllő, a kecsége évről-évre drágább, mert évről-évre kevesebb. De a tiszta vizű, kavicsos medrű hegyi patakokban is igen megritkult a pisztráng.

Öntözésre sem használják fel vizeinket. Mig az éjszakyugati megyék tótjai, sőt a Fogaras megye havasai alatt lakó oláhok is szorgalmasan öntözik rétjeiket: nálunk nem hogy a paraszt, de még a nagybirtokos sem látja be ennek óriási előnyét. Mily könnyű volna pedig például a töltések közé szorított Bodrog iszapos vizével a Bodrognak legelőit, kaszálóit, zsilipek és csövek segítségével kora tavasszal és ősszel elárasztani, megkövэрíteni!

De vízi útaink a forgalom előmozdítására sem szolgálnak. A Bodrog Sárospataktól Tokajig, vagyis 30³⁴ kilométer

hosszúságban hajózható. Az ötvenes, hatvanas években gőzhajó is közlekedett rajta. Utoljára 1879 nyarán láttunk a Bodrogon gőzhajót, mikor a tiszaszabályozási munkálatok megvizsgálására meghívott külföldi szakértők tették meg azon az utat Tokajtól a pataki hidig. A parti községek lakói meg is bámulták a vízben mozgó nagykéményű szörnyeteget. Ma már azonban halászcónaknál egyéb a Bodrog kanyargós vizén nem fordul meg.

A forgalmat kizárólag a vasuthálózat és a közutak közvetítik.

A magyar államvasutak éjszaki és éjszak-keleti fővonala húzódik végig vármegyénken, elágazva Szerencsnél Nyiregyháza és Sátoralja-Ujhely, Ujhelynél Csap és Legenye-Mihalyi, Legenye-Mihalyinál Mező-Laborcz és Kassa felé.

A legenyemihályi-mezőlaborczi vonalat az állam 1889-ben az első magyar-gácsországi vasuttársaságtól váltotta meg s ugyanakkor az éjszak-keleti vasut kezelése alá bocsátotta. A megváltás nemcsak forgalmi, de pénzügyi szempontból is szerencsés gondolat volt, a mennyiben ez a vasut állami garantiát élvezett s évről-évre deficittel küzködve, az állam pénztárát oly öszszeggel terhelte, a mi a megváltás fejében fizetett évjáradékoknak felelt meg. Az állam tehát a megváltással nem vesztett semmit, hanem ellenkezőleg a különben is viselendő terhek recompensatiójául megnyerte, mint tulajdonos, a vasut feletti rendelkezési jogot.

Az éjszak-keleti vasut-részvénytársaság szerencs-ujhelyi, ujhely-kassai, ujhely-máramarosszigeti fő-, valamint másodrendű vonalaira az 1890:XXXI. törvényczikkben nyert felhatalmazás alapján a kormány szintén rátette a kezét. Ezeknek államositása — mint a pénzügyi bizottság, jelentésében kifejezte — forgalmi, díjszabási és pénzügyi szempontból hasonlóképen indokolva volt s egy lánczszemét képezte ama forgalmi politikának, mely az eddigi államositásokban is kifejezésre jutott.

A szerencs-mezőlaborczi vonalszakasz, mely Budapestet Przemysl-lel, illetőleg a krakkó-lemborg-czernoviczi pályával a legegyszerűbb irányban köti össze s mely ennél fogva nagy stratégiai jelentőségű, kettős vágánnyal van ellátva. A második vágányt a magyar államvasutak aszód-hatvan-miskolcz-szerencsi szakaszán 170 km. hosszúságban, a magyar éjszak-keleti vasut szerencs-legenyemihályi szakaszán 62 km. s az első magyar-

gácsországi vasut legenyemihalyi-mezőlaborczi szakaszán 104 kilométer hosszúságban 1888-ban rakták le abból a célból, hogy az ország éjszaki és éjszak-keleti részének védelmére mennél nagyobb tömegek minél rövidebb idő alatt s mennél nagyobb forgalmi biztonság mellett legyenek rendeltetésük helyére szállíthatók.

Helyi érdekű vasut vármegyénkben csak egy van: a gr. Forgách 5 km. hosszúságú bacskói erdei lóvasutja, mely a dargói államúttal köti össze a tulajdonos erdősegeit s melyet az idén nyitottak meg.

A múlt évben Junker és Gartner budapesti czég a homonnai állomásból kiindulólág Hazsina, N.-Kemencze, Cz.-Hosszúmező, Szinna, Sztakcsin, Sztarina és N.-Polena községek érintésével Orosz-Ruszkáig vezetendő helyi érdekű vasut kiépítése céljából az előmunkálatokra engedélyt kapott. Ha ez a terv sikerülne: a Cziróka két oldalán elterülő rengeteg őserdőt jobban ki lehetne használni. Talán a szinnai uradalom jelenleg szünetelő vaskohói is megkezdhetnék ismét működésüket s az elég jókarban tartott hatalmas bükkös erdők tövében gyártelepek alapítására kedvet kapnának egyes vállalkozók.

Zemplén megye, úthálózatának nagyságára nézve a vármegyék közt első helyen áll. Az állami útvonalak jó karban vannak; a törvényhatósági utak kiépítése és reconstruálása most van folyamatban.

A legrégebb állami út a vármegye derekát keresztülszelő nagymihály-dargói, mely a kassa-ungvárinak egyik szakasza. 1884-ben vette át az állam a miskolcz-gerendai utat, melynek Gesztelytől Gerendáig terjedő szakasza vármegyénk területére esik s az utóbb említett községnél a nagymihály-dargói útba fut. A megye kellő közepén fekvő Gerendán, illetőleg Nagymihályon túl állami út nincs s így a magyar államvasuttal párhuzamos nagymihály-mezőlaborcz-palotai utat, mely a leg-egyenesebb irányban vezet Gácsországba s mely ép ennél fogva hadászati szempontból különös figyelmet érdemel, a törvényhatóság tartja fenn.

A közutakra vonatkozó 1890-diki törvény már eddig is sokat lendített nálunk a közutak ügyén, daczára annak, hogy végrehajtása sok nehézséggel jár. A különben is erősen megterhelt adófizetők minden új tehertől természetsszerűleg idegenkedvén, az utak fenntartási és építési költségeinek fedezésére

szolgáló, nálunk ez idő szerint 6°/o-os utadót nem fizetik szívesen. A jelen év második felében az utadó-hátralék kerek-számban 138.000 forint volt, a mi épen az egyévi utadó-kirovás értékének felel meg. Ezen a bajon a törvény végrehajtásában alkalmazandó nagyobb szigor csak pillanatnyilag segíthet. A helyzet gyökeresen akkor és abban a mértékben fog javulni, a mikor és a mily mértékben tapasztalni fogja a közönség, hogy az utadó olyan gyümölcsöző befektetés a részéről, melynek első sorban ő maga veszi hasznát. De elkerülhetetlenül szükséges, hogy az útfenntartás költségeihez az állam is nagyobb arányban járuljon az eddiginél, annyival inkább, mivel a jelenlegi törvényhatósági utak egyrésze honvédelmi czélokra is szolgál s így azoknak jókarban tartása országos érdek.

II. NÉPESSÉG.

A legújabb népszámlálás adatai szerint Zemplén vármegyét népességszámra nézve csak 13 megye előzi meg. A Tisza jobb partján fekvő megyék közt azonban Zemplén az első, 299.197 lakossal. A mindjárt utána következő Borsod lakosságának száma kerek-számban 217.000.

Tíz év alatt a népességszám több, mint 21.000-el, vagyis 7⁵⁹^o/o-al szaporodott, daczára annak, hogy közegészségi viszonyaink ez alatt az idő alatt lényegesen nem javultak, a kivándorlás pedig évről-évre fokozódott.

A kivándorlás statisztikáját 1879. évi augusztustól, vagyis a tömegesebb kivándorlás kezdetétől 1891. év végéig Bodiczky Ede, vármegyénk főlevéltárnoka, a következőkben állította össze:

	Kivándoroltak	Visszatértek	Távol maradtak
Varannói járásból	5.887	2.018	3.869
Homonnai »	4.527	1.892	2.635
Gálszécsi »	4.335	1.163	3.172
Nagymihályi »	3.937	628	3.309
Sztropkoi »	1.940	395	1.545
Szinnai »	1.255	306	949
Sátoraljaujh. »	1.173	212	961
Bodrogközi »	379	53	326
Tokaji »	355	43	312
Szerencsi »	152	8	144
Összesen :	23.940	6.718	17.222

Tévedés azt hinni, hogy a nagymérvű kivándorlást *kizárólag* az elszegényedés és a közterhek folytonos emelkedése okozza. Népünk ma sem szegényebb, mint volt tíz évvel ezelőtt; a közterhek sem súlyosabbak. Ha a homonnai vagy a szinnai orosz a nyomort mégis megsokalva, vándorbotot vesz a kezébe, hogy jobb hazát keressen, ez érthető. De csatlakozik hozzá az a pataki paraszt is, kinek kevés híján 28.000 katasztrális holdnyi gazdag határ áll rendelkezésére, a hol a becsületes munkát tisztességesen megfizetik. Igen, mert azt hiszi, hogy Amerika Eldorádó, honnan kincsesel meg-
 rakodva tér haza. A legtöbb embert arra, hogy a haza földjétől megválják, a vagyongyűjtés vágya bírja rá, melyet annál kevésbé képes magában leküzdeni, mivel az Amerikában tartózkodók pénzes levelekkel dokumentálják, milyen jó dolguk van az új világban. Csak a postahivatalok útján évenként körülbelül másfél millió forint érkezik vármegyénkbe Amerikából. Ki tudja, hogy azok, a kik visszatérnek, ezen kívül még mennyit hoznak magukkal.

Sajnos azonban, hogy miként a fennebbi statisztika is mutatja, a kivándorlottak nagyobb része távol marad.

Számos levelet olvastam már, melyben keservesen panaszkodik az Amerikában sanyargó családfő, hogy az erős, túlfeszített munka egészségét aláásta, keresetképességét már-már tönkretette s hogy maga is alig tud élni, nem hogy családját támogatathatná. Mi természetesebb, mint az, hogy a ki ily helyzetbe jutott, szívesen visszajönne családjához, csak hogy nincs miből. Mikor kiment, a száz forintnyi útiköltség előteremtése végett potom áron elvesztegette marháját, azután az uzorástól vett fel pénzt, kamatba átvadván annak használat végett földcskáját; azóta persze az uzorás tulajdonosává vált az átvett birtoknak. Nehezen, nagy bajjal jutott tehát a szerencsétlen ember az ígéret földére; de még nehezebb rá nézve a hazatérés.

Az imént közlött kimutatás szerint a homonnai járásbeli kivándorlottakból 42⁰/₀, a varannóiakból 35, a gálszécsiekből 26, a szinnaiakból 24, a sztropkóiakból 23, az ujhelyiekből 18, a nagymihályiakból 16, a bodrogköziakból 14, a tokajiakból 12, a szerencsiekből 6⁰/₀ tér vissza.

A magyarlakta járások kivándorlóit tehát — habár számuk aránytalanul kisebb, mint a túlnyomólag tótok és oroszok

által lakott felső járásbelieké — nagyobbára az idegen földön vesznek el. A nagymihályi tótok közül is künn marad 84°/. A többi járasok tót és orosz kivándorlói kisebb arányban maradnak távol és általában szerencsésebbek a magyar kivándorlóknál. Minthogy a szláv fajnak, különösen az oroszoknak vérében van a kóborlás: könnyen beletalálja magát az idegen viszonyokba, e mellett élelmes, szorgalmas, takarékos, csekély igényű s a legnehezebb és a legkellemetlenebb munkától sem irtózik. Nem csuda, ha ily tulajdonságok mellett, kevés kivétellel, boldogul oda künn. Nemcsak hogy az adósságait fizeti ki, de acquirál is amerikai pénzzel. A szinnai, homonnai, sztropkói orosz parasztasszony mikor megkapja férjétől Amerikából a pénzt: legelőször is az adóhivatallal hozza rendbe a dolgát, azután az adósságából farag le annyit, a mennyit lehet végezetül nagy áldomást csap. Az utóbbi semmi esetre sem marad el; a korcsmáros a kincstárral és a hitelezővel szemben rövidséget nem szenved.

Az asszonyt és a gyereket a legtöbb kivándorló itthon hagyja, jelétül annak, hogy nem állandó letelepedési szándékkal megy ki, mint a németországi kivándorlók, kiknek több mint fele, a newyorki osztrák-magyar konzul jelentése szerint, családját is magával viszi. Hogy a mi kivándorlóink legnagyobb kontingensét a munkaképes férfiak teszik, azt a sorozási statisztika mutatja. A jelen év folyamán megtartott sorozás alkalmával ugyanis a felhivott hadkötelesek közül távol maradt a gálszécsi járásból 59, a nagymihályiból 58, a sztropkóiból 52, a homonnaiból 47, a szinnaiból 33, a bodroglóköziből 25, a szerencsiből 17°/.

A mellett azonban, hogy a kivándorlás az activ munkérőt apasztja, a mi tapasztalataink szerint, a közerkölcsiségre is káros hatással van. A vadházasságok elszaporodtak; a családi élet a maga tisztaságából sokat veszített.

S mégis a kormány ma már a kivándorolni szándékozókát a csendőrrel nem véteti üldözőbe, miután belátja, hogy az erőszak itt mitsem használ. Csökkenni és megszűnni a baj bizonyára csak akkor fog, ha az állam az iparfejlesztés érdekében tervszerű, nagyszabású actiót indít s ha ebbeli működését megfelelő siker koronázza.

Szerencse, hogy a nagymérvű kivándorlás következtében, habár a kivándorlottak közül 72°/% távol maradt, népessé-

günkben olyan hézagok nem támadtak, melyeket kedvezőbb közgazdasági viszonyok közt rövid idő alatt ki ne lehetne tölteni.

Megyénknek tíz év alatt majdnem háromszázezerre szaporodott népessége túlnyomólag három vallásfelekezethez és három nemzetiséghez tartozik.

Az összes népesség 37⁰⁰/₀-a r. katolikus, 30⁸²/₀-a g. katolikus s 19⁶¹/₀-a református. Erősen van még képviselve a zsidó hitfelekezet is, t. i. 10¹⁹/₀-al. Nemzetiségre nézve 47¹⁹/₀ magyar, 35⁹²/₀ tót, vagy a mint Hunfalvy nevezi, szlovák és 10³⁷/₀ ruthén vagy orosz.

A három nemzetiség közül tíz év alatt *csakis a magyar szaporodott* és pedig körülbelül 3⁰/₀-al. Ez a térfoglalása a magyarságnak azért meglepő, mert megyénkben az a nemzetiség, mely a beolvadásra mindenütt a legtöbb hajlandósággal bír, t. i. a német, mindössze 5¹⁹/₀-al szerepel s mert a velünk, magyarokkal számra nézve versenyző tótok tudvalevőleg szívósan ragaszkodnak nyelvökhöz, szokásaikhoz.

Ha általában igaz, a mit Grünwald állított, hogy Magyarországon vannak tót nyelven beszélő lakosok, de tót nemzetiség nincsen: akkor áll ez különösen a mi tótjainkra, kikben a nemzeti öntudat, a faji összetartozóság érzete egyáltalában nincsen kifejlődve. Merem állítani, hogy nincs az az ékes-szóló agitátor, a ki a zemplénmegyei tótban ma ezt az öntudatot képes lenne fölébresztetni. Meg sem értené a mi tótunk a panszláv jelszavakat, nemhogy lelkesedni tudna azokért.

De viszont anyanyelvéről sem mond le egykönnyen, nemcsak azért, mert igen nehezen tanul meg más nyelvet, hanem mert szüksége sincs rá, hogy anyanyelvét mással cserélje fel. Az ő nyelve olyan, mely — mint mondani szoktak — ragad az emberre. Ha tehát szolgálatba áll: gazdáját ő tanítja meg a maga nyelvére s ha gazdája vagy földesura magyar, ez annál könnyebben megy, mivel a magyarnak különben is természete az alkalmazkodás. Ujhelyen felül úri házaknál még a belső cselédek is többnyire tótok, kiknek kedvökért az egész ház apraja-nagyja megtanul tótul. A terebesi, gálszécsi, kelecsényi, nagymihályi tót megérti a magyar szót, de azért a magyar kaputrokkos ember, bármily nehezeére esik is neki, tótul beszél vele.

A tótoknak nyelvökhöz való ragaszkodását mi sem mutatja inkább, mint az a tény, hogy felvidékünkön még

ma is van nyolcz olyan *kálvinista* egyház, a hol részint csak tótul, részint tótul is kell predikálni. A nyolcz közül háromban, nevezetesen Gálszéczen, Tussán és Lasztoméron tisztán tót az isteni tisztelet nyelve; a többiben a tót prédikáció előtt az előimát magyarul mondják el vagy pedig minden harmadik vasárnap tót prédikációt tartanak.

A tiszáninneri egyházkerület, melyhez a felsőzempléni egyházmegye tartozik, néhány évvel ezelőtt a püspök indítványára az említett egyházmegyét felhivta, hogy minden lehető eszközzel hasson oda, mikép »ott, a hol az isteni tisztelet eddig folytonosan szláv nyelven tartatott, addig is, míg az éberebb gondozás majdan lehetővé tenné kizárólag nemzeti nyelvünk használatát, az isteni tisztelet magyarul és szlávul felváltva tartassék«. Az egyházmegye meg is tette erre nézve a szükséges intézkedéseket; de különösen a lasztoméri kálvinista tótok határozottan követelték a régi állapot fenntartását. A magyar pap tehát — mert hiszen Sárospatakról, az egyházkerület theologiai intézetéből tót pap hogy is kerülne ki!? — az ugynevezett »magyar vallás« hitelveit tótul kénytelen nekik még mindig hirdetni.

Különös jelenség, de nemcsak nálunk tapasztalható, hogy míg a tót a megmagyarosodástól annyira idegenkedik: az orosz, ott, a hol magyarokkal érintkezik, ha lassan is, de magyarrá lesz. Pedig a tót és orosz, nyelvére nézve alig különbözik egymástól s így a magyar nyelv elsajátítása — a mennyiben megmagyarosodásuknak ez lenne a legfőbb akadálya — egyikre nézve ép oly nehéz, mint a másikra nézve.

Aligha csalódunk, ha ama jelenség okát abban keressük, hogy a tót nemcsak szívósabb, de olyan assimiláló képessége is van, a mi a ruthénben hiányzik. Sasinek, a turóczzentmártoni »Matica Slovenská« volt titkára a szlovákokról irt tanulmányában méltán dicsekszik fajrokonainak assimiláló képességével, melynek hatása különösen a németek és tótok által vegyesen lakott vidékeken tapasztalható. De mi is jelezhetjük, hogy a Szepességen a németeket rohamosan szivja fel magába a tót elem.

A magyarság térfoglalása Zemplén megyében első sorban a ruthének rovására történik. A gör. katolikusok eredetileg mind ruthének voltak s míg jelenleg az összes népesség 30:52⁰/0-a görög katolikus, csak 10:37⁰/0-a ruthén. Ez a

20·45⁰/₀-nyi különbszet a vallás és a nemzetiség közt azt jelenti, hogy 30 ruthén közül 20 magyarnak vallja magát. S a ruthének magyarosodási processusa szakadatlanul tart. Az 1890-iki népszámlálás szerint a görög katolikusok 0·39⁰/₀-kal szaporodtak, de a ruthének 0·92⁰/₀-kal fogytak, tehát a magyarság hódítása a ruthénekkal szemben 0·53⁰/₀-kal fejezhető ki.

A ruthén — talán azért is, mert eszesebb a tótnál — könnyebben tanulja nyelvünket s ha megtanulta: szívvel-lélekkel magyarrá lesz.

Ujhely környékén Borsi, Toronya, Ruda-Bányácska, Zemplén; a Bodrogközön Kis-Dobra, Agárd, Szerdahely, Lelesz-Polyán, Vajdácska; a Hegyalján Sárospatak, Olasz, Tolcsva, Zombor, Szerencs, Tokaj, Keresztúr, stb., ma már tiszta magyar községek, miután orosz lakói a magyarságba teljesen beolvadtak. A sárospataki vagy az agárdi vagy a vajdai gör. katolikus oroszul imádkozik ugyan, de nem ért belőle egy szót sem.

A ruthének közül ma már csak a határszélen, a szinnai, homonnai és sztropkói járásban lakók beszélnek oroszul, mivel a mi nyelvünket elsajátítani nincsen alkalmuk. A svicskár — így nevezik a felvidéki ruthént, kinek szüre gallérját gyertyabélhez hasonló fonalak ékesítik — az alatt az egy-két hét alatt, melyet mint képes évenként az alföldön tölt el, nyelvismereteit nem igen gyarapíthatja. De a magyar nemzethez való ragaszkodás tekintetében nem engedi magát elmagyarosodott hit- és fajrokonai által túlszárnyaltatni.

A hazafias gör. katolikus papoknak és tanítóknak van rá gondjuk, hogy hiveikben, — kiknek őseik Rákóczi és Tököly zászlói alatt harczoltak s 1849-ben sem szegődtek ellenségeinkhez, — a magyarok iránti hagyományos rokonszenv meg ne fogyatkozzék. A sárospataki főiskola egyik folyosóján egy régi, rozszant asztal látható, melyen a hagyomány szerint II. Rákóczi Ferencz 1703-ban egy éjet töltött s melyet a Budpalócz helységben élő Duzsár nevű orosz család kegyelettel őrzött meg az utókor számára. A nemzeti reliquiával szemben tanusított eme kegyelete az orosz családnak az, a mi világot vet általában a ruthének hazafiságára.

A fennebbiek után azt hiszem, méltán állíthatom, hogy

Zemplén vármegye nemzetiségi statisztikája a magyarság szempontjából különösen a gör. katolikus ruthének simulekonysága folytán válik évről-évre kedvezőbbé.

Annál lassúbb tempóban halad a zsidók magyarosodása.

Zsidó és zsidó közt azonban különbséget kell tennünk. A haladók, vagyis a kongresszuspártiak, nálunk is, mint országszerte, nyelvökre, szokásaikra nézve megszűntek idegennek lenni. De ezeknek száma igen csekély. Ujhelyben külön hitközséggé alakultak, egyebütt csak szórványosan találkozunk velük. Annál többen vannak az orthodoxok. Ezek két részre oszlanak. Mind a két résznek közös jellemvonása a kizárólagosság. Ősi vallási szokásaikhoz való makacs ragaszkodásuk lehetetlenné teszi rájuk nézve a művelt társadalomba való belépést; a társadalomban egy egészen elkülönzött érdekkört alkotnak, mely a többi érdekkörökkel felette laza összeköttetésben áll. Csakhogy míg az egyik részben megvan a hajlandóság és az igyekezet a nemzettel való egyesülésre: a másik, az u. n. chassid felekezet, idegennek tekinti magát közöttünk.

A hegyaljai és a bodrog-, valamint taktaközi orthodox zsidók asszonyai, gyermekei otthon épen úgy, mint az utcán magyarul beszélnek s csak a férfiak egymás közt, a »börzén« — a mint piaci összejöveteleiket nevezik nálunk a keresztyének — használják azt a bizonyos jargont; míg ellenben a chassidaeusok a magyar szótól irtóznak, miután vallásuk szigorúan tiltja nekik bármely művelt nyelv használatát. Ez a tilalom annál szentebb a zemplénmegyei chassidaeusok előtt, mivel a chassid felekezet főemberei 1866-ban épen a mi megyénkben, Nagy-Mihályon tartott zsinatukon kötötték azt a lelkükre.

A közelmúltban a zsidó zugiskolák hajtották leginkább a chassidaeusok malmára a vizet. 1877-ben az autonom orthodox zsidóság kieszközölte a közoktatási miniszternél azt a famózus rendeletet, mely szerint a »héber iskolákra« a népiskolai törvény nem vonatkozik, ennél fogva azok a tanfelügyelő felügyelete alá sem tartoznak. Ugyanez a rendelet a zugiskola fogalmát is meghatározza akképen, hogy zugiskolának csak az olyan héber iskola tekinthető, melyben a héber írás és olvasáson kívül egyebet is tanítanak.

A bocherek, a chassidaeusok teljes megelégedésére, ennek a rendeletnek a védelme alatt szabadon garázdálkodhattak.

A zugiskolák gomba módra elszaporodtak. Magában Ujhelyben a közigazgatási hatóság tiznél többet fedezett fel, midőn a zugiskolák ellen a hadjáratot megindították. Mert a visszaélések meggátolása végett a tanfelügyelőség a miniszter utasítása folytán csakhamar üldözőbe vette azokat a héber iskolákat, melyeknek növendékei valamely nyilvános iskolában az 1868-iki törvény által megállapított oktatásban nem részesültek.

A hadjárat még ma sem szűnt meg. De addig, míg chassidaeusok lesznek, kik a héber szent könyveket: a bibliát és a Talmudot tekintvén a bölcsesség kizárólagos kútforrásának, minden profán tudománytól borzalommal fordulnak el, a zugiskolák teljesen nem lesznek kiirthatók, bármilyen erélyt fejt ki különben ellenük a tanfelügyelőség és a közigazgatási bizottság.

A bocher mellett főképen a rabbinus akadályozza meg az orthodox zsidónak nemzeti szellemben való átalakulását s azt, hogy a társadalomban számottevő tényező legyen. A rabbinus elzárkózik a világtól, csakis hiveivel érintkezik, úgy, hogy alig ismeri őt a községben valaki. Én, ki csaknem két évtizede lakom Sárospatakon, ma sem tudom, hogy néz ki az idevaló népes hitközség vezére. A zsidó lelkipásztor a közéletben nem szerepel, annyira nem, hogy például a vármegyei bizottságban, melynek pedig közel száz különböző felekezetbeli lelkész tagja szokott lenni, egyetlen egy rabbinus sincsen. A községi •képviselő-testületekből is a községbeli lelkészek közül rendszerint csak a rabbinus hiányzik.

Nagyon természetes, hogy midőn az, a kinek a zsidóságot a társadalommal szemben képviselnie kellene, ennyire magába vonul: a ridegen értelmezett vallási szabványok uralma alatt álló zsidóságot mindenki egy külön, teljesen idegen kasztnak tekinti, melyet üldözni ugyan nem üldöznek, miután a mi népünkben az antisemitizmus még eddig gyökeret nem vert, de különösebb rokonszenvet sem érezhetnek iránta.

A neologoktól és orthodoxoktól világnézetökre nézve különböző chassid zsidók nemzetietlen maguktartásának tulajdonítható, hogy a német elem nálunk 5.19%-kal szerepel s hogy a legutóbbi tíz év alatt — a népszámlálás adatai szerint — 0.34%-kal szaporodott. Az az egy-két német község, me-

lyet a mult században nagyobbára Trautsohn herczeg telepített ide, így nevezetesen Sárospatak közelében Károlyfalva, Trautsohnfalva, Józseffalva, továbbá az Ujhelytől észak-nyugatra félórányira fekvő Hosszúláz, az alsó Hegyalján Mád és Tállya közt a 18-ik század közepén szintén katolikus svábokkal betelepített Rátka, részint teljesen, részint annyira megmagyarosodott már, hogy magyarajkúnak vallja magát; csakis Trautsohnfalva öregebb asszonyai közt akad még egynéhány, a ki nem tud magyarul. A mi svábjaink tehát a legutóbb, népszámláláskor általában nem vétettek fel németeknek Hanem igenis a 30.000 zsidónak egyrésze osztatott be a németajkúak közé, miután tényleg a rontott német nyelvet beszéli.

III. MEZŐGAZDASÁG.

A kataszteri adatok szerint Zemplén vármegye összes termő területe 997.078 kat. hold. Ebből 40°/o szántóföld, 29°/o erdő, 16°/o legelő és 10°/o rét.

A nagy-, közép- és kisbirtok között kellő arány nincsen, miután sok a kis parasztbirtok (35 holdig) s kevés a valódi középbirtok (300—1.000 holdig).

A nagybirtok (1.000—10.000 holdig) nálunk is dominans szerepet játszik. Különösen a Bodroghözön egyik uradalom a másikat éri. Így nevezetesen a br. Sennyey Béláé Bélyben, gr. Majláth Józsefé Perbenyiken, br. Sennyey Lajosé Páczinban, br. Vécsey Gyuláé Szerdahelyen, hg. Windisch-Grätz Lajosé Sárospatakon, gr. Bombelles Lajosé Karádon, a leleszi prépostságé Leleszen, a kassai püspökségé Szentmarján, a sárospataki főiskoláé Sárospatakon, gr. Szirmay Györgyé Zétényben, stb.

A többi járásokban jelentékenyebb uradalmak a következők: a szerencsiben gr. Andrássy Dénesé Monokon, dr. Wagner Gézáé Girincsen, Harkányi Frigyesé Harkányban, Harkányi Jánosé Ujvilágon, gr. Zichy Rezsőé Hernád-Németiben; a tokajiban br. Waldboth Frigyesé Erdő-Horvátiban; az újhelyiben Lónyay Eleméré Bodrog-Olasziban, gr. Andrássy Sándoré Velejtén; a gálszécsiben gr. Andrássy Tivadaré Tőke-Terebesen, gr. Andrássy Gézáé Parnón; a nagymihályiban gr. Sztáray Antalé Nagy-Mihályban, Van Dernath Istváné Sztáran, gr. Széchenyi Imréé Őrmezőn, Kazinczy Arthuré Berettőn; a va-

rannóiban gr. Hadik-Barkóczy Endréé Tavarnán, br. Balassa Istváné Alsó-Hrabóczon; a homonnaiban gr. Andrassy Aladáré Homonnán; a szinnaiban a flandriai grófé Sztakcsinban.

Az uradalmakban, a viszonyokhoz képest helyesen, okszerűen gazdálkodnak, de nem intensive, a szó nyugateurópai értelmében. A váltógazdaság rendszerét alkalmazzák, a meny nyiben ugyanazon földben felváltva kalászos és gumós növényt vagy takarmányt termesztenek; de a földek egyrésze ugarban vagy legelőnek marad. Ez az az extensiv váltógazdaság, mely paradoxonnak látszik s mégis a mi viszonyaink közt, különösen a munkaerő-kalamitást tekintve, egyedül észszerű. Egyik bodrogeközi uradalomban például, a mely pedig a legrendezettebbek, a legjobban kezelték közé tartozik, a mellett, hogy a mezőgazdaságilag használt összterületnek 40% -a még természetes kaszáló és legelő, a szántóföldeken a termelt növények aránya a homokos talajban $33\frac{1}{3}\%$ őszi kalászos, $33\frac{1}{3}\%$ tavaszi kapás, $16\frac{4}{6}\%$ takarmány, $16\frac{4}{6}\%$ tiszta legelő; a kötöttebb talajban $9\frac{1}{11}\%$ tiszta ugar, $9\frac{1}{11}\%$ olajnövény, $18\frac{2}{11}\%$ őszi kalászos, $18\frac{2}{11}\%$ tavaszi kalászos, $27\frac{3}{11}\%$ kapás növény, részben dohány s $18\frac{2}{11}\%$ különböző takarmánynemű here. Az uradalmi földeket a szerint, a mint lazábbak vagy tömörebbek, 3—6 évenként istálló-trágyával trágyázzák meg. A mezei munka nagyobb részét gépek segélyével végzik. Ilyetén gazdálkodás mellett a nagybirtoknak nemcsak kellő jövedelmezőségét biztosítják, de egyszersmind termőerejét is konzerválják.

A kisbirtokosok ellenben nálunk is, ép úgy, mint az ország legtöbb vidékén, valóságos rablógazdálkodást folytatnak s ennek tulajdonítható, hogy földjeik termőképességének csökkenésével azoknak jövedelmezősége is alább száll. Ez utóbbi tekintetben nem is hasonlíthatók a Tisza-Maros szögében fekvő megyék közép- és kisbirtokaihoz.

Összes bajaik legfőbb kutforrása abban rejlik, hogy nem tartják meg a helyes arányokat gazdaságukban. Az 1839-iki adatok szerint Zemplén vármegye a búzával bevetett terület nagysága szerint a megyék közt a 18-ik, a rozsossal, árpával és zabbal bevetett terület nagysága szerint a 9-ik helyet foglalta el. A magtermelés a szántóföld terjedelméhez viszonyítva, tulságos nagymérvű.

Az ugar évenként 20 — 25% közt váltakozik, az országos

átlagot tehát (16—20%) jóval meghaladja; de mégis kevesebb, mint a szomszéd Ung, Bereg és Borsod megyékben, a hol 25—30%. A könnyelműen feltört legelőket mesterséges takarmánytermesztéssel nem pótolják, ennél fogva a takarmány hiánya csaknem mindig és mindenütt érezhető. Ily viszonyok közt az erőszakolt magtermelés káros következményei kétszeres súlylyal nehezednek a gazdákra. A kellőleg meg nem művelt, meg nem trágyázott és ki nem pihent földben a buza ritkán üthet be.

Ez a rossz gazdálkodási rendszer csaknem mindenütt észlelhető, a hol a klimatikus és talajviszonyok a magtermelésre nézve kedvezők. A Cziróka, az Olyka, Ondava és a Laborcz völgyén minden megterem, a mi a megye alvidékén, tehát amott ép úgy zsarolják a földet, mint itt. Jóformán csakis a gálszécs- és terebesvidéki tótok képeznek kivételt, a mennyiben ezek mesterséges takarmányról gondoskodnak, földjeiket nagyobb kiméletben részesítik s jobban trágyázzák.

A legprimitívabb módon gazdálkodnak azonban a Krajnyán, a gácsországi széleken, a hol a földet egyáltalán nem pihentetik, hanem a mint learatnak, az őszt az első szántásba vetik; faekével szántanak; ugarnak hire sincs. Sőt egyes helyeken, a Nasztáz hegyláncz vidékén azt az irtó és égető rendszert követik, mely Oroszországban és Szibériában divatozik. A zboji vagy a krivai orosz kora tavasszal hozzá fog az uraságtól kapott cserjés kiirtásához s júniusban, az akkorra már meglehetősen kiszáradt fákat és galyakat fölgyujtván, az ekként hamuval megtrágyázott földet, az ugynevezett »pászikát«, tatárkával, borkölessel veti be.

A rossz gazdálkodás mellett a külső körülmények is akadályozzák a határszéli lakosok boldogulását.

A mellett, hogy az alkoholizmus és az uzsora — a mi különben a megye minden részében prosperál — testileg és anyagilag tönkreteszi őket, földjeik túlságosan föl vannak aprózva; keresetforrásaik az újabb időben bedugultak, miután a zempléni és szabolcsmegyei szeszgyárak, a hol ősztől tavaszig munkát kaptak volt, nagyobbára megszűntek s miután a magyar-gácsországi vasut megnyitával a nyiregyházi piacról nem ők szállítják többé a gabonát Gácsországba. De a legnagyobb baj rájuk nézve az, hogy szántóföldjük alig van s a mi van is, terméketlen. A sztarinai és ulicsi körjegyzőség

területén lakó paraszt a kopár maradék-földet faekéjével feltúrván, szorgalmának megfelelő jutalmát a természettől hiába várja.

Annál kedvezőbbek a talajviszonyok a gálszécsi, terebesi fensíkon, a Taktaközön, a Harangodon, a Bodroglaközön.

A Bodroglaközön, — melynek területi kiterjedése 136.908 kat. hold, — a termőképes homok, a vizet át nem bocsátó agyag, a korhany és a mély rétegű iszapos homag váltakoznak egymással. Az agyag a magaslatokon, a korhany lapályos helyeken, a homag árvizjárta helyeken fordul elő.

Míg a Bodrog és Tisza szabályozását meg nem kezdték, — melyre vonatkozólag mint érdekes történeti adatot említhetjük fel, hogy a Beszédes József által készített, de Vásárhelyi és Paleocapa által később lényegesen módosított első szabályozási tervet a helytartótanácshoz Zemplén megye terjesztette fel, — a bodroglaközi nép úszott a jólétben; az állattenyésztésből nemcsak megélt, de meg is gazdagodott.

1846-ban alakult meg a bodroglaközi Tiszaszabályozó-társulat, miután a központi választmány gr. Széchenyi István elnöklete alatt *Sárospatakon* a Tisza és mellékfolyóinak szabályozására vonatkozólag a technikai, pénzügyi és beligazgatási alapelveket véglegesen megállapította s mindjárt az első évben — mint a »Tiszavölgy könyvében« (1847.) olvassuk — a Bodroglaközön 263 öl hosszúságú töltés készült el. A munkálatok azonban az első perctől tömérdek akadályba ütköztek. »Most, hogy a kapa és ásóhoz kellene nyulni — írja Széchenyi Sárospatakról 1846. aug. 14-én Tasnernak, — nem tudom, meg nem akadunk-e. A mit egy határ üdvének tart, azt átkának tartja a másik. Így például Zemplénben alig lehet valamit kezdeni, mert egyszerre mindent nem lehet megkezdeni, részenként pedig a legerősebb ellenállástól kell félni. De azért valamit csak teendünk mégis.« Az érdekeltség körében ma is erős ellentétek tapasztalhatók ugy a technikai és adminisztratív, mint a pénzügyi, különösen a tehermegosztás arányára vonatkozó kérdésekben.

A szabályozás után a bodroglaközi birtokos legelőit feltörte, az állattenyésztéssel felhagyott s a gazdálkodási rendszer illetén megváltoztatása veszedelmessé lőn rá nézve az által, hogy a szabályozás után sem menekült meg az árvizektől. 1846 óta, a mikor — mint említők — a bodroglaközi Tisza-

szabályozó társulat működését megkezdte, a mentesített árteret már hatszor öntötte el a víz, számba nem véve a részleges árvizeket, a milyen a folyó évben is előfordult a Felső-Bodrognál, a hol az idei gátszakadás következtében 5.000 holdnyi terület került víz alá. Mig azelőtt a víz termékenyítőleg hatott a legelőkre, ma a feltört humust vizenyőssé s ennél fogva rövidebb vagy hosszabb időre hasznavehetetlenné teszi.

A Bodroγκözre, megyénk eme legáldottabb területére, illetőleg a bodroγκözi Tiszaszabályozó-társulat működési területéhez tartozó 54 zemplénmegyei, 5 szabolcsi és 3 ungmegyei községre életkérdés nemcsak a szabályozási munkálatok befejezése, illetőleg a szabályozás körül elkövetett hibák jóvátétele, hanem egyszersmind a csatornahálózat kiépítése.

A töltések ugy magasságukat, mint szélességüket tekintve, páratlanul állnak az országban, ennél fogva csak itt-ott szükséges azokat a tervezett méretek szerint megerősíteni. Hanem igenis gondoskodni kell újabb átmetszésekről, valamint a már elkészített átmetszések kijavitása utján a Bodrog lefolyásának fejlesztéséről, mert különben az átmetszések által rázúditott mellékfolyók vizének, a Tapoly-Ondavának, valamint a Latorczának, Laborcznak és Ungnak levezetésére a tavaszi és őszi nagyobb áradások alkalmával nem képes.

A belvizek eltávolítása végett egy főcsatornát már készítették ugyan, de a tervezett mellécsatornának egy része még mindig hiányzik, valamint az a másodrangú csatornahálózat is csak a papiroson van, a melyet nemcsak bizonyos területek mentesítésére, hanem öntözési czélokra is fel lehetne majd használni.

A vízszabályozás hiányai és befejezetlensége miatt természetesen kétszeres súlylyal nehezednek a bodroγκözi birtokosra a szabályozási roppant költségek, annyival is inkább, mert az állami, községi és megyei adókkal is erősen meg van terhelve. Sőt a sárospataki közbirtokosságnak, melynek ugynevezett alsó határi földjei szintén a Bodroγκözön terülnek el, mindezekon felül még az urbéri váltsági összeg fedezése céljából az osztrák földhitelintézetttől 1835-ben fölvett 400 ezer forintnyi adósság is nyomja a vállát.

Minden vidéknek megvan ugyan a maga speciális baja; de van egy közös kalamitás, mely összes nagy- és középbir-

tokosainkat egyformán sújtja s ez a munkaerő hiánya és ennek következménye, a magas munkabér.

Az alvidéken, illetőleg a vármegye gabonatermő vidékein a férfimunkások átlagos munkabére 50—60, a nőké 40—50, a 14—16 éves gyermekeké 20—35 kr. közt váltakozik. De aratás, általában a sürgősebb mezei munka idején megkétszereződik. S minden időszakban pótolnia kell azt a gazdának a munka sürgőssége arányában több vagy kevesebb pálinkával.

Az aratást többnyire felvidéki szakmányosok végzik, kikkel a gazda már kora tavasszal megkötí a szerződést. Az arató szakmányos, a learatott gabonának rendszerint 16-od vagy 18-ad részét kapja s ezenkívül páronkint (egy férfi és egy nő) kap egy-egy hétre 3 kg. szalonnát, 3 liter búzalisztet, fél kg. sót, 4 liter pálinkát, 6 kenyeret és egy kg. húst.

Az újabb időben nemcsak egyes uradalmak, hanem a középbirtokosok is a munkaerőhiányon oly módon igyekeznek segíteni, hogy u. n. »summásokat« szerződtenek, kik öt hónapon át, április végétől október elejéig, tehát a mezei munka idején bizonyos előre kialakított havi bérért minden munkát tartoznak végezni. A summás férfi fizetése egy hónapra készpénzben 16 frt., ezenkívül 40 kg. gabonaliszt, 20 kg. búzaliszt, 5 kg. szalonna, 5 kg. hús, 5 liter bab, 2 kg. só, 4 liter eczet, 4 liter pálinka. A fiatalabb munkásoké, az u. n. »félkezeseké« félannyi. De ezeknél olcsóbb summások is vannak, a kik a vásár- és ünnepnapok kivételével naponkint fizettetnek s a kiknek időszakonkint, a munka sürgősségéhez képest, változik a bérök olyformán, hogy például májustól júliusig 70 kr., augusztustól szeptember közepéig 60 kr., azon túl október végeig 50 kr. a napszámjuk s terménybeli járandóságuk is jóval kevesebb.

Eddigelé a summásokat többnyire Mező-Kövesdről, Borsod megyéből hozatták. Ezek általában jól, kitartón dolgoznak, de igen drágák.

Daczára az előadott, sok tekintetben kedvezőtlen gazdasági viszonyoknak, a földek ára a megye gabonatermő vidékein az utóbbi években rohamosan emelkedett. A Bodroghközön pl. az a birtok, melynek az ottani földekre nehezedő súlyos terhek miatt a közelmúltban vevője egyáltalán nem akadt, ma ugyancsak kapós; azt a földet, melyet ezelőtt 7—8 évvel 15 frtjával fizettek, ma 100 frtért veszik meg. A felvidéken, Gálszécs, Terebes, Nagy-Mihály, Varannó vidékén az amerikai pénz

beözönlése folytán szintén felszökött a birtok ára. S ugy látszik, az áremelkedés még ma sem érte el azt a határt, a melyen túl bizonyos időre a stagnatio veszi kezdetét. Nemcsak a gazdák acquirálnak abból a célból, hogy birtokaikat nagyobbítsák; hanem a birtokvásárlás nálunk jelenleg mint nyereséges, kevés kockázattal járó üzlet is szerepel.

Az állattenyésztés. A legutóbbi vagyis az 1884-diki állatszámllás adatai szerint, a tiszáninneri tíz megye közt a mi vármegyénk szarvasmarha-állománya a legnagyobb; a sertések számára nézve csak Jász-Nagy-Kun-Szolnok megye előzi meg Zemplént; a lovak száma sem sokkal kevesebb nálunk, mint Jász-Nagy-Kun-Szolnokban és Hevesben. Hatalmas állatállományokkal azonban, — mely összesen körülbelül 400 ezer darabra rúg, — nem áll arányban az állattenyésztés intenzitása, mivel nálunk is, mint az ország legtöbb vidékén, a legjobb legelőket feltörték, a takarmány-termesztésre meg elegendő gondot nem fordítanak.

A köznép lova, minőségre nézve, — egyes vidékek, különösen Gálszecs, Terebes vidéke kivételével, — általában középszerű, sok helyen egészen hitvány; olyan, a milyen a tenyészanyag. Addig nem is fog javulni, míg a többnyire csonthibákban és ingyöngeségben szenvedő tömérdek paraszt-mént, melylyel vármegyénk minden vidéke el van árasztva, ki nem irtják vagy a vármegyei szabályrendelet értelmében a tenyésztésre alkalmatlanná nem teszik.

A szarvasmarhák közül leginkább el van terjedve az igában páratlan magyar-erdélyi fajta, kevésbé a borzderes színű és a piros-tarka hegyi marha. A bikákban nagy a hiány; mivel a földművelésügyi miniszterium a megye bika-szükségletének alapjához csak annyival járul, a mennyivel a vármegyei gazdasági egyesület, ez pedig erre a célra évenként egy-két ezer forintnál többet nem áldozhat. De a bikák minősége is kifogás alá esik. Különösen a felvidéken nagy számmal fordulnak elő a fekete-tarka hollandi fajták, melyek a tüdőlob és a tuberculosis csiráját hordják magukban.

A juhászat anyaga nálunk ép oly kevésbé javul, mint egyebütt. A közép-, de leginkább a nagybirtokosok — mert jóformán csakis ezek foglalkoznak az állattenyésztésnek ezzel az ágával — a finomabb fajok tenyésztésével többnyire felhagytak, miután a viszonyok erre nézve általában kedvezőt-

lenek s különösen a finomabb gyapjú ára folytonosan csökkent. A kevés igényű magyar raczka-birkát s a kistestű electoral-negrettit karolták tehát fel.

A sertések közt legjobban kedvelik a gyorsan fejlődő, jól hizó magyar mangaliczát.

Az újabb időben állattenyésztésünk mégis némi lendületet nyert, miután ugy az állam, mint a társadalom évről-évre fokozottabb tevékenységet fejt ki annak érdekében.

A lótenyésztés fejlesztése céljából a megyei gazdasági egyesület, — mely 1857-ben alakult meg s 1862-ben egy jól sikerült gazdasági kiállítással kezdte meg üdvös tevékenységét, — díjazással egybekötött kiállításokat és lóversenyeket rendez a különböző járásokban; a kormány pedig a központi fekvésű községekben fedeztetési állomásokot rendez be, melyek számára a hágó méneket a debreczeni méntelep eperjesi osztálya szolgáltatja, azokat a községeket, melyek a fedeztetési állomástól távolabb fekszenek, a mezőhegyesi telepről látván el ménekkel; ugyancsak a kormány Ujhelyben, Terebesen, Király-Helmeczen, stb., katonai lóvásárokat tart, melyek rendszerint kitűnően sikerülnek, a mennyiben a jobb gazdáink által elővezetett, jóvérű, edzett, tehát hadi szolgálatra alkalmas lovak igen kelendők.

A szarvasmarha- és juhtenyésztés előmozdítására szolgál a fennebb említett u. n. »bika-alap«; de ezenkívül a gazdasági egyesület e célból egy időben kosokat és nyugati fajta tenyészmarhákat vásárolt be s árvereztetett el tagjai között.

A mi azonban a szarvasmarha-tenyésztés jövedelmezőségét legnagyobb mértékben biztosítja és fokozza, t. i. a tejgazdaság, ma még mi nálunk a fejlődés kezdetén van, s addig nem igen haladhat előbbre, míg a földbirtokos osztály és a köznép egész gazdálkodási rendszerét gyökeresen át nem alakítja.

Jelentékeny tejgazdasága van ez idő szerint gr. Andrassy Gézának Parnón — ez vármegyénkben a legrégebb, mert gr. Andrassy Manó még 1860-ban alapította s a tehenek számát tekintve legnagyobb, — továbbá Harkányinak az ujvilági pusztán s gr. Szirmay Györgynek Szerencsen. A Harkányié az alvidéki tejszövetkezettel összeköttetésben a miskolczi tejszarnokba szállítja a tejet; a két előbbinek különösen sajt készítményei kitűnők s a távolabbi piacokon is,

például a Szirmay-féle sajtok a bécsi piacon, versenyképeseknek bizonyultak be. Gr. Szirmay szerencsi telepén már 1884-ben — Egán Edének, az országos tejjgazdasági felügyelőség akkori főnökének 1885-diki hivatalos jelentése szerint — 2500 kg. svájci módra készült kerek sajtot, 4000 kg. gróji és 1500 kg. csemegesajtot produkáltak. A hg. Windisch-Gratz Lajos újhelyi tehenészete, melyben körülbelül 60 kuhlandi tehenet fejnek, produktumait az újhelyi piacon értékesíti.

Tejszövetkezetünk is van egy-kettő. A legelső Butkán alakult s arról nevezetes, hogy tagjai magyarfajú tehenekkel tettek sikeres kísérletet; kitűnt, hogy ezeknek teje zsirosabb s ép ezért tejjgazdasági czélokra alkalmasabb, mint a nyugati fajúaké. A butkai szövetkezet egy svájci tejbérlővel áll összeköttetésben, ki a tagoktól a tejet szerződésileg megállapított árban átveszi s sajtta és vajjá dolgozza fel.

Az állattenyésztés különböző ágaiban az egyes hazai fajok fenntartása, a külföldiek honosítása s a tenyésztésanyag konzerválása tekintetében legtöbbet köszönhetünk az uradalmaknak.

A tőketerebesi, gálszécsi vásárra mindig nagy számmal vezetnek elő a különböző uradalmak u. n. magyar hintós lovakat, melyek közül a silányabbak mint kitűnő igás lovak igen kapósak. Gr. Andrássy Tivadar istállója Tőke-Terebesen angol telivér versenyparipákat nevel. A gr. Majláth József perbenyiki ménésében az edzett, eleven s mégis szelid, szép külsejű lipiczai vagy fogarasi fajt még e század elején gróf Majláth Antal honosította meg.

A szarvasmarhák közül a legtöbb uradalom a magyar-erdélyi fajtát tenyésztí. A szomszédos községek hasonfajú tehen-csordáit jó apaállatokkal többnyire az uradalmak látják el. Br. Sennyey Lajos páczini, gr. Andrássy Gyula zombori magyar marhája orszaghirú. A gr. Majláth József perbenyiki gulyája szintén nevezetes arról, hogy nagy gondot fordítottak ott mindig a faj tisztaságának megóvására; a vérfelfrissítés céljából az ötvenes és hatvanas években az akkor nagy hirnévnek örvendett Csáky Petronella-féle gulyából két izben is szereztek be magyar fajta tenyészállatokat. Ugyanebből a fajtából kitűnő apaállatokkal látják el a gazda-közönséget gr. Sztáray Antal nagymihályi, br. Sennyey Béla bélyi,

hg. Windisch-Grätz sárospataki gulyái. A hazánkban teljesen meghonosodott, jól tejelő és jól hizó, igában is használható simmenthali (svájcz) fajtával a parnói és az újvilági uradalmakban; a kuhlandival, melyet jó tulajdonságai daczára sem czélszerű meghonosítani, mivel a tüdővész iránt nagyon fogékony, gr. Szirmay György szerencsi s néh. Szentkirályi Albert lukai uradalmában; a hizlalásra alkalmas shorthorn vagy durhammal ugyancsak Parnón, berni-hollandi keresztezésekkel Terebesen találkozunk.

Tiszta vérű, jófajta sertéseket, u. n. fehér mangaliczát, a perbenyiki és a páczini uradalmak tenyésztének. Az utóbbi években ugy a nagy-, mint a középbirtokosok, különösen újhelyi sertéstenyésztők sikeres kísérletet tettek a szapora és szívós természetű polland-chinával.

A leghiresebb juhászat a gr. Szirmay Antalé Nagy-Mihályon, a honnan jó tenyészanyag szerezhető be. Ezenkívül a juhtenyésztésre nagyobb gondot fordítanak a monoki, a Hadik-Barkóczy-féle tavarnai és csákyói, a terebesi, parnói, stb. uradalmakban.

A méhészet kultiválására megyénk igen alkalmas, miután folyóknak, patakoknak, erdő-vágásoknak, lapály-réteknek bővében vagyunk. A közönyt azonban a méhészet iránt még eddig a megyei gazdasági egyletnek nem sikerült megtörnie. A méhecsaládok száma tekintetében Zemplén a megyék közt — az 1888-diki adatok szerint — a 46-ik helyen áll; míg a mozgó szerkezetű kaptárok arányszáma tekintetében csak 13 megye előz meg bennünket. Ez mutatja, hogy ha kevesen is, de legalább kellő intenzitással méhészkednek.

A baromfitenyésztéssel, a mezőgazdaság eme kevés költséggel, de aránylag annál nagyobb haszonnal járó mellékágával, üzletszerűleg, intensive csakis Bogyay Zsigmond sárospataki közbirtokos foglalkozik, s plymouth-rox tyúkjaival a baromfi-kiállításokon már több ízben részesült kitüntetésben.

Állattenyésztésünk gyorsabb tempóban való fejlődésének a gazdálkodás helytelen iránya mellett főakadálya az állategészségügy elhanyagolása.

Ha a közegészségi törvényről mondhatjuk, hogy paragrafusai holt betűk, melyek nemcsak hogy nem állják ki a gyakorlati élet tűzpróbáját, de a legtöbbször végrehajtása meg

sem kísérthető: úgy ez még inkább áll az állategészségügyet rendező törvényről.

A törvény szerint, egyes vagyonos községeket, melyekben az állattenyésztés nagy terjedelmű, a miniszter állatorvos tartására kötelezhet; nagyobb terjedelmű állattenyésztést űző több község pedig u. n. kör-állatorvos alkalmazására volna kötelezhető. Nálunk a törvényben jelzett község van akárhány; de azért körorvos egyetlen egy sincs s az összes állatorvosi személyzet a Zemplén vármegye területén működő állami kerületi állatorvoson kívül 2 vármegyei, 2 községi és 2 magán-állatorvosból áll.

Eme körülménynek tulajdonítható, hogy a járványok lehet mondani évenként megtizedelik az állatállományt. Ha a Bodrogközön egy sertés elhullott orbánczban, gazdája a törvény követelményével mitsem törődván, az esetet nem jelenti be a közigazgatási hatóságnak — minek is jelentené különben, mikor az úgy sem tesz, mert szakértő közegek hiányában nem is tehet semmit a ragály tovább terjesztése ellen; hanem belöki a dögöt a Bodrogba, s az ily módon megfertőztetett víz által a Bodrogköz összes sertésnyájain végig nyargal a ragályos betegség.

A sertés-orbánczon kívül a lépfene, a serczegő fűszök-kór s a száj- és körömfájás úgyszólván rendes látogatója a gulyák és nyájaknak s már annyira megszokott, hogy nem tesznek ellene a gazdák semmit, annyival kevésbé, mert nincs kihez fordulniok tanácsért és útbaigazításért.

A nagyobb uradalokban a lépfene és orbáncz elleni oltásokat már többnyire foganatosították; a kiscgazdákat ellenben még eddig nem lehetett a védekezésnek ezzel az egyetlen módjával megbarátkoztatni. Pedig módjukban van a védoltás előnyeit nap-nap mellett tapasztalni. A terebesi uradalomban például oltás előtt elhullott a sertéseknek 20—25⁰/₀-a, oltás után 13⁵/₀-a; a páczeni uradalomban oltás előtt 30—50⁰/₀-a, oltás után 8²/₀-a; a harkányi uradalomban oltás előtt 9—15⁰/₀-a, oltás után 1⁴/₀-a; a gr. Bombelles karádi uradalmában oltás előtt 30—35⁰/₀-a, oltás után 0³/₀-a.

Közelébb a megye végre-valahára megmozdult, hogy lendítsen valamit az állategészség ügyén, elhatározván az ebadó-alap terhére két új megyei állatorvosi állás szervezését, az egyiket Király-Helmezc, a másikat Varannó székhelylyel.

A *bortermelésnek* vármegyénk közgazdasági életében mindig nagy szerepe volt. Nemcsak a Hegyalján, melynek szőlőit IV. Béla szőlőmesterei (vinitores regii) telepítették újra, hanem Hernád-Németitől fel egészen a Homonna és Varannó közt fekvő Barkóig, a szőlő részint legfőbb, részint tekintélyes jövedelem- és keresetforrását képezte évszázadokon át népünknek. A vármegye czímerében is benne van a szőlőfürt, jelképezve annak, mint legbecsesebb terményünknek, kiváló jelentőségét.

A Hegyalja 32 községének összes szőlőterülete 14 ezer hold. Vannak hegyaljai községek, például Tolcsva, Erdő-Bénye, Mád, Tállya, melyeknek oly kicsiny a határuk, hogy lakóik úgyszólván kizárólag a szőlőművelésre voltak eddig utalva. Mig ellenben a Bodroglköz, az Ujhelytől északra fekvő szomszéd községek, Gálszécs és Tőke-Terebes vidéke a mezőgazdaság egyéb ágait is sikerrel kultiválhatják. A Hegyalja, speciális szőlőfajokból: a furmint és balafántból szamorodni és aszúbort szűrt: a megye többi szőlőtermő részén ilyen világhírű borspeciálításokat soha sem produkáltak. Mig emitt tehát a szőlő elpusztulása jelentékeny közgazdasági kár: a Hegyaljára nézve olyan csapás, mely nemcsak a lakosok egyrészének teljes anyagi romlását idézi elő, hanem a melynek következményeit az egész ország megérzi, elveszítvén a »tokaji bor« név alatt szereplő leghiresebb kiviteli produktumát.

A ki nyáron és őszkor a magyar államvasutak ujhelyszerencsi vonalszakaszán utazik, megdöbbenve szemléli a kopár hegyeket, melyek néhány évvel ezelőtt még élettől duzzadó szőlőtőkékkel borítva a legkellemesebb látványt nyújtották. A tőkék, valamint a karók legnagyobb részét ma már hazahordták és feltűzelték; a szőlőhegyek alantabb fekvő részét kukoriczával, burgonyával, babbal ültették be; a magasabb helyek parlagon hevernek. Itt-ott gyümölcsfákat ültettek a kiveszett tőkék helyébe; de a kavicsos, száraz talajban a csemete nem erősödhet meg, elcsenevészik. Az emberi szorgalom hiába igyekszik enyhíteni és ellensúlyozni a csapás súlyát. A hegyaljai szőlők a haldoklás utolsó stádiumába jutottak. Egy-két helyen, például az ujhelyi, toronyai, sárospataki; tokaji, tarzali hegyeken itt-ott még az idén is volt termés, de az a bor, a mit a phylloxera és a peronospora által ellepett tőkéről szűrnek, nem érdemli meg többé a hegyaljai nevet.

Ugy, hogy ma már elmondhatjuk, mikép a hegyaljai bor nincs többé.

Évekkel ezelőtt kellett volna megtenni a külföldön, különösen Franciaországban sikereseknek bizonyult intézkedéseket a szőlő megmentésére. A hegyaljai nép azonban egyrészt a mentési munkálatokhoz szükségelt tőkével nem rendelkezett, másrészt konzervatív természeténél fogva idegenkedett a kísérletektől. Még ma is ismerünk szőlőbirtokosokat, a kik a szőlőművelés és a borkezelés tekintetében azt a rendszert — *lucus a non lucendo* — tartják legtökéletesebbnek, a mi ősiktől maradt rájuk hagyományképen. Ha lemegyünk a pinczéjükbe, 20—30 éves boraikat ugyanabban az állapotban találjuk, a miben 20—30 évvel ezelőtt szüretkor voltak; a drága ital a seprőn van, mert — úgy tartják — elveszti a zamatát, ha attól megfosztanak.

De föltéve, hogy a nép konzervativizmusát megtörik, föltéve, hogy szövetkezetek által, — melyekkel tényleg tettek is, habár helytelen és teljesen gyakorlatiatlan irányban kísérletet, — szőlősgazdáink kellő tőkékkel elláttatnak: még akkor sem lett volna sikere a védekezésnek a védelmi munkálatok vezetésére hivatott szakemberek eljárásában tapasztalt kapkodás és bizonytalanság miatt. Az egyik a szénkénegezés által való gyéritést, a másik az amerikai és direkt termő vesszők ültetését ajánlotta. Amazzal igen sokan tettek kísérletet a nélkül, hogy a czélt még csak meg is közelítették volna. Ez a *riparia portalissal*, — de nem a *riparia sauvage-al* — egy-két helyen, különösen a tállyai szőlőkben s ezek közt leginkább a dr. Szabó Gyuláiban bevált; míg Sárospatakon, Tolcsván, Liszkan a ráfordított költségek csak szegényebbé tették a vagyoniilag különben is súlyos veszteségeket szenvedett gazdákat.

A védintézkedéseknek ma már alig van értelmük. Mi szükség van ezekre ott, a hol már nincs mit védelmezni? Hanem igenis elő kell készülni az elpusztult szőlőterületek rekonstruálására.

E tekintetben úgy a kormány, mint a közönség az *actiót* immár megindította és pedig kettős irányban.

A kormány kísérleti telepeket rendezett be, melyeken saját közégeinek felügyelete alatt a különböző talajnemeknek megfelelő szőlőfajokat próbálják ki. Legújabban pedig

Szabolcs megyében, a pazonyi határban, Nyiregyháza mellett 377 katasztrális hold terjedelmű immunis homokterületet vásárolt meg s ajánlott fel megvételre szőlővel való beültetés céljából a hegyaljai szőlősgazdáknak. Ugyanott maga a kormány egy hat holdnyi állami mintatelepet és szőlőiskolát rendez be, melynek vezetője a szőlőbirtokosokat támogatni fogja s tanácscsal és utbaigazítással látja el.

Egyesek különben már néhány évvel ezelőtt tettek kísérletet homokterületek betelepítésével, például Bodrog-Szerdahelyen, Sárospatakon, s az eredmény általában kielégítette őket.

Ily módon remélhetjük, hogy a kísérleti telepeken kipróbált különböző csemege- és bor-fajokkal s a szőlőhegyekről az immunis homokba levitt furminttal majdan ismét beültethetjük azt az óriási területet, mely ez idő szerint a pusztulás képét tárja eléink. Mert nem arra kell törekednünk, hogy a szőlő ki ne vesszen vármegyénk területéről, hanem hogy *olyan* szőlőnk legyen, mint eddig volt. A homoki furmintból »vinum nobilissimum atque praestantissimum« — így nevezte a XVI. században élt Forgách Ferencz a hegyaljai bort — soha nem lesz. Schwartner írja, hogy a múlt század végén az oroszok ezer meg ezer szőlővesszőt vittek ki a Hegyaljáról Astrachánba; de az astracháni csiger, színére, tűzére és tartóságára nézve ép oly kevésbé versenyezhetett a tokaji borral, mint a jénai karczos a rajnaival. A furmintnak ott van a helye az Ujhelytől Tokajig terjedő hegylánc keleti oldalán s a homokban csak mint vendég tengődhet.

De addig is, míg visezafoglalhatná ősi lakhelyét, a gazdák jó hasznát vehetik. Remek pinczéik nem fognak legalább üresen állni, s a homokban termett könnyebb asztali borral vesztéségüket némileg kárpótolhatják.

Erdőgazdaság és bányászat. Az erdőterület nálunk jóval kisebb ugyan, mint a szomszéd Ung- és Bereg megyékben; de azért mi is bővében vagyunk a hegyi erdőknek. Az alluvialis vagy folyammenti erdő azonban csak 4⁰/₀-al szerepel.

A különböző fánemek közül a bükkre, gyertyánra és más lombfákra 74⁷/₀, a tölgyre 24⁴/₀, a fenyőre 0⁹/₀ esik. A tölgy a keleti Kárpátokban általában erősen fogy, úgy hogy dongafát vagy mífát innen nagyobb mennyiségben alig lehetne többé beszerezni. A bodrogközi alluvialis erdők-

ben ellenben ez a fanem van túlnyomólag képviselve; csak-hogy a rossz kezelés, a természetes uton való felújításnak a folytonos legeltetés által való meggátlása s a kellő felügyelet hiánya miatt a bodrogközi tölgy-szálerdők is kivesző félben vannak. A leleszi prépostság Vilhány nevű erdejében például egy-egy holdon ma alig van több 20—25 vén fánál. A csertölgy pedig már jóformán el is pusztult. Ez idő szerint már csakis a Király-Helmecz határában fekvő Erős nevű erdőrészben fordul elő s a talaj lazasága miatt ott sem valami szép növésfű.

A hegyi erdők közül az ujhelyi és sárospataki még eléggé okszerűen kezeltetnek. A felvidéken is találunk egyes erdőségeket, például a szinnai uradalomét a Cziróka mentén, melyek meglehetősen kiméletben részesülnek. De már a határszélen, például a vidrányi Magurán, a jegenyefenyő-erdőket oly oktalanul használták ki, hogy felújításuk többé alig lehetséges, pedig ezen a vidéken csakis ezt a fanemet lehet értékesíteni.

Általában a megye északi részét elfoglaló hullámos föld és hegyes vidék — a mint egy jeles szakemberünk megjegyezte — sok helyen egy be nem fejezett irtáshoz hasonlít, a hol a belsejünkben szétzilált, szélükön kiharapdált és apróbb részletekre oszló erdők gyakran észrevétlenül mennek át a bokros legelőkbe.

Hogy erdeink jövedelmezősége igen csekély, a legcsekélyebb a Tisza jobbparti megyék erdei közt, t. i. 24 krajczár holdankint, ezt természetesen első sorban a rossz kezelésnek kell tulajdonítanunk. De gondosabb kezelés mellett is nehéz volna a fát nálunk értékesíteni, miután rengeteg erdőségeink nagyobb része a közlekedési vonalaktól távol esik, népesebb községek sincsenek a közelökben s a mi a legfőbb, nélkülözik a legtöbb fát fogyasztó bánya- és ipartelepeket. A megye északkeleti részén végig vonuló Vihorlát-hegycsoport például ősbükkössel van borítva, de a hatalmas erdő részint a közlekedés részint a bánya- és ipartelepek hiánya miatt jóformán parlagon hever.

Addig, míg az erdők kihasználását gátló amaz akadályok el nem hárttatnak, nem számíthatunk erdeink hozadékának emelkedésére. Különösen a bányászat érdekében, — mely-

nek fejlődésére nézve a szükséges előfeltételek nem hiányzanak, — tenni kellene már valamit.

A bányaipar, mint számottevő közgazdasági tényező, ma még nálunk nem szerepel. Pedig hegységeinkben kőszén és vas bőven fordul elő. A varannói járásban Bánszékán és Zamutón gazdag kőszén- és vastelepekre akadtak; ez utóbbi helyen meg is kezdték a bányaművelést, de csakhamar abba hagyták; az ujhelyi járásban a nagytoronyai s a gálszécsiben a szécskereszturi hegyekben szintén vannak széntelepek, sőt a Varannótól északnyugatra fekvő Aranyos-Patakon, — miként a község neve is mutatja — valamint Ruda-Bányácskán, hajdanában — Szirmay szerint már a XIV. században — aranyat is termeltek; Komaróczon és Mernyiken pedig még a 70-es években higany-bányák voltak.

Jelenleg nyers vasat nálunk egyáltalán nem produkálnak. A szinnai uradalom vaskohóiban és vasöntőiben Cziróka-Bélán régen megszüntették a munkát. Kőszénre adományozott bányatelek pedig egyetlen egy van, az Ocskay Kláráé Bánszékán; de a közlekedés hiánya miatt ezt sem használják. A szénkutatás tekintetében tapasztalható indolentiát csak az az egy körülmény menti némileg, hogy az országbirói értekezlet határozata szerint a kőszén a földbirtok tartozéka, ennél fogva a kutatás meg van nehezítve.

A művelés alatt álló bányák száma nagyon csekély.

Építésre és faragványoknak használható trachytot termelnek Szerencsen, Tokajban, Erdő-Bényén, Ujhelyben a Zsolyomkán, Bodrog-Kereszturban, Velejtén, Udván, Nagy-Mihályon a Hradek-hegyen, Józsefvölgyön és Borrón; kitünő járdaköveket Ujhelyben, Sárospatakon, Tokajban és Szentesen.

A sárospataki kovamalomkő-gyár a páratlanul kitünő, európai híré kovakövet a pataki hegyekből szerzi be. A Botkó nevű dombon Lácza Szabó Károly ügyvéd nyitotta meg 1855-ben a kovakőbányát, 1869-ben egy társulat vette tőle át; de mivel az alkalmas nyers anyag mind gyérebbé vált, a társulat 1875-ben a botkói bánya művelését abba hagyta s jelenleg a Királyhegyből, — melynek derekán a sárospataki főiskola híres, kitünő bortermett szőlője fekszik, — látja el a gyárat kövekkel. Sajnos, hogy ezt a bányát is a kimerülés veszélye fenyegeti, jóllehet a társulat a költséget nem kiméli, hogy a termelést folytathassa, sőt fokozza

Ugyancsak Sárospatakon a Megyer nevű hegyben már a XVII. században, sőt a hagyomány szerint már a csehek által megnyitott egy trachyt-malomkőbánya, melynek termékei durvább őrlésre alkalmasak.

A felvidéken, Haburán, Szinnán, Mező-Laborczon, Borrón köszörűkő-bányák állnak művelés alatt.

A mész-kő nagyobb mennyiségben fordul elő Barkón, Sztárán, és különösen Ladmaczon, ez utóbbi két község hegyeiben márvánnyal vegyítve. De mészégetéssel jelentékenyebb mértékben csakis a ladmacziak foglalkoznak, kik jóformán az egész vármegye mész-szükségletét fedezik.

Üveg-hutáknak való kovát Három-Hután termelnek. A Cseres-agyagot ásnak s fel is dolgoznak Ujhelyben, Patakon, Megyasszón, Ujvilágon, Mező-Laborczon és Homonnán s finomabb kályha-agyagot Pazdicson, Gálszécsen és Nagy-Mihályon.

IV. MŰIPAR.

Vármegyénkben az éghajlati és talajviszonyok s az anyagi jóllét hiánya régidő óta mint iparfejlesztő tényezők szerepelnek. Ha a bodrogközi, harangodi, általában a természet által jó földdel megáldott ember kihuzhatja is a telet trágyahordással és favágással, sőt némelyik jóformán heveréssel, a felvidéki tótnak és ruthénnek hosszabb a tele, rosszabb és kevesebb a földje, sőt a nagyobb résznek földje sincs, ennél fogva az év minden szakában dolgoznia kell, hogy éhen ne haljon; a házi iparral segít magán úgy a hogy.

Hajdanában a köznép asszonyai az uraság házában sajátították el a szövés mesterségét. Ma is ismerünk még tisztességes matrónákat, a kiknek otthon készült a fehérnemű-kelengyjök. A hosszú őszi és téli estéken a család nőtagjai a cselédekkel és zsellérasszonyokkal összeültek s szorgalmasan szőtték-fonták azt a vásznat, melyet a rozsnyói fehérítők — mert többnyire hozzájuk vitték fehéríteni — nem győztek eléggé dicsérni. Ki is szolgált az a vászon három nemzedéket becsületesen, sőt egy kis maradék még a szépunokáknak is jutott belőle.

A szokások, az erkölcsök, az izlés persze ma már megváltoztak. Jelenleg a zongora lármája pótolja a rokka pergését, s a mechanikai orsóval készített és az appetura által tetszetős külsejűvé változtatott olcsó vászon felel meg a közönség izlésének. Csak a paraszt maradt hű a rokkához és guzsaj-

hoz. Nincs olyan falu vármegyénkben, a hol a parasztnők ne szőnének, fonnának s a hol saját kezök munkájával el ne látnák magukat fehérneművel. Csakhogy míg a magyarlakta vidékeken a szövést inkább csak időtöltésül és a házi szükséglet ellátása végett üzik: a felvidéki parasztnők saját szükségletükön felül még a piacra is dolgoznak. A vásárokon az otthon készült, napon fehérített hazai vászon sikeresen versenyez a vegyileg fehérített osztrák gyártmánynyal.

Még egy más különbség is észlelhető az alvidéki és a felföldi parasztnők házi ipari tevékenysége között. Amaz azonkívül, hogy asszonyait a rokkához ülteti, legfőleg munkaeszközei egy részét állítja maga elő s a házában rendben tartásához szükséges könnyebb ácsmunkát végzi el: emez ellenben a fehérneműn kívül butorokat, mindenféle szerszámokat gazdasági eszközöket, halinát és egyéb posztót, szekeret, kosarakat készít eladásra.

Szinnán például a »gubanykó« — a mint a gubát nevezik, — vagy ugyancsak a szinnai járásban Sztarina, Zuella vidékén a halina otthon készül. Az 1881-iki szobranci kiállításon egy czirókabélai ember hajlitott fából készített butorai méltó feltűnést keltettek. A tóketerebesi, nagyruszkai, kazsui és hardicsai parasztnők igen szép és tartós asztalneműt sző. Sztropkó vidékéről gazdasági eszközök, kosarak; Szécs-Keresztur vidékéről lópokróczok kerülnek nagyobb mennyiségben a piacra. Az abarai, deregnyői, rátkai parasztnők bodnárrok készítményei — addig, míg a hegyaljai szőlő el nem pusztult — különösen bő termés idején versenyeztek a gyárilag készült hordókkal, melyek formásabbak voltak ugyan, de nem sokkal jobbak.

Az alvidéken csak néhány bodrogközi magyar község és Kesznyéten lakói kereskednek saját készítményű házi ipari czikkekkal. A két Czigánd, Kis-Géres, Vajdácaska szatyorral, szakajtóval, gyékénynyel, méhkassal, lábtörlővel ellátják jóformán az egész vármegyét; Karád és Kis-Czigánd pedig lópokróczot készít nagyobb mennyiségben.

A hol, mint Zemplén megyében, évenként százezreket érő házi ipari czikk készül eladásra; a hol vannak községek, különösen Szinna vidékén, melyek a háztartási eszközöktől a legutolsó ruhadarabig mindennel képesek ellátni magukat a nélkül, hogy a nyers anyag beszerzésén kívül egyébre egy

krajczárt is költenének: ott bizonyára meg van vetve a házi ipar alapja. Nálunk tehát ezen a téren nem annyira teremteni kell, mint inkább fejleszteni azt, a mi megvan s a minnek teljes kifejlődésére a szükséges előfeltételek nem hiányzanak.

Eddigél azonban a házi ipar érdekében az állam jóformán egyebet nem tett, mint hogy a homonnai műfaragószakiskola fenntartásának költségeihez hozzájárul s az ujhelyi fogházban a rabokat a kosárfonásra taníttatja, megjegyzevén, hogy a rabok által készített izléses fonott-árúk igen kapósak; a társadalom sem mutathat fel egy-két félig-meddig sikerült kísérletnél egyebet.

A magyar-gácsországi vasut igazgatósága járt elő jó példával, midőn a 70-es évek elején a vasut mentében fűzfákat ültetett s a 80-as évek elején Zagorzban és Mező-Laborczon a bécsi technológiai iparmuzeumban és a jaroslai fonóiskolában kiképzett tanítók vezetése alatt kosárfonó iskolát állított fel abból a czélból, hogy a lupkov-legenyemihalyi vonalon alkalmazott csekély fizetésű pályasíreinek alkalmat nyújtson a kosárfonás megtanulása által egy kis mellékkeresetre.

A házi ipart terjesztő megyei egyesület, erőforrásainak elégtelensége miatt kitűzött czéljának megfelelő, mélyebbre ható tevékenységet nem fejthet ki. Eddigi működésének számbavehető eredménye az Ujhelyben 1880-ban alapított női házi ipar-tanintézet és kosárfonoda.

Az állam s a kassai kereskedelmi- és iparkamara által másfél évtized óta fenntartott homonnai műfaragószakiskola szervezete elhibázott. A műfaragó tanfolyamot ujabban három évről négy évre emelték, hogy a tanulók az asztalosságot is megtanulják s hogy ennél fogva ne csak a faragványt, de magát a butordarabot is képesek legyenek előállítani. Midőn 1881-ben a Kárpát-egylet beszékdalji fiókja Szobránczon kiállítást rendezett Zemplén, Ung és Bereg vármegyék házi ipari termékeiből, alkalmunk volt meggyőződni a felől, hogy az említett szakiskola kitűnő műfaragókat nevel; de ezek, épen mert szakmájukban a legnagyobb tökélyre viszik, a tanfolyam bevégezése után kimennek Bécsbe, hogy ott megkapják, a mit ide haza — sajnos — hiába keresnek: a képességüknek megfelelő alkalmazást. A bécsi asztalosok és esztergályosok kapva-kapnak a derék homonnai magyar műfaragókon, kiknek gyönyörű készítményeit, már mint bécsi árúkat Magyarországon

fizetik legjobban. Mert a magyar ember előtt, köztudomás szerint, az az iparczikk a legbecsesebb, a mi külföldön s különösen a mi Bécsben készült. Már a század elején panaszkodik Schwartner a felett, hogy alig van olyan úri ember, a ki kalapját vagy czipójét Bécsből ne hozatná s ugyancsak Schwartner a Magyarországra évenként behozott asztalos-árúk értékét 100 ezer forintra becsüli. Egy század alatt a közgazdasági viszonyok gyökeresen megváltoztak ugyan, de azért a közönség előszeretete a külföldi árúk iránt ma sem szűnt meg.

Ha valahol, úgy nálunk különösen tapasztalható, hogy magának a társadalomnak nincsen elegendő ereje és képessége a házi ipar fejlesztésére. Tervszerű, egyöntetű actiora van itt szükség s ezt mástól, mint az államtól csakugyan nem várhatjuk.

A tanműhelyek igen jeles iparosokat képezhetnek; de arra egyáltalán nem való, hogy a házi ipari foglalkozást a különböző vidékeken meghonosítsák. A természet minden vidék számára kijelöli a házi iparnak azt az ágát, mely ott a leg-sikeresebben kultiválható. Ha az állam gondoskodik róla, hogy a népiskolák növendékei kézügyességi oktatásban részesüljenek: minden iskolás fiu megtanulhat egy-egy olyan mesterséget, melynek mint felnőtt a helyi viszonyokhoz képest legtöbb hasznát veheti.

A népiskolai oktatás ilyenét reformja természetesen leg-sürgősebb ott, a hol a természet által nyújtott előnyöket eddigelé egyáltalán nem használták ki s a hol a köznépek a változott viszonyok közt újabb keresetforrásra van szüksége, hogy megélhessen.

Ha a szinnai nép, melyet a nyomoruság már régen hozzászoktatott az ipari foglalkozáshoz, várhat is: a szőlőtől megfosztott Hegyaljára nézve halogatásnak nincs helye. Az eperjes-tokaji hegyláncz hegységeiben, Magyar-Izsépen, Kolbásán, Csörgön, Tolcsván, Erdő-Bényén kitünő kaolin-föld található, melyet agyagipari czélokra fel lehetne használni. Tállyán, Liszkán, Erdő-Bényén a fekete és veres obsidián, Tolcsván az achat, Tokajban a jaspis fordul elő nagyobb mennyiségben s így ezekben a községekben a csiszoló ipar meghonosítására adta meg a természet a lehetőséget. Addig is tehát, míg Ujhelyben vagy egyebütt porcellán-gyárat állítanának fel, a mi tervbe van véve: az említett községek népiskoláiban az

agyag-ipar titkaiba be kellene avatni a növendékeket. A külföldi tapasztalatok szerint az iparfejlődés természetes menete különben is az, hogy a házi ipar veti meg a gyáripár alapját és nem megfordítva; ez utóbbi amannak a segélyével és hozzájárulásával nő nagyra s izmosodik meg.

A hegyaljai városok közt a gazdag és nagy határral megáldott Sárospatak érzi legkevésbé a természeti csapás súlyát. De azért téli mellékfoglalkozásra itt is, mint mindenütt, szüksége van a köznépek. Windisch-Grätz herczeg uradalmában a kosárfűz s annak különösen egyik fajtája, a salix rubra, évenként 30 holdnyi területen kitűnően prosperál. Igaz, hogy a pataki köznép egy része a vesszőhántással el van foglalva s így télen át keresethez jut; de a helyett, hogy a meghántott vesszőt meg is fonná, kiviszik Német- és Angolországba. Mennyivel előnyösebb lenne ugy az uradalomra, mint a népre nézve, ha ez utóbbi a kosárfonás mesterségéhez értene s az uradalom által évenként produkált körülbelül 400 métermázsányi vesszőt maga dolgozná fel!

A házi ipar fejlődésének az állami beavatkozáson kívül még egy föltétele hiányzik nálunk. Nincsenek élelmes, ügyes vállalkozók, kik a pór nép ipari termelvényeit értékesitenék. Ha a czigándi, géresi asszony nem maga lenne kénytelen házalni az otthon készített gyékényvel s ha állandó és biztos vevőkre számíthatna: ma már a bodroglózi gyékény- és kákafonás a megye közgazdasági életében bizonyára számottevő tényezőként szerepelne. A homonnai műfaragók sem vándorolnának ki, ha idehaza biztos és jó piaczuk volna.

A kisipar helyzete vármegyénkben szintén igen kedvezőtlen.

Az iparos-osztály csak számbelileg erős; de sem mint közgazdasági, sem mint társadalmi factor nem foglalja el azt a helyet, a mi megilletné s a mit ha betöltene vagy betöltött volna valaha, vármegyénknek bizonyára egészen más képe lenne. Egyetlen egy valamire való városunk sincs, még a megye székhelyét sem véve ki; mert nincsenek nyugateurópai értelemben vett iparosaink és kereskedőink. Ujhelyben, Nagy-Mihályon, Tokajban, Homonnán, Sárospatakon, Varannón, Szerencsen a kisiparnak minden ága képviselve van; mindenütt akad egy-két mesterember, a ki a többi közül műveltsége, vállalkozási szelleme, életrevalósága, ügyessége által kiválik;

de egészben véve az iparos osztály, mint olyan, úgy szellemi, mint anyagi tekintetben alacsony színvonalon áll.

Az ipartörvény hiányain, sok tekintetben helytelen kereskedelmi- és vámpolitikánkon kívül bizonyára magában az iparososztályban is keresnünk kell a hátramaradottság okait.

Az 1884: XVII. törvényczikk bármily tökéletlen is, számos üdvös intézkedést tartalmaz. Ki tehet róla, hogy az iparosok a törvény által nyújtott előnyöket nem veszik igénybe s hogy a törvényhozás intentioi szerint nem teszik meg, a mit saját jól felfogott érdekükben nem volna szabad elmulasztaniok.

Milyen súlyos mulasztás terheli iparosainkat például az ipartestületek megalakítása tekintetében. Vármegyénk területén mindössze három ipartestület működik: a sárospataki, a szerencsi és az ujhelyi. Ez utóbbi is csak 1891 végén alakult meg. Nagy-Mihály, Homonna, Tokaj, Varannó iparosai ellenben, mely városokban pedig a képesítéshez kötött mesterséggel foglalkozó önálló iparosok száma a százat meghaladja, nem érzik szükségét a testület megalakításának; nem képesek vagy nem akarják belátni az előnyeit annak, hogy az elsőfokú iparhatóság teendőit maguk végezhetnék el, hogy a köztük valamint segédek és tanonczaik közt a surlódásokat maguk egyenlíthetnék ki, hogy közös érdekeiket a hatósággal és a közönséggel szemben vállvetve, közös fellépéssel vihetnék előbbre.

S a hol az ipartestület megalakult is: rendeltetését csak félig-meddig tölti be. Nálunk is, mint a legtöbb megyében, az iparos boldogulásának legfőbb akadálya egyrészt az, hogy drágán, mert nem első forrásból szerzi be a nyers anyagot, másrészt, hogy nem rendelkezvén elegendő tőkével, készletre nem dolgozhat. Ily körülmények közt a versenyt természetesen nem állja ki a gyárossal vagy a budapesti, kassai, miskolczi kisiparossal, annyival kevésbé, mert képzettsége és tapasztalatai is hiányosak, mert munkaeszközei tökéletlenek s mert egynémelyik, különösen az újabb időben, nem él kizárólag mesterségének, hanem fölcsap gazdának s a földet túrja a helyett, hogy műhelyét gondozná.

A törvény a kisipar versenyképességének biztosításáról gondoskodik, midőn szövetkezetek alapítására provokálja az ipartestületeket. A mi iparosaink azonban még eddig sem közös árúcsarnok berendezésére, sem a nyers anyag közös

beszerzésére, sem közös termelésre nem szövetkeztek. Hanem e helyett egymás kisebbitésével, megkárosításával áldatlan versenyre kelnek egymással s nap-nap mellett tapasztalni kénytelenek a közmondás igazságát, hogy: *inter duos litigantes tertius gaudet*. Mialatt az ujhelyi cipész egymást tönkreteszi: a gyárilag előállított osztrák cipő elárusítója meggazdagszik.

Hogy magában a törvényben is vannak hibák, melyek a kisipar fejlődését hátráltatják, az kétségtelen.

A kontárok, kiket pedig a törvény látszólag ki akart irtani az által, hogy képesítéshez kötött mesterségeket állapít meg, ma is sok kellemetlenséget és kárt okoznak a szakértő iparosnak, a minnek oka egyrésről az, hogy a hatóságok az iparigazolványokat nem elég körültekintéssel és szigorral osztogatják, másrésről, hogy a törvény megengedi a képesítéshez kötött mesterség üzését bárkinek, a ki szakértő üzletvezetőt alkalmaz az üzletben. Ismerek a megyében számos ugynevezett iparost, a ki qualificatiohoz kötött mesterséget folytat a nélkül, hogy azt a mesterséget valaha tanulta volna; ismerek olyant is, a ki maga nem lévén kvalifikálva, üzletvezetőt tart, de csak névleg s ismerek végre olyanokat, kik üzletvezetők alkalmazásával két, sőt három egymástól teljesen különböző iparüzletet tartanak fenn.

Ez képtelen állapot. A törvényhozás vagy korlátozza az ipart vagy — miként az 1872: VIII. törvényezikk — teljesen szakaddá teszi. Ha a közgazdasági viszonyok olyanok, hogy czélszerűnek látja az ipar korlátozását: akkor gondoskodjék egyszersmind intentioinak megfelelő rendszabályokról s azoknak szigorú végrehajtásáról.

Az iparos-oktatásnak a törvény által megállapított rendszere ellen is sok a panasz.

Iparosaink műveltségi színvonalát a törvényben kontemplált ugynevezett tanoncz-iskolák jelentékenyen nem fogják emelni, nemcsak azért, mert tanoncz-iskolák állítására csak azok a községek kötelezvék, melyekben a tanonczok száma az ötvenet meghaladja; hanem azért sem, mert ahoz, hogy valaki segéd legyen, iskolai bizonyítványra nincs föltétlenül szüksége.

Ez idő szerint nyolcz községben van nálunk a tanoncz-iskola szervezve, u. m.: Ujhelyben. Sárospatakon, Nagy-Mihályban, Varannón, Homonnán, Tokajban, Szerencsen és

Gálszécsen. Néhány községben, például Mádton, Sztropkón, ötvennél több ugyan a tanoncok száma; de iskolájuk nincsen.

Hogy a tanítás eredménye általában csekély, ez a jelen viszonyok közt egészen természetes. A tanulók előképzettsége ugyanis nagyon hiányos; némely helyen, mint Gálszécsen, Homonnán, mivel a tanítás nyelve magyar, a nyelvvel is küzködniök kell; figyelmök lankadt, miután a nappali munka által elcsigázva, összetörődve az esti órákat fordítják a tanulásra; sokat mulasztanak különösen ott, a hol — mint Sáros-patakon — körülbelül egyharmad részök ács és kőműves s így az év legnagyobb részében a város határán kívül dolgoznak.

Ezek a helyi tapasztalatok is mutatják a tanonc-iskola gyökeres reformjának szükségét. Addig, míg különösen az iparosok oktatása s általában a népnevelés intenzívebbé, tehát sikeresebbé nem válik: a kisipar fejlődésében jelentékenyebb lendületet hiába várunk.

Minthogy pedig a műipar egyes ágai közt tudvalevőleg olyan szerves összefüggés van, hogy az egyiknek emelkedése vagy hanyatlása maga után vonja a másikat is: Zemplén megyében épen azért nem vergődhetett nagyobb jelentőségre máig sem a gyáripar, mivel az industria elhanyagolt másik két ágára nem támaszkodhatott.

Nevezetesebb gyáraink nincsenek, kivéve a magyar czukoripar-részvénytársaság által alapított s 6000 katasztrális holdon termelendő, körülbelül egy millió métermázsa czukorrépa feldolgozására képes szerencsi hatalmas czukorgyárat, mely az ugyanazon időtájban felállított hatvani, bothfalvi és mezőhegyesi gyárakkal együtt érezhető befolyást gyakorol a czukorbehozatal csökkenésére, a mely tehát a belföldi piac czukor-szükségletének fedezéséhez nagy mértékben hozzájárul. Ezen kívül mezőgazdasági szempontból is nagyfontosságú, a mennyiben a talaj kimerülésére vezető, egyoldalú szemtermelési rendszer ellensúlyozására van hivatva. Sajnos azonban, hogy a gyár a termelőkkel szemben mindjárt kezdetben a répa átvételénél nem járt el kellő előzékenységgel; a termény értékét például nem a polarisatio, hanem a gazda határozott hátrányára a czukortartalom alapján állapította meg; a répaszelet visszaszállítására kellő gondot nem fordított; a mázsálás tekintetében a termelőkkel gyakran differentiába keveredett, stb.

Ennélfogva a kisebb gazdák nagy részének egyszeri kísérlet után már is elment a kedve a cukorrépa termesztésétől.

Kevéssel azután, hogy a szerencsi czukorgyár működését megkezdte, a gyár által előidézett élénkebb forgalom szükségessé tette Szerencsen egy, a modern kivánalmaknak megfelelő szálloda berendezését, s e czélből alakult meg 1890-ben 45.000 frt. alaptőkével a szerencsi szálloda-részvénytársaság. Ezenkívül még két iparos-részvénytársaság van a megyében, névszerint az 1869-ben 53.250 frt. alaptőkével megalakult sárospataki kovamalomkőgyár-egylet, melynek azonban csak a telepe van megyénk területén, de a székhelye Budapesten, s az 1876-ban alakult szegi gőzmalom-részvénytársaság. Mindkettőnek gyártelepéről alább lesz szó tüzetesebben.

A megye területén működő gyárak exportra nem igen dolgoznak.

Ujhelyben a magyar államvasutak főműhelye egy 40 lóerejű gőzmotorral, két hengerkazánnal felszerelve, 100 mozdony és 3.500 vasuti kocsi jókarbantartásáról gondoskodik.

Ugyancsak Ujhelyben Windisch-Grätz Lajos herceg téglagyára évenként körülbelül fél millió téglát termel.

Megemlíthetem itt a sárospataki közbirtokosság téglagyárát is, nem azért, mintha a nagyobb gyárak közé tartoznék, mert csak Sárospatokat és a szomszéd községeket látja el építőanyaggal, hanem azért, hogy ekkép alkalmat nyerjek amaz érdekes jogi specialításra felhívni a közfigyelmet, a mely szerint Patakon — a tagosítási, arány- és urbérszabályozási pörben 1868-ban hozott jogérvényes bírói ítélet értelmében — a téгла- és cserépegetés épen úgy, mint a sertés-hús-, szalonna-, élesztő- és sóárulás, az építkezéshez és fazék-készítéshez szükséges kő- és földanyagok ásása, stb., még ma is kizárólag a közbirtokosságot illeti meg s mindaddig meg fogja illetni, míg az úrbéri váltságra fölvett közös adósságot le nem törleszti.

A sárospataki kovamalomkő-gyár produktumai kitünő hirnévnek örvendenek. A gyár által előállított u. n. francia malomkövek főleg sima és vegyes őrlésre használtatnak, sőt páratlan élességök folytán az említett őrlésnemekben semmiféle malomkő sem versenyezhet velök, még a leghíresebb francia Laferté-i sem, melyek pedig körülbelül olcsóbbak. Minthogy azonban a gyár sárospataki királyhegyi bányájában

a nyers anyag (hydroquarazit, teljesen quarczszódott trachyt) mind szórványosabban fordul elő: a termelés az utóbbi években fokozatosan csökkent. Míg azelőtt évenként 4—500 darab malomkő állítottatott elő, ma a termelés évi eredménye 2—300 darab. A malomköveknek mintegy 80°/o-a az országban maradt csak 20°/o-a megy ki az osztrák tartományokba, Orosz-, Német-, Olaszországba, Svájcba, Szerbiába és Romániába.

A sárospataki felső malomkőbánya-egylet, melynek trachyt-bányája a Megyer nevű hegyben van, az ötvenes, hatvanas években virágzó üzlettel bírt, malomköveit az akkori bérlő tutajokon messze vidékre szállította; de mivel ma már a műmalmok francia malomkövet és még inkább aczélhengert alkalmaznak, a csakis durvább őrlésre, tehát vízi- vagy száraz parasztmalmok által használható trachyt-malomkövek kelete igen megcsökkent, dacára annak, hogy a bányatulajdonosok az utóbbi időben mindent elkövetnek a bányatermékük értékesítése czéljából; a többi közt Budafokon a dunai malomtulajdonosok által könnyen hozzáférhető raktárat állítottak fel s a kövek kikészítése tekintetében is gyökeres reformokat léptettek életbe.

A malomipar legkiválóbb képviselője nálunk a szegi gőzmalom-részvénytársaság gőzmalma. A társaság alaptőkéje 500 darab előmutatóra szóló 200 forintos részvény 100.000 frt. névértékben s körülbelül 90.000 frtra rugó különféle tartalék-alap. A malom technikai berendezése egy 30 lóerejű Wolf-féle két hengeres, alacsony nyomású gőzgépből, két külön-külön működő kazánból, 6 pár malomkőből, 9 különféle daráló és lisztőrlő hengerszékéből, malomvendégek részére két síma-őrlőből, stb. áll. A műmalom 1890-ben 50.400 métermázsa életneműt őrlött s ez alapon számítva őrlőképessége évi 56.000 métermázsaúra tehető. Ezen kívül a parasztmalomvendégek részére évenként 3—6.000 métermázsa életneműt őrl. A készítmények legnagyobb részét a közeli vidéken, a Szepességen, valamint Sziléziában értékesítik, néha Angliába is adnak el egy-két kocszi finom lisztet. Mióta a német határvámok annyira fölemeltettek, az export-üzlet Németországba teljesen megszűnt. A malom jövedelmezőségét tekintve, a legutolsó 10 évi átlagot véve fel alapul, az elért jövedelem az alaptőke 10°/o-os kamatozásának felel meg.

A szegi malom mellett figyelmet érdemel gr. Sztáray

nagymihályi műmalma s az első sárospataki gőzhengermalom is. Ez utóbbi fehér és sima őrlésre van berendezve, egy 25 lóerejű gőzgéppel, a fehér malom kettős daráló hengerrel, kettős őrlő karikás hengerszékkel, két pár francia kővel. A fehér malom őrlőképessége, 12 órát számítva egy napra, 8.000 métermázsa, a vendégmalomé 240 métermázsa élet és 3.000 métermázsa köles. A fehér őrlés eredménye ma még aránytalanul csekély, mivel az üzlethez hiányzik a kellő forgó tőke. Ha sikerült volna, a mi néhány évvel ezelőtt megkísértetett, hogy egy részvénytársaság veszi át a malmot: ma bizonyára a jelentékenyebb ipartelepek közé számíthatnók azt.

A fogyasztási adóval terhelt szeszfőzdek termelésére csökkentőleg hat egyrészt a belföldi fogyasztásnak az adóemelés folytán bekövetkezett reductiója — ma félannyi, sőt még annál is kevesebb pálinkát adunk a napszámosnak, mint azelőtt, — másrészt a gácsországi szesz versenye. Hét ilyen szeszfőzdek van ez idő szerint, melyek közül termelési képességét és a termelés tényleges eredményét tekintve legkiválóbb a Widder Ignáczé Gatályon, a Weinberger Sámuelé Pazdicson, a gr. Hadik-Barkóczy Endréé Csáklyón s a gr. Andrassy Aladáré Homonnán.

Homonna közelében, Kis-Kemenczén, egy tescheni butorgyáros telepe, fölszerelve egy 25 lóerejű gőzgéppel, évenként körülbelül 1.000 köbméter butorléczet 15.000 frt. értékben s 3.000 köbméter bükkkrönkfát 4.200 frt. értékben állít elő. Igen megnehezíti a telep működését a rossz közlekedés, a drága fuvar.

Megemlíthető még a mezőlaborci ásványolaj-finomítógyár, melynek épületeit most emelik s melynek az lesz a rendeltetése, hogy a gácsországi finomított petroleumot az amerikaival szemben versenyképessé tegye; továbbá a tokaji cognac- és gyufa-gyár, végre a mezőlaborci vasutállomástól 11 kilométernyire fekvő, újabban felállított varehoczi gyufasodrony-gyár, mely egy 16 lóerejű locomobillel s különböző gépekkel évenként 16.800 frt. értékű gyufasodrony termelésére képes s melynek jelentősége főképen abban áll, hogy csökkenti a csehországi behozatalt. Készítményeit a tokaji gyufagyár s általában a hazai és bécsi gyárak veszik. A Németországból jövő megrendeléseknek a magas vám miatt nem tehet a gyár eleget. A közlekedéssel ez is meg van akadva annyira, hogy ha a közigazgatási hatóság a köz-

lekedési mizériákon nem segít, a gyár fenntartása válik kétségessé.

Az újabb időben különösen abból a szempontból, hogy a phylloxera által sujtott hegyaljai nép munkát kapjon, a gazdasági egyesület kezdeményezése folytán, a kormány közreműködésével hatalmas actio indult meg gyárak alapítására.

Maga a kormány, hogy jó példával menjen elől, Ujhelyben dohánygyárat állított fel, mely már egy ideiglenes helyiségben meg is kezdte működését s mely a közel jövőben 1.200—1 500 munkásnak fog állandó keresetet adni.

A vármegye közönsége pedig, Baross, a volt kereskedelmi miniszter felhívására, megalakította azt az állandó közgazdasági bizottságot, mely a vármegye közgazdasági viszonyainak s első sorban gyáriparának fejlesztésére lesz hivatva.

A helyi viszonyok figyelembevételével úgy a bizottság, mint a miniszter a kendertermelés és az azzal kapcsolatos iparágak felkarolását s egy sör- és maláta-gyár felállítását határozta el.

A Bodrogköz és Taktaköz ármentesített területei a talaj kövérsége folytán valóban igen alkalmasoknak látszanak a kendertermelésre, a mit mutat az is, hogy a sárospataki gazdaközönség által néhány évvel ezelőtt alakított, de — sajnos — csakhamar feloszlott kendertermelő és kikészítő szövetkezet ez irányú kísérletei sikerültek, a mennyiben a szövetkezet tagjai által produkált árúk versenyképeseknek bizonyultak. A Szajóiban 1889 nyarán megtartott nemzetközi aratógépversenyt alkalmából a pataki kenderszövetkezet által készített s a manilla-fonál helyettesítésére szolgáló kenderfonalat három aratógépen próbálták ki s kitűnőnek találták, a mi annál figyelemreméltóbb, mivel még eddig hazai kenderből nem sikerült olyan fonalat állítani elő, mely a könnyebb fajsúlyú s erősebb rostú manillával mérkőzhetett volna. Ettől az időtől fogva a pataki kenderfonalat számos hazai gazdaságban alkalmazták annyival is inkább, mivel ez legalább 40°-al olcsóbb a manillánál.

A sörgyárnak szintén szép jövője van vármegyénkben. Éghajlati és talajviszonyaink határozottan kedvezők úgy a sörárpa, mint a komló termesztéséhez. Ez utóbbit népünk is könnyen megtanulhatná, miután hasonlít a szőlőműveléshez. Windisch-Grätz herczeg sárospataki uradalmában néhány év

óta a hat holdnyi komlóskertben kitünő komló terem. Jellemző azonban hazai viszonyainkra, hogy a hazai sörgyáraknak Windisch-Grätz komlója nem kell, hanem ebbeli szükségletüket Csehországból fedezik; minthogy pedig a herczeg komlóját Csehországban veszik meg, igen valószínű, hogy ugyanaz — csakhogy csehországi firmák alatt — jön ismét vissza a magyarországi piacra. Csak újabban tett kísérletet egy magyar sörgyár a pataki komlóval s hogy mennyire meg van elégedve a minőségével, mutatja az, hogy 50°/o-al drágábban fizeti, mint a csehországit.

A sörgyár és a kendertermelés jelentősége azonban más-más irányban mutatkozik. Amaz kevés, ez sok munkást igényel. Ennek első sorban a természeti csapás által keresetétől megfosztott köznép, a sörgyárnak ellenben a gazdaközönség venné hasznát. A sörárpa átlagos piaci ára 9—10 frt. A mellett tehát, hogy a gazda a sörárpa termesztésével jövedelmét fokozhatná, a sör és maláta mellékterményeivel a takarmányhiányt pótolhatná s így állattenyésztésének adhatna lendületet.

Hogy a Hegyalja munkásosztályán segítsünk, a gyáripart okvetetlenül decentralizálnunk kell. Ennélfogva, ha a sörgyárat, — melynek megalapítására mindjárt a kezdeményezésnél új helyi pénztintézetek s egyesek 100.000 forintot meghaladó összeget irtak alá, — szintén Ujhely kapja is meg: a közigazdasági állandó bizottság későbbi alkotásainál bizonyára tekintettel lesz a többi hegyaljai község érdekeire is.

V. KERESKEDELEM.

A kereskedelem vármegyénkben kizárólag a mezőgazdaságra kénytelen támaszkodni s épen ezért nemcsak egyoldalú, hanem egyszersmind fejlődésében rendkívüli ingadozás észlelhető. Megélénkül vagy sinylődik a szerint, a mint itthon és a külföldön bő vagy szűk a termés, a szerint, a mint emelkedik vagy csökken az élet ára.

A nyerstermény pedig tudvalevőleg rendkívüli árulánzásnak van alávetve különösen Magyarországon, a hol a szeszélyes időjárás az évi termés eredményében meglepő különbségeket idéz elő s a hol a kedvezőbb viszonyok közt termelő Amerika, Oroszország és Oláhországgal kell a termelőknek állandóan versenyezniök.

A kassai kereskedelmi- és iparkamara kimutatása szerint az ujhelyi piacon 1882-től 1891-ig a búza ára legnagyobb volt 1882. februárban, mmázsánskint 11 frt. 38 kr., legkisebb 1887. októberében, 6 frt. 1 kr.; a rozse legnagyobb 1884. júniusban, 8 frt. 91 kr., legkisebb 1888. júniusban, 4 frt. 26 kr.; az árpáé legnagyobb 1884. márcziusban, 8 frt. 21 kr., legkisebb 1886. júliusban, 4 frt. 33 kr.; a zabé legnagyobb 1884. júliusban, 9 frt. 23 kr., legkisebb 1887. november — 1888. februárig, 4 frt. 20 kr.; a tengerié legnagyobb 1882. júliusban, 7 frt. 97 kr., legkisebb 1886. januáriusban, 4 frt. 28 kr. A tiz év alatti legnagyobb és legkisebb árak közt tehát a különbözet 50°%, söt némely terménynél még valamivel több.

De a legkedvezőbb árak mellett is s az ujabban életbe léptetett olcsó vasuti díjszabás daczára, mely igen megkönnyíti a forgalmat, terménykereskedőink sok akadálylyal kénytelenek megküzdenni. A vasuti kocsikészlet elégtelensége miatt terményeik napokig, söt esetleg hetekig hevernek a szabad ég alatt vagy a raktárakban, amott az időjárás viszontagságainak, itt a patkány dézsmálásának kitéve. A vasúthoz vezető közlekedési utak ép ugy el vannak hanyagolva, mint az alföldön, jóllehet kövünk bőven van. S a mi különösen a kivitelt nehezíti, az, hogy a gácsországi vasuti forgalomban a direkt díjtételeket — daczára a kereskedelmi kamarák folytonos sürgetéseinek — még ma sem léptették életbe.

Különben az exportot a jelenlegi termelési viszonyok között jelentékenyen fokozni alig lehet. Terménykereskedőink, kik az uradalmakkal és középirtokosokkal állnak összekötetésben, valamint azok az apró üzérek is, kik a paraszttól a heti vásárokon veszik meg az életet, túlnyomólag a belső szükséglet fedezéséről gondoskodnak.

A külforgalomban jóformán csakis a repcze játszik nagyobb szerepet. A terménykereskedők július és augusztus hónapokban az összes repczekészletet megveszik, miután annak gondozása gazdáinkra nézve sok bajjal jár s kiviszik Boroszlóba és Teschenbe. Az árpát nagyrészt szintén a külföld veszi át tőlünk, habár annak kivitelképessége sokkal problematikusabb. A kukoriczát, a zabot és a gabonát azonban — hacsak nagyon bőven nem termett — itthon fogyasztjuk el. De még a legjobb esztendőben sem produkálnak gazdáink annyi gabonát,

a mennyire a zemplénavarmegyei s különösen a hatalmas sárosi és miskolczi műmalmoknak szükségük van.

A borkereskedés a szőlő elpusztulásával teljesen aláhanyatlott. Még néhány évvel ezelőtt a gácsországi borkupezcek egész raja lepte el különösen szüretkor a Hegyalját, hogy a mustot összevásárolja; de a kész bor is igen kapós volt, miután a hegyaljai nektárt a lengyelek és oroszok mindig igen kedvelték. Gácsországban ma sincs olyan előkelő ház, a hol a vendégszerető gazda szamorodnival vagy aszúval meg ne kínálna vendégét. A lengyel borkereskedők már a XVI. században tömegesen látogatták a Hegyalját s daczára a súlyos kiviteli vámoknak, tömérdek bort vásároltak ott össze és szállítottak el részint a Dunajecz, Poprád és Visztula folyamokon, részint tengelyen. A múlt században veszedelmes versenytársuk akadt a magyarországi görögök és örményekben, kik a fölséges italt meghamisítva, olcsóbban bocsátották árúba s ezt a csalárd üzérkedésüket még az 1741: XXIX. törvényczikk ellenére sem hagyták abba, a mely pedig a borral való kereskedést megtiltotta nekik. A tisztességes borkereskedőknek Boroszlóban volt a főraktáruk, honnan boraikat Európa minden részébe szétküldözték. Hogy mily becsben volt ebben az időben a hegyaljai bor, mutatja az, hogy mint általános ár-és értékmérő s csere-eszköz szerepelt, vagyis a pénzt helyettesítette; a külföldről behozott fűszereket, divateziczkéket sokan tokaji borral fizették.

Ma külföldi vevő ritkán fordul meg piacunkon. Innenonnan eseményszámba megy, ha egy-egy kaftános, csurkás borkupezcczel találkozunk. A ki teheti, megtartja a borát, hogy utódai lássák, minő kincstől fosztattak meg. A mi eladásra kerül, azt helybeli üzérek szedik össze, hogy a hegyaljai bor firmája alatt annál sikeresebben folytathassák a borhamisítást. Maguk a termelők a regále-bérlők tűrhetetlen zaklatásai miatt a kicsinyben való eladással kénytelenek voltak felhagyni.

Most már a Hegyalja is el van árasztva csinált, valamint dalmáciai és olasz borokkal. A vendéglőkben egyebet jóformán nem is lehet kapni. A Hegyalja korcsmái eddig is híresek voltak arról, hogy a legrosszabb bort mérték; de ma már ihatatlan kotyvalékot adnak vendégeiknek.

A rövid- és kézműárú-kereskedést az osztrák házalók teszik tönkre. A házaló kereskedésre vonatkozó 1852-iki nyilt

parancs s az ezt magyarázó és kiegészítő törvények és miniszteri rendeletek a mellett, hogy rászabadítják a házalókat a közönségre, szigoruan nem is hajttnak végre. Közigazgatási hatóságaink elnézik, hogy a pátens világos rendelkezése ellenére, arannyal, ezüsttel, drágakövekkel, műtárgyakkal házalnak. Közönségünk kapva-kap a hitvány, izléstelen árukon, mert olcsók. Röstelve irom le, hogy az Ausztriából házalók által importált olcsó, izléstelen olajnyomatu képek nemcsak a köznép, hanem az uri emberek házában is ott dísztelenkednek a falon. A rövid- és kézműárúkat pedig nálunk is, mint ország-szerte, igen sokan vagy a 27 krajczáros bazárban vagy az utazóktól szerzik be.

A helyi kereskedelem nagyobbára szatócsok és faluhelyen korcsmárosok kezében van. A fogyasztó közönség ezektől csak kényszerüségből vásárol s ha csak teheti, Ujhelyben, Kassán vagy Miskolczon szerzi be szükségleteit. Ujhelyben — mint mondani szoktuk — »mindent kapni« és pedig a különböző árúkat különböző kereskedőnél, miután a megye székhelye elég nagy és elég élénk forgalmú város ahoz, hogy kereskedelme körében érvényesülhet a munkamegosztás elve. A járási székhelyeken s egy-két nagyobb községben azonban csak szórványosan található olyan kereskedő, a ki jó és olcsó áruival állandó vevőket tudna szerezni magának s a verseny abszolút hiánya miatt ez is ki van téve folytonosan a kísértés veszélyének, hogy vevőit rászedje. A falusi korcsmárosnak, a ki eczetet, gyertyát, stb. árúl, kenyere, hogy egy iteze eczetzől kettőt csináljon.

Vásáraink, mióta vasúthálózatunk kiépült, sokat vesztettek jelentőségükből s a zóna-díjszabás következtében, mely a központokkal való közlekedést oly nagy mértékben megkönnyítette, előreláthatólag még inkább csökkenni fog forgalmuk. Az iparosok, különösen a szomszéd vármegyékből valók, telve vannak panaszszal, hogy nem érdemes a kirakodó vásárokat látogatni; évről-évre kevesebben fordulnak meg ott.

Az állatvásárok azonban még mindig igen élénkek. Forgalmuk vetekszik a szomszéd vármegyékben levő községek vásáraival. Ujhely, Nagy-Mihály, Gálszécs, Keresztúr, Tokaj, Homonna, Varannó, Sztropkó állatvásárait a távolabbi vidékekről is tömegesen látogatják.

VI. HITEL.

A hatvanas évek végén s a hetvenes évek elején nálunk is, mint országszerte a »gründolás« szelleme szállta meg az embereket. A legkényelmesebbnek és a legelőnyösebbnek tartották magukra nézve tőkéknek takarékpénztári részvényekben való elhelyezését. Egymásután jöttek létre a pénzüintézetek, melyeknek legnagyobb része ma is fennáll. A 73-diki válságot természetesen többé-kevésbé mindegyik megérezte, de kiállta, jeléül annak, hogy szervezetök nem volt rossz s hogy tisztességesen kormányoztattak. Később, jóval a válság után, bukott meg közülök kettő: a homonnai és a szerencsi.

A jelenleg fennálló hitelintézetek, tekintve forgalmukat, az 1892-ben közzétett adatok szerint, a következő sorrendben következnek egymásután:

Sátoraljaújhelyi takarékpénztár. Alapítási éve 1866. Tényleg befizetett alaptőke 60.000. Forgalom 15,307.222. Betét 1,250.763. Váltótárca 1,185.681. Jelzálog-kölcsön 90.614. Folyó számla 73.504. Tartalékalap 45.000.

Zemplénmegyei kereskedelmi-, ipar-, termény- és hitelbank Sátoralja-Újhelyben. Az osztrák-magyar bank kassai fiókinzetének mellékhelye. Alapítási éve 1869. Alaptőke 80.000. Forgalom 1890-ben 9,042.634. Betét 446.934. Váltótárca 630.423. Jelzálog-kölcsön 24.982. Kölcsönök 6.407. Tartalékalap 27.000.

Sátoraljaújhelyi takarékpénztár és hitelegylet. Alapítási éve 1872. Alaptőke 80.000. Forgalom 8,695.940. Betét 464.466. Váltótárca 614.062. Kölcsönök 23.723. Folyó számla 76.692. Tartalékalap 30.500.

Sárospataki népbank mint szövetkezet. A leghatalmasabb szövetkezetek egyike, mely forgalmát tekintve a zemplénmegyei pénzüintézetek közt a 4-dik, de alaptőkéjét tekintve az első helyen áll. Alapítási éve 1868. Alaptőke 153.234. Forgalom 6,255.678. Betét 499.746. Váltótárca 158.957. Kölcsönök 591.041. Tartalékalap 26.507.

Tokaj-hegyaljai takarékpénztár Tokajban. Alapítási éve 1866. Alaptőke 60.000. Forgalom 1890-ben 4,514.270. Betét 481.048. Váltótárca 475.598. Jelzálog-kölcsön 11.158. Kölcsönök 12.539. Folyó számla 40.802. Tartalékalap 38.217.

Nagymihályi takarékpénztár. Alapítási éve 1870. Alaptőke 100.000. Forgalom 4,359.207. Betét 374.112. Váltótárca 336.171. Jelzálog-kölcsön 41.855. Kölcsönök 1.590. Folyó számla 121.521. Tartalékalap 2.203.

Gálszécsi takaré- és hitelpénztár. Alapítási éve 1869. Alaptőke 60.000. Forgalom 4,332.440. Betét 250.262. Váltótárca 277.882. Jelzálog-kölcsön 40.501. Kölcsönök 4.464. Folyó számla 10.278. Tartalékalap 6.000.

Hegyalja-mádi takarékpénztár. Fiókhelye Szerencs. A bortermelés és kereskedés előmozdítása céljából hegyaljai borokra előlegeket ad oly módon, hogy a bor a folyó számlahitel alapjául szolgál. Alapítási éve 1872. Alaptőke 50.000. Forgalom 4,193.256. Betét 179.728. Váltótárca 307.368. Kölcsönök 32.583. Folyó számla 84.514. Tartalékalap 36.051.

Sátoraljaújhegyi népbank mint takarékpénztár. Alapítási éve 1870. Alaptőke 60.000. Forgalom 1890-ben 2,955.955. Betét 287.389. Váltótárca 440.652. Kölcsönök 70.569. Tartalékalap 37.459.

Varannói takarékpénztár mint részvénytársulat. Alapítási éve 1876. Alaptőke 50.000. Forgalom 2,710.166. Betét 204.115. Váltótárca 165.619. Jelzálog-kölcsön 20.070. Kölcsönök 76.248. Tartalékalap 30.162.

Bodrogközi takarékpénztár Király-Helmecezen. Alapítási éve 1872. Alaptőke 90.000. Forgalom 1,899.141. Betét 199.929. Váltótárca 375.593. Kölcsönök 33.789. Tartalékalap 12.872.

Tállyai népbank mint szövetséget. Alapítási éve 1871. Alaptőke 56.089. Betét 202.552. Jelzálog-kölcsön 146.047. Kölcsönök 131.256. Tartalékalap 11.012.

Tolcsvai takarékpénztár. Felszámolás alatt. Alapítási éve 1870. Alaptőke 55.000. Betét 131.475. Váltótárca 148.728. Jelzálog-kölcsön 12.384. Kölcsönök 1.275. Tartalékalap 14.049.

A fennebbi kimutatás szerint vármegyénk területén összesen 13 hitelintézet működik, ezek közül 10 takarékpénztár, 1 kereskedelmi-, ipar-, termény- és hitelbank s 2 népbank mint szövetséget.

Szervezetöket tekintve nem sok különbség van köztük és az ország többi pénzügyintézetei között. Előnyeik és hibáik jóformán ugyanazok.

A betevőkkel szemben nem oly nehézkesek, mint akár a németországi, akár az osztrák hasonló intézetek. Még az is,

hogy a betétek visszafizetésére nézve a felmondást kikötik, csak ovatosságból történik; de ha disponibilis pénzök van, a felmondási határidőhöz többnyire vagy nem ragaszkodnak, vagy önként megrövidítik azt.

A kamatozás időpontjának meghatározása tekintetében szintén igen coulansak, a mennyiben a kamatokat részint mindjárt a betetés napjától, részint a hónap első felében betett pénzek után ugyanazon hónap 16-dik, a hónap második felében betett pénzek után pedig a következő hónap első napjától fizetik, nem úgy, mint az osztrák takarékpénztárak, melyeknél a kamatfizetés csak a betevést követő hónapban, vagy a németországiak, melyeknél a következő évnegyedben kezdődik.

Üzletkörüik ellen sem lehet lényegesebb kifogásunk. A váltóüzletre, a váltóleszámitolásra fektetik a fősúlyt s a tőkét lekötő jelzálog-üzlet túlságos kiterjesztésétől tartózkodnak. A hazai takarékpénztárakra a hazai összes jelzálog-kölcsönökből körülbelül 40% esik. Ehez a tekintélyes százalékhöz azonban a zemplénmegyei pénzüintézetek aránylag kis mérvben járulnak. A fennebbi kimutatás szerint 1891-ben az összes zemplénmegyei pénzüintézeteknél a váltótárca 5,116.734 frtra rúgott, a kezességre vagy kézi zálogra fölvelt egyszerű kötvényes kölcsönök és a folyó számla összege 1,392.795 frt., s ezekkel szemben a jelzálog-kölcsönöké csak 387.611 frt. volt. De ha a kötvényes kölcsönök egy részét jelzálogosoknak vesszük is, a mennyiben a kezességre fölvelt kölcsönök egy része jelzálogilag is biztosítva van: a pénzüintézeteink által nyújtott ingatlan hitelt még akkor is aránytalanul csekélynek fogjuk találni.

Igaz, hogy ha figyelembe vesszük, mikép a földhitelintézet, a magyar jelzáloghitelbank és a kisbirtokosok földhitelintézete is csak kis mértékben vétetik igénybe megyénk közép- és kisbirtokos osztálya által: akkor sajnálattal konstatálhatjuk, hogy ezen osztály hitelszükségletének kielégítéséről nincsen kellőképen gondoskodva. De ebből nem az következik, hogy a takarékpénztárak helyes üzleti irányának megváltoztatását sürgessük, hanem igenis az, hogy különösen a kisgazdák hitelügyét, — mert a középbirtokosok mégis csak inkább segíthetnek magukon — igyekezzünk más úton előmozdítani.

E tekintetben a megyei gazdasági egyesület meg is tette a kezdeményezést. A »községi takarékpénztári önszegélyző szövethozók« alapítására felhívta a közönséget s alapszabály-mintát dolgozott ki számukra. Az alapszabály-tervezet a megyei gazdasági egyesület felügyelete alá helyezendő szövethozók célját akként határozta meg, hogy tagjainak a heti apró megtakarítások által a tőkegyűjtésre alkalmat nyújt, szétszórva heverő filléreiket összegyűjtve gyümölcsözővé teszi, egyúttal hitelszükségleteiket kielégíti s ily módon az oly káros hatású uzsorát kiirtja. De a gazdasági egyesület üdvös törekvése népünk indolenciáján és értelmetlenségén hajótörést szenvedett. Tudtommal egyetlen egy mezőgazdasági hitel-szövethozó sem sikerült ez ideig létrehozni. Ma tehát a gazda épen úgy, mint az iparos és kereskedő a takarékpénztárra szorul, ha pénzre van szüksége, s minthogy a váltóhoz nem ért, készfizető kezeseket állít, hogy kötvényes kölcsönt vehessen fel.

A zemplénmegyei pénzügyintézetek ellen a tekintetben sem lehet kifogás, hogy a betevők biztonságáról kellőképpen ne gondoskodnának. A mellett, hogy egy-kettő kivételével, tekintélyes tartalékalappal rendelkeznek, az alaptőke és a betétek közt az arányt is sokkal inkább megtartják, mint más vidékbeli pénzügyintézetek. Egyébiránt ez utóbbi előnyüket távolról sincs szándékunkban a vezetőkkel megbízott egyének mérsékletének tulajdonítani. Ha rajtuk állna, a mennyiben a törvény egyáltalán nem köti meg a kezöket, a végtelenségig fokoznák a betétek és az alaptőke közti aránytalanságot, épen úgy, mint a régi pénzügyintézetek, melyek iránt épen régiségöknél fogva oly nagy a közönség s különösen a betevők bizalma, hogy például a negyvenes évek közepén alakult pécsi, hevesmegyei vagy székesfehérvári takarékpénztárak alaptőkéjét a betétek 114-szer, illetőleg 108-szor, illetőleg 80-szor haladják meg. A mi fiatal s ennél fogva még annyira, mint a most említett takarékpénztárak, ki nem próbált és meg nem erősödött pénzügyintézeteink közül az ujhelyi takarékpénztár alaptőkéjét a betétek összege 21-szer, az ujhelyi takarékpénztár és hitelegyletét, valamint a tokajhegyaljai takarékpénztárét csak 6-szor, a zemplénmegyei kereskedelmi- és hitelbankét 5¹/₂-szer s a többiét még csekélyebb mértékben haladja meg.

A mi takarékpénztáraink kardinális hibája az, hogy a

nyerészkedést tekintik főcéljuknak. Hogy részvényeseiknek minél nagyobb osztalékot adjanak, a kölcsönök és a betétek kamatai közt a különbözetet nem hogy mérsékelnék, de lehetőleg fokozzák. A differentia 3-4% közt váltakozik. Számtalanszor megtörtént már, hogy egyik-másik intézet a betétek kamatját leszállította a nélkül, hogy a kölcsönökbe fektetett tőkék kamatját aránylagosan szintén reducalta volna.

A részvényekre alapított pénzüzetek mellett a postatakarékpénztár évről-évre nagyobb mérvben fejleszti népünkben a takarékoság erényét. Forgalma fokozatosan emelkedik. Az intézmény fennállásának első három évében vármegyénk közönsége a posta-takarékpénztárak útján 102,547 frt. 69 krt takarított meg, és pedig 1886-ban 22,745 frt. 51 krt, 1887-ben 32,080 frt. 79 krt, 1888-ban 47,721 frt. 39 krt. Közvetítő hivatal volt az 1-ső évben 36, a 3-dikban 59; betevők száma az 1-ső évben 955, a 3-dikban 1,649. A tiszta megtakarításból esik egy betevőre az 1-ső évben 23 frt. 70 kr., a 3-dikban 29 frt. Ilyen eredményt a kassai posta- és táviró-kerületben egy vármegye sem képes felmutatni.

Az iskolai takarékpénztárral azonban annál nehezebben barátkoznak meg nálunk az emberek. Eddigél egy-két iskolában van szervezve. A minek oka részint népünk szegény-sége, részint az, hogy még mindig a vitás, eldöntetlen kérdések közé tartozik, vajlon paedagogiai szempontból az intézmény kétségtelen hátrányait ellensúlyozzák-e állítólagos előnyei; vajlon a takarékoság erényét vagy a pénzvág, a kapzsiság bűnét fejleszti-e ki inkább a gyermekben; vajlon nem nehezíti-e meg azoknak a szülőknek helyzetét, a kiknek nagyrésze az iskoláztatás terhét is alig képes viselni s a kik ennél fogva a társadalom részéről nem újabb megterhelhetésre, hanem ellenkezőleg kiméltre, lehető könnyítésre, sőt esetleg segélyre tarthatnak méltán számot?

VII. IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS.

Midőn 1871-ben az elsőfolyamodású kir. törvényszékeket és járásbíróságokat szervezték, a törvényhozás és az igazságügyminiszter, a szükséges statisztikai adatok hiányában, jóformán találomra állapította meg a bíróságok számát és székhelyét. Hogy az illetékes tényezők ennek a fontos ügynek a megoldásánál mily felületesen jártak el, mutatja a többi közt

az, hogy 107 törvényszéket kreáltak akkor, a mikor a hasonlíthatatlanul élénkebb forgalommal bíró, területileg jóval nagyobb s akkor 7 millióval több lakosságot számlált Ausztriában csak 65 elsőfolyamodású törvényszék állott fenn. Csakhamar be kellett tehát látni a reductió szükségességét annyival is inkább, mert az időközben gyűjtött statisztikai adatokból kitűnt, hogy volt olyan törvényszék, melynek ügyforgalma a 100 ezer darabot meghaladta s volt ismét olyan, melynél az ügydarabok száma annyira sem ment, mint egy középforgalmú járásbiróságé.

Zemplén vármegye 1871-ben két törvényszéket kapott. Az újhelyi mellett szervezték a homonnait, amazt 5, ezt 4 járásbirósággal. Ha csupán a térképet nézzük s a két város földrajzi fekvését vesszük tekintetbe: egészen természetesen találjuk ezt az intézkedést. De mivel néhány év alatt kitűnt, hogy a homonnai törvényszék és az annak területéhez tartozott járásbiróságok ügyforgalma az újhelyiéhez, — jóllehet ez sem tartozott az élénkebbek közé — úgy viszonylott, mint egy a négyhez: az előbbit 1876. május 31-én megszüntették s az újhelyi törvényszék területéhez csatolták.

Ma az újhelyi törvényszék területén 9 járásbiróság működik. A járásbiróságok iktatási módszere nem egyöntetű ugyan s ennél fogva az iktatóhivatalokba érkezett ügydarabok száma magában véve nem szolgáltat egészen biztos támpontot az ügyforgalom megítélésére: mindazáltal egyes vidékek gazdasági, ipari, kereskedelmi viszonyait is tekintetbe véve jelezhetjük, hogy az ügyforgalom élénkségére nézve első helyen áll az újhelyi járásbiróság 13—14.000 darabbal, azután következik a királyhelmecezi, a szerencsi, homonnai, tokaji, nagymihályi és gálszécsi 8—13.000 darabbal; legcsekélyebb a forgalma — minthogy telekkönyvi hatósággal sincs felruházva — Varannónak és Sztropkónak 2.500—4.000 darabbal. A polgári és büntető ügydarabok száma a legtöbbször egyforma. Kivételt képez e tekintetben az újhelyi járásbiróság, a hol a polgári ügyek határozott túlsúlyban vannak s a helmecezi, a hol megfordítva a bűnügyi darabok száma csaknem kétszer annyi, mint a polgári ügydaraboké.

Bizonyára feltűnhet még annak is, a ki megyénk viszonyaiba nincsen beavatva, hogy népesség számára nézve a vármegye második, kiterjedésére nézve pedig első városa,

Sárospatak, mely még hozzá főiskolájával és tanítóképezdésével nemcsak Zemplén vármegye, de egy nagy vidék kulturális központja is, melynek népbankja a megyei pénzüzetek közt forgalmára nézve harmadik-negyedik helyen áll, kereskedelme élénkebb vagy legalább is olyan élénk, mint akár Gálszécsé, akár a többi járásbirósági székhelyé, melyben az önálló iparosok száma a százat jóval meghaladja, — mind ezen előnyei daczára, — csak azért, mert Ujhelyhez közel van, — az alkotmányos aera bekövetkezte óta sem a választókerület központjává sem járási- és járásbirósági székhelylyé nem volt képes máig sem felvergődni.

A közművelődés érdeke minél több vidéki központot hozni létre. Ép ezért reméljük, hogy ugy a vármegye, mint a kormány előbb-utóbb ilyenné fogja tenni azt a várost, a hol az ehez szükséges előfeltételek különben sem hiányzanak. A pataki járásbiróság, mely a szolgabirósággal egyidejűleg lenne szervezendő, míg egyrésről a különben is túlterhelt újhelyit szabadítaná meg terhei egyrésztől, másrésről körülbelől 20 község 30 ezer lakosára nézve, a kiknek Patak a piaczuk, tenné könnyen hozzáférhetővé az igazságszolgáltatást.

A telekkönyvi hatóságoknak a telekkönyvi birtoktestek változására és megterheltetésére vonatkozó évi kimutatásai statisztikai czélokra nálunk sem igen használhatók, mivel nem eléggé részletesek s mivel felvilágosításokkal, magyarázó jegyzetekkel nincsenek ellátva. Előttem fekszik például az újhelyi törvényszék területéhez tartozó járásbiróságok 1890. évi kimutatása, melyből azt látom, hogy a szerencsi telekkönyvi hatóságnál aránytalanul nagyobb volt 1890-ben a birtokváltozások száma és értéke, mint akár az újhelyinél akár egyebütt, a mi Ujhely és Szerencs forgalmi viszonyainak összehasonlítása után alig magyarázható meg másként, mint hogy véletlenül épen abban az évben a szerencsi telekkönyvi hatóság területén egy-két nagyobb értékű ingatlan cserélt birtokost.

A hivatalos adatokat azonban saját tapasztalatainkkal kiegészítve, a telekkönyvi birtoktestek forgalmára nézve tájékoztatást mégis nyújthatunk.

A birtokváltozás legsűrűbben fordul elő a Bodrogközön, továbbá az újhelyi és a szerencsi telekkönyvi hatóság terü-

letén, a minék oka részint a beépített telek, illetőleg belsőség, részint az apró mezőgazdasági birtok nagy száma.

A birtokváltás jogcímét tekintve, nálunk is, mint országszerte, túlnyomólag szerződés és haláleset következtében cserél gazdát az ingatlan s a mi rendkívül örvendetes jelenség — aránylag igen kevés birtok kerül dobra. Végrehajtás különösen a felvidéken ritkán fordul elő, miután a tót és ruthén általában jobb fizető, takarékosabb a magyarnál s a végrehajtótól ép úgy fél, mint a pokoltól. 1890-ben például a nagymihályi telekkönyvi hatóság 27, a homonnai, a melyhez tartozik pedig a sztropkói járásbiróság is, 29 esetben üttette meg a dobot, míg ellenben a helmeczi telekkönyvi hatóságnál 152 végrehajtást mutatnak ki.

Az ingatlan tőkeértéke az utóbbi években, mint fennebb is említők, rohamosan emelkedett, a mire a Bodroghközön különösen a visszabályozási munkálatok sikerébe vetett túlságos bizalom, a felvidéken pedig az Amerikából beözönlő tömérdek pénz volt befolyással. Lehet mondani, hogy az utóbbi tíz év alatt a földek ára megkétszereződött, sőt megháromszorozódott.

A földbirtok telekkönyvi megterheltetésére nézve a rendelkezésünkre álló adatok nagyon hiányosak. Azt tudjuk, hogy a hét telekkönyvi hatóságnál az új terhek évenként több mint egy millió forinttal haladják túl a törlések értékét; azt is tudjuk, hogy az új terhek legnagyobb része szerződés folytán keletkezik s csak a helmeczi telekkönyvi hatóságnál fordul elő több bekeblezés végrehajtás útján, mint szerződés következtében; de hogy általában mennyire van megterhelve az ingatlan vagyon, e tekintetben a számbeli adatok hiányában csak ama megnyugtató tapasztalatra hivatkozhatunk, miszerint népünk — egy-két vidék kivételével — eladósodva nincsen.

A hitellekkönyvek rendezetlensége — ez az országszerte érezhető kalamitás — nálunk is sok bajnak, kellemetlenségnek kútforrása. A nép nem levén tisztában a birtok és tulajdon fogalmával, nem képes belátni, hogy a jogos birtoklás csak telekkönyvi bejegyzéssel szereshető meg. Ennél fogva különösen a felvidéken, az adásvételt, örökösödést igen sok esetben nem effektuálják telekkönyvileg, úgy hogy a tényleges birtoklás a telekkönyvi állapottal nincsen összhang-

ban. Tudok rá számtalan esetet, hogy az örökösök kifizetik az illetéket s abban a hiszemben, hogy már most minden rendben van, az ingatlanok átíratásáról nem gondoskodnak s ebbeli mulasztásuk csak akkor tűnik ki, a mikor az örökség tárgyát képezett ingatlan esetleg évtizedek múlva egy idegen vevő tulajdonába megy át.

A telekkönyvi átalakítás a hét telekkönyvi hatóság területén fekvő 453 község közül 82-ben máig sincs végrehajtva. Az igaz, hogy ebből 62 község magára Homonnára esik.

A birtokviszonyok rendezését másrésről akadályozzák még nálunk a be nem fejezett tagosítási, úrbéri rendezési és kiigazítási perek is, melyek 20 községben vannak folyamatban.

A büntető igazságszolgáltatásnak népünk ha dolgot ad is, súlyosabb, főbenjáró bűntények nálunk ritkán fordulnak elő. Az újhelyi törvényszék által évenként átlag 400 elítélt közül több mint 200, lopás és többnyire verekedés közben elkövetett súlyos testi sértés miatt szenved büntetést. A gálzszécsi járásban a dargói, bacskói és kohányi legények híres verekedők, kiknek korcsmai duhajkodását a közigazgatási hatóság akként igyekszik korlátozni, hogy időnkint megtagadja tőlük az engedélyt a zenéltetésre. Az említetteken kívül gyakrabban ismétlődő bűntények: az orgazdaság, a halált okozó súlyos testi sértés, a hatóság elleni erőszak és a szándékos emberölés.

Az uzsora vétségének üldözésére a törvényszéket ritkán hívják fel. Készakarva használok e kifejezést, nehogy azt higgye valaki, hogy nálunk az uzsora nem tenyészik.

A statisztika által régen és megdönthetetlenül be van bizonyítva, hogy a milyen arányban el van terjedve valahol a pálinkaivás, abban az arányban pusztit az uzsora. A pálinka pedig nálunk mint nemzeti ital szerepel. Megyénk, ha nem is oly nagy mérvben, mint például tíz évvel ezelőtt, de még mindig el van árasztva a szokásokra, erkölcsökre, sőt nyelvre nézve is idegen proletárokkal, kik a nép pálinkaivási szenvedélyét saját céljaikra kizsákmányolva, megélhetésük eszközül az uzsorát választják. A melyeknek egy-két száz forintja van, kiadja azt uzsorakamatra, úgy hogy évi kamatjövödelme fungibilis tőkéjét megkétszerezi, sőt megháromszorozza; a melyeknek meg krajezárjai vannak, az a termé-

szetbeli uzsorát kultiválja. S az uzsorának ez utóbbi fajtája a legveszedelmesebb. Hogy az uzsoraper mégis többnyire hiányzik az újhelyi törvényszék statisztikájából, ez csak uzsorásaink élelmességét és ügyességét, valamint uzsoratorvényünk tökéletlenségét bizonyítja.

VIII. KÖZIGAZGATÁS.

A magyar közigazgatás napirenden lévő reformja érdekében az első nagyobb szabású actió — dicsekedve mondhatjuk el — 1875-ben vármegyénkből indult ki. A híres »zempléni 12 pont«, — mely Sennyey pártjának programját foglalta magában, — a közigazgatás gyökeres átalakítását nemcsak sürgeti, de egyszersmind erre vonatkozólag az alapelveket is megállapítja. Az egyik pontban kifejezi a párt abbéli óhajtását, hogy egyfelől a közigazgatási tisztviselők és a központi kormány közt szorosabb kapcsolat hozassék létre, másfelől, hogy az önkormányzat köre tágíttassék, mivel ily módon fog az állam érdekeinek fenntartása és törvényeinek pontos exequálása a végrehajtó közegek szerves közreműködése által biztosíthatni, viszont a központi kormány intézkedései a közvetlenül érdekllett autonom testületek törvényes és beható ellenőrzése, illetőleg közreműködése mellett csakis így lesznek végrehajthatók. Kívánja továbbá a zempléni program a nehézkes, költséges és lassú bürokratikus ügyrendnek és eljárásnak a személyes felelősség elvének következetes érvényesítése mellett megszüntetését; valamint a községi törvény olyatén módosítását, mely szerint a község népének anyagi viszonyai és műveltségi fokához képest az alkotmányos intézmények sorában életerős gyökeret verjen és valóságban foganatosítható s a jelenleg nagyban felszaporodott költségek lehető kimézésével végrehajtható is legyen, stb. stb.

Mindmégannyi életrevaló, nagyfontosságú vezérelv, melyet ma már nem egy párt, hanem a közvélemény, a nemzet zöme vall magáéinak. Minthogy azonban megvalósításuk mindeddig nem sikerült: közigazgatásunk ma sem jobb, mint a milyen a »zempléni pontok« idején volt.

A rendszer silánysága mindenütt egyformán tapasztalható, úgy hogy egyik vármegye és a másik közt közigazgatási tekintetben csak annyiban tehetünk különbséget, a mennyiben tisztikaruk különböző elemekből áll.

Nálunk jelenleg erélyes központi vezetés mellett egy minden tekintetben kifogástalan, becsületos, szakértő tisztikar kezében van az administratio. De működésének eredményével maga sem lehet megelégedve, miután az alispántól kezdve a körjegyzőig mindegyiknek munkaerejét a szoros értelemben vett állami functiok kötvén le, a helyi ügyek pontos ellátására physice képtelenek.

A megyei szervezet vérkeringésének központja, a vármegyei bizottság, lenne első sorban hivatva a közigazgatás és közművelődés előbbreviteléről gondoskodni; annak kellene e célból a kezdeményezést megragadni, határozatokat hozni s a tisztviselőket ellenőrizni, hogy határozatait lelkiismeretesen végrehajtsák. Sajnos azonban, hogy a bizottság ebbeli feladatának sem nálunk sem egyebütt nem tesz eleget.

Zemplén megye bizottságában az értelmiség erősen van képviselve. A viriliseknek rendszerint több mint egy harmad része magasabb értelmi qualificatiója alapján a kétszeres adóbeszámítás kedvezményében részesül. S ennek daczára vármegyei közgyűléseink ép oly sivár benyomást tesznek a szemlélőre, mint ama felvidéki megyék gyűlései, melyeknek közönösége nagyobbára a körjegyzőkből és az értelmetlen falusi birákból telik ki. A vármegyeház nagy terme csak akkor telik meg, ha választani kell vagy ha — mint köznyelven mondják — valami »heczcz« van készülöben. Ha választás van, ezzel többnyire eltelik a gyűlés első napja. A második és esetleg a harmadik napon, a mikor a szó igaz értelmében vett önkormányzati ügyek elintézésére kerül a sor, a vidéki bizottsági tagoknak már hült helyük s a tisztviselőkön kívül legfőlebb egy-két Ujhelyben lakó tag lézeng a teremben.

Hagyján, ha legalább a közgyűlés által választott bizottságokban volna eleven, pezsgő élet. De alig adnak magukról életjelt.

A közigazgatási bizottság a helyett, hogy lenditene az administration, meglassítja az ügymenetet. Mint ellenőrző hatóságra nincs szükség, mint bíróság és mint fegyelmi hatóság helytelenül van összeállítva.

A közgyűlés által választott szakbizottságok chablon-szerűen elvégzik, a mit hozzájuk utalnak s csak nagyritkán lépnek az iniciativa terére.

Egyetlen egy bizottságunk van, melytől nagyobb siker

várhatunk s ez is — az önkormányzat nagyobb dícsősé-
gére — a kereskedelmi miniszter kezdeményezésére, nagyobbára
idegen, vagyis nem vármegyei elemekből alakított meg.

A múlt évben ugyanis Baross, a volt kereskedelmi
miniszter, különösen abból a szempontból, hogy a Hegyalja
pusztulásának káros közgazdasági következményei a lehe-
tőséghez képest elháríttassanak, egy állandó vármegyei köz-
gazdasági bizottság szervezését hozta javaslatba. A bizottság,
melynek a miniszter egyelőre 4.000 frtot bocsátott rendelke-
zésére működési alapul, csakhamar meg is alakult oly módon,
hogy a vármegye közönsége két taggal, a kassai kereskedelmi-
és iparkamara, a vármegyei gazdasági egyesület, a földmive-
lésügyi- és a pénzügyminiszter szintén két-két taggal van
abban képviselve, az elnök kinevezésének jogát a közgazda-
sági miniszter magának tartván fenn. A miniszteri leirat szerint
a bizottság feladata az, hogy a vármegye ipari és közgazda-
sági viszonyait állandóan figyelemmel kísérvén, a szükséges
intézkedéseket készítse elő, hozza javaslatba s a helyi viszo-
nyokhoz képest vigye keresztül. S ebbeli hivatásának, úgy
látszik, meg is fog felelni. Már eddig is jelentékeny pozitív
eredményeket mutathat fel.

Közigazgatásunk nagyfontosságú organuma, az árvaszék,
szintén szervezeti hibákban szenved. A mellett, hogy ügy-
kezelése rendkívül lassú, pénzkezelési rendszere is igen töké-
letlen. S ez annál nagyobb baj, mivel óriási érték van a
gondjaira bízva. A zemplénmegyei árvák nyilvántartott ingat-
lan vagyonának értéke — egy nem régen közzétett kimuta-
tás szerint — az ötödfél milliót meghaladja.

A vármegyének járásokra való beosztásában nagy az
aránytalanság. A tiz járás közül legnagyobb a bodrogekői
41.995 lakossal, legkisebb a szinnai 23.868 lakossal. Ez utóbbi
1873-ban, a mikor a megye az 1870: XLII. t.-cikk értel-
mében szervezkedett, mint önálló járás nem alakított meg,
hanem a homonnai területéhez csatoltatott, a minek követ-
keztében a homonnai járás 54.000 lakossal és 32 □ mértföldnyi
területtel valóságos monstrummá vált.

Ügyforgalmára nézve mindig első helyen állt az ujhelyi.
A bodrogekői és az ujhelyi szolgabírói hivatalokat ősszel és
tavasszal a Tiszánál és a Bodrognál az árvédelem heteken
át leköti s akadályozza a rendes adminisztratív teendők vég-

zésében. S daczára annak, hogy a járások népesség száma ügyforgalma annyira különböző; daczára annak, hogy egyes szolgabírói hivatalok aránytalanul vannak megterhelve: a járási tisztviselők száma mindenütt egyforma, kivéve az Ujhelyi járást, a hol a főszolgabíró mellett két szolgabíró van alkalmazva.

Ily körülmények közt nem csoda, ha a járási tisztviselőknek, — kiknek különben is óriási munkát kell végezniök, ha kötelességeiknek nem is teljes mértékben, mert ez lehetetlen, hanem csak annyira-amennyire eleget akarnak tenni, — az adó- és katonai ügyek elintézése után a községi administratio ellenőrzésére nem igen marad idejük. Pedig erre a mi viszonyaink között nagy szükség volna.

Rendezett tanácsú városunk egy sincs. Ujhely, Patak képviselőtestülete nagyrészt az értelmiségből kerül ki, mégis mind a két község a megye gyámsága alá van helyezve. 1880-ban lépéseket tettek ugyan, hogy Ujhely, melynek ma 13.017 s akkor 11.264 lakosa volt, rendezett tanácsú várossá alakíttassék át, kimutatván egy e célból kiküldött bizottság, hogy a jelenlegi s a rendezett tanácsú város szükségletei közt mindössze 1.300 frt. különbözet mutatkoznék; de egyesek szükkeblősége és rövidlátása miatt a terv dugába dőlt.

Ujhely és a 6.350 lakost számláló Patak mellett, — megjegyezvén, hogy csakis ennek a két városnak lakosság száma haladja meg az 5.000-et, — a járások székhelyei, nagyobb és intelligensebb polgárságuknál fogva a szolgabíró folytonos felügyeletét inkább nélkülözhetik. De az apró faluk — a mennyiben a szolgabíró nem sokat gondol velök s a mennyiben különösen a sztrofkói, szinnai járáshoz tartozó községek birái többnyire irástudatlan, értelmetlen emberek, — a körjegyzők önkényének vannak kiszolgáltatva.

A körjegyző azonban még ha visszaéléseket nem követ is el az adóbehajtás körül; ha kárt nem okoz is egyeseknek a zugirászattal, a mi pedig annál gyakrabban megtörténik, mert kellő jogi ismeretei nincsenek; szóval ha a legbecsületesebben viseli is magát s ha a legokosabban végzi is minden dolgát: a szolgabíró legszigorubb felügyelete alatt sem bírja meg a terhet, melyet vállaira raknak mi nálunk, a hol a mellett, hogy a körjegyzőségek népesség száma rendkívül nagy, némelyiké az 5.000-et meghaladja, tömérdek község is

van beosztva egy-egy körjegyzőségbe. Így pl. a stzropkói járás havaji körjegyzője nem kevesebb, mint 22 községet kénytelen adminisztrálni s még hozzá olyan vidéken, a hol az év nagy részében a közlekedési akadályok miatt az összeköttetés a községek közt alig tartható fenn.

Valamennyire javítja a helyzetet az a körülmény, hogy községeink területe általában nem túlságos nagy. Mig a nagy- és kisközségek területének országos átlaga ugyanis 2.036, a mieinkének átlaga 1.386 □ kilométer. 10.000 kat. holdnál csak 7 község határa nagyobb, névszerint Sárospataké 27.803, Szinnáé 13.222, Ujhelyé 12.443, Karádé 12 328, Monoké 11.678, Terebesé 10.800, Megyasszóé 10.288 kat. hold. Legkisebb határa van Bodrog-Sárának, t. i. 72 kat. hold.

El kell ismernünk, hogy a községi élet fejletlensége népünk alacsony műveltségének tulajdonítható első sorban; de közigazgatási rendszerünk sem olyan, hogy csak valamennyire is ellensúlyozhatná a fejlődés ama legfőbb akadályát, úgy hogy tökéletes igaza volt annak a kiváló politikusnak, ki évekkal ezelőtt az ország színe előtt jelentette ki, hogy ha községeinkben van még ma tekintély és fegyelem, ha van személy- és vagyónbiztonság, ezt nem annyira a törvények pontos végrehajtásának, mint inkább népünk ösztönszerű jogérzetének köszönhetjük. Az értelmetlen paraszt a természet által beléoltott jogösztönét követi, midőn a törvényes felsőbbség parancsait respektálja s a falu legnépszerűtlenebb emberének, a körjegyzőnek rendelkezései előtt meghajol. De ha gyámságra van szüksége, ha az autonomiát sem megérteni sem gyakorolni nem képes: legalább úgy gyámkodnának felette, hogy nemcsak a terhét, de a hasznát is éreznék a hatóság működésének!

Hogy nagyobb községeink is mennyire hátra vannak maradva, azt külső képük árulja el. A piszkos, kövezetlen vagy különböző nagyságu, borotvaélű kövekkel burkolt, kátyus, rosszul vagy épen nem világított utcák; az elhanyagolt mezzei utak; a rendetlen építkezés; a kihalt piac, a hol az az egy-két kofa lopja a napot, kinek összes árúba bocsátott portékája nem ér annyit, a mennyit kereshetne két kezével egy nap alatt, ha kedve volna dolgozni; a ronda középületek; a rongyokba burkolt koldusok nagy serege; a városban lézengő, egy-két egyenruhás rendőr, kinek ábrázata, járása, magatar-

tása világosan elárulja a semmittevést, — mindmegannyi ismerető jelei a nyomoruságos községi adminisztrációnak.

Az állami és megyei adók mellett a községi adókat ép azért viselik nehezen az adófizetők, mert a községek megfelelő vizontszolgáltatásban nem részesítik őket.

A községi háztartás annál súlyosabb terheket ró vállaikra, mivel a mi községeink legnagyobb része törzsvagyonnal nem rendelkezik. A szinnai és sztropkói járásban egyetlen egy községnek sincs törzsvagyona. Csakis az ujhelyi, tokaji és szerencsi járás községeinek háztartásában játszik az jelentékenyebb szerepet. Az 1888. évi leltárak és az 1889-re szóló költségvetések adatai szerint, az ujhelyi járásban a községi törzsvagyon, a passzívák levonásával, 382.829 frt. 39 kr-ra, a tokajiban 156.641 frt. 97 kr-ra s a szerencsiben 140.095 frt. 73 kr-ra rúgott. Ennélfogva az 1889-iki költségvetési előirányzat szerint, az említett járásokba tartozó községek, kiadásaiknak egy részét a törzsvagyon jövedelméből fedezték. A varannói járásban ellenben — kerekszámokat használva — mindössze 1.000, a gálszécsiben 3.000, a bodroglőziben 4.500, a homonnaiban 5.000, a nagymihályiban 5.500 forintnyi községi kiadás fedeztetett a törzsvagyon jövedelméből.

Az a körülmény azonban, hogy némely községnek nagyobb, a másoknak kisebb a törzsvagyona: a pótagók tekintetében feltűnőbb változást nem idéz elő, a minek oka az, hogy a nagyobb törzsvagyonnal bíró községek lakói rendszerint magasabb műveltségi színvonalon állván, nagyobb igényekkel lépnek fel községeik irányában, melyeknek ily módon kiadásaik is fokozódnak.

A pótagók átlaga — az egész vármegyét véve tekintetbe — az 1889-iki adatok szerint, a földadó után 25⁵/₀, egyéb állami adók után 30⁵/₀. A földadó után átlag legnagyobb volt a sztropkói járásban, t. i. 38⁵/₀, legkisebb a szerencsiben, 18⁵/₀; egyéb adók után az átlag legnagyobb volt a homonnaiban, t. i. 41⁰/₀, legkisebb ugyancsak a szerencsiben, 21⁰/₀.

Ha már most a községi pótagókhoz még hozzászámítjuk a megyei pótagókat, u. m. az ez idő szerint 6⁰/₀-os útagót, a 2⁰/₀-os betegápolási-, az 1⁰/₀-os vármegyei nyugdíjintézeti-, az 1⁰/₀-os közmívelődési-, a ¹/₂⁰/₀-os katonabeszállásolási adókat, végre a folyó évben életbeléptetett ebagót: a községi és me-

gyei terheket az állami adókhöz viszonyítva, bizonyára aránytalanoknak fogjuk találni.

Mindamellett, ha a közigazgatás várva-várt reformja bekövetkezne és sikerülne: bizvást állithatjuk, hogy még a közterhek helyes arányainak ilyenén megzavarása sem okozna elégedetlenséget.

IX. KÖZEGÉSZSÉGÜGY.

A legújabb népszámlálás adatai szerint vármegyénk lakosságának szaporodása ha nem érte is el az országos átlagot, a 10⁸²/0-ot, de megközelítette. A Tisza jobb partján fekvő megyék közt népszaporodás tekintetében Zemplént csak Bereg és Borsod előzte meg; utána következnek Ung és Gömör, sőt három megyében, névszerint Szepes, Abauj-Torna és Sárosban a lakosság az utóbbi évtized alatt többé-kevésbé megfogyott.

Örömmel jelezhetjük, hogy legnagyobb volt nálunk a szaporodás a magyar lakta járásokban. A tótok és ruthének által lakott járások 5¹⁴/0-os átlagával s a 7⁵⁹/0-os megyei átlaggal szemben a bodrogi, tokaji, ajhelyi és szerencsi járásoknak átlag 10³¹/0-al több ma a lakossága, mint tíz évvel ezelőtt volt.

A lassú szaporodás okait az évről-évre fokozódó kívándorláson kívül bizonyára nálunk is, mint egyebütt, a közegészségi nyomorúságos viszonyokban kell keresnünk.

A nemzetközi statisztika által normálisnak tekintett halálozási arány — 30-nál kevesebb haláleset ezer lélek után — vármegyénkben még egy évben sem fordult elő. Az a sovány vigasztalásunk mégis megvan, hogy a halálozási országos arányszámot megyénk népmozgalmi statisztikája ritkán szárnyalja túl s hogy a gyermekhalálozás arányai sem kedvezőtlenebbek nálunk, mint általában az országban.

Különben közegészségi tekintetben olyan jelenségekkel Zemplén megyében nem igen találkozunk, a mik az országban részint itt, részint amott elő ne fordulnának.

Vannak ugyan községek, melyek tisztaságuknál fogva oázsként válnak ki a többiek közül; minden járásban akad egy-kettő; de községeink általában rondák; a köztisztaságra még a városi intelligensebb lakosok sem fordítanak kellő gondot.

Az utcák, közterek tisztításáról a természet gondosko-

dik úgy-ahogy. Egy-egy jótékony zápor sepről össze az emberi és állati hulladékot s a hónapokon át összegyűlt piszkot.

Faluhelyen ép úgy, mint a városokban, csatornázásról szó sincs; a vízlevezető árkok, minthogy a házak előtt nincsenek áthidalva, nemcsak hogy nem felelhetnek meg rendeltetésüknek, de pocsolyáikkal megfertőztetik a levegőt. A felvidéki községek belterületét keresztül-kasul szelő patakok pedig a szemét és a kenderáztatók által eltorlaszoltatván, hasonlóképen terjesztik a miazmákat. Példa erre a gálszécsi járás egyik nagyközsége, Szécs-Polyánka. Egyébiránt a bodrogmenti községek is, lopva, a hatósági tilalom kijátszásával a Bodrogban, illetőleg a folyó medrével összeköttetésben álló pocsolyákban áztatják a kendert.

Rendesen és állandóan körülkerített udvarok a felvidéki orosz községekben nincsenek s a hol vannak is, szűkek és különösen a primitív trágyakezelés miatt a legnagyobb mértékben egészségtelenek.

A temetkezéseknél a közegészségügyi rendszabályokat a legtöbb helyen nem tartják meg. Állandóan alkalmazott, ahöz értő sírásók nincsenek; a temetők rendezetlenek; sok helyen, még városokban is, a betelepített sírhelyeket még csak egy fadarabbal sem jelzik; rendes halottas kamarák kevés helyen találhatók.

Ilyen viszonyok közt még a hegyvidéki községek is nélkülözik azt, a mit pedig a természet nem vont meg tőlük, hanem a mitől saját indolentiájuk miatt fosztatnak meg, az egészséges jó levegőt.

Vármegyénk felső részében a tömérdek hegyi patak és forrás kitünő ivó vizet szolgáltat. Az alsó rész községei ellenben többnyire rossz vízzel kénytelenek beérni. A bodrogközi községek a Bodrog és a Tisza vizét isszák, mely, ha nem zavaros, élvezhető; tavaszkor és őszi azonban, a két folyó áradásakor, a szüretlen folyóvíz kellemetlen iszapos ízű. A többi alvidéki községben a vizkalmitás igen érezhető. Tisza-Lúczon például a község lakói a holt Tiszára vannak utalva, melynek medrében mosnak is. A megye székvárosának vízszükségletét a közkútak kellőleg nem látják el.

Városainkban — lucus a non lucendo — a közegészségügy szintén el van hanyagolva. A székvárosban a halandóság járvány nélkül is pro mille 44⁰/₀-ra rúg. Lakóházainak nagyobb

része a magas talajvíz állásától egészségtelen; az udvarok rendetlenek; az utcáknak csak egy része van kövezve; a kurtakorcsmák száma légió; a zugkávéházakban a prostitúció szabadon tenyészik; a temetők rosszul vannak elhelyezve s túlszűfoltak s a mi a legfőbb, a Ronyvameder, bűzhödt vízzel, a város alatt terül el. Sárospatak, kedvező fekvésénél fogva, kevés költséggel kitűnő csatornával láthatná el magát s kloakáit és a város egy részén elterülő talajvizet könnyű szerrel levezethetné a Bodrogba; de sem csatornája, sem jó kövezete nincsen; kőből épült, a belvárosban nagyobbára cseréppel fedett házai városias külsőt adnak neki, de lakóházai közt sok az egészségtelen; általában egész sorára a köztisztasági és közegészségi intézkedéseknek volna itt szükség, hogy a város, hatalmas kollegiumától nyert hírnevének méltón megfeleljen. Tokajban a temető túlszűfolt. Varannónak különösen alsó részét bűzhödt pocsolyák lepik el. Általában a zemplénmegyei, de különösen a hegyaljai városok közös típusa a piszok és a rondaság. S a Hegyalján a phylloxera-vész által okozott elszegényedés és elnéptelenedés még csak a reménytől is megfoszt bennünket, hogy a közegészségi állapotokban egyhamar javulás fog bekövetkezni.

Népünk életmódja általában nyomoruságos. Szegénysége és műveletlensége életmódjában nyilvánul. A legkedvezőtlenebbek e tekintetben a szinnai, sztropkói és homonnai járásokban.

Az oroszok szénaboglyához hasonló házai alacsonyak, ablakaik kicsinyek s inkább világításra, mint szellőztetésre használtatnak. A szellőzetlen, bűzös lakások túlszűfoltak s a házi állatoknak is hajlékul szolgálnak. Az alsó, magyar lakta járásokban az építkezés egészségi szempontból kevésbé kifogásolható; de a lakások légköre, különösen télen át, midőn ember, állat fedél alá húzódik s midőn a fűtött szobát féltékeny gonddal őrzik a hideg légáram betódulásától — kiállhatatlan.

Ruházattal a férfiak elég jól el vannak látva. Télen a ködmön és szűr vagy guba, nyáron a daróc ing és gatyá megfelel czéljának. Az orosz nők és gyermekek azonban, különösen télen át, a hiányos, szellős ruházat, ez utóbbiak általában a hiányos gondozás következtében sokat szenvednek.

A köznép táplálkozása vidékek szerint változik. A tót

nálunk is kevéssel beéri. Annál nagyobb a magyar paraszt igénye. Búza- vagy gabonakenyér és szalonna nélkül a magyar munkás nem tud ellenni. A krajnyai nép a szó szoros értelmében nyomorog. Se petroléumot, se gyertyát nem használ, hanem fenyőszilánkkal világít. Tatárkán és burgonyán tartja fenn magát; húst csak akkor lát, ha marhája elhullott. Sőt egyes határszéli faluban, például Kriván, Navoszeliczán és Zbojban a tatárkának is azt a fajtáját termesztik és fogyasztják, mely a legkiadóbb, mely 60–70 magot ad, de a mely az egészségre határozottan ártalmas s keserősége miatt jóformán élvezhetetlen.

Csak egy fogyasztási czikk élvezetében nincs eltérés a különböző vidékek lakói közt. A pálinkáért ép úgy rajong az alföldi magyar paraszt, mint a felvidék tótja és ruthénje. Mióta a pálinka megdrágult, fogyasztása tetemesen csökkent ugyan, de nem szűnt meg. A mi parasztjaink inkább nélkülözik a kenyeret, a húst, sőt még a szalonnát is, mint azt a bódító italt, mely a munkához kedvet, a nyugalom óráiban legfőbb élvezetet ad nekik. A jobbmódú bodroγκözi ember odahaza hordóban tartja, melyre apraja-nagyja a nap, sőt az éjszaka minden órájában rájár; de azért ép oly jól esik neki a korcsmában is egy-két »porció« ital, mint a felvidék lakójának, ki keresményének tekintélyes részét a korcsmában költi el.

Ilyen életmód mellett nem csuda, ha nagy a halálozás, ha a nép elcsenevészedik s ha a járványok hol itt, hol ott, de csaknem állandóan uralkodnak.

A nép testi épségének s erőteliességének legbiztosabb fokmérője az ujonczállítási statisztika. Hogy ez különben országszerte mennyire kedvezőtlen, mutatja az a körülmény hogy a negyedik korosztály felhívása immár rendessé vált s hogy a törvényhozás közelébb a hadköteles kort egy évvel emelni volt kénytelen.

Nálunk a sorozáson szerzett legujabb tapasztalatok szerint, hadképesség tekintetében első helyen áll a szerencsi járás, 26⁰/₀-al s utolsó helyen a sztropkói, 8⁵⁰/₀-al. A hadképesség átlaga 17–21⁰/₀ közt ingadozik. A sztropkói, homonnai és szinnai járások orosz és tót hadkötelesei közt tömérdek sok a golyvás és a törpe; de a bodroγκözi járásban is, a melyben pedig a megyei átlagot rendszerint elérik, igen sok a golyvás és a lépdağanatban szenvedő.

Az ujonczállítás eredményeiből következtetve, legerőteljesebb nép lakja a tisztán magyar szerencsi s a vegyesen tótok és magyarok által lakott gálszécsi és varannói járásokat és a legcsenevészebb, hadi szolgálatra leginkább képtelen hadkötelesek az oroszok és tótok által lakott járásokból kerülnek ki.

A járványok Zemplén megyét ritkán kerülik ki s mint említők, időnkint nagy pusztítást visznek véghez a lakosságban. A himlőnek például 1886-ban mindjárt Szabolcs megye után a legtöbb áldozata volt a mi megyénkben; ugyanekkor vörhenyben csak öt megyében haltak meg többen, mint nálunk. Az 1872. és 1873-ki kolerás években közel 14.000 ember esett a járvány áldozatául.

A közegészségügyi kalamitások forrását azonban nálunk is, mint az egész országban, az előadott körülményeken kívül az egészségügyi közszolgálat hiányos, tökéletlen szervezetében is kell keresnünk.

Az orvosok száma csekély s még hozzá aránytalanul van megoszolva a vármegye területén. Körülbelül 6.000 emberre esik egy orvos s ebből több mint egy ötödrész a székvárosban működik. A körorvosi állások szervezve vannak s habár mi nem követtük Szepes megye példáját, mely fölismerván a körorvosi intézmény gyakorlatiatlan voltát, oly csekély fizetést állapított meg a körorvosok részére, hogy ennek következtében egyetlen egy állomás sem volt betölthető: mégis nálunk sem lehet minden körorvosi állásra embert kapni. S a tényleg működő körorvosok, az orvosi körök nagy terjedelme, a közlekedési eszközök hiánya és tökéletlensége miatt, kötelességeiknek a legjobb akarattal sem tehetnek eleget.

A mi népünknel is — s e tekintetben alig van különbség a magyar, a tót és az orosz közt — általánosan tapasztalható az idegenkedés az orvosok iránt. Jobban bizik a kuruzsló által adott csodaszerben, a felvidéki orosz például jobban bizik a »koloszeniczában« — így nevezi a plantago cynopsot vagyis útifüvet, ezt a mindenre jó arcanumot, — mint az orvos által irt receptben; mert — miként Hebenstreit írja — műveletlenségénél fogva ösztönszerűleg vonzódik a kuruzslással együtt járó mysticismushoz és ceremóniákhoz s nagyobb bizalma van a vele egysorsu, egyrangu kuruzslóhoz, mint a tőle társadalmilag messze távolságban álló szakértő-

höz. Hogy a népnek ezt az idegenkedését legyőzzük, erre nézve a legelső és legszükségesebb föltétel, hogy könnyen hozzájuthasson az orvosi segélyhez. A tőle távol lakó, rosszul dotált körorvostól ezt hiába várja. Csaknem minden falunak megvan tehát a maga javasasszonya, paraszt-doktora, ki a betegek gyógyításáról a maga módja szerint gondoskodik.

Az okleveles bábák hiányát szintén érezzük. Közel 400-ra megy ama községek száma, melyekben szülésznő nincsen, sőt, — a mi hallatlan, — a közelmúltban az egész szinnai járás tehát körülbelül 20.000 ember nélkülözte a bábát.

Legközelebb a megye végre-valahára megtette a szükséges intézkedéseket, hogy a közegészségügyi törvénynek a bábaképzés kötelezettségét elrendelő szakaszai végrehajttassanak. E végből a megye területén levő községek három csoportba osztattak. A 600-nál több s a 300–600 lakossal bíró községek, vagyis az 1-ső és 2-ik csoportbeliek kötelesek lesznek okleveles bábákat tartani, illetve köteleztetnek a bábaképzés költségeihez egy, illetőleg két év alatt 40–40 frttal járulni; a 300-nál kevesebb lakost számláló községek pedig u. n. czédulás bábákkal fognak elláttatni.

Az ungvári béba-tanintézetben már számos szülésznő nyert vármegyénk területére képesítő oklevelet. Az intézet kebelében évenként három tanfolyamot tartanak, mindegyik három hónapra terjed; a két első előadási nyelve a magyar, az utolsó a ruthén; a három hónapos tanfolyamot bevégzett nők oly helyeken működhetnek, a hol ez ideig rendes oklevéllel bíró szülésznő nem lakik, már egyszer megszerzett jogosultságuk természetesen nem szűnvn meg egy rendes szülésznő későbbi letelepedése által sem.

A gyógyszerterek száma, viszonyitva az orvosok számához, elegendő, sőt sok is. A gyógyszerterek engedélyezésénél nálunk is, mint országszerte, gyakran fölibe helyezik a magánérdeket a közérdeknek. A konkurrens patikákat részünkről határozottan veszélyeseknek tartjuk a közönségre nézve, s nem helyeseljük sőt a közegészség ellen elkövetett valóságos merényletnek tekintjük például, hogy az alig 4.000 lakossal bíró Homonnán két gyógyszerter van, vagy hogy a 6.000 lakossal bíró Sárospatakra, a hol egy orvos mellett a másik alig tud megélni, a községi képviselő-testület, a vármegyei közegészségügyi bizottság és magának a vármegyének

tiltakozsada czáár a, egy második gyó gyszertár engedélyezését akarják kierő szakolni.

Kórházaknak szű kében vagyunk. Mindő ssze négy van: kettő Ujhelyben, egy mintaszerű en berendezett, közelebb sebészeti pavillonnal bő vitett Nagy-Mihályon s egy Homonnán, nem említve a kor színvonalán álló sárospataki főiskolai kórházat, melybe kizárólag a főiskola beteg tanuló i vétetnek fel.

Ásványvizekben vármegyénk igen gazdag, de haszna nincs belő lők. A természet bő kezű adománya, mely külföldön a jóllét legfő bb kútforrása szokott lenni, nálunk gyümölcsetlenül hever.

Számbevehető fürdők csak egy van: az erdőbényei. Vize vasgáliczos timsós. Ha tulajdonosa, br. Waldboth Frigyes s fürdőorvosa, dr. Kun Zoltán, ujabban tapasztalt áldozatkész ségükkel és erélyükkel teljesen berendezik: mint klimatikus gyógyhely idővel országos, sőt nemzetközi jellegűvé válhatik.

A többi fürdők primitív berendezésükkel a környékbeli lakók szerényebb igényeit képesek csupán kielégíteni. Ilyen a varannó-eperjesi útvonaltól egy kilométernyire fekvő Agyagos, melyet tulajdonosa, gr. Coudenhove, a nyolczvanas évek elején hozatott rendbe. Vize kén és konyhasós tartalmú. Összeköttetésben, félórányi távolságra, a rudlyói vadregényes hegyek alcalicus vastartalmu gyógyforrásával. A gr. Andrásy Aladár tulajdonát képező Velejtén, melynek égvényes konyhasós savanyuvize a görvélykór gyógyítására igen alkalmas, ma még egy kis fürdőház van csupán. Bekecs, Szerencs mellett, gr. Andrásy Dénes tulajdona; langymeleg forrása szintén görvélyeseknek való. Mádtól félórányira az u. n. szilvási fürdő, gyöngén vasas-timsós vizével, csúzos és női bajok ellen használható; enyhe éghajlatánál fogva klimatikus gyógyhelynek is beválnék.

X. KÖZOKTATÁSÜGY.

Nemcsak vármegyénknek, de az egész felvidéknek legkiválóbb és legré gibbon kulturális központja, a sárospataki ref. főiskola, mely több mint negyedfél század óta tisztán a protestánsok áldozatkész ségéből tartja fenn magát. A »szegények iskolájának« szokták nevezni, miután mindenkor arra törekedett, hogy a protestáns társadalom legszegényebb tagjára nézve is lehetővé tegye gyermekeinek neveltetését. Két évvel

ezelőtt kiszámítottam, hogy a főiskola évenként több mint 30.000 forint értékű jótéteményt oszt ki s ebből, a tanulók akkori létszámát véve tekintetbe, egy-egy tanulóra csaknem 5 forint esett.

Csak a legátiókból évenként körülbelől 13.000 forintot vesznek be a tanulók. A három sátoros ünnepen 2—200 legátio nyilik meg számukra s van olyan, melynek jövedelme a 100 frtot meghaladja. Ezenkívül a nagyobb diákok az ünnepekre rendszerint kisebb tanulókat, u. n. sublegátusokat vagy — köznyelven — mendikánsokat visznek magukkal, kiknek hivatásuk az u. n. pátenst széthordani az egyház hívei közt s a legátusnak szánt adományokat összegyűjteni. A sublegatióból eredő évi jövedelem a 2.000 forintot meghaladja.

Vannak ugyan, a kik a legátiónak, mint elavult, a kor szellemével ellenkező intézménynek eltörlését sürgetik; de a hívek nagy többsége más véleményben van; a legátust szívesen látja nemcsak azért, mert tudja, hogy az főképen az ünnepi adományokra támaszkodva futhatja meg iskolai pályáját, hanem azért is, mert leginkább a legátus tartja fenn az összeköttetést az alma mater és a hívek közt; minden egyes legátus egy-egy emissarius, ki a vidéknek a főiskola iránti érdeklődését tartja ébren és elégíti ki.

A pataki főiskola, daczára az évről-évre fokozódó közmívelődési igényeknek, még eddig képes volt rendeltetésének saját erejéből megfelelni. Jövedelmező vagyona jelenleg egy millió forintra tehető; budgetje pedig körülbelől 90.000 frtra rúg. Jövedelmező vagyonának kamatjából tehát kiadásainak csak egy részét fedezi; a hiányt pótolja a hagyományos protestáns áldozatkészség, ez a ma még ki nem apadt élő tőke.

Hatalmas intézményei, melyek részint dimenziójuknál, részint különös jellegöknél fogva valódi specialitások a közmívelődés terén, a kellő anyagi erő hiánya miatt a mai napig nem akadtak meg fejlődésökben.

Könyvtára, — mely hungaricumok és ősnyomtatványok tekintetében a haza határain is túl terjedő hírnévnek örvend, — több mint 40.000 kötetből áll; tápintézete, 2—300 tanulóval, népességre nézve a legelsők közé tartozik; a modern kíváncsalmak szerint, mintaszerűen berendezett tornacsarnokában egyszerre 80—100 tanuló kényelmesen végezheti gyakorlatait;

hatalmas parkja, árnyas útjaival, tanárnak és tanítványnak üdülést nyújt a munka után; gyűjteményei gazdagok; physicum museuma egy kisebbszerű egyetem czéljainak is megfelelne; különös figyelmet érdemel szépészeti- és műrégészeti museuma, melyhez hasonló másutt — tudtommal — nincsen. Ilyen speczialitás a főiskolai kórház is, melyben a megbetegedett tanulók ingyen gyógykezelésben részesülnek. A főiskolai könyvnyomda termékei izlés tekintetében bármely vidéki hasonló intézet nyomtatványjaival kiállják a versenyt. Az irodalmi kör, melynek legmunkásabb tagjai a főiskolai tanárok, a mellett, hogy 11 év óta egy jelesen szerkesztett egyházi és iskolai heti lapot tart fenn, 19 év óta becses tankönyvekkel látja el a népiskolákat és a gymnasiumokat.

Az irodalmi kör közlönye, a »Sárospataki Lapok« mellett ugyancsak Sárospatakon jelenik meg nyolcz év óta a »Sárospataki Ifjúsági Közölny«, melyben a főiskolai ifjúság teszi közzé zsengeit. S hogy e helyütt a megye összes hirlapjaival beszámoljunk, megemlítjük még a megye és a megyei gazdasági egyesület hivatalos lapját, a »Zemplént«, mely most tölti be 23-ik évfolyamát s az 1893-ban megindult »Zemplén-Hegyalját«.

A sárospataki főiskolát első sorban ugyan saját vármegyénk, de egyszersmind a szomszédos vármegyék is igénybe veszik. A főgymnasium növendékeinek száma a négyszáz körül ingadozik, miután a párhuzamos osztályok hiánya miatt az alsó négy osztályba a jelentkezőknek csak egyrésze vehető fel; a hittanhallgatók és joghallgatók száma pedig az utóbbi években átlag 50—50-re rúg; s a főgymnasiumi és akadémiái összes növendékek és hallgatóknak körülbelöl egyharmad része zemplénvármegyei. Vallásra nézve túlnyomólag reformátusok. A más vallásuak — róm. katolikusok és zsidók — száma elenyészőleg csekély.

A század elején a debreczeni és a pataki kollegiumok voltak az ország legnépesebb iskolái. Patakon 1807-ben a tanulók száma 1260 volt s ugyanekkor az ország fővárosában az egyetemen mindössze 647 és az attól egészen különálló gymnasiumban 637 tanuló volt.

Igaz, hogy ma a főiskolát népesség tekintetében túlszárnyalja az ország több tanintézete; a hittanhallgatók száma aggasztó módon megfogyatkozott, annak jeléül, hogy a theologiai pálya a lelkészek rossz dotatiója következtében nem

valami kecsegtető az ifjúságra nézve; a jogászok is jóval kevesebben vannak jelenleg, mint 1875 előtt, a mikor még az egyetemen megszerzendő doktoratus kötelezővé nem tétetett; végre a gymnasium népességének emelkedését, a mely pedig az akadémiai ifjak létszámának emelkedésére is befolyással lenne, mint említők, a párhuzamos osztályok mellőzése akadályozza. Mindamellett a főiskola most is elsőrangú szerepet játszik a hazai tanintézetek között s az ősök által kijelölt irányban és szellemben haladva, amaz eredeti típusát máig megőrizte, melyet minden egyes növendékére mintegy rányom. Hajdanában a pataki diákot darabos modoráról ismerték meg; ma félszegségét levetkőzte s attól a szellemtől áthatva, melyet a főiskola falai közt szív magába, rendszerint a lángoló hazafiságnak, a szabadelvűségnek, a független, de azért kellőleg fegyelmezett, minden ízében magyar gondolkodásnak, a puritán becsületességnek, beszédben ép úgy, mint írásban a hamisítatlan magyarságnak képviselőjévé lesz az életben.

Sárospatak és a vármegye központja, Sátoralja-Ujhely, közvetlen szomszédok ugyan, de azért a mily jogosult a piaristák vezetése alatt álló újhelyi gymnasium fenntartása, ép oly helyes ennek nyolcz osztályú gymnasiummá való immár folyamatban levő kiegészítése.

Vármegyénk két szélső faluja, Kesznyéten és Csertész, több mint 200 kilométernyi távolságra fekszik egymástól s ennek a csodálatos, kigyóalakú vármegyének nem a közepére, hanem az alsó részére, még hozzá egymás mellé került a két legnagyobb városa. A sors eme különös szeszélyének tulajdonítható legfőképen, hogy Sárospatak városa, — melynek óriási határát a természet pazar bőkezűséggel ellátta mindennel s mely évszázadok óta a közmívelődésnek egyik legjelentékenyebb góczpontja volt, — nem emelkedhetett máig sem igazi városi színvonalra. A főiskola Patakon van, de nem Pataké. Ott tartja azt a hagyományokhoz hű protestáns közszellem s az alapítványok természete; de nem a polgárság, mely nincs s mely a megyei székváros közelsége miatt, még a hatalmas kollegium védszárnyai alatt sem képződhetett ki.

A mennyiben a pataki főiskola gymnasiuma mellett vármegyénknek még egy teljes középiskolára szüksége van, a mi — tekintve a megye népességszámát — kérdésbe sem jöhet: erre kétségtelenül legalkalmasabb hely a megye fővárosa.

A piaristák Tokajból, a hol a mult században 62 éven át foglalkoztak az ifjúság nevelésével, 1789-ben telepedtek át iskolájukkal együtt Ujhelybe. A mellett tehát, hogy az újhelyi gymnasiumnak multja van, a viszonyok is szükségessé teszik fenntartását és fejlesztését.

A megye központja nem lehet el főgymnasium nélkül. A tanulóknak több mint felét tényleg Ujhely szolgáltatja. A pataki iskola, az anyagi erő hiánya miatt, növendékeinek számát korlátozni kénytelen; ide tehát az újhelyiek, különösen a nem reformátusok, nem küldhetik gyermekeiket. Az pedig valósággal szégyenletes lenne, ha csupán azért, hogy két középiskola egymás mellett ne legyen, az újhelyi gymnasium a megye felvidékére, például Nagy-Mihályba vagy Varannóra helyeztetnék át s több mint száz újhelyi növendék évenként a felvidékre vándoroljon a célból, hogy középiskolai oktatásban részesüljön.

Ha az egységes középiskola eszméje immár a megvalósulás stádiumában nem lenne: esetleg czélszerű lett volna az újhelyi gymnasiumot reáliskolává alakítani át. Így azonban szerencsés koncepciónak kell tartanunk a hat osztályú gymnasiumnak nyolcz osztályúvá való kiegészítését.

A két középiskolán kívül vármegyénk területén egy állami tanítóképezde és négy szakiskola működik.

A sárospataki tanítóképezdét, mint a főiskola önálló ágát, a tiszáninneri református egyházkerület 1857-ben szervezte. Az alkotmányos aera kezdetén azonban az egyházkerület kellő kárpótlás mellett átengedte az államnak, hogy erejét a főiskola többi intézeti ágainak felvirágoztatására összpontosíthassa. 1869-től tehát az állam kezében van a képezde; de azért a református felekezet veszi legtöbb hasznát, a mennyiben a növendékek túlnyomólag ref. vallásúak s mint pályavégzettek többnyire saját felekezetük népiskoláiban nyernek alkalmazást. Nagy szolgálatot tett a magyarság ügyének ez az intézet a magyar nyelvi póttanfolyamok rendezése által. A hat póttanfolyamon ugyanis, mely körülbelül 19.000 frtjába került az államnak, 615 tanító vett részt s ezek közül 129 nyert a magyar nyelvnek nem magyar tannyelvű iskolában való tanítására képesítő oklevelet.

A szakiskolák közül a homonnai államilag segélyezett polgári iskolában addig, míg közép-kereskedelmi iskolával

nem kapcsoltatott össze, a növendékek létszáma 70—80 körül ingadozott, azóta megkétszereződött, az 5-dik és 6 dik polgári osztályba azonban egy növendék sem jelentkezett. Ez a tény is mutatja, mennyire szükséges a polgári iskolákat, életképességök biztosítása szempontjából gyakorlati életpályákra képezítő tanfolyamokkal kötni össze.

Ugyancsak Homonnán, mint fennebb említők, az állam és a kassai kereskedelmi- és iparkamara segélyével 16 év óta egy műfaragó szakiskola tartatik fenn, melynek célja, finomabb, nemesebb izlésű műfaragókat, asztalosokat és esztergályosokat képezni ki.

Ujhelyben a házi ipart terjesztő megyei egyesület által alapított nőipartanoda 1880 óta működik.

Végre a tarczali m. kir. vinczellér-képezde, melyet 1874 őszén nyitottak meg, fennállása óta körülbelül 100 értelmes, szakértő vinczellért, pinczekezelőt s gyümölcs- és konyhakertészt bocsátott ki falai közül. A folyó év végén azonban a földművelési miniszter, szőlőmunkás-képző egyéves tanfolyammá alakítja át.

A népoktatás ügye vármegyénk területén habár lassan, de fokozatosan halad előre. Különösen örvendetes a haladás magyar nemzetiségi szempontból. Itt, hol 1879-ben 437 népiskola közül csak 185 volt tisztán magyar s 184 tisztán tót és ruthén tannyelvű, ma 475 népiskola közül több mint fele, vagyis 241 tisztán magyar, 140 tót-magyar, 50 ruthén-magyar s csak 14 tisztán tót és 30 tisztán ruthén tannyelvű. Természetesen abban az arányban, a mint csökkent a nem magyar tannyelvű iskolák száma: fogyott egyszersmind a magyarul nem tudó tanítók száma is, úgy hogy ma az 517 tanító közül csak 11 nem bírja az állam hivatalos nyelvét s ezeknek is egy részét már közelébb nyugdíjazták.

Összes iskoláink azonban a jelenlegi rendszer mellett és erőikkel évtizedek alatt sem magyarosodhatnak meg.

Nálunk is, mint országszerte, a népiskolákat a felekezetek tartják fenn. Állami iskolánk mindössze 21 van. S míg a felekezetek évenként több mint 200.000 frtot áldoznak népoktatási célokra, az állam e cél előmozdításához mindössze 30—35.000 forinttal járul.

Ugyde a felekezetek szegények; iskolai alapítványokkal nem rendelkeznek; hiveiket kénytelenek tehát megadóztatni. Külö-

nösen súlyosan nehezedik az iskolafenntartás terhe a felvidéki rendkívül szegény gör. és róm. katolikusokra. Ezek kénytelenek beérni olyan tanítóval, a milyent kapnak. Az a 130 tanító, kinek képesítési okmánya még ma sincs, a felvidéken van alkalmazva, s ezek közül 11 — mint említők — egyáltalán nem, 35 pedig csak törve beszéli a magyar nyelvet. Az illető egyházak szívesen elbocsátának őket, mert Zemplén vármegyében nem hiszem, hogy volna olyan családfő, a ki be ne látná a szükségét annak, hogy gyermeke már az iskolában tanuljon meg magyarul; de képesített tanító a nyomoruságos fizetésre nem megy hozzájuk, miután a zemplén-megyei tanítók átlagos fizetése 250—300 forint körül ingadozik, vagyis kevesebb, mint a vasúti bakteré vagy egy jól ellátott konvencziós cselédé.

Ha tehát valahol, úgy nálunk csakugyan kikerülhetetlen az állam fokozott támogatása a felekezeti iskolákkal szemben. E nélkül hiábavaló a társadalom minden erőlködése a magyarosítás tekintetében.

Pedig a mi társadalmunk a hazafias kötelességek teljesítése elől nem tér ki. A magyar nyelvet és népnevelést Zemplén megyében terjesztő egyesület 9 óvodát tart fenn, illetőleg segíyez. Igaz, hogy a tőketerebesi, nagymihályi, gálszécsi, parnói, nagyruszkai, varannói tótok, — kik ha általában nem értik és beszélik is a magyar nyelvet, de szívből-lelékben lelkes magyarok — inkább nélkülözhetik a magyar tannyelvű óvodát, mint a sztropkói, szinnai és homonnai járás ruthénjei; de az egyesületnek bizonyára ezekre is gondja lesz, a mint hogy már eddig is ellátta óvodával Szinnát, Sztropkót és Cziróka-Hosszúmezőt.

Mondanom sem kell talán, hogy a nemzeti szellemben vezetett kisededóvásnak nálunk is nagy hatása van. Az óvodába járó gyermekek nemcsak maguk tanulnak meg, hanem — a tapasztalat szerint — szüleiket is megtanítják a magyar nyelvre.

Ha a kisededóvásról szóló törvény végrehajtható lenne: ez népességünk nyelvi viszonyai tekintetében bizonyára rendkívüli változásokat idézne elő. Ugyde a törvény végrehajthatóságára nézve határozott kételyeink vannak.

Vármegyénk területén ez ideig összesen 22 óvoda és gyermekmenhely van, tehát Zemplén megye, óvodáinak számát

tekintve, hazánk 63 vármegyéje közt a 7-ik, az összes szomszéd megyék közt pedig első helyen áll.

Ez a szám, az eddigi eszközökkel nagyobb arányban és gyorsabb tempóban nem szaporítható. A magyar nyelvet terjesztő egyesület, céljai elérésére évenként 14—15.000 firtot áldoz, mely összeget túlnyomólag a közművelődési pótadóból, egyes intézetek adományaiból és saját pénztárából fedezi. Ezeket az erőforrásokat jelentékenyen fokozni alig lehet. De különben is a törvény szerint a községek vannak kötelezve kisdédóvról és menedékházakról gondoskodni s e célból 3°/o-ot meg nem haladó pótadót vehetnek ki. A mi községeink legnagyobb része azonban még ha megbírná is ezt az újabb terhet: csekély népességszáma és szegénysége miatt — hiszen 164 közülök oly szegény, hogy évi állami adójának mennyisége az ezer forintot nem éri el — 3°/o-os pótadóval a legszerényebb menedékház berendezésére sem lenne képes, annyival kevésbé, mert 3°/o-os adóval a törvény értelmében immár meg sem terhelhető, fizetvén tényleg a megyei közművelődési pótadót, mely a magyar nyelvet terjesztő egyesület által jó részben szintén kisdédóvási célokra fordítatik.

Ha párhuzamot vonunk Zemplén megye jelen és 25 év előtti közgazdasági és közművelődési viszonyai közt: a haladást csaknem minden téren tapasztalhatjuk. Az alkotmányos aera áldásaiból vármegyénknek is kijutott a maga része.

A legutóbbi 25 év alatt a magyarság megerősödött, úgy hogy mind nagyobb és nagyobb tért foglal el a többi nemzetiségekkel szemben; vasúti vonalaink, melyek a világforgalmat nyitották meg számunkra, kiépültek; a földbirtok értéke óriási mértékben emelkedett, jeléül annak, hogy gazdáink tudatára jutottak, mikép intenzívebb gazdálkodás mellett a földbirtokba az eddigieknél nagyobb tőkék fektethetők be gyümölcsözőleg; a műipar érdekében a társadalom részéről a kormány támogatásával erélyes actio indult meg; a hitel fejlesztése céljából pénzügyintézetek alakultak, s úgy ezek, valamint a postatakarékpénztárak sokat tettek arra nézve is, hogy a takarékoság erénye a társadalom minden rétegében minél mélyebb gyökeret verjen; a birtokviszonyok rendezése előbbre haladt; közművelődési intézeteink közül az, mely évszázado-

kon át nemcsak vármegyénk, de az egész ország kulturájára nagy befolyást gyakorolt, t. i. a sárospataki főiskola, megizmosodott, tanerőinek száma csaknem megkétszereződött; ezen kívül szakiskolákat állítottak fel, de különös gondját képezte ugy az államnak, mint főképen a felekezeteknek a népoktatás ügye.

Mindmegannyi fényes eredmény, mely biztos zálogául szolgál a jövőnek.

Ismerve az elemeket, melyek vármegyénk sorsát intézik; látva az állam erőforrásainak gyarapodását; tapasztalva a törvényhozás és a kormány öntudatos és erélyes tevékenységét a közjó előmozdítása körül: bizton hisszük, hogy a mint a Kossuthok, Andrásyak, Sennyeyek vármegyéje a politikai életben gyakran vezérszerepet játszott, ugy a következő 25 évben kulturális téren sem fog hátramaradni s legalább a felvidéki vármegyékkel nemes versenyre kél az elsőségért.

E verseny sikere — a mennyiben vármegyénk egyik hatalmas éjszaki őrállomása a magyar nemzetnek — a magyarság diadala lesz.

V.

SOPRON MEGYE.

IRTA

DR. BERÉNYI PÁL.

I. Földrajz. Közlekedés.

Sopron megye, Moson és Vas vármegyék közé ékelve, nyugoti és északnyugoti határvonalával hullámos félkörben dől Alsó-Ausztriára; éjszakon mély öblű kanyarulattal öleli Moson vármegyét; keleten tompa csúcsban végződve elnyúlik egész Győr vármegyéig; délkeleti csúcsa Veszprémmel érintkezik, déli részének pedig kissé fölfelé görbülő ívben Vas megye szolgál határvonalául.

A középen meghajlott, pipaalakú megyei terület lakóira és kulturájára, szomszédainak befolyásán kívül is, jellemzetesen rásütötte földje felületének characterisztikus voltát; érdemes, már e végből is, hogy megismerjük. Ha a Fertőtől délnek egy vonalat képzelünk, e vonaltól keletre a megye teljesen sík. A végtelennek látszó róna felszínét még csak egy dombocska sem teszi változatossá. A Kis-Alföld délnyugati végső csúcsa e síkság, a melynek buja földje gazdagon fizeti vissza a beléje vetett magot. Ennek a síkságnak éjszaki részét egész hosszában a Hanság ingoványai és mocsarai szegélyezik, táplálkozva azokból a vizekből, a melyek a talaj mély fekvése miatt is idegyűlnek. A megyének ez a része egyúttal folyóvizekben is a leggazdagabb. A nagy lapály éjszaknyugoti részén hömpölyög végig az Ikva-patak; itt esörgedez vigan a Sióval meggyarapodott Bereg-patak és a Keszeg-érrel táplálkozó Linkó. A lánzséri hegyek aljában fakadó Répczepatak, miután hegyek és dombok szegélyezte medrében végig hömpölyögve, Micske mellett a Csáva-patakkal egyesül és a lapályra lép, folyóvá növekedve hatalmas kanyarulatban jut a Hanságba, hogy mesterséges metszéseken át folytassa útját Sopron megye határain túl. A Kis-Rába is a megye nyugoti síkságának vize, mely a megyét el nem hagyja; Keczl köze-

leben kiszakad a megye határvonalával majdnem mindenütt párhuzamban haladó Nagy-Rábából és egyenesen éjszakknak fordulva halad a Hanság felé, hogy ott a Répeze csatornájába öntse vizét.

A vármegye leghatalmasabb folyóvize a Nagy-Rába, a mely hűségesen kíséri Niczktől Bodonhelyig a megye déli és nyugoti határvonalának menetét és néhány kilométernyire Bodonhely fölött lép át Győr megyébe. De ez a leghatalmasabb folyóvíz sem szolgál közlekedési czélokra, mindössze csak malmokat hajt.

És ha még megemlítem a Fertőt és a vele összeköttetésben levő Hanyt, fel is soroltam a megye keleti lapályának vizeit; sőt, ha ezekhez hozzáveszem a Vulkát, a mely a Rozália-hegységben fakad és a megye éjszaki csúcsában a Lajta-hegység alján keresztülfolydogál a Fertő felső árterületén át a Fertőbe, tulajdonképen felemlítettem Sopron megye minden számottevő vizét, a melyekre különben alább újból vissza kell térnem, majdha szólni akarok a belvizekről és a Rábaszabályozó társaságnak Sopron megye területén kifejtett munkásságáról. Folytatólag e helyen a Fertőről és a Hanságról kell egyet-mást elmondanom.

Hazánknak, nagyságra második álló vize, a Fertő, nagyobbik fele, 178 négyzet-kilométer, Sopron megyének jut, míg Moson megyének csak 157. Ez óriási víztömeg, a melynek regényes voltát tagadni nem lehet, mint közgazdasági tényező csak annyiban jó számba, a mennyiben az egész környék talajára és légköri viszonyaira befolyást gyakorol és a parti lakosoknak igen szerény, évszakok szerint változó, de figyelmet is alig érdemlő keresztet biztosított. A Fertő víztömegét sem közlekedésre, sem ipari czélokra fel nem használják; lustán hever óriási medrében, folyton csábítva azt a törekvést, hogy lecsapolják, avagy megcsapolják s eke alá fogják az őstermőerejű talajt. De mindmáig nem jutott célra sem a teljes lecsapolásra, sem a megcsapolásra irányuló törekvés. Bizonyos azonban, hogy egyiknek a kettő közül hova hamarabb meg kell valósulnia; sürgeti ezt maga a Fertő, a mely egész határozottsággal készül, 2—3 év óta, a kiszáradásra. Állítólag már dolgoznak is a földművelésügyi miniszteriumban egy törvényjavaslaton, a mely majd elrendeli, hogy a Rábaszabályozó-társulat csapolja le a Fertőt is, a mint az

régente tervezve volt. Az bizonyos, hogy a Fertő hova-tovább a multé leszen és majd csak legmélyebb helyein, a mosoni partokon, a hol 6—7 méter között váltakozott mélysége, marad talán csak valami hirmondóul abból a hajdan 335 négyszög-kilométernyi vízterületből, a mely a Rába vizkörnyékéhez tartozik és az egész vízrendszernek legmélyebb részén terül el. Ez az oka, hogy a Fertőnek és a vele rokon Hanságnak lefolyása, illetőleg lecsapolása sok gondot okozott a Rábaszabályzó-társaságnak, a melynek az 1883. évi XV. t.-cikkely szerint le kellett volna vezetnie a Hanság vizét is és a Hanyon át a Fertőt. De, ide nem tartozó számolási tévedések folytán, a társaság képtelen volt megfelelni e kötelezettségének. Képtelen volt erre azért is, mivel a Hanság mély fekvése megdöntötte azt a tervet, miszerint vizét a Fertőével egyetemben vezesse le a Rábcza, meg a hosszú Hany-csatorna, a mely Somogytól Rétiig szeli keresztül a Hanság ingoványos talaját. Mert a Rábczának és a Hany-csatornának esése jóval csekélyebb volt, mint a Dunáé, úgy, hogy magas vizállásnál feltolult a Duna vize a Rábán, meg a Rábczán, és a folyók nemcsak hogy nem vezették le a Fertőt és a Hanságot, hanem ellenkezőleg, még vizet vittek mind a kettőbe.

E vizzásságon segitendő, az 1893. VII. t.-cikkely elrendelte, hogy a Rábaszabályzó-társulat a Hany-csatornát ásassa ki 15 méternyi fenékszélességben. A munka ez idő szerint van folyamatban; 1894. november haváig a 21 kilométernyire tervezett csatornának 17 kilométer hosszú szakasza készült már el és a télviz daczára is gyorsan halad előre az óriási mű, a melynek végzésében két óriási lübecki excavateur és három földhányó-gép (bagger) is segédkezik. Hogy mikorra készül el az egész hatalmas alkotás, ma még nem tudni. De ez utóbbi sokkal kevésbé kérdéses, mint a mennyire bizonytalan az, hogy a kissé túlságosan széles csatorna megteszi-e azt a szolgálatot, a melyre rendelték. Mert azok, a kik a Fertőt és a Hanyt régi tapasztalások alapján ismerik, azt hiszik, hogy a 15 méternyi fenékszélességre kitágított csatorna le fogja ugyan majd vezetni a Hany vizét, — feltéve, hogy azeliszaposodástól megmentendő, folyton-folyvást tisztogatják — de a míg egyrészt nem fogja levezetni a Fertőt, addig másrészt majd terméketlen sivataggá változtatja az egész vidéket, a melyen úrrá leszen futóhomok alakjában az anyagi puszt-

tulás. Így kerültek a rábaköziek, meg a Rábaszabályozó-társulat is részben a maguk hibájából, részben az ő jólétükre tervezett vízszabályozási munkálatok áldásából olyan útvesztőbe, a honnan alig képesek kijutni. Mert az bizonyos, hogy a Rábaszabályozó-társulat, a mely 1873-ban, hat millió tőkével arra az óriási munkára vállalkozott, hogy 340.386 holdnyi árterületet szabaditson fel a rendes árvízveszély ellen, óriási hasznot biztosított a Rábaköz vidékének. Bizonyos az, hogy nagy tévedések estek és a hatalmas vállalkozás eredményei sok helyen kétesek; de az egész Rábaköz víztükre alászállott és a mocsarak, lápok nagy sorozata vált termékeny szántófölddé. Hanem a belvizek pusztításain nem segített a társulat és ez oppositíóba kergette az árterületbe eső birtokosokat, a mikoron arról volt szó, miszerint újabb kölcsönre van szükség, a melylyel a Hanság-osatornát Pomogyon túl a Fertő közepéig meghosszabbítsák. A sopronmegyei érdekeltek gyűlést rendeztek Csornán, Cziráky Béla gróf elnöklete alatt, a kölcsönvételre beterjesztett indítvány megbuktatására; és agitációjuk nem volt eredménytelen. A Rábaszabályozó-társulat közgyűlése leszavazta az elnökség előterjesztését; a kölcsönt nem lehetett megkötni; a Fertő megcsapolását, a Hany-csatornán át, majd csak úgy lehet megcsinálni, ha a kormány törvényt szerez rája, a min, úgy látszik, épp ez idő szerint fáradozik is. De a míg a tervezett törvényjavaslatból esetleg törvény lesz, a sopronmegyeieket nagyon érzékenyen sújtja majd a Hany-csatornának horribilis szélessége, a mely rohamos gyorsasággal fogja levezetni a Hany vizét, a melynek teljes híjával a turfás, maszatos talaj elveszti termőerejét.

Mert a Hanynak, a mely nem egyéb turfás talajnál, a víz fölött úszkáló földrétegeknél, víz az éltető eleme. Víz nélkül a Hany turfái elégnék és lesz belőlük maró por, a melyet embernek állatnak egyaránt vészesen, sodor majd ide és oda a legparányibb szellő. A Hanyság tulajdonképen a Fertő elterülése és gyephantokkal, meg zombékokkal takart folytatása, a melyet fűből, reketyéből és nádgyökerekből összeforrasztott 3—4 lábnyi vastagságú úszó földkéreg fedez. E földkéreg fölött nem mindig biztos a járás-keles, mivel gyakorta mélyen süllyed a víz alá. Ez a körülmény birta rá 1770—1780 körül Esterházy Miklós herceget is, hogy Esterházától Pomogyig nyúló 10.400 lépés hosszú átjárót készíttessen a víz felett

úszó földkérgéből képződött Hanságon, a melyet a Répczével egyetemben vagy az a víz táplált, a mely kilépve a Rába medréből, olyképen jutott az ártérre, hogy azt — mint 1891-ben is történt — a Rába medre levezetni nem volt képes, avagy táplálkozott abból a vízből, a melyet a felső szelek hajtottak rá a Fertőből. A míg a Rába kiöntései minden évben kiújultak, a míg a Fertő bőséges vizéből jutott a Hanynak is, ez leirhatatlan bőségben termett szálas takarmányt, főleg az u. n. savanyú szénát, a melynek nagy piacai vannak Ausztriában. De mivel a szabályozási munkálatok folytán a Rába kiöntései ritkábbak és a Hany turfás talajának felső rétege vizet nem kap már olyan bőségben, mint a milyenben kapott, a termések hova-tovább mindig soványabbak. De eddig még csak fenyegetőben van, még nincsen itt a veszedelem. Osli község parányi, 300 holdra terjedő határával még ma is dúsgazdag, mivel majdnem egész határa belekerül a Hanyba és az itt termett szénával minden gazda több izben hajthat föl évente Bécsbe, hogy tñres kocsi-val, de tömött erszény-nyel térjen vissza. Hanem, hogy meddig tart az állapot így, ma nem lehetne megmondani. Az kétségbevonhatatlannak látszik, hogy a Hany-csatornának 15 méteres fenékszélességben való kiásása csakis arra való lehet, hogy a Fertő vizét megcsapolja; e nélkül fölösleges is, kárttűvő is, sőt mi több, még azután sem teszi nélkülözhetővé, hogy a Hany mesterséges utakon jusson vízhez, megakadályozni a turfarétegek kiszáradását.

Ha a Hany-csatornát tökéletes öntözési rendszerrel fogják összekapcsolni, a nagy szabályozási munka megmérhetetlen áldása lesz a Hany vidékének, a melynek lakói szénával meg marhatenyéztéssel üzérkednek olyképen, hogy a szénát elviszik Ausztriába, itthon meg a marhát istálóztatják. Ha a szabályozási vállalat kilátásba helyezné a csatornázást, kétségtelen, hogy a sopronmegyeiek nem makacskodnának, mivelhogy értik, mekkora áldással járna rájuk a Fertő megcsapolása.

Hogy ez utóbbit illetőleg nem hiányoznak bölcs fatalisták, a kik a Fertő kiszáradását magától a természettől várják, talán fölösleges is mondanom. Ezek boldogan emlékeznek vissza arra, hogy a hetvenes évek elején, szabályozás nélkül is, visszahúzódott a Fertő vize és az Esterházyak, Széchényiek,

Rust, meg Sopron szabad kir. városok hatalmas kiterjedésű szűz területeket nyertek; Rust már parcelláztatta is új határát, a mely mélyen belenyúlt a Fertő medrébe. Csak az a baj, hogy a Fertő megint megtelt.

Vízkalamisatainkról szólva, nem lehet elhallgatnom, hogy se szeri, se száma azoknak a kis patakoknak, apróbb csermelyeknek, a melyek hol itt, hol ott csörgedeznek és becsesek a nyugoti vidékre; de a keleti lapályon a felburjánzó belvizek és vadvizek folytonos károkat okoznak. És ez ime újból panasz a Rábaszabályozó-társaság ellen, a melynek ezeket a vadvizeket is le kellett volna vezetnie. Hanem ezen panasz ellen hatalmasan védekezik a társaság, mert a belvizeket levezető csatornázás a Fertő megcsapolásával együttesen volt tervezve. Ám ezt a tervet is leszavazta Cziráky Béla gróf vezetése alatt az az érdekeltség, a melynek a Fertőből semmi haszna és a mely magát nem akarja megadóztatni azon előnyökért, a melyeket a Fertő partján lakók élveznének; de egyben apróbb érdekeltségekké sem alakult, a localis bajok sanálására, holott erre a vízjogi törvény kielégítő módot ad. És Sopron megye ma ott áll, hogy a mig egyrésztől élvezti a Rábaszabályozásnak áldásait, addig kénytelen elszenvedni a belvizek csapásait, a melyek ellen legfőlebb úgy lehet védekezni, mint védekezett a csornai nagybérlet, a ki nagy összeggel jogot vásárolt magának arra, hogy bérletének belvizeit bevezethesse a győri belvízlevezető-csatornába.

Sopron vármegye vízrendszere semminemű összefüggésben sincsen hegyrendszerével. Északnyugaton van a Lajta-hegység hosszas hegykoszorúja, a mely átlag csak 400 méter magas. A Vulka által elszakasztott kiágazásnak látszik az a hegység, a mely dél felé a Fertővel párhuzamosan Sércztől Kópházáig húzódik és fertőmelléki, vagy ruszti hegyláncznak is neveztetik. Pedig nem annyira hegyláncz, mint inkább dombosor, a mely a megye gazdagságának egyik legjelentősebb forrását képviseli. E dombok lejtőjén teremnek, a meny nyiben a filloxera még megengedi, a hires ruszti borok és e dombok között emelkednek azok a magasabb alakulatok, a melyeknek kelendő és jóminőségű kőveit Bécs legnevezetesebb középületei dicsérik.

A Lajta-hegységet és az annak folytatását képező ruszti dombosorozatot, természeti szépségben és magasságban egyaránt

felülmulja a Rozália-hegység, a mely alatt mindazon hegyek rendszerét kell értenünk, a melyek a vármegye nyugati részét szegélyezik és a melyeknek folytatása Ausztriába nyúlik át. Az a hegy, a melynek csúcsán a Rozália-kápolna áll, csak egyik legnagyobb emelkedési pontja a hegyláncznak. A Rozáliának mintegy folytatásául tekinthetjük azt a hegységet, mely a megye délnyugoti csúcsát borítja és egyúttal az alsó-ausztriai Alpok keleti határhegységét képezi.

Ime Sopron megye felületének rajza, a melyen szinte testvériesen osztozkodik a hegység meg a lapály. És bár irigységet méltán keltő módon gazdag a róna, a vármegye hegyes vidékeinek sincs okuk féltékenységgel tekinteni le a lapályra. A természet nem fukarkodott áldásaival a hegyek között sem, és megadta kincseit a hegyek méhének éppúgy, miként gerinczének, a melyek fölött gazdag kamatot hajtanak az erdők, gyümölcsösök és szőlőkertek. És ha tán mégis fukarabb volt a természet a vármegyének hegyekkel borított nagyobbik részében, de kárpótolta lakóit munkakedvvel, erélylyel, kereskedői szellemmel és intensív munkabírással.

Es a miként osztozkodik Sopron megye területén a hegy és a lapály, azonképen váltakoznak talajában a természet productiv erői. Keleti részében fölös gazdagságban termi a föld a kenyér-, a szálás- és a répaterményeknek legjobb talajt igénylő nemeit. A megye középső részében, a hol dombjai húzódnak a Lajta-hegységnek, világhirre jutott szőlőgazdaság és bortermelés ad ma még kenyeret a népességnek; tovább északnak pedig a Vulka völgyében és ettől felfelé a Rozália-hegység alacsonyabb részén híres gyümölcsösök nyújtanak gazdag termést a gazdának. A hegyek méhe kőszénerekkel van beágazva, és a míg ormaít fenyvesek és hatalmas bükkök koronázzák, oldalaiból értékes köveket fejt ki a munkás kéz.

Vizi utakról szó sem lehet Sopron megyében; részben, mivel sekélyek, részben, mert szabályozatlanok a vizek. Itt-ott a Kis-Rába emel tutajokat, ha a kapuvári éger-erdőkben megdöntött szálfákat úsztatják lefelé Győrig.

A megyei vizek erejét majdnem kizárólagosan csak a malomtulajdonosok használják, a mennyiben épp a Rába, a Répcze és a Kis-Rába mentén még szépszámú vizi malom őröl. Azért mondom még őröl, mert a Rábaszabályozó-társaság önkormányzati jogánál fogva, sorban kisajátította azokat

a rábamenti malmokat, a melyek a Rába gyors lefolyására bármely irányban is gátlók voltak. De e kisajátítással, a mi egyébként is csak a Nagy-Rába mentén levő malmokra vonatkozott, nem szakadt vége egy tengeri kigyóként húzódozó pernek, a mely a malombirtokosok meg a Rábaszabályozó-társaság, illetőleg Sopron és Vas megyék között támadt és a Rába-torok ügye czímen már untig ismeretes az érdekelt megyéken kívül Mosonban és a földművelési meg a kereskedelmi miniszteriumokban. A Rába-torok ügyének egész irodalma van, ha ugyan irodalomnak lehet mondani azokat a garmadákká nőtt aktákat, a melyeket ebben az ügyben már teleirtak 1801 óta, a mikor az első egyezséget kötötte Sopron és Vas megye. Ez egyezés szerint a Rába ágainak elválásánál, ott, a hol malomároknek is nevezett Kis-Rába szakad ki az anyafolyóból és Niczk, Répczelak és Csánig között határt von Sopron és Vas között, vízellenálló szilárd sarkantyút építenek, a mely a vizet egyharmadrészben a felső kapuvári ágba, kétharmadában pedig az öreg Rábába terelje. Ezen egyezés után békekesség volt 1827-ig, a mikor az árvíz kidöntötte a torokrekeszt. Az árvíz okozta pusztítások javíthatása közben Sopron megye a zsilipet eltolta. Nosza újból nekibuzdult a perpatvar és elején kezdődtek az alkudozások, a melyek folyamán Sopron megye erős fogásokkal és hatalmas érvekkel védte eljárását. Tény, hogy Sopron megyének, főkép a Kis-Rába mentén lakó molnároknak, a rábamenti gyártelepeknek és a rábaközi községeknek ezer és ezer érdeke fűződik ahhoz, hogy a malomároknek folytonosan legyen vize. De a Rába mostani esése mellett ez csak úgy volt lehetséges, ha a molnárok az anyafolyóban rözsegátat emeltek és ez által oly magasra duzzasztották a toroknál a vizet, hogy ez belefolyt a Kis-Rábába. Ha nagyon alacsony volt a víz, a Nagy-Rábában a molnárok vesszők és rözsek segítségével emelték a gátat, hogy céljaiknak elegendő vízi erőt kapjanak. A Rábaszabályozó-társulat mindig rossz szemmel nézte a molnárok ezen eljárását, azt vetvén föl, hogy a molnárok rözsegátja és zsilipei veszélyeztetik az egész Rábaközt, meg a Rábának balpartján épült hatalmas töltéseket és az ezek mentén elterülő szántókat, legelőket és réteket. Nem is szünt meg sohasem sürgetni, hogy a molnárok vigyék el a rözsegátat és hogy szabályoztassék a Kis-Rába is, ezzel egyben rendez-

tessék véglegesen a Rábatorok vitás ügye. De a társaság tervei nem valósúlhattak meg azon differentiák miatt, a melyek a szabályozási költségek körül merültek föl. Hiába kísérlette meg az alkudozásokat újra meg újra, a molnárokkal nem tudott megegyezésre jutni már azért sem, mert ezek minden bajért a társaságot vádolták; vádolták pedig főképen azzal, hogy a Rábát keskeny ártérbe szoritotta. Így állott az ügy, a mikor 1894. őszén a megáradt Rába olyan nyomást gyakorolt a gátra, hogy ez elsodortatott és a rözsegát elpusztult. A molnárokban és a Rábaköz lakóiban ez csak fokozta a Rábaszabályozó-társaság iránt táplált ellenszenvet és 1894. novemberében, Kapuvárott tartott ülésükön azt határozták, hogy orvoslásért a kormányhoz folyamodnak, mert a Kis-Rábát meg kell tölteni vízzel; ez a Rábaköznek kereskedelmi, egészségügyi, tűzbiztonsági és ipari czélból egyaránt fontos érdeke. Hogy pedig a Kis-Rába mindig el legyen látva kellőképen vízzel, köteleztessék a Rábaszabályozó-társaság megcsinálni az állandó gátat és a zsilipet.

De a mig a kapuvári gyűlésen nagyban folyt a tanácskozás, addiglan a földművelési miniszteriumban javarészből megoldották a Rábatorok vitás kérdését, a mennyiben elrendeltetett a torokgátnak megépítése a jóváhagyott tervek szerint, mivelhogy erre szüksége van a közvetlen érdekeltégen kívül mindazoknak, a kik a Rábaszabályozás több milliós művét biztosítani akarják. A gát megépítési költségeiről azt határozta a miniszterium, hogy a teherviselés vitás kérdésének megoldásáig a költségeket előlegezi.

Hogy meddig lesz az állam hitelezője az érdekeltégenek, az a multakra való tekintettel, alig jósolható meg!...

Halászatról a sopronmegyei vizek mentén alig lehet szó. Csak a parti lakók halásznak, hogy házi szükségleteiket némiképen fődözzék az itt-ott található legsilányabb fajú halakkal. Régente a Fertőben izletes húsú halak is voltak és bár egyik-másik fajtán igen erősen érzett a mocsárszag, mégis árulták azokat Sopronban is, meg annak vidékén messze tájakon. De mostanság a Fertőben nincsenek halak. Kipusztultak teljesen az 1893-ik évi nagy szárazságot követő kemény fagyban. A mondott év őszén a Fertő nagyon megapadt; a rákövetkező télen pedig fenéig befagyott. Ebben az állapotban volt a tó álló egy hónapig. Mikor a fagy engedett, a tó

halai mind kivesztek. Az első tavaszi napsugár a víz partján rothadó halak pikkelyein tört meg. Külön egészségügyi intézkedéseket kellett tenni a megfagyott halak elpusztítására, mert rothadni kezdtek és a bűz hovatovább elviselhetetlen volt. Ez időtől fogva a Fertőben még csak hirmondója sincs annak, hogy abban egykoron Mária Terézia asztalára is halásztak és váltogatva küldözgették messze piaczkokra a legkülönfélébb fajú halakat.

Vasutakban sem gazdag Sopron megye. Két jelentékeny vonal szeli. Az egyik a cs. és kir. szab. déli vasut vonala, a mely a megye nyugoti részét szegélyező hegyek alján húzódik Sopronig és innen éjszaknyugotnak Bécs-Ujhelynek tart. A másik vasutvonal a győr-sopron-ebenfurti, a mely a megyének legtermékenyebb részét szeli és tarifa-politikájával jelentékeny tényezője a megye közgazdasági fellendülésének. Ez a vonal közvetíti nagy részét annak a forgalomnak, a mely a Dunántúl felső részéből indul a nyugoti külföldre, erős versenyre kelve Soprontól Ebenfurtig a cs. és kir. szabadalmazott déli vasuttal, a mely megyénk speciális érdekeit soha nem méltatta kitüntetőbb figyelemre.

E két hatalmasabb vasutvonalon kívül csak a vármegyei közutak közvetítik a forgalmat. Vicinális vasutunk csak egyetlenegy van; ámbár kevés megyéje van az országnak, a melyben annyi vicinális vasutat terveznek, mint megyénkben. Ez idő szerint is nem kevesebb, mint öt vicinális vonal van engedélyezve; és ez ötön kívül volt még kettő, de ennek kiépítésében már az engedményesek sem hisznek. Ha nem a tervek csak tervek maradnak évek hosszú során át. Az az egyetlen vonal, a mely megyénk keleti sarkát szeli Beleden, Csornán, Beő-Sárkányon keresztül, olyan kedves aján-déka a Dunántúli helyi érdekű vasutrészvénytársaságnak, a melyért eléggé hálásak alig lehetünk, mert aránylag csekély áldozat árán vasuti hálózatba vont olyan vidéket, a melynek gazdagsága eddig rejtett kincse volt a Rábaköznek. Mióta ez a vasutvonal kiépült, tekintélyes vásári középpontokká lettek Beled, Csorna és Beő Sárkány. Csorna egyben keresztező állomása lévén a győr-sopron-ebenfurti és az említettem szombathely-pozsonyi vonalnak, a vidék gazdasági erőinek legjavát szívja magához. A mióta a szombathely-pozsonyi vonal kiépült, Csorna régen túl van a nagyközség characterén. Vá-

rosba illő épületei emeltettek; lakossága megszorodott anyagi és értelmi erővel bíró idegenekkel és bizonyos, hogy ha megvalósul az a terv, a mely a pápa-csornai szárnyvonal kiépítésén fáradozva, Csornát három vonal keresztező-, egyben az egyiknek végső állomásává teszi, megyénknek e jelentős nagyközsége hovatovább nemcsak arra formálhat jogot, hogy várossá legyen, de bizonyos, hogy a forgalom nagyságát tekintve, legjelentősebb középpontja lesz a Rábavidéknek, erősen versenyezve Kapuvárral is, a mely nagyszabású hetivásáraival ezelőtt egészen magához lánczolta az egész Rábaköz anyagi érdekeit.

Egyben elértem két törekvő helységnek irigységgel, néha elkeseredettséggel folytatott versenygéséhez, a melynek oka nem a kicsinyes féltékenykedés, hanem fontos gazdasági érdekek összeütközése. Csorna kedvező helyzetét imént vázoltam. A mit Csorna magához hódított, annak legjava részét Kapuvár vesztette el, részben abból, a mije már volt, részben abból, a mire joggal számított. De Csorna hódításai nem végződnek Kapuvár jelentőségének megingatásában, hanem jelentik egyuttal Sopronnak, a megye székhelyének veszteségét is. E körülmény első tekintetre talán locális jelentőségű, de valójában nem az. Csorna erősödése Kapuvár és Sopron rovására nem locális jelentőségű, hanem kapcsolatos azokkal a misériákkal, a melyek vicinális vonalaink kiépítése körül tapasztalható.

Szolgáljon állításom rövid magyarázására a következő. Már fentebb említettem, hogy megyénkben gombamódra teremnek a vicinális vasutvonalak tervei, de a tervek maradnak éveken át és vagy elkallódnak, mint a sopron-kőszegi és a kismarton-száravzámi, vagy átveszi azt örökbe egy másik tervező, hogy évek multán tovább terveztesse egy harmadikkal. Így Sopronnak Pozsonnyal való közvetlen összeköttetése és a ruszti borvidéknek, meg a híres margitai kőbányának a vasuti hálózatba való belevonása, innen-onnan jubileumot ülhet. Ez idő szerint, a második engedélyesnek, Haller grófnak kezében van az ügy, de még mindig hiányzik egy kevés abból az összegből, a mely szükséges, hogy vasuti összeköttetés létesülhessen Pozsonyon keresztül egész Felső-Magyarország, meg Sopronon keresztül Szlavónia, Horvátország és a magyar tengerpart között. Pedig mennyi pénz

van e vidéken és a két, összeköttetésre váró városban! Hanem vasutépítésre nem akar kerülni. Jobban mondvá, nem olyan kéri, a kinek adnák. A vármegye első földesurai, a kik rengeteg határokat birnak, nem állanak a kérők élére. Ezek csak immel-ámmal támogatják a vasutépítést, mivelhogy a jól épült a kiválóan gondozott megyei utak mellett, rájuk nézve nem fontos kérdés a vasut. Azt építse ki más, ha jövedelmezőnek tartja a vállalkozást és elégedjék meg azzal, a mit a nagyföldesúr, vagy a nagygyáros, a közügy érdekétől sarkalva, ad ahhoz, a mit a kis emberek adnak. Innen van, hogy a vasutervek nem szolgálják mindenben egyaránt a vármegyei középpont és a vidék érdekeit, hanem szolgálják azt az érdeket, a mely lelkesíti az engedményest, a kinek mindegy, ha Kapuvár vagy Csorna a végső állomás, rá nézve az a döntő, hogy merrefelé vezetve vonalát kaphatja meg a törzsrészvények kellő biztosításán kívül azt a financiért, a ki a vasutat megépíti. Innen van, hogy az érdeklődés szerte van szaggatva, erőhöz nem jut és tervszerűen nagyot alkotni nem képes. Vicinális vasuthálózat, a mely összekötné a megye középpontjának érdekeit a vidékével, nagyon hiányzik megyénkben, hogy fokozza a régi formák nyögében is hatalmasra nőtt gazdaságunkat; de ennek elhanyagolásával szabadjára érvényesülhetett eddig minden separatistikus törekvés, a mennyiben kezet fog az engedélyekkel és az egyes vidék érdekeinek istápolását oly módon szorgalmazta, hogy a természetes középpontok ne erősödjének, főképen ne erősödjék a megye középpontja, a melyet épp a szűkkörű megyei érdekek, hosszú ideig, ki akartak emelni a megye területéből és társtörvényhatóságnak tekintettek, a helyett, hogy egy nagyobb törvényhatóság testében, ennek idegrendszerében szerves rész gyanánt élő önálló törvényhatóságnak tekintették volna. Innen van, hogy Csorna erősödik Kapuvár rovására és az az erős középpont, a melyet Sopron városa képezett hatalmas gabona-, marha- és sertés-, meg országos-vásáraival, vesztett korábbi jelentőségéből.

Vasuti hálózatunknál sokkal örvendetesebb fejlődést mutat megyei úthálózatunk. Az 1890. évi I. törvénycikkely és az annak alapján kiadott miniszteri rendeletek és megyei hatósági határozatok meg szabályrendeletek pontos foganatosítása, végül az államépítészeti hivatal lelkes munkássága,

hovatovább összes közutainkat belevonja a törvényhatósági közutak hálózatába. Epp az utolsó év folyamán is nem kevesebb, mint hat jelentékeny út vétetett föl a megyei úthálózatba: a babót-szár föld-tamási, a bogyoszló-potyond-tótkeresztúr-mihályi, a tótkeresztúr-zsebeház-szili, a garta-himód-hővedénesfai, a sércz-okkai és a vepperd-szentmártoni. De a törvényhatósági bizottság elhatározta, hogy a törvényhatósági úthálózatot a lehető legteljesebbé teszi és azon munkálkodik, hogy kölcsönre tegyen szert, a melyet majd az útadó bevételeiből fog amortisálni és a melylyel majd sietve tehet eleget a községek azon kívánalmainak, miszerint utaik mennél előbb kerüljenek belé az úthálózatba.

Az útadó-törvény életbeléptetése után következő két éven át, az útadó az egyenes állami adókra kivetett 10⁰/o-ban volt, 1893-tól kezdve 8⁰/o-ban van megállapítva. A bevétel így is közel jár kétszázezer forinthez; sőt az 1893-ik évi bevétel, a mult évi maradvánnyal egyetemben megközelítette a harmadfél-százézer forintot. A tartalékalap is nagyon jelentékeny összeg.

A megyei úthálózatról szólva föl kellemlitenem a fehéregyház-hófi utat, a mely megérdemli, hogy különösen is megemlékezzem róla. Nem azért, mert sok százezer forintba került, hanem mert gazdasági szempontból föltötte jelentős, a mennyiben a Vulka mentén lakóknak ezután nem kell Nezsiderre vagy Szárazvámra menniök, hogy Ausztriába jussanak, hanem eljuthatnak oda a 440 méternyi magas hegyre vezető serpentin-úton.

II. A népesség.

Azon a 3307 négyszögkilométernyi területen, a melyet Sopron megye foglal el, nyelvre, nemzetiségre, jellemvonásra és vallásra egyaránt sokféle nép lakik. Szám szerint — az 1890-iki népszámlálás adata — 259.602 lakosa van a megyének. Egy négyszögkilométernyire átlagban 80⁴³ lélek esik. Természetes, hogy a sűrűn lakás nem mindenik járásban egyenlő és a megye három déli járásában: a pulyaiban, a csepregiben és a kapuváriban már ritkábban laknak az emberek, ámbár átlag itt is 60—70 lakos esik egy négyszögkilométerre, utalva a járásoknak részben természetadta, részben a gazdasági viszonyok szülte megélhetési feltételeire. Az átlagot jóval felül-

mulja a culturában legelőrehaladottabb kismartoni járás és Sopron városa.

A lakosság az utolsó tíz évben mindössze csak 13.815-tel szaporodott. E szaporodás a megelőző tíz évhez képest 1918-czal s a természetes szaporodás mögött 12.503-mal maradt el. Tekintélyes része van ez apadásban az amerikai kivándorlásnak és a szomszédos osztrák tartományok kedvezőbb kereseti viszonyainak. Az előbbi nem öltött nálunk ijesztő mérveket, de sajnos, hogy épp azon a vidéken járványos, a mely a természet legtöbb áldásaiban bővelkedik és a melyet kizárólagosan magyarok laknak. A kapuvári és csornai járások munkásnépe mind sűrűbben és sűrűbben keresi gazdasági bajainak megváltását az arannyal bővelkedőnek híresztelt újvilágban, a honnét nem egy tér vissza csalódással, megtörve testben is és még koldusabban, mint a hogy útra kelt. Itthon nyomorog és — a magyar paraszt fogalmai szerint — éheznek; és mivel látja, hogy kicsinyke telkén roppant nagy az adósság, hogy munkája után megélni képtelen: eladogatja, a mije van és útra kel, hogy a tengeren túl gondtalanabb életet biztosítson magának. De túl a tengeren annyira mások a munka feltételei, hogy a nyelv tudása nélkül szerte tévelygő nem képes meggyőzni a versenyt azokkal a bevándorlókkal, a kik jólétnek nevezik azt, a mit a rábaközi napszámos nyomornak érez és reményeiben csalódva, csekélyke pénzétől megfosztva, sirva vágyakozik vissza az otthonba.

De e szomorú történetnek van némi hasznos tanulsága, a mely hovatovább teljesen letörli az aranyosnak nevezett világról a csábító aranyport. A megcsalódott kivándorlóknak az utóbbi években közrekerült levelei; a megtörönten és elpusztultan visszatértek csalódásai megapasztották az Amerikába készülődők számát; ámbár az elszántabbak, a merészebbek és a kétségbeesettebbek, felbuzdulva a szerencsésebbek sorsán, könnyű lélekkel szánják el magukat az útra... »a jobb otthon keresésére!« ...

Jobb otthon!... Keserű bánkódás fog el, mikor leirom. Mert hiszen kell-e jobb otthon a Rábaköz áldott földjénél, a Kis-Kanaánnál, a mely minőségre és mennyiségre egyaránt, párját ritkító bőségben fizeti a beléje vetett magot; a hol hatalmas bérletek magas fokon álló culturát teremtettek; a hol átlag 1894-ben egy hektáron 21 hektoliternél több ter-

mett és a hol 1300 forintnál gyakorta adnak többet is egy katasztrális hold szántóföldért! . . .

És mégis úgy van, hogy erről az áldott földről igen sokan kivándorolnak, mivel nem képesek megélni! A helyzet magyarázata a következő: a kapuvári és c ornai járásban olyan drága a föld, hogy a kiscgazda nem is gondolhat vásárlásra, ha talán itt vagy ott módja volna is rá. Azok az uradalmak, a melyek az Esterházy hercegi hitbizományi bérletek mellett e két járásban még létesülhettek, a bérletekkel egyetemben felfalnak minden talpalatnyi földet, a mely eladásra kerül. Velük eredményes versenyre csak a czukorgyárak kelhetnek, a melyek nagy erővel vannak rajta, hogy saját területeiken biztosítsák répaszükségeiteket. De a paraszt csak a lehető legkritkább esetben, ekkor is csak óriási megéröltetés árán jut termőföldhöz.

De a földszerzés óriási nehézsége is eltörpülő semmi a nyomorult bérvizonyok mellett. Vannak uradalmak, épp ezen a buja földön, a melyek a béresnek évi 35 forintnyi fizetést szabnak. A nagyon régi szolgának, kitüntető kedvezmény fejében, megadják néha a 40 forintos bért. E 35—40 forintos bérből levonnak évente 16 forintot lakásbérré; fejadóban 1 frt. 50 krt fizet; a megejtett károkért levont büntetés-pénzek pedig évenként legalább 8—10 forintra rúgnak. Mije marad?! . . . Nem merem leírni. Miből ruházkodjék? mit tévő legyen, ha orvost vagy gyógyszerert kell fizetnie?! . . . A jószág-tartásból nem pénzelhet, mivel az uradalmak a mellett, hogy erős korlátok közé verik jószágszámát, még nagyon meg is adóztatják az urasági konyha javára. A conventió volt eddiglen az egyedüli, a melyből kiárulhatott valamit a béres, de az uradalmak malmainak szaporodtával ez a forrás is elenyészik. A kapuvári uradalomban, a mióta az uradalomnak malma van, nem kapja a béres conventióját búzában, rozsban, árpában, a minek egy részét pénzzé tehette, hanem kapja lisztben, a mit el kell használnia, de nem értékesíthet.

És hasonlóan silányok a napszámosok bérei is. A czukorgyárak csak a munkaidő tartamát hcsszabbították, de nem emelték a napszámosok béreit. Felnőtt férfi épp a csornai és kapuvári járásokban, a hol a legtöbbször van szükség napszámba dolgozó kézre, 1 frt. 50 krtól 50 krig lemenő napszám-

bérért dolgozik; az asszony ritkán kap többet 40 krnál; a gyermekek napszáma 25—30 kr. között váltakozik.

Ime, nagyrészt azok az okok, a melyek miatt a leg-aldottabb vidéken gyakorta nyomorog a nép, kivándorol és magyar létére könnyebben elhagyja hazáját, mint a soproni, nagymartoni vagy kismartoni járások németje vagy horvátja, a ki, ha el is megy, hogy anyagi és szellemi erejével az osztrák tartományok kedvezőbb kereseti viszonyainak adózzék, otthonától nem válik meg és ámbár alig tölti falujában az évnek néhány napját, Ausztriában, nyelvrokoni közt érzi magát idegennek. Az a 25.788 lélek, a mely a legutolsó népszámlálás szerint az osztrák tartományok kedvezőbb kereseti viszonyainak adózik, nincsen elveszve sem a megyére, sem a hazára. De az az elszánt magyar, a kit nem képes kenyérral ellátni az otthon, az elkóborol Amerikába és vagy ott pusztul el, vagy visszatér reményvesztetten, övéi nyomorúságára.

De egészen más nép is az a német, meg az a horvát, a mely megyénk nyugoti járásait lakja, mint az a magyar, a mely megyénknek a Kis-Alföldhöz tartozó részét mondja otthonának. Amazt a legfurfangosabb üzérkedési és vállalkozási kedv űzi el otthonából; ráhagyja házát, telkét feleségének és gyermekeinek körültekintő gondjaira: emezt gyakorta épp a föld imádása, az örökbe kapott darabka ingatlanhoz való szívós ragaszkodás teszi koldussá és egyben földönfutóvá. Klasszikus példáit adják állításomnak a nagymartoni járásban Rétfalu, Márczfalva és Nádasd községek, a melyeknek német nyelvű lakói látják el gyümölcsesel, tojással, vajjal Badent (Bécs mellett) és jőnevű szállítói a bécsi piacznak. Furfangos eszű, üzérkedésre hajló nép, a mely hasznot présel mindenből, a mivel megáldotta vidékét a természet, sőt azon túl is mindenből, a mit elérhet. Elfogja az erdő madarait. Fúrjeket szállit az ujvilágba. Volt rá idő, hogy becsapott a tilosba is és körmönfont hunczutsággal összefogdosta a fekete rigókat, meg a pacsirtákat. Bécs volt a tiltott madarak közvetítő piacza; de elvitték ők a tiltott jószágot Triesztbe, Fiuméba is és száz számra szállították Amerikába, a honnan aranyakat hozott át furfangos eszük, a nélkül, hogy megváltak volna otthonuktól. És a milyen értelmes eszű, meg munkás, épp olyan jó gazda és épp annyi okszerűséggel meg intensivitással műveli meg földjét, a melyre nem pazarolta a ter-

mészet áldásait. Megyénk éjszaki és nyugoti járásai dombosak, hegyesek; a nagymartoni járás gazdag népe a Rozália sziklás lejtőjén lakik, a hol a fenyvesek illata tölti be a levegőt és a hol csak egy-egy paradicsommá varázsolt völgy mutatja, hogy itt más is megterem, nemcsak a fenyő-, a gesztenye-, a dió- meg a mogyorófa. De azt a parányi völgyet, a domboknak fákkal beültethető részét, a mely megtermékenyíthető, azt a tudomány és a tapasztalás minden eszközeivel elkészítik a nagymartoni járás németjei, hogy nemes gyümölcsfákat ültethessenek és gyümölcsikkel eláraszszák Bécs-Ujhely, Baden, Vöslau, Mödling és Bécs piaczeit.

Ha még tovább akarnám folytatni a hasonlatot megyénk éjszaknyugoti járásaiban lakó németek és keleti járásaiban lakó magyarok között, azt kellene mondanom, hogy megvan bennük minden erény és minden gyengeség, a mi általán jellemzi, a némettel szembesítve, a magyart. Ott a végtelen szorgalom, nagy takarékoság, erős akarat, úzerkedő ész, gyakorta a rászedni kész furfang: emitt a nyers erő, a jóhiszeműség, a gyakori nembánomság, büszke, kényes öntudat, lobbanékony természet és a fellobbanás hatása alatt való határozás. A kópházai horvát törzsbe oltott német azt a talpalatnyi földet, a melyet megszerzett vagy örökölt, évek során csak néha látja. A földet míveli az asszony, a gyerek és a nagy terhekre képtelen agg: a férfi marhákkal kereskedik. Eljár Szlavóniába, Horvátországba; hazánk legtávolabbi részén tartott vásár sem elegendő messze neki arra, hogy marháért oda ne menjen és hetekig járó utakon gyalogszerrel haza ne hajtsa, hogy azután haszonnal sózza az osztrák nyakába.

Megyénk magyar ajkú és magyar nemzetiségű lakosságát még nem hatotta át az az agilitás, a mely nyelvre és nemzetiségre idegen, az anyaföld kincseiben kevésbé dúslakodó lakosságát jellemzi és gazdaggá tette. Okosság, gyakorlati érzék és gyakorta furfang nélkül nem szükölködnek megyénk magyar ajkú parasztjai sem és a felsorolt tulajdonságaikat tőlük telhetőleg használják is, valahányszor a maguk természetményeinek értékesítéséről van szó; de a kereskedéshez nincsen kellő érzékük. Legfőbb vágyuk az ingatlan és minden vonzódásuk a föld, a melynek ápolásában páratlan kitartást és sok tanulékonytságot mutatnak. Épp ezért nagy

nyomokat hagy bennök minden változás, a mely közvetve vagy közvetlenül a föld termőképességével és a megszokott extensiv gazdálkodás versenyképességének nagyon is csekély voltával kapcsolatos.

Egyről, a változott gazdasági viszonyok folytán bekövetkezett, feltűnően nagy vagyoncserék okozta népeségi apadásról mellesleg szóltam már. Itt van helyén érintenem egy másikat, a melyet a szaporodó czukorgyárak okoznak. Mert a czukorgyárak, a melyek megyénkben a fölöttébb kedvező viszonyok dajkáló édesgetései következtében tekintélyes számban szaporodtak, már-már éreztetik azt a reactiót, a melynek a gazdasági viszonyokra és ezek útján a répatermelő gazdára gyakorolt nagyon is időleges jó hatásukra be kellett következni. A mézes heteknek, mintha végére jártak volna és a mi eleinte áldás volt, most már nem mindig az és mutatkozik az éremnek másik lapja is, melyre nem a nép gazdagodása van felírva, hanem a nép elszegényedése, erkölcsi és fizikai pusztulása.

Körülbelül a hetvenes évek végeig tartott az az időszak, a melyen belül kétségbeejtő módon indult veszendőnek megyénk lakosságának épp az a része, a mely a legdúsabban termő földrészeket lakja. A nyolczvanas évekkel mintha nagyot fordult volna a sors kereke. A földnek újból kezdett jó ára lenni; a paraszt rohamosan tisztáztatta magát adósságaiból; az uzorások száma kiveszőben volt és az árverések, végrehajtások, a melyek eddiglen napirenden voltak, kezdtek hovatovább gyérülni.

A javulásban jelentékeny része van a czukorgyáraknak, a melyek a hetvenes évek végén és a nyolczvanas évek elején támadtak megyénkben. A czukortermelés arra kényszerítette a parasztot, hogy sietve közeledjék a modern gazdálkodás felé; a répák és a gyártmányok hulladékai bőséges takarmányt adtak; kora tavasszal kapott a répatermelő pénzt, előleg fejében, és késő őszszel, a mikoron a búza árát már csak nevéről ismerték, újból került pénz a répából; azután akadt napszám is, épp olyankoron, a mikor más felé még a tél kényszerítő nyugalma tette szaporává a nyomort és a nélkülözést; és akadt fuvar is épp olyan időtájt, a mikoron se jószágnak, se embernek nem akadt munka a gazdaságban.

De a hosszú sorra nyújtható előnyök nyomán, hamaró-

san kelt lábra a baj, a jogos panasz meg a pusztulás: holott a gyárosok mérlegei dús osztalékokat adó nyereséggel záródtak. A parasztnak — természetesen az anyagi erejében egyébként is gyengébbnek — hovatovább sokszor volt módja tapasztalni, hogy a gyárosok nagy osztalékával szemben az a viszony, a melybe a gyárral került, olyképen fogta meg, mintha bűvös hálóba került volna, a melyből kiútja nem volt, de a melyben a gyár a maga kénye-kedve szerint paczkázhatott vele. A dolgok menete épp olyan egyszerű, mint a milyen szomorú. A fentebb is elősoroltam sok előny mellett csak természetesen, hogy a parasztgazda kapva kapott a gyár ajánlatán, miszerint termeljen répát. Mert hiszen, a mi fő, kapott pénzt, mihelyest fölcsapott répatermelőnek. Előleg nélkül soha sincsen az, a ki beállott cukorrépásnak. Mikor tél derekán kidobolják, hogy kezdődik a cukrosokkal a szerződés, tódulva siet a sok pénzre szomjas a faluházához, vagy a jegyzőhöz (mert rendesen hivatalos személy a cukorgyárosok ágense), hogy eladja magát répatermelőnek és kapjon előleget. A szerződésben rendesen arról van szó, hogy mi módon legyen megművelve a föld, milyen magot vessen el, mekkora területet ültessen be és mennyit köteles szállítani a termelő; egyben oda van vetve az átvételi ár is. A termelésre kötelező egyezmény rendesen öt évre szól. Mikor a paraszt beszállítja az első évi termést tél elején, levonják az előleget. Nagy reményének alig van valamelyes eredménye. Ujra előleget kell hát vennie. És ez így járja néhány évig. Közben előkerül annak szüksége is, hogy a földet erősen kell trágyázni, mivel a cukorrépa mindenképp emészteti a föld erejét; az egyezmény meg a tartozás miatt a földet pihentetni nem lehetett. Pihentetőt csak a nagybirtokos vagy csak az olyan paraszt gazda engedhet, a kinek van földje elegendő arra, hogy váltógazdaságot folytathasson és a kit anyagi elsőségek megmentettek attól, hogy rabja legyen a gyárnak. Mert a milyen arányban vesztí a föld termőerejét, azonképen fogy a répatermés és azonképen apad a jövedelem. A parasztnak hovatovább nincs egyebe agyoncsigázott kicsinyke telkénél és rengeteg adósságánál, a melytől menekülni eladja telkét, gyakorta a cukorgyárnak, a mely az összevásárolt kicsinyke gazdaságokból nagyot szerkeszt és rajta okszerűen gazdálkodik. De a régi gazda?! . . . Ameriká-

ban van! Ausztriában jár napszámosnak! vagy más felé, a hol kenyeret kereshet.

Megtörtént már az is, hogy a föld termőerejének teljes elcsigázása után megszüntették a czukorgyárat, mint megszüntették a csepregit és a sopronit. És tapasztalták, hogy az elsőbb nevezett czukorgyár megszűnése a csepregi járás lakóinak számát 0.1%-kal apasztotta meg.

Illustrálására annak, hogy a megyében levő czukorgyáraknak milyen hatása van a nép számbeli és erkölcsi mivoltára, el kell még mondanom azt is, hogy milyen aristokraták. A kiscgazdával csak en bagatell bánnak és ráolvassák az árakat. Nem úgy a nagy uradalmakkal; ezek követelők és a gyár vagy eleget tesz kívánalmaiknak, vagy nem termelnek répát. És így van a kiscgazda a mázsálásnál is. Abból a 15—16 métermázsából, a mit egy kocsi répa átlagban nyom, annyit von le a gyár, a mennyit éppen jónak lát, néha bizony 2—3 métermázsát is, azon a czímen, hogy a répa földes, nincsen jól letisztítva. Felebbezésnek se helye, se módja; ha duzzog a paraszt, hát duzzogjon magának. Senki se hallgat rá. A mázsálást a gyár végzi el és a mázsáló önkénykedése gyakorta határozó a kiscgazda sorsára. Mert vele könnyen bánnak, ha azt merészelné mondani, hogy a mázsálás hibás. Nem úgy a nagybirtokos. Irástudó megbizottja könnyen kél versenyre a mázsálóval és nem hagyja magát.

Ehhez járul még az is, hogy a gyár korlátlan úr azon a területen, a mely közös egyezés szerint neki van kiszabva. Sopron megyében, ez idő szerint, öt czukorgyár van és ez az öt kartellbe lépve egymással, felosztotta maga között a vármegyét. Jó arányosságban, bölcs megalkuvás szerint, majdnem egyenlő terület fölött, korlátlan úr az a czukorgyár, a mely a kartell szerint *egyedül jogosult* és kötelezett arra, hogy a maga kerületébe eső répatermést átvegye. Viszont pedig a kiszabott területen lakó gazda nem szállíthat még egy kilogramnyi répát se másnak, mint a kihez a kartell szerint be van osztva. A csornai járásban termelt czukorrépát csak Patzenhofer Konrád czinfalvi czukorgyára veszi meg; a Répczevidék a bükinek köteles szállítani, a mely egyben a nagycczenki czukorgyár tulajdonosa; Sopron, Nagy-Loozs és Kapuvár vidékein termelt répát csak a petóházai és a nagycczenki gyár vásárolhatja; a kismartoni és nagymartoni járá-

sokban termelt répa fölött pedig testvériesen osztozkodnak Hartig és Rottermann felszerfalvi meg czínfalvi gyárai.

És e vázolt anyagi rabsággal szemben, közgazdasági szempontból, talán aligha egyenértékű az a körülmény, hogy a gyárok összevásárolják a vagyonában megpusztult gazda földterületeit és részben örökbe vásárolt birtokaikon, részben a hosszú időre bérelt latifundiumokon mintagazdaságot üznek. Az ő földjeik erejét nem csigázza el a répa, mert a bőségesen trágyázott talajt okszerűen mivelik és aránytalan beosztással, meg folytonos erőszakolással nem pusztítják termőképességét. Tavaly azokon a földeken, a melyek a nagymartoni járásban tulajdonát képezik a czukorgyárnak, egy talpalatnyi területet se vetettek be répával, hanem szállastakarmányt termeltek benne. És a végtelen aprólékossáig menő gondoskodáshoz jár még az is, hogy a gyárok, hatalmas tőkeerejüket felhasználva, mindenkor vásárolhatnak ingatlant és a nagyságban való kiterjeszkedés érdekében, a legkisebb területért is olyan árakat adnak, hogy a parasztnak gondolnia sem lehet a földszerzésre. A nagymartoni járás kisebb parasztbirtokaiból immár nagyterjedelmű birtokot szerzett az egyik czukorgyár; a régi birtokos kivándorolt.

Az 1881—90-ig terjedő időközben 1345-re rúgott a honpolgári kötelékből elbocsátottak száma, 1165-el több, mint a behonosítottaké. Nyitra megye után, ebben a rovatban, közvetlenül Sopron megye következik. És a számarány az óta nem apadt.

Még ijesztőbbek azok a számok, a melyek az idegenben tartózkodó sopronmegyeiekről szólnak. A legutolsó népszámlálás alkalmával vármegyénkben 8610 más megyebeli tartózkodott, holott 17.137 sopronmegyei járt idegenben kenyér után.

Sopron megye lakossága három vallásfelekezetet és három nemzetiség kötelékébe tartozik. Római-katholikus az összes népesség 84.13⁰/0-a, ágostai-evangélikus 12.22⁰/0, zsidó 3.48⁰/0. A még fölös 0.17⁰/0 az unitáriusok, reformátusok és görögkeletiek számát mutatja.

A magyar anyanyelvűek 122.334-en, a németek 105.403-an, a horvátok 30.160-an vannak. A magyarok nagyobbára a Rábaköz lapos vidékét és a megye délnyugoti vidékét lakják, föl egészen Sopronig. A horvátok a pulyai járás felső sarkában és a Lajta-hegység alján vannak otthon. A sop-

roni járás nagy részét, a kismartonit és a nagymartonit majdnem teljesen németek lakják, a kiknek száma apadóban van. A legutóbbi népszámlálás szerint 0·50⁰/₀-al fogytak meg. Az apadás okát abban kell találnunk, hogy a sopronmegyei némettség nem foglalkozik általán nemzeti-ségi kérdésekkel és enged annak az erőnek, a melyet a magyar nyelv hódításai gyakorolnak körülötte. Az állami iskoláknak, itt-ott a községieknek is, főképp pedig Sopron város elemi iskoláinak teljes megmagyarosodása, hatalmas eszköz arra, hogy nyelvünk jelentékenyen hódítson az idegen-ajkúak között. A nagymartoniak tavaly magyar kisededóvót állítottak; Savanyúkúton az állami népiskola terjeszti a németek között nyelvünket és Kis-Martonban az állami polgári iskola eléggé meg nem becsülhető hazafias missiót teljesít. 1880-ban egyetlen egy magyarajkú sem lakott Mészgödör, Klimpa, Szikra, Stoozing, Kis-Báránd, Lánzsér, Ostoros községekben és ma ezekben is eligazodhatni magyar szóval, főképp, hogy az apraja már majdnem kizárólag csak ezt a nyelvet beszéli. Legtöbb nyelvtehetség horvátjainkban van, a kiknek javarésze magyarul is, németül is beszél; kevésbbé is idegenkednek a magyartól, mint a németek.

Felekezet szerint a horvátok mind római-katholikusok, a kiknek számát megyénkben a magyarajkúak közül 104.290 lélek szaporítja. Az ágostai-evangelikusok a németajkúak sorából telnek ki.

A zsidók könnyen és gyorsan, mert szívesen, tanulják a magyar nyelvet, a hol csak módjukban van magyarokkal érintkezni. Még azok is, a kik az orthodox községekhez tartoznak, szívesen csatlakoznak a magyar nyelvűekhez. A csornai orthodoxok, a kik még néhány év előtt zugiskolát tartottak fenn, a legelső felszólításra abbahagyták széthúzó törekvéseiket és nyilvánossá, modernné és magyarrá tették iskoláikat. Az egykor híres kismartonit és németkeresztúrit talmud-iskolák elvesztették jelentőségüket és tanítványaik nyelvre jó magyarok.

Külön kellene szólanom a nemzeti törekvések azon örvendetes előrehaladásáról, a mely Sopronban, rövid néhány év során, megkészserezte a magyarul beszélők számát. De Sopron annyira vesztett némettségéből, hogy ma már nem lehet arról szó, mennyit hódított meg a magyar nemzeti

eszme és a magyar közművelődés, hanem arról, hogy megnyit tud még megtartani a Bécsből jövő németiségnek az évszázadok óta itt tanyázó német kultúra. Sopron magyarosodása óriási lépésekkel és gőzerővel hat. Nem kell még két olyan évtized, mint volt az utóbbi és Sopronban minden családban otthonos lesz a nemzeti nyelv.

III. Mezőgazdaság.

A legújabb hivatalos adatok szerint Sopron megye területe művelési ágak szerint következőleg oszlik meg: 576.647 kat. hold a szántóföld, 10.600 a kert, 91.294 a rét, 118.007 a legelő, 2.030 a nádas, 25.155 a szőlő, 245.852 az erdő nagysága; 94.684 kat. hold teljesen terméketlen. Szükségesnek tartottam e számokat felsorolni, mert a Baross Károly szerkesztésében közrekerült Magyarország földbirtokosai című műnek Sopron megye című fejezet előszavában olvasható számok hibásak; vagy sajtóhiba esett, vagy oly módon kavarodtak a számok össze, hogy azokból sehogysem kerithetni meg a valóságnak megfelelő adatokat.

A fentebbi számokban is megjelölt, művelési ágak szerint csoportosított területeken, 51.749 lélek foglalatostokodik, a mi azt jelenti, hogy megyénk lakosságának jó ötödrésze, $28\frac{41}{100}$ -a foglalkozik mezőgazdasággal. Ámbár a fentebbi számhoz tartózkodás nélkül hozzáadhatni háromnegyedét annak a 28.686 léleknek, a kik a legutóbbi népszámlálás alkalmával közelebbi meghatározás nélkül, napszamosoknak jelentették magukat. Telhetni ezt már azért is, mert vármegyénkben, a városoknak feltűnően, csekély száma miatt, nagyon kevés a városi munkára használt napszamosok száma. Utalok egyebekben az előbbeni fejezetre, a melyben megemlítettem már, miképen válik nálunk a kiscgazdák egy részéből a mezőgazdaságban foglalkozó napszamos. A fentebb mondott 51.749 lélek közül 20.593 a földbirtokos, 44 a bérlő, 193 a tisztek és 7.473 a szolgák száma; a fenmaradt nagy szám a napszamosokat és a családi kiségitőket jelenti.

A milyen arányosan látszik megoszlni ugyan a mezőgazdasággal foglalkozók száma, épp olyan aránytalanul oszlik meg a birtokolt terület. Az Esterházy hercegi birtokok a mezőgazdaságra lefoglalt területnek negyedrészt teszik. Vannak járásaink, mint a kapuvári, a csornai, a pulyai és

a kismartoni, a melyekben órákig tartó vasút- és országutak szelik keresztül a hercegi birtokokat. És a hercegi birtokok mellett ott vannak a csepregi járásban ezer holdnál nagyobb birtokai Bauer Ferencznek, Markovics Istvánnak, Széchenyi Imre grófnak, Széchenyi Kálmán grófnak és Heller Richárdnak; a csornai járásban a premontrei rendnek, Egyedi Arthurnak, a győri róm. kath. püspökségnek; a felső-pulyai járásban Zichy Henrik grófnak; a kapuvárban Cziráky Béla grófnak, a győri r. kath. püspökségnek és a pápóczi prépostságnak; a kismartoni járásban Patzenhofer Konrád cukorgyárosnak közel ezer kat. hold tulajdonán kívül minden 100 holdat meghaladó tagozat vagy hercegi birtok, vagy a hercegi birtokokból megváltott községi vagyon. És hasonlóképen van a nagymartoni járás, a hol ismét csak két cukorgyárosnak van számottevő tulajdon birtoka, a többi 100 holdat egy tagozatban meghaladó birtok vagy a hercegé, vagy ő tőle megváltott községi vagyon. A soproni járásban Széchenyi Béla és Széchenyi Imre grófoknak közel 13.000 kat. hold birtokaik vannak, Solymossy Lászlónak közel 2.000 és a győri püspökségnek majdnem 5.000 kat. holdnyi tulajdona van. Összesítve a felsorolt adatokat, arra az éppen nem kedvező eredményre jutunk, hogy 60 olyan birtokos van a megyében, a kinek 1.000—5.000 kat. hold között változó birtoka van; 3 olyan, a kinek birtoka 5.000—10.000 kat. holdig terjed és 3 olyan, a kinek tulajdona még 10.000 kat. holdnál is nagyobb.

És ha az imént elősorolt adatok mellett azt említem, hogy a hercegi uradalom hitbizományi birtokok és ugyanilyenek a Széchenyi grófoknak, Zichy Henrik grófnak, Cziráky Béla grófnak és Niczkyeknek birtokai; továbbá ha felemlítem, hogy ezeken kívül kötött birtokok a győri r. kath. püspökségnek, a premontrei rendnek, a pápóczi prépostságnak birtokai Páliban, a czisztercitákéi Klastromban, Ligvándon és Perványon, megadtam Sopron vármegye mivelés alá eső, legjobb minőségű földterülete nagyobb felének birtoklasi jellegét.

Ime mezőgazdaságunk külső képe: hatalmas nagybirtokok, a melyek forgalma meg van kötve, a melyekből nem hullik el egy talpalatnyi se, hogy megvásárolhassa a kisgazda. Középbirtokosa alig van e megyének; és hiányukat

érezni nemcsak a társadalomban és a közigazgatásban, hanem a mezőgazdaságban is, a melyből hiányzik a kellő átmenet és a nagy gonddal, nyugoteurópai értelemben vett intenzivitással művelt gazdaságok, meg parasztgazdaságok között nincsen meg a kellő átmenet.

A középbirtokosok osztályának helyét megyénkben javarészt azon bérlők foglalják el, a kik a nagy uradalmakat részben vagy egészen, hosszúlejaratú szerződések alapján bírják és bérleteiken okszerűen és intensive gazdálkodnak. E bérletek legnevezetesebbjeiről, az Esterházy hercegi uradalmakéiról helyén van itt szólani, mivel azon szerződésekben, a melyek alapján bérbeadattak, meg van az a rendszer is, a mely megyénkben a bérleteknél általán használatos.

Az Esterházy hercegi hitbizományi birtokok, a melyek 1888-tól 1891-ig tartó időközben újabb bérleti szerződések alapján adtak bérbe, megyénkben öt bérleti uradalomra oszlanak. Ezek:

1. a kismartoni béruradalom. Bérlője a czinfalvi cukorgyár. E béruradalomból ki vannak szakítva, a ruszti és soproni szőlőkön kívül, a kismartoni uradalom egyes kisebb szétszórt parcellái, a melyek 3—6 éves bérleti tartamra parasztbérlőknek adtak bérbe;

2. a fraknó-pecsenyédi béruradalom. Bérlője a felszerfalvi cukorgyár;

3. a szarvkői béruradalom. Bérlője a landeggi cukorgyár (Alsó-Ausztriában);

4. a németkeresztúr-lakompak-kaboldi béruradalom. Bérlője a nagyczenki cukorgyár;

5. a süttör-mexikói béruradalom. Bérlője Feszty Adolf;

6. a kapuvári béruradalom, a mely hat bércsoportra oszlik. Ezek: *a*) a kapuvár-veszkényi, *b*) a földszigeti, *c*) a csornai, *d*) a rábapordány-keczöli, *e*) a szili és *f*) a betleni bércsoport. Mindenik bércsoportot más-más magánbérlő bírja 1890 óta, a mikoron a kapuvári uradalmat bérlő Agricola-részvénytársaság feloszlott.

A hercegi birtokok bérletei — és példájukon a megyében levő hitbizományi birtokok és nagy uradalmak legtöbbje — hosszú bérletek; tartamuk 20—24 év között változik. A bérszerződések legnevezetesebb pontozatai azon rendelkezések, a melyek a mezőgazdaságra vonatkozó szabály-

zatokat írják körül, mivel az erdőségek, az erdőtörvény értelmében, a miniszterileg jóváhagyott üzem szerint kezeltetnek. A bérszerződések kikötik, hogy rétet és legelőt feltörni nem szabad. A hitbizományi igazgatóságnak joga levén kiküldött tisztviselői által a bérleteket bármikor és bárhol megvizsgálatni, kártérítésen kívül még birsággal is sújthatja azt a bérlőt, a ki a szerződés mezőgazdasági szabályzata ellen, a szerződésben megjelölt eshetőségek szerint vét. Kikötik a szerződések, hogy kétszer egymástán ugyanazon földben, ugyanazon szemes gabonát vagy kapás növényt termelni nem szabad. Erős korlátok közé van szorítva a czukorrépa-termelés, a mennyiben czukorrépa csak az erre különösen alkalmas területen szabad termelni. Az alkalmas terület megválasztása közösen történik a bérlő és a tulajdonos megbízottjának közbejöttével. Az ezek által kijelölt czukorrépa-termelésre alkalmas területnek — tekintettel arra, hogy a czukorrépa mindenekelőtt nagy mértékben kiszívja a föld termőképességét — csak egy negyedrészt szabad egy évben répával beültetni, úgy, hogy egy és ugyanazon parcellára csak minden ötödik évben kerül répaültetés. Nagy birsághoz van kötve annak az általános tilalomnak áthágása, miszerint trágyát eladni nem szabad, hanem fel kell azt használni a bérleti birtokon. Tilos egyben a szalma- és a szénaeladás is, kivéve a süttöri és kapuvári uradalmakat, a melyekben aránytalanul sok a rét. E két uradalomra csak annyiban kötötte meg a hitbizományi zárgondnokság a szabad széna- és szalmaeladást, a mennyiben minden száz holdnyi területre eső 30 holdnyi rét termésének eladása van a birtok javára megtiltva. A lábas jószág számarányát nem határozzák meg olyan mértékben az újabb szerződések, a melyek szerkesztésével a zárgondnokság igazgatója dr. Deszkássy Boldizsár volt megbízva, mint meghatározták azok a szerződések, a melyek keretében Horváth Boldizsár zárgondnoksága alatt adattak bérbe az ozora-dombovári uradalmak. Ezen szerződésekben szám szerint van kikötve, hogy hány darab és milyen fajú jószágot kell a bérlőnek tartania és hány esetben és milyen számarányokban pótolhatja az egyik faj a másikat. Az új bérletek szabad kezét hagynak a bérlőnek a jószágtartás mennyiségére nézve, de e szabadalommal szemben külön gondoskodtak a bérletek trágyázásáról az utolsó

években. Ezekre vonatkozólag azt rendelik a szerződések, hogy köteles a bérlő, a bérlet utolsó hat évében, felváltva megtrágyázni a bérlet egyharmadát és pedig olyképen, hogy vitet minden holdra három adagot, számszerint 125 méter-mázsa trágyát.

A hercegi hitbizományi uradalmak bérleteiben kikötött gazdálkodási szabályok, párosulva a bérlők anyagi érdekeivel, olyan gazdaságokat teremtettek Sopron megyében, a melyek láttára éppen nem olvasni csodálkozással azon évről-évre megújuló tényt, hogy Sopron megye a búzatermés szempontjából éppen úgy, mint a legtöbb termény termelési eredményének tekintetéből legelől áll. A hercegi bérletek, a melyekben nemcsak az írott szerződés szerint kell intensive gazdálkodni, de a hol az önérdek kellő méltatása nagy feladatokat tűz a bérlő elé, mintául szolgálnak a többi uradalmak 10—25 évi időtartamra kötött bérleteinek és nemes versenyben fáradozva kamatoztatják észszerűen tőkájüket és fáradozásukat. Els így van a parasztbirtokokkal is, a melyek a hetvenes évek gazdasági bajait java részben kiheverték már, kivéve azokat, a hol a gazda könnyelműsége és a czukorgyárak befolyása elzárta a példát adó birtokok tanulságai elől a beútat. Közös legelők alig vannak; az ugar-rendszernek nálunk már nyoma sincsen; a paraszt is szabadon váltogatja a talajt, a szerint, a mint intensiv megmunkálással ebben vagy abban vár többet. A sopronmegyei parasztbirtokokon csak ritkaságszámba megy a tarló. A máshol ugarnak hagyott területek javarészen megyénkben bükkönyt, lóherét, vagy más takarmányféléket termelnek. Nem ritkaság látni, hogy a ma learatott területen siet a gazda keresztbe rakni gabonáját, hogy azt holnap eke alá kerítse és felszántsa. Van is e megyének a sok elszegényedett mellett olyan jómódú parasztsága, a mely párját ritkitja. Adóssága kevés, avagy csak azért van, mert ingatlant vásárolt. A hetvenes évek kimondhatatlan nyomorából úgyszólván teljesen kilábalt és tőkét gyűjtött, a mely feljogosítja, hogy bármi áron is, de egy talp alá tartozót se engedjen át másnak földjéből. Azok az apró birtokok, a melyek a hetvenes években a Rábaközben a paraszt kezéből a kereskedőbe kerültek, most lassan ismét visszajutnak a régi gazda birtokába.

Hatalmas tényezője mezőgazdaságunk fellendülésének az

a közmondásos élelmesség, a mely a sopronmegyei magyar parasztot jellemzi és a mely már régebben ráoktatta a marhahizlalásra. A Répceze egész mentén marhát hizlal és marhával kereskedik a nép.

Mezőgazdaságunk előrehaladott volta mellett leghangosabban beszélő tanu egyrészt czukorrépatermelésünk, másrészt az az arány, a mely megyénkben a termőföld nagysága és a holt meg az élő instructió között van. Ez utóbbit katasztrális holdanként, átlag 80—120 forintra becülik. Ezen összegből pedig a legalacsonyabb is arról tesz bizonyosságot, hogy gazdaságaink gépekkel és lábas jószággal kitünően vannak felszerelve és arányban vannak ellátva ahhoz a jelentékeny termeléshez, a melyet megyénk producál és a melynek illusztrálására el kell mondanom, hogy a tavalyi termési viszonyok között, őszi búzából termett egy hektáron átlag 18⁹⁰ hektoliter, tavasziból 17⁸⁹, őszi rozsból 17⁶⁸, tavaszi rozsból 18⁶⁷, kétszeresből 17³⁵, őszi árpából 20³⁷, tavaszi árpából 22³⁶, őszi repczéből 8³³, tavaszi repczéből 9⁷⁶, zabból 25⁰⁴, tengeriből 26⁷⁸. Ha ehhez hozzáveszem, hogy 23⁷ millió kilogramm czukor termelésére való répat termelt megyénk a learatott területnek 6⁴⁸⁰/₀-án, e jelentékeny productionnak bizonyára igen nagy részét írhatjuk megyénk talajának természettadta elsőségeinek javára, de nagyobb részét annak az intensiv gazdálkodásnak kell betudni, a melylyel a sopronmegyeiek, gazdák és bérlők egyaránt, művelik földjeiket.

A mezőgazdaság számára felhasznált földek jó állapotát, erejét és jövedelmét közvetve is igazolják azok a magas árak, a melyekért a mezőgazdaság művelésére használt földek elkelnek. Átlag 400—600 forintért adnak egy katasztrális holdat; de nem ritka, hogy a csornai, kapuvári vagy a soproni járásban 1000 forintot is megadnak egy katasztrális holdért, még akkor is, ha nem a pretium affectionis toldja az értékét. Olyan esetekben, a mikor ez is közbejátszik, adnak egy holdért többet is. És ez gyakorta van, mert a paraszt birtokosnak minden vágya a földszerzés és a megszerzett nagyobbítása. De ez utóbbira, épp a nagybirtokok folytán, ritkán van alkalma. Ha itt-ott eladásra, vagy dobra kerül egy csekélyke, minden szomszéd kapva kap utána és hatalmas tempóban veri felfelé. Nem ritkaság, hogy a Rábaközben

1200—1600 forintot is adnak egy katasztrális holdért, főképp ha az eladásra kerülő terület nem volt nagyobb egy holdnál.

És ilyen kicsinyke, nagy összegben, de még mindig nem áron fölül, sok föld került eladás alá az utóbbi időkben, épp a Rába mentén, azon szétdarabolások folytán, a melyek a Rába szabályozásával karöltve jártak. A Rába, a melyről föntebb szólottam, a legrakonczátlanabb kerülésekkel, a legtekervényesebb fordulatokkal haladt a megye határszélén, évente óriási pusztításokat okozott épp az által, hogy medrének folyása girbe-görbe kanyarulatokban haladt felfelé. E meder tekervényes útja és ennek folytán a víz szabálytalan esése volt az okozója annak, hogy a rábamenti birtokok óriási része évente sokat szenvedett a Rába kiöntéseitől. A Rábaszabályozó-társulat is ebben ismervén fel a baj egyik legjelentősebb kútforrását, szabályozási munkálatainak legnagyobb része abból állott, hogy hol új medret ásott, hol átvágásokat, lassú esésű kanyarulatokkal járó metszéseket készítettett, hol pedig a medertől kisebb-nagyobb távolságnyira magas töltésekkel határolt árterületet szakított ki. Az így megejtett szabályozási munkálatok folytán sok birtokot szaggattak darabokra és a birtokos, a kinek eddig egy tagban volt birtoka, most több darabra tépett jószágát csakis hidakon és kompokon keresztül látogathatja meg. Épp ez idő szerint van folyamatban a guari birtokosoknak, nevezetesen pedig a vághi Guaryaknak pere, a melyben birtokuknak az elszaggatás folytán bekövetkezett értékcsökkenéséért kérnek kárpótlást. De ez csak spontán jelenség. Gyakoribb az, hogy a birtokos eladta az elszaggatás folytán itt-ott elmaradt darabot, csúcsot vagy szeletet, a mely a Rábának új medre által, a birtok zömétől messzebbre vagy olyan helyre került, a hova legalább is kényelmetlen volt eljutni. Igaz ugyan, hogy az eladások nem voltak rohamosak és a föld árára csak épp úgy nem gyakoroltak semminémű hatást, mint nem gyakorol arra a kenyérárúk roppantul leapadt ára. Hanem megvolt az a negatív hatásuk, hogy elkeserítették a soproniakat a Rábaszabályozó-társaság iránt, a melynek sok más, részben eddig is jeleztem okokon kívül, még az osztályozás miatt sem barátai.

Az osztályozásra vonatkozólag tudni kell, hogy a Rábaszabályozó-társulat, mint autonom testület, teljesen önjogúlag

a közmondásos élelmesség, a mely a sopronmegyei magyar parasztot jellemzi és a mely már régebben ráoktatta a marhahizlalásra. A Répceze egész mentén marhát hizlal és marhával kereskedik a nép.

Mezőgazdaságunk előrehaladott volta mellett leghangosabban beszélő tanu egyrészt czukorrépatermelésünk, másrészt az az arány, a mely megyénkben a termőföld nagysága és a holt meg az élő instructió között van. Ez utóbbit katasztrális holdanként, átlag 80—120 forintra becsülik. Ezen összegből pedig a legalacsonyabb is arról tesz bizonyosságot, hogy gazdaságaink gépekkel és lábas jószággal kitünően vannak felszerelve és arányban vannak ellátva ahhoz a jelentékeny termeléshez, a melyet megyénk producál és a melynek illusztrálására el kell mondanom, hogy a tavalyi termési viszonyok között, őszi búzából termett egy hektáron átlag 18⁹⁰ hektoliter, tavasziból 17⁸⁹, őszi rozsból 17⁶⁸, tavaszi rozsból 18⁶⁷, kétszeresből 17³⁵, őszi árpából 20³⁷, tavaszi árpából 22³⁶, őszi repceből 8³³, tavaszi repceből 9⁷⁶, zabból 25⁰⁴, tengeriből 26⁷⁸. Ha ehhez hozzáveszem, hogy 23⁷ millió kilogramm czukor termelésére való répat termelt megyénk a learatott területnek 6⁴⁸/⁰-án, e jelentékeny productionnak bizonyára igen nagy részét irhatjuk megyénk talajának természettadta elsőségeinek javára, de nagyobb részét annak az intensiv gazdálkodásnak kell betudni, a melylyel a sopronmegyeiek, gazdák és bérlők egyaránt, művelik földjeiket.

A mezőgazdaság számára felhasznált földek jó állapotát, erejét és jövedelmét közvetve is igazolják azok a magas árak, a melyekért a mezőgazdaság művelésére használt földek elkelnek. Átlag 400—600 forintért adnak egy katasztrális holdat; de nem ritka, hogy a csornai, kapuvári vagy a soproni járásban 1000 forintot is megadnak egy katasztrális holdért, még akkor is, ha nem a pretium affectionis toldja az értékét. Olyan esetekben, a mikor ez is közbejátszik, adnak egy holdért többet is. És ez gyakorta van, mert a paraszt birtokosnak minden vágya a földszerzés és a megszerzett nagyobbítása. De ez utóbbira, épp a nagybirtokok folytán, ritkán van alkalma. Ha itt-ott eladásra, vagy dobra kerül egy csekélyke, minden szomszéd kapva kap utána és hatalmas tempóban veri felfelé. Nem ritkaság, hogy a Rábaközben

1200—1600 forintot is adnak egy katasztrális holdért, főképp ha az eladásra kerülő terület nem volt nagyobb egy holdnál.

És ilyen kicsinyke, nagy összegben, de még mindig nem áron fölül, sok föld került eladás alá az utóbbi időkben, épp a Rába mentén, azon szétdarabolások folytán, a melyek a Rába szabályozásával karöltve jártak. A Rába, a melyről föntebb szólottam, a legrakonzátlanabb kerülésekkel, a legtekervényesebb fordulatokkal haladt a megye határszélén, évente óriási pusztításokat okozott épp az által, hogy medrének folyása girbe-görbe kanyarulatokban haladt felfelé. E meder tekervényes útja és ennek folytán a víz szabálytalan esése volt az okozója annak, hogy a rábamenti birtokok óriási része évente sokat szenvedett a Rába kiöntéseitől. A Rábaszabályozó-társulat is ebben ismervén fel a baj egyik legjelentősebb kútforrását, szabályozási munkálatainak legnagyobb része abból állott, hogy hol új medret ásott, hol átvágásokat, lassú esésű kanyarulatokkal járó metszéseket készítettett, hol pedig a medertől kisebb-nagyobb távolságnyira magas töltésekkel határolt árterületet szakított ki. Az így megejtett szabályozási munkálatok folytán sok birtokot szaggattak darabokra és a birtokos, a kinek eddig egy tagban volt birtoka, most több darabra tépett jószágát csakis hidakon és kompokon keresztül látogathatja meg. Épp ez idő szerint van folyamatban a guari birtokosoknak, nevezetesen pedig a vághi Guaryaknak pere, a melyben birtokuknak az elszaggatás folytán bekövetkezett értékcsökkenéseért kérnek kárpótlást. De ez csak spontán jelenség. Gyakoribb az, hogy a birtokos eladta az elszaggatás folytán itt-ott elmaradt darabot, csúcsot vagy szeletet, a mely a Rábának új medre által, a birtok zömétől messzebbre vagy olyan helyre került, a hova legalább is kényelmetlen volt eljutni. Igaz ugyan, hogy az eladások nem voltak rohamosak és a föld árára csak épp úgy nem gyakoroltak semminémű hatást, mint nem gyakorol arra a kenyérárúik roppantul leapadt ára. Hanem megvolt az a negatív hatásuk, hogy elkeserítették a soproniakat a Rábaszabályozó-társaság iránt, a melynek sok más, részben eddig is jeleztem okokon kívül, még az osztályozás miatt sem barátai.

Az osztályozásra vonatkozólag tudni kell, hogy a Rábaszabályozó-társulat, mint autonom testület, teljesen önjogúlag

intézi a fennálló és különösen a Rábának és mellékfolyóinak szabályozására alkotott 1884: XXIII. és 1885: XV. törvény-czikkelyek értelmében belügyeit. Autonom jogainak egyik legnevezetesebbike, hogy megszabhatja a szabályozási munkálatok után kivetett szabályozási illetéket, az ártérbirtokosok vízszabályozási járulékát. Esetleges félreértések, alaptalan panaszoknak idejekorán útját veendő, a teherviselés kulcsát előlegesen állapították meg. Mikoron ez meg volt, kiadta a társulat az előleges teherviselési kulcs ideiglenes kiigazítását tartalmazó utasítást, a melyet, a szabályozási munkálatok befejezése után, a végleges kiigazítás fog követni. Az utasításokban, az ártéri osztályozás képezi a teherviselés kulcsát. A soproni birtokosok nagy száma ezzel szemben azt kívánta, hogy a teherviselési kulcs alapját bizonyos fix-pontok képezzék, a melyeknek alacsonyabb vagy magasabb fekvése adja meg a teherviselés kulcsát. A fix-pontokat, mint teherviselési kulcsot meghatározó tényezőket már azért is melegen pártolták a soproniak, mert félve-féltek attól, hogy a szabályozási terhek hozzájárulásának alapját a vízborítás, e nagyon is változó jelenség fogja képezni. Es félelmük nem volt alaptalan. A társulat ez utóbbit vette a teherviselés kulcsául és erős oppositíóba kergette a soproniakat, a kik a vádak és a panaszok egész halmazával húzakodtak elő. Mindenekfölött azt panaszolták fel, hogy őket hatalmi szóval, beleparancsolták ez érdekeltségbe, holott lehetetlen a soproniaknak megfelelő mértékkel mérni a győriek szükségleteit, a kiket három nagy folyó összetorkolásának nagy veszedelme fenyeget. A sopronmegyeik, épp a Rábaköz birtokosai, nem a Rábától, hanem a belvizektől és a vadvizektől szenvednek legtöbbet; ezek csapásai ellen óhajtanának védelmet és ezek csapásai ellen kívánnák magukat csatornázásokkal megvédeni. Ámde a szabályozás a belvizek levezetésére még csak azt se tette, hogy a főcsatornát odaépítette volna a zsilipek közvetlen közelébe; a vadvizek levezetését pedig teljesen lehetetlenné tette az által, hogy a Rába árterét szilárdan épített, hatalmas töltésekkel határolta be és a töltéseket — a mi különben alig is volna lehetséges — keresztül metszetni nem engedi, nehogy az ideiglenes metszések és rések a töltések épségét és szilárd voltát megrontsák. Es a mig így a sopronmegyeiek — értem a megye keleti részének lakóit — a Rábaszabályozó-társulattól

épp legvitálisabb bajaikra nem kaptak orvoslást, addig más részről erős adózás alá vetették őket egy olyan utasítás alapján, a mely teherviselési kulcsnak az ártéri osztályozást vette föl és a mely mellett a soproniakat benntartják az ártéri érdekelttségben azon jogzúmon, hogy területük is mutat vízborítást, megadóztatván őket annál erősebben, mennél mélyebben fekszik a föld, holott annál kevesebbet képes a tulajdonos fizetni.

Folytatólag szóvá óhajtván itt tenni a mezőgazdaság egyes ágainak művelése körül szerzett tapasztalataimat, mindenekelőtt arról kell megemlékezniem, a mi volt, de a mi sajnos, már nincsen: dohánytermelésünk. Vitznyéd, Sarród, Szárföld, Hövej, Himód, Babóth, Kapuvár és Gartha határaitban, messze vidéken híres dohány termett. De — azt mondják — hogy a túlságosan nagy dohánycsempészet miatt az állam megvonta a birtokosoktól a dohánytermelési jogot.

Dohánytermelésünket elvette az állam; szőlőművelésünket apasztja a phylloxera.

Phylloxera-vész. Három évvel ezelőtt a megyei gazdasági egyesület titkára, Kobza Sándor, térképet készített arról, hogy szőlőinket mekkora területen pusztítja a phylloxera és megbízható adataival azt bizonyította, hogy a megye szőlőterületének alig 2⁰/₀-a van phylloxerával megfertőzve. De immár három év után ez a térkép elavult, mert néhány község kivételével, — ezek Sércz, Széleskút, Okka, Klimpa és Fehéregyháza — hol kisebb, hol nagyobb mértékben, de mindenütt van phylloxera. Mindazáltal mondhatni, hogy a veszedelemnek ma még csak elején vagyunk, mert ha meg is van állapítva, hogy már elterjedt mindenfelé: az az óriási áldozat, a melylyel a szőlők megmentésén fáradoznak, lehetővé tette, hogy a pusztulás rohamának gát vettessék. Tényleg nem becsülik 1000 katasztrális holdnál többre azt a szőlőterületet, a melyet a phylloxera — támogatva a nép közönyétől — elpusztított. De hogy ennyire is szaporodott, csodálni lehet; mert páratlan az az áldozatkészség és önzetlen buzgalom, a melylyel magánosok épp úgy, mint a megyei gazdasági egyesület, továbbá Ruszt, Kis-Martón és Sopron szab. kir. városok a szőlők veszedelmét meggátolni iparkodnak. A gazdasági egyesület titkára, faluról-falura járva, száznál több előadást tartott a phylloxeravészről és annak korlátozásairól.

A gazdasági egyesület egyben szénkéneg-bizományi raktárt is tart és évente 3—4000 kg. szénkéneget ad el. De minden oktatást felülmúl, eredményben is, az az önzetlen és sok áldozattal járó tevékenység, a melyet a phylloxera szőlők termésének biztosítására vármegyénk néhány előkelősége, főképpen Renner Henrik, harkai ev. lelkész tesz, a ki a szénkénegezésnek és az amerikai szőlővesszők ültetésének lelkesítő apostola.

A szénkénegezés és az amerikai szőlővessző mentette meg eddig — a mennyiben megmentésről szólhatni — Sopron, Ruszt, Kis-Marton, Nagy-Höflány, Balf, szóval az egész fertővidék bortermelését. Példával és áldozattal Sopron városa járt elől, megalapítván 14.000 forintos költséggel a János-szőlőtelepet, a melyen amerikai vesszőket termel eladásra. 1893-ban 488.350 darab vesszőt adtak el és a vásárlók nemcsak hazánk legtávolabbi vidékeiről kerültek elő, mert az eladott vesszők összegének felét Horvátországba, Szlavoniába és Ausztriába exportálták. A soproniak fele áron kapják a vesszőket és ingyen vesznek részt azokban a tanfolyamokban, a melyekben a telep vezetője, Vetter Pál, az oltás mesterségét tanítja; tanításának eredményét legjobban talán az igazolja, hogy Sopronban már évek óta szüretelnek ámbár csak igen korlátolt mennyiségben amerikai vesszőkön termelt szőlőt és már három ízben tartottak kiállítászt az amerikai alanyokon termesztett szőlőkből.

A phylloxera fellépésének első korszakában a városi törvényhatósági bizottság phylloxera-szabályzatot készített; e szabályzat az irtást rendelte el gyógyítószernek. De ez nem hozta meg a várt eredményt; másrészt pedig majdnem forradalmat támasztott a gazdapolgárok közt, a kik nem akartak hinni a phylloxera létezésében és agyonütéssel fenyegették az urakat; mindenekelőtt a phylloxera-biztost, a kinek az irtást később csak fegyveres assistentia alatt lehetett végezni. És részben a nép izgatottsága, de főképpen az a tapasztalás, hogy következetesen folytatva az irtást, hovatovább ki kell majd irtani a város egész szőlőterületét, megváltoztatták a phylloxera-szabályrendeletet és ez idő szerint a szénkénegezés meg az amerikai vesszők ültetése járja; ezek közül a *Riparia portalis*, a Jaques, York's madeira, Othello, Elvira és Clinton szépen hajtanak és dúsan teremnek.

Sopronon kívül Ruszt és Kis-Martont tettek nagyon sokat a phylloxeravész ellen és hogy e városoknak hajdanta is virágzó bortermő határai még ma is bőven adják a termést, azt egyedül a városok vezető férfiainak és egyes áldozatokra kész polgárainak köszönhetni. Ruszt városának 535 katasztr. holdnyi szőlőterületén ma éppen olyan virágzó szőlőtermelés van, mint volt hajdanta. De példátlan is az a tevékenység és erély, a melyet a védekezés körül a város polgármestere Conrad Lajos, rendőrkapitánya Magyar László és Hackl János néptanító kifejtének. Ha Ruszton kipusztul a szőlő, koldussá leszen a kitűnő boráért szab. kir. városi rangra emelkedett és szőlőgazdaságból dúsgazdaggá lett polgársággal dicsekvő, legkisebb szab. kir. város. Ez a tudat sarkallta tette a rusztiakat és amerikai vesszőkkel meg szénkénegezéssel veszik útját a phylloxeravésznek. Az intelligencia és a parasztság egyaránt otthonos a védekezési és oltási munkálatokban. Tanítójuk, a Wolff és fiai európai hírvű kismartoni borkereskedő cégnek megbízottja, Kóber János, a ki a mondott cégnek Ruszton alapított amerikai szőlőtelepét igazgatja. Wolffék a ruszti amerikai szőlőtelepen áldozatot nem kimélő bőkezűséggel termelik a legkitűnőbb amerikai vesszőket, a melyeket potom áron, gyakorta ingyen osztanak szét a kismartoni és ruszti szőlőtulajdonosok között, egyben a két határ szőlőbirtokosainak rendelkezésére van bármikor a telep szőlőekéje is.

Ruszt példáját követi Kis-Martont, a hol a városnak szintén van amerikai szőlőtelepe és a hol dr. Schreiner Sándor oktatja és vezeti a népet nagy tudással és ritka bőkezűséggel.

A phylloxera-irtás, illetőleg az ellene való védekezés, kezdetben a vármegyei gazdasági egyesület kezeiben volt; de mikor a vész komolyabb jelleget öltött és fellépett, hovatovább, nagy védekezési követelésekkel a peronospera-viticola is, megalakult a középponti phylloxera-bizottság, a mely a vármegyei járások számára arányosan hét albizottságra osztott, hogy minden járás igényeit és érdekeit kellő figyelemre méltathassa.

A megye területén 114.099 kat. holdnyi *erdő* terül el; ebből 9.775 kat. hold Sopron város tulajdona. Az egész területből 93.248 kat. hold, vagyis 81,7% az 1879. évi XXXI. törvénycikk 17. §-ának rendelkezései alá kerül és mint ilyen

állami ellenőrzés alatt van; gyakorolja ezt közvetlenül a szombathelyi kir. erdőfelügyelőség.

Az erdőtalajok megoszlása a következő: véderdő 112 kat. hold (0.09⁰/o); feltétlen erdőtalajon áll 78.597 kat. hold (68.89⁰/o); nem feltétlen erdőtalajon áll 35.390 kat. hold (31.02⁰/o).

Fanemekre vonatkozólag következő a megoszlás: tölgy terem 53.639 kat. holdon; bükk- és más lombfák teremnek 33.404 kat. holdon; fenyőfák vannak 27.056 kat. holdon.

Az erdőtalajok megoszlása körül feltűnő a nem feltétlen erdőtalajnak, vagyis az olyan talajnak nagy százalékszám, a melyet más gazdasági célokra is lehet használni.

A fanemek eloszlására vonatkozólag el kell mondanom, hogy a megye keleti részét képező csornai járásban, a Rába árterületein különféle fűzek és nyárfajok tenyésznek. E vidéken a fűzek, talajszárító képességüknél fogva, igen fontos szerepet töltenek be. Otthonos itt a fűzeken kívül még a tölgy is, a melyet a járás északi részében a kőrisfák váltanak fel. A kapuvári járásban már sokkal sűrűbb a tölgy és otthonos az akác is, a melyet a falusi gazda már ezért is szívesen tenyészt, mert talajigényei igen szerények és mert fáját számfának lehet értékesíteni. A csepregi járásban a tölgy, a cser és a gyertyán testvériesen osztozkodnak.

A megye többi négy járásában, a melynek talaja halmos, majd hegyes, már otthonos a fenyő, a mely mellett csak elvétve találni leginkább elhanyagolt községi erdőkben nyírfát; de van elegendő tölgy, bükk, kőris, vizenyős helyen éger is.

Épületfát csak a hercegi uradalmak természetnek; a kisbirtokosok, a községek és a zsellérek a termelt. fából mindenek fölött saját szükségleteiket fedezik, a melyek a tüzelésnél, szerszámkészítésnél, silányabb igényű épületnél alig terjednek messzebb. Itt-ott akad egy birtokos, a ki a hasított szőlőkarók termelésére is gondot fordít. De még csak megközelítőleg sem készítenek eleget és a szükséges szőlőkarók legnagyobb részét Felső-Magyarországból kell importálni.

Erdőink állapota általán kielégítő, ámbár még sok helyen látni azt a rablógazdaságot, a melyet a községi és úrbéres erdőkben űztek az 1879-ik évi XXXI. törvényczikkely életbeléptetése előtt. Természetes, hogy mióta az erdőgondnokságtól és nem a községtől függő erdőőrök vannak hivatva

az erdei gazdaságot ellenőrizni, a miniszterium által jóváhagyott gazdasági üzemterveket mindenfelé respectálják.

Allattenyésztés. A megye virágzó mezőgazdaságának hatalmas részét képezi az állattenyésztés, a melynek alapkövetelményeire közvetve utaltam a czukorrépatermelésnél és az Esterházy hercegi hitbizományi birtokok bérleti szerződésének azon pontozatainál, a melyek a trágyázásra és a széna, meg a szalma eladásának tilalmára vonatkoznak.

Hatalmas bérleteink és nagyobb gazdaságaink gazdálkodási elvein kívül nagyban hozzájárul állattenyésztésünk fellendüléséhez és állandóan magas fokon való megtartásához az a tevékenység, a melyet a megyei gazdasági egyesület és ennek élén a legkiválóbb gazdák, főképp az elnök, Otcoska Béla, kifejtének. Nekik segédkeznek azok a gazdakörök, a melyek Süttörön, Lövön, Domonyán, Beőn, Pórládonyban, Ujkéren és Pecsényéden alakultak, hogy a mezőgazdasági és állattenyésztési kérdésekben az önképzés és az önsegély útján adjanak tagjaiknak kellő útbaigazítást. Valóságos expozitúrái ezek az egyesületnek, a mely intézkedéseiben rájuk támaszkodva éri el nagy sikereit. Egyike ezeknek a cserebogárirtás, a melyet csekély jutalomdíjak árán olyan mértékben és olyan eredménnyel indított meg az egyesület a beváltási állomásokon, hogy a kormány mint példaadó mintára hívta fel rá a gazdaközönség figyelmét.

A legutolsó hivatalos számítás a loállományt tizenhét-ezer darabra, a szarvasmarhák számát 73 ezernél is többre, a juhokat 62 ezerre, a sertésállományt pedig 35 ezerre becsülte. A mennyiben a felsorolt szám adatok nem felelnének meg megyénk terjedelmes takarmányterületének, annyiban, de azon túl is nagy arányokban múlja azt felül az állatállomány minősége. Igazolja ebbeli állításomat már a loállomány is, a melynek szám- és minőségbeli elmaradottságában épp az utolsó évek folyamán némileg számot tevő javulás következett be. A szó valóságos értelmében vett *lőtenyésztést* majdnem kizárólagosan csak a megye déli járásában lakó magyarajkú lakosság folytat; a míg a megye délnyugati és északi részén lakó németek jobbra csak csikók nevelésével foglalkoznak. Némiképpen ennek a visszás helyzetnek megszüntetésére vagy legalább is csökkentésére irányult a gazdasági egyesület munkássága, a mikor három évvel ezelőtt Eszterháza közös

csikólegelt bérélt. Sajnos, hogy épp a tavalyi és a harmadévi takarmány viszonyok, meg a közben föllépő elemi csapások folytán a legeltő majd minden évben kora ősszel kellett beszüntetni és mivel a gazdasági egyesület e téren még egyéb bajokkal is küzdött, kénytelen volt ez idén a közös legeltőt végleg megszüntetni, továbbra is a gazdák jóakarátára bízva azon óhajlás teljesítésével, miszerint a megye keleti részében lakóknak is legyen módjukban jó csikókat nevelni. Jellemzi még a magyar községeket (a kapuvári, csornai és soproni járásokban), hogy szép, de alacsony lovaik vannak. A német és a horvát községek lovai ellenben nehezek, hidegvérűek és idomtalanok; rendszeren mint 3—6 hónapos csikók kerülnek a Muraközből megyénkbe, hol istállóban, gondos tartásban növekednek 1½—2 éves korukig, e közben megszoknak a kocsi-rúdhhoz is illeszkedni és mivel munkabírók, keresettek is. A soproni lóvásárokat e lovakért látogatják igen sokan külföldről és a budapesti, a bécsi serfőzők és fuvarosok nagy részben a soproni piacon vásárolják teherhúzó lovaikat, gyakorta 1200—1400 frtot fizetve párjáért.

Ménes nagyon korlátolt számban van a megyében. A létezők legjelesebbjei ezek: Dr. Egyedy Arthur angol telivér ménese Egyeden; 1885-ban alapította, néhány telivér kancozát importálva Angliából. Az egyedi ménes versenylovakat tenyészt és az ivadékok egyike-másika már díjat is nyert a budapesti meg a bécsi versenyekben. Berg Miksa báró Földszigeten tartja angol-arabs félvér ménesét, a melyet 1860-ban alapított. A tenyésztés célja kitartó háttas és kocsi lovakat nevelni. A győri róm. kath. püspökség szanyi angol-arabs félvér ménese 1870-ben alapított és szép alakú fejjel, erős, széles háttal, erős végtagokkal bíró háttas meg kocsi való lovakat nevel. Rummerskirch Arthur báró 1892-ben alapított Rába-Pordányban angol-félvér ménest, hogy jó és kitartó lovakat tenyésztessen gazdasági czélokra; e végből a már birtokában volt félvér kanczákhöz telivér ménlovakat bérélt. Otcaska Béla, a megyei gazdasági egyesület elnöke, Kövesden tart nehéz minőségű perseron és muraközi keverékből álló lótenyészetet, a melyből kevesebb ígás lovak kerülnek ki. Van lótenyészete Bauer Ottónak is Tormáson.

Vármegyénk nagy kiterjedésű és istenáldotta legelőin gazdáink mindenkoron űztek *szarvasmarhatenyésztést*; de min-

denek fölött elismerésre méltó irányban indult ebbeli munkásságuk, a mióta megyénk mezőgazdasága a nagy és szolid bérletek, meg a cukorrépatermelés által intenzivításban nagyot haladt, de főkép a legutolsó évek óta, párhuzamban a gabonárak rohamos esésével és a mikoron a szarvasmarhatenyésztés fellendítésére és okszerű üzésére a mezőgazdasági egyesület és annak vezető férfiai legjobb tudásukat és áldozattal párosult buzgalmukat vetették latba. Nyilvánult pedig a gazdasági egyesületnek közbenjárása: a jó apaállatok kiosztásában, a tenyészállatok megvizsgálásában és végül a bikanevelőtelepek létesítésében.

A jó apaállatok kiosztása céljából a gazdasági egyesület időközönként kitűnő minőségű bikákat vásárolt és azokat eladta a községeknek, a vásárlási áron, azzal a könnyebbitéssel, hogy a községek három, félvényenként törlesztendő részletekben fizethették ki adósságaikat, a melyek után kamat nem járt. Volt rá sok eset, hogy a szegényebb községeknek 10—40%-os árengedménnyel adta el az egyesület a bikát.

Ám ez áldásos eljárás csak ideig-óráig könnyebbitett a bajon. A kiosztott bikák száma nem volt képes ellensúlyozni a gazdák könnyelműségét és ámbátor az egyesület harmad éve is 31 darab szimenthali bikát osztott ki, hova-tovább azt kellett tapasztalnia, hogy a paraszt birtokoson kevésbé van segítve, mert ez a borjút igen fiatalon, $1\frac{1}{4}$ — $1\frac{1}{2}$ éves korában, bocsátja bika alá és a bikaborjak is oly korán használtattak, hogy a jó apaállatok hatása nem volt arányban a fáradsággal és az áldozattal. A jelzett anomáliának részben való ellensúlyozására elrendelte a vármegye közigazgatási bizottsága — a gazdasági egyesület intenciói szerint és ajánlatára, — hogy a tenyészapaállatok megvizsgálása nem, miként eddig, évenként egyszer ejtendő meg, hanem kétszer: ősszel és tavasszal. Egyben megtoldotta a tenyészapaállatok megvizsgálására vonatkozó szabályrendeletet azzal a nagyon eredményesnek nyilvánult intézkedéssel, hogy a tenyésztésre elfogadott bikák a szabályszerű igazolványon kívül még szembeötlő jeggyel is elláttassanak. És ebből kifolyólag vármegyénk területén a tenyészapaállatok a gazdasági egyesület kiküldöttjének és az állami állatorvosnak közbejöttével évenként kétszer vizsgáltatnak meg. Elejét veszik ez által annak, hogy a községek a

későre nyúló vizsgálat által akadályozva legyenek kellő időben beszerezni a szükséges apaállatot; de elejét veszik annak is, hogy az igazolványokkal visszaélések történjenek, mert a megvizsgált és jónak talált tenyészápaállat szarvára ráégetik a megvizsgálás keltét és számát, a minek folytán lehetetlen, hogy a visszatartott igazolványokkal selejtes bikákat áruljanak.

Ám ezen intézkedés sem jelentette még betetőzését annak az okszerű tevékenységnek, a melylyel a megyei gazdasági egyesület elnöke azt czélozta, hogy jó bikákkal bővelkedve, a megyei szarvasmarha-állományt minőségileg is kiválóvá tegye. Tavaly elhatározta az egyesület, hogy bikanevelő-telepeket létesít. E czélból — számolva a maga szerény anyagi erejével és a földművelésügyi m. kir. miniszterium részéről felajánlt hatszáz forinttal, — öt bikát vásárolt, továbbá szerződött olyan öt birtokossal, a kiknek szarvasmarha állományát jónak ismerte. A szerződés értelmében a gazdák mindegyike kapott egy bikát ingyenes használatra, de azzal a kötelezettséggel, hogy harmincz kiválasztott tehenet a bikával együtt külön kell tartatnia. Az így nyert bikaborjakat kétszáz forintért vásárolja meg — szintén szerződés szerint — az egyesület és elárverezteti azokat a községek között. Így jutnak a vásárló községek jó fajtájú bikákhoz. De az egyesületnek imént vázolt eljárása a szegény községeknek is javára szolgál, mert a bikaborjuk árverezésénél a kétszáz forinton felül elért többletet az egyesület a szegényebb községeknek ajándékozza, nehogy a gazdagabb községek által az árveréseknél legyűrve, jó bikákat ne vásárolhassanak. A bikanevelőtelepeken eddiglen már harmincz bikaborjút bélyegeztek le, a melyek már részben el is adtak.

Megyénkben a nyugati fajta szarvasmarha otthonos; magyar fajta most már csak egy uradalomban — a kapuváriiban — van. Már a községi gulyák is keresztezettek. A magánbirtokokon a pinzgautit, hollsteinit, münzthalit, bern-simmenthalit és egyben még magyart is tenyésztik. Legnevezetesebb tenyészetje Berg Gusztáv bárónak van Kapuvárott. Gulyáját még 1807-ben alapították azokból a tehenekből, a melyeket Esterházy herczeg hires gulyáiból tereltek a kapuvári uradalomba. Idők folyamán a mezőhegyesi gulyából, majd Csáky gróf kőrmösdi gulyájából, kerültek bikák Kapu-

várta. A tenyésztés odairányul, hogy erőteljes, kitartó, könnyen hizó, igavonó állatokat neveljenek. A gulyából ez idő szerint kiszakítottak 50 tehenet, hogy ezek képezzék a törzsgulyát, a melyről törzskönyvet is készítettett a tulajdonos. E számottevő gulyát, a mely egyben vármegyénk egyetlen magyar gulyája, Berg Gusztáv báró megtoldotta Veszékényben mintatehenészet-tel, a melyben pinzgauai és hollsteini fajokat tart. A jelenlegi létszám: 95 pinzgauai tehén és 98 üsző, 4 bika, továbbá 35 hollsteini tehén és 1 bika. A pinzgauai tehenek tavaly átlagban 3025 liter tejet adtak; a két legjobb fejű átlagban naponként 19—20 litert. A tejet Sopronba szállítják, a hol a tejszövetkezet értékesíti.

Berg báró tehenészetén kívül vannak még a megyében jelentékeny, bár nagyságra szerényebb körű, tehenészetek. Özvegy Guary Istvánné Vághon tart tehenészetet, a melyben 1 bika és 32 tehén van. Högyész Béának Szil-Sárákányban van tehenészete, a melyben 1 bika, 37 tehén és 21 üsző van. A tenyészetéről törzskönyvet vezetett a tulajdonos. A környékbeli községek és uradalmak itt vásárolják bikáikat és a nevelésre szánt üszőket. Nagy Sándor csernelházai tehenészetébe Albrecht főherczeg mosoni uradalmából került az első tenyészanyag. A jelenlegi állomány 1 bika, 25 tehén és 19 üsző. A tenyésztés főczélja a vajtermelés. A tejet vajjá dolgozzák fel és külön e célra Thüringiából importált ládákból szállítják Bécsbe, a hol átlag 1 frt. 60 krért adják el kilóját. Széchenyi Imre gróf 1882-ben alapította horpácsi tehenészetét Svájczból hozott tehenekkel és ugyanonnan ide került egy bikával. A tenyészet czélja jó, egészséges ökröket és bikákat nevelni; ez utóbbiakért 200—250 frtot kap átlag az uradalom. Cziráky Béla grófnak Dénesfán van tehenészete, a melyben feketés-tarka színű, finom puha bőrű állatokat tenyésztenek tejtermelés czéljából. A felsoroltam tehenészetek nyomán jár Rupprecht Olivér tehenészete Sajtoskálón, Solymossy Lászlóé Lózson, Bornemisza Gábor báróé Ságbon, Rothermann Rezsőé Pecsényéden, Széchenyi Kálmán grófé Ujkéren, Rozinger Adolfé Kisfaludon és Srobl Gézáé Szillben.

A *juhtenyésztés* állapota megyénkben kevésbé kedvező, a mennyiben a juhok száma folyton apadóban van. A finomabb fajták tenyésztését majdnem teljesen abbahagyták, mivel a finomabb gyapjú piaczi ára állandóan csökken. Még csupán

csak a nagyobb birtokosok gazdaságában és a jobb módú rábaközi parasztok birtokain akadni juhnyájakra, a melyek többnyire merinók electoral-negretti jelleggel. A gyári gazdaságok több év óta a soutolown és leicester keresztezéseket tenyésztik és keresztezéseikhez a rábaközi merinók szolgáltatják az anyagot. A keresztezésekből származott egyeseknek gyapjú- és húsmennyisége minden várakozást föltümul.

A *sertéstenyésztés* annak daczára, hogy uradalmaink csak a legutolsó évek óta foglalkoznak vele — s eddigelé csak a parasztbirtokosok és a köznép üzte — minőségileg és mennyiségileg egyaránt kielégítő. Az apaállatokat eddig csak a kanászok tartották; de a mióta a gazdasági egyesület e téren is fokozottabb tevékenységet fejt ki és tavaly több jóvérű apaállatot osztott ki a községi csürhék számára, a jövőre határozott és terv szerint előkészített fellendülés várható. Legelterjedtebb, de egyben a legkedveltebb is a gyorsan fejlődő, jól hizó magyar mangalicza és az angol york és berkshiri; ez utóbbiakat különösen kedvelik azokban a községekben, a melyekben a sertéskereskedést jobban úzik.

Sertéstenyésztésünknek apadására jelentékeny befolyással volt az a körülmény, hogy a nyolczvanas évek elejéig Sopronban virágzott sertéskereskedés több aprólékos ok összetalálkozása folytán Bécs-Ujhelyre került. A mióta a soproni sertés vásár, a melyen naponta 5—6.000, kedden és pénteken 10—12.000 darab sertés is megfordult, átkerült az osztrákokhoz és tavaly az 1886. óta fennállott sertésveszteglő-hivatal is megszűnt, nincsen a megyének olyan középponti vásárja, a mely a sertéstenyésztést közvetlenül serkentethné. Talán ez okból is látta elérkezettnek a megyei gazdasági egyesület azt az időt, a mikor már égető szükség volt jó fajtájú sertésekkel táplálni a soproni hetivásárokat, a melyeket az utóbbi években újból rendszeren látogatnak — bár csak föltöbb korlátolt számban — az osztrák és a cseh disznókereskedők.

Bányászat és erdészet. Megyénk bányászati iparát teljesen kimeríti az a négy kőszénbányamű, a melyek közül három az Esterházy hercegi hitbizományi birtokokhoz tartozik, egy pedig Sopron szab. kir. város tulajdonát képezi. Név szerint a hercegi hitbizomány tulajdonában vannak a lajtaujfalusi, a riczingi és a pecsenyédi bányaművek; a brennbergi bányamű Sopron városáé. Ez utóbbi adományozott területe 4,931.894⁷⁶⁵

négyszögméter; a lajtaujfalusié 2,857.101⁴⁶⁴, a riczingié 1,172.164⁶⁰⁰, a pecsenyédié 315.814⁸⁰⁰.

A brennbergi bányaművet egy részvénytársaság bírja bérben. A részvények néhány vagyonos soproni polgár kezében vannak. A bérleti szerződés 30 esztendőre szól. Bérleti összeg gyanánt a nyersbevétel 8°/o-át fizeti a társaság. Tavaly 27.071⁵³ forintot tett ki ez összeg, a mely a városra, mint tulajdonosra, igen jelentékeny bevétel, de a részvénytársaságra nézve nagyon is erős teher. Ez az oka, hogy a társaság az elmúlt tél derekán újból felemelte a kőszén árát és a darabszén 100 q.-át Ágfalván, a bányamű vasuti állomásán, 102 forintért adja.

Minőségre teljesen azonosak a brennbergi bánya termékeivel a másik három bányamű termékei. De már lényegesebb eltérések mutatkoznak a termelés mennyiségében, mert az egyik helyen néha eltérően többet, vagy kevesebbet termelnek, a szerint, a mint kedvezők a bérviszonyok és jó munkaerőben nincsen hiány. Tavaly összes kőszénbányáink igazgatósága azt panaszolta föl, hogy szükében voltak jó munkásoknak. Ennek okát abban vélik megállapítani az igazgatóságok, hogy magas az adó, drágák a közvetett adók miatt az élelmiszerek és a munkások átvándorolnak a szomszédos Ausztriába, a hol a munkás nem fizet adót, sokkal olcsóbban él és néha aránytalanul olcsóbban szerezheti be italát. Az igazgatóságok jelzett panasza mellett nem érdektelen fölemlíteni, hogy a munkások meg azt panaszolják föl, hogy nagyon csekély a kereset és a lakásviszonyok nyomorultak. És állításaik igazolására hivatkoznak ama számos esetekre, a melyekben az elégedetlen munkás nem vándorolt át Ausztriába, hanem elment, hasonló megadóztatási viszonyok között más magyarországi kőszénbányába. Ez utóbbira sok eset fordult elő tavaly nyáron, a mikor a brennbergi bánya munkásai közül sokan, felmondás nélkül, szökve mentek Salgó-Tarjánba, a hol magasabb munkabérrre hivogatták őket.

Bányáinkból barnaszén bányásznak. A brennbergi bánya, a melyet már 1759. óta aknáznak, jó minőségű szurkos ásványfa, a mely dél felé 8—12 ölnyire tornyosodik föl; közbe kerül agyag- és mészkő-terület is, a melyhez vasas fekete földréteg tapad. Viz kevés van a bányában; a mi van,

az gáliczkő és timsótartalmú. A három többi bányában mészkővel van a föld keverve.

A forgalmi erektől legtávolabb esik a riczingi bánya, a mely termékeit kénytelen a legközelebbi vasutállomásra vitetni, hihető azonban, hogy eme nehézség is hova-hamarabb megszűnik, mert a bányát átvette az eddigi tulajdonosoktól egy részvénytársaság, a melynek Széchenyi Pál gróf az elnöke és e társaság jelentékenyebb anyagi eszközök fölött rendelkezve, hova-tovább azon lesz, hogy aknáit kellőképpen felszerelje és vasuti összeköttetést létesítsen a bányától Sopronig. A többi három bánya már megtalálta a kellő összeköttetést. A brennbergi bányának, néhány éve, gőzmozdonyú iparvasutja van a cs. és kir. szab. déli vasut ágfalvai állomásáig. A déli vasut savanyúkúti állomása szállítja tova a pecsenyédi bánya szénkészletét. Az ujfalusi szenet, ennek legnagyobb fogyasztója, a győr-sopron-éberfurti vasut viteti el lajta-ujfalusi állomásáról.

Itt kell megemlékeznem kőbányáinkról, a melyek gazdaságukkal és természetményeik jóságával méltán sorakoznak szénbányáinkkal egy vonalba. Mészkőbányáink vannak Sopronban és Fraknón. A rákosi kőbányában (a győri püspökség tulajdona) *mészanyag-nemű fővénykővet* fejtenek, a melyet országutaink készítésénél használnak, mivelhogy puha és porhanyós. Erősebb, keményebb, tömöttebb és finomabb követ fejtenek a szent-margitai kőbányában, a mely az Esterházy hercegi hitbizományhoz tartozik. A kőbányát körülbelül 200 év óta törik és gazdagsága ma is óriási. Kőfaragók birják bérben, a kik átlag száz munkást és igen sok fuvarost foglalkoztatnak, mivel a bányának még máig sincsen vasuti összeköttetése, ámbár két engedélyezett vasuti terv akarja hálózatába venni e roppant kincset rejtő bányát. A szent-margitai kövek legtöbbje Bécsbe kerül. A császárváros legjelentősebb középületeinek, közöttük az új városházának építésénél szent-margitai köveket használtak. A kövek igen tömöttek és tartósak; a déli vasut valamennyi pályájának felépítéséhez is sokat használtak belőlük.

IV. Ipar.

Háziipart csak megyénk egyes vidékén, szórványosan találunk. Megyénk népe szereti a munkát, követi a ta-

karékosság elveit, de szereti, ha házi szükségleteit jól és olcsón a boltban vásárolhatja meg. A soproni országos vásárokon, a melyeknek jelentőségét a köztudat még nem feledte el, ámbár a forgalom és a szükségletet minden zugolyban felkereső kínálat már csak emlékeit hagyta meg, a háziipar termékeivel alig-alig találkozni. Ott állanak sorban, hosszú sorban egymás mellett a sziléziai asszonyok kínálva állítólag otthon szőtt vásznaikat: a mi megyénkbeliek csak vásárlóknak sorakoznak közibök. Megesik ugyan, hogy itt ott, elvétve, maga szőtt vászonból készíti a rábaközi asszony, vagy a felső járásoknak tisztaságra páratlan németje fehérneműit, de ez oly ritka jelenség, hogy háziipar számba alig lehet venni.

A háziipar azonban még sem hiányzik egészen. A Fertő vidékéről nyirfaseprőket és nyirfavesszőből font kosarakat százezer számra visznek Bécsbe. Sopronban a hetivásárokon kocsiszám árulják a háziipar e termékeit, a melyeket itt vásárol össze tovább való eladásra a kereskedő.

Természetes kapocsban van az épp most említettem iparággal a nád- és gyékénysás-termelés és az ezek nyomában járó gyékényszövés. Sopron megye közigazdaságában fölütte jelentékeny szerep jutott a nádnak és a gyékénysásnak. A Fertő északkeleti részén elterülő községek lakóinak e két vízi növény termelése és feldolgozása, jelentékeny kereseti forrását képezte. A Fertő partján Széleskuttól Sarródig ritka sűrűségben támadt község mellett község és ezek lakói a halászat és vadászat kivételével kizárólag csak nád és sás-termeléssel meg gyékénykészítéssel és gyékénykereskedéssel foglalkoztak. De időfolytán itt is hanyatlás állt be. A nád, meg a sás azon arányban fogy, a melyben kisebb területre szorul a Fertő; a két vízi növény feldolgozása a háziipar keretében azon arányban kevesbedik, a melyben tért foglal a gyári ipar és kiszorítja hatalmas versenyével régi állomásai-ból a kezdetleges eszközökkel dolgozók készítményeit.

A míg a Fertő nyugodt, csendes, csekély víztömeg volt, addig rengetegekké nőtt benne és partjain a nád és tenyészett a nádasok között a sás. Beláthatatlan messzeségeken mint örökzöld koszorú szegélyeződött be vélök a Fertő meg az a tengernyi sok vizér, a mely a Fertőt és a Hanyságot összeköti. De a míg határtalan bujaságban sarjadzott fel a

két vízi növény, addig nem kereste vállalkozó eszével a gyári ipar, hanem rábizta fogyasztását a házira: most, hogy a Fertőnek meg a Hanynak részben természetadta, részben mesterséges apadásával fogy a nád meg a sás, ott áll erős fogyasztásával a gyári ipar és alig enged tért a házinak. Régente a Fertőnek és ingoványainak nád- és sástermését learatni sem voltak képesek és hogy a területek kitisztuljanak a learatatlanul maradt és gyökéren elkorhadt növényektől, felgyújtották az óriási táblákban álló nádasokat. A nádasok égése egyike volt a Fertő vidék leggyönyörűbb látványosságának. Lángtenger uszott a magyar holttenger fölött. A felgyújtás rendszeren kora tavasszal történt. Az égés néha napokig tartott.

A Fertő nádasa első sorban mint tetőnád került forgalomba. A Fertő vidékén elterülő falvaknak és községeknek jellemző caractere a nádtetős ház, de a melyek száma ma már tűzbiztonsági szempontból is folyton apadóban van. Használták a nádat egykoron tüzelőanyag gyanánt is. Ma már csak a hulladékot tüzelik el; a többbit kereskedésbe viszik. A sarródiak — ez egyik fő keresetforrásuk — menyegyzetnádakat metszenek és ennek árúba bocsátása révén gyakori érintkezésben vannak a külfölddel is, a hol sűrűn megfordulva, sóváran tapasztalták, hogy vidékük természetadta kincséből vagyont is gyűjthetnének; és megkezdték a lészá (nádgyékén) fonást, a melyekből hosszukás négyszögű apró szőnyegeket készítenek előszobákba, vagy ajtók elé. Természetes, hogy a nád árának emelkedésével, apadóban volt a kereset is és ma már Sarródon is nagyobb kelendősége van a mezőgazdaságnak, mint volt ezelőtt, a mikoron két krajczárért olyan kéve nádat kapott a sarródi paraszt, hogy három ember kellett egyetlen kévének szekérre rakásához. Ma már hét-nyolcz krajczárt fizetnek olyan kévéért, a melybe válogatás nélkül kötötték a nádszálakat; a válogatott nádkévéért, a melyben 220—250 cmnyi magasak a nádszálak, 10—12 krajczárt fizetnek Sarródon. Eladási piacok gyanánt a bajor-, német- és franciaországi nádgyárakat keresik fel; nevezetesen Nürnberg, München, Duzendteich, Feucht és Cotbus környékén lakó gyárosokkal vannak élénk összeköttetésben. Nagyrészt ennek az összeköttetésnek volt eredménye, hogy Esterháza-Fertő-Szt.-Miklós vasutállomás közelében Rüll Pál duzendteichi gyáros nád-gyékénygyárat (Rohrmattenfabrik)

épitett és a gyárral kapcsolatban nádkiviteli üzletet nyitott. Rüll gyárában 10 fonógép dolgozik. Évi nádkivitelét Sopron megyéből 600.000 kévére becsülik (250 szálat számítva egy kévére). E nádmennyiség egy részét, körülbelül 400.000 kévét a Fertő sopronmegyei részében vásárolja, a többit Acsalag, Csorna és Beő-Sárkány környékén szerzi be. Rüll gyári készítményeivel, természetesen alig lehet a sarródiaknak versenyezni, de szapora kezük olyan gyors a lésza-fonásban, hogy még mindig eléggé jövedelmező nekik a munka. Szabadkézzel, háromélű sodrósásból készült in-nel olyan ügyesen fon, hogy egy, legfőlebb másfél óra alatt elkészít a sarródi egy 2 □-méter nagyságú lábszönyeget.

A gyékénykészítésnek fölöttébb érdekes mozzanata a háromélű sásból készült in sodrása. Az in-at rendszeren gyerekek készítik; 5—12 évesek már egész nyáron fonogatnak, hogy mire elérkezik télviz idején a gyékényfonás ideje, legyen in bőségben. Az iskolából kiszabadult gyereksereg alig hogy leteszi a könyvet, immáron hóna alá kerít egy csomó sodrósást és az egyik szálat a másikba téve, szapora kézzel sodorja egymásba; mikor már összesodrott akkorát, hogy a falu felső végén álló fához kötheti, már könnyebben megy a munka és futva sodorja az in-at az alvégig meg vissza, amiglen 200—250 ölnyi el nem készült. A sodrásra egyik gyerek tanítja a másikat. A módszer a következő: az öregebbik, a mester, átveti a megkezdett in-at a fa derekán, azután a sás egyik végét a tanuló, a másikat a tanító sodorja a falun végig. Nehányszoros végigsétálás után a tanuló is készen van és megindul a verseny mind a két soron. Az apróság készítette in-at az öregebbje ráfeszíti a négy czölöpre erősített fakerevetre. Rendszeren 24 pár in van egyhosszában; ezeken kell keresztbefűzni a sásszálakat a bordával, a melylyel erősen szorítják azokat egymás mellé.

Vannak tehetősebb gazdák meg kereskedők, a kik ott Sarródon 30—40 krajczárjával vásárolják össze az apróbb, 50—80 krajczárjával a nagyobb gyékényeket és nagyobb mennyiségben szállítják Sopronba, Győrbe, sőt a megyei határán túl fekvő városokba.

De bár naponta 10—12—15 darab kisebb és három-négy darab nagy gyékényt is megkészít, a ki szorgalmas és beárul egy napi keresményével 4—4¹/₂ forintot, még is

szívesebben csinálnak sás-gyékényt, mert az értékesebb és finomabb munka. A sás nem nő nálunk nagy területeken, hanem elrejtve a nádasokban szerényebb nagyságú ligeteket alkotva. Rendesen szeptember és augusztus hónapokban aratják és megszáritva kötik kévékbe. De mivel nálunk annyi sás nem terem, mint a mennyit csak Sarródon is feldolgoznak, eljárnak a fertőpartiak a Balaton vidékére is, a honnan szeptember vége felé waggon-számra érkezik a gyékénysás. Tizezerre becsülik az évenként Sarródon feldolgozott gyékénysáskévék számát. Készül pedig belőle 20.000 drb. takarógyékény és 3—4.000 drb. szatyor (kétfülü tarisznya). Cifrárb és aprólékosabb gondot igénylő munkát, ugyancsak sásból, a beő-sárkányiak készítenek, a kik háziiparukban különféle kosarakat, cifránál-cifrárb fal- és padlószőnyeget csinálnak.

Sarród és Beő-Sárkány vidékén idők-ideje óta üzik szorgalmasan a nád- és a sásfonást, mint háziipart; mind az által munkájuk technikájában alig észlelhető haladás. Nincs azonban kizárva annak lehetősége, hogy a beő-sárkányiak hova-tovább tökéletesítik a szövést, a mely jelen fokán is számot tesz, mint műszövés; csak a kezdeményezőnek, az útmutatónak kellene megérkeznie, a ki valamely iparos-tanfolyamban megjelölné azokat a utakat, a melyeken a primitív és ódon mesterségtől a modernebb igényeknek megfelelőhöz lehetne eljutni.

A fertővidékiek imént elmondott háziiparával szemben meglehetősen eltörpül az, a mit Csáván látni, a hol pedig minden kellék meg volna arra, hogy virágzó háziipar támadjon s élénk keresletnek örvendő agyagtárgyak készítésével jövedelmező anyagi forrás nyiljék meg a pulyai járás azon lakosságának, a melyet mostohán részesített a természet áldásaiban. De ez a nép, a melynek földje fukaron fizeti a beléje vetett magot, szívós kitartással és páratlan odaadással műveli a hegyek oldalán vagy ormain jutott csekélyke földjét és ha otthon, koldúsan szegény gazdaságában nem akad tennivalója, elmegy munkát keresni a gyárakba, avagy átmegy napszámosnak Ausztriába és csak ha e kereseti forrásokból kifogyott, legutolsó menedékképpen foglalkozik agyagedények készítésével. Pedig a kormány, a hercegi uradalom igazgatósága és a soproni kereskedelmi és iparkamara megtettek min-

den tőlük telhetőt, hogy a lakossággal megértessék annak a kincsnak értékét, a melyet rájuk nézve a csávai agyagedények, disztárgyak és kályhák készítésére kitünő minőségű, tiszta, költséges és hosszas iszapolási eljárást fölöslegessé tevő, talaja jelent. Az imént felsorolt három tényező anyagi segítségével és áldozataival 1893-ban agyagipar-iskola létesült ugyan a parányi községben és az iskolát látogatók el is tanultak a tanfolyam vezetőjétől tetszetősebb formákat és olyan edényeket, a minőket ez ideig nem tudtak készíteni, de hova-tovább kettős baj is jelentkezett. Az egyik az volt, hogy a szegény lakosság csak nagy ritkán látogathatja a tanfolyamot és inkább a tanfolyam vezetője által készített produktumok külsőségei és ennek következtében a jó árak által csábította magát, mint sem azon elsőségek által, a melyeket az agyag kezelésének és a rajzolásnak, továbbá a nyers edénynek az égető kemenczékben való czélszerű elhelyezésének tudása jelentene számára. A másik baj az, hogy a szakiskola, illetőleg a szaktanfolyam sorsa a fenntartók kedvétől függ és állandósága nagyon kérdéses, holott gyakorlati jelentőségét csak is az biztosíthatná, ha stabilitása olyan alapokra volna fektetve, hogy idővel gyakorlati műhely válhatnék belőle, azaz olyan közös műhely, a melyben a működők az előállított tárgyak eladásából származó jövedelemben részesülnének, szóval, hogy a műhely látogatói teljes érdekközösségbe hozasának magával a műhelylyel.

Sopron szab. kir. városában évek során át munkálkodott serényen egy egyesület, a mely a háziipar terjesztését tűzte ki céljául. Neve: Háziipar Egyesület volt és tevékenységének súlyt adandó, iskolát tartott fenn, a melyben a kath. és az evangélikus tanítóképzők növendékei tanulták a kosárfonást. Volt az egyesületnek egy csekélyke területe is, a melyen kosárfonásra alkalmas vesszőket termelt. De idők folytán az iskola szélesebb alapon a slöjd-munkák tanítását vette föl keretébe; kiküldte tanítóit Németországba, több ízben is Svédországba (Naäsbe), hogy a fa- és a cartonnage-munkák készítésében tökéletesítsék magukat és a kézügyesség terén adjanak tanítványaiknak hasznos oktatásokat. És néhány év óta kézügyességi iskola lett a háziipar iskolából, lehántván magáról az egyesület is régi nevét és felvette a másikat

Kézügyességi Egyesület, a mely nemes céljai felé való munkásságában az államtól is kap segílyt.

A háziiparnak jelzett nyilvánulásai mellett megyénk kedvező földrajzi és gazdasági körülményei kedvező talajt biztosítottak a gyári iparnak, a mely mellett itt-ott számot tesz a kis- és a középipar is, ámbár megyénkben éppen e kettő az, a mely Ausztria szomszédságát és a nagyon is közel levő osztrák ipar erős versenyét alig képes elviselni. Hogy a versenyben legtöbbször mi vagyunk a vesztesek, annak oka amannak nagy fejlettségén kívül kisiparosaink fogyatékos szellemi képzettségében, hiányos szakértelmében és e kettő nyomán járó gyengeségekben, a minő az ellankadás, a küzdelemből való kitérés, a reménytelenség és a lemondás, rejlik. Ehhez járul anyagi erőben való megfogyatkozásuk, a mi nagy akadály abban, hogy a gazdasági viszonyok szülte harcban kitartásukkal biztosithassanak maguknak egyet-mást. A természeti viszonyok szeszélye emeli vagy süllyeszti készítményeik eladásának számát. Ha gyenge a termés, alig hogy tengődnek, ha jobb a termés, van miből megélniök. Így hozzákötve a közvetlen környezet adta körülményekhez, elhagyatottságukból és a versenyben tapasztalt gyengeségükből való kilábalásra utakat és módokat alig képesek megjelölni, még kevésbé kitalálni. Talán az ipartestületek fokozatos szaporodása lesz egyelőre az a remédium, a mely az iparosok köréből kiindulva, az általános gazdasági viszonyok felismerésén kívül, valamely erőhöz juttatja majd a kis- és a középiparosokat. És a mennyiben e remény általános és tőle minden oldalról várják a jobbulást, annyiban jogos várakozást kelthet bennünk az a tapasztalás, hogy megyénk iparosai, a hol csak módját ejtethetik segélyző-, ipartestületi- és vállalati-pénztárokat alkotnak. E pénztárok, a melyekhez hasonlókat a magánvállalatok munkásai is alkotnak, kétségtelen, hogy hatalmasan elősegítik majd az iparosok erkölcsi- és anyagi jobbulását, a melyen az önsegélyen kívül még az iparoktatás van hivatva, nem kevésbé jelentékeny hozzájárulással lendíteni valamit. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek 1893-ban kiadott rendelete, a mely az iparos-tanulók iskoláztatását egészségesebb alapra fekteti, már is érezteti hatását. A tanítás eredményesebb, mert a szabályzat súlyt fektet a tanulók előképzettségére, az előkészítő osztály felállítására; e mellett a

tanítás fokozatosan halad és lépésszerű menetében, avagy éppen ez által is biztosítja a tanulók érdeklődését. Az új tanítási szabályrendelet a szakirányú tanításon alapul. A pékek nem tanulják azt, a mit csak a cserepezőknek előnyös tudni és viszont. A rajzoktatás, meg a számolás húzódik közös tengely gyanánt az egész tanítási szervezeten keresztül és jobbára csak itt egyesíti a legkülönbélebb élethivatásra készülöket. Csak az volna óhajtható, hogy az iskolatátogatásra vonatkozó szigorú rendszabályok egész terjedelmükben alkalmaztassanak. Mert a rendetlen iskolatátogatás képezi ma is a tanítás sikertelenségének egyik legjelentősebb alapját. A mester nem sokat törődik az inas tudásának öregbitésével; mindenek fölött azt kívánja, hogy az inas végezze el a rája várakozó teendőket, a melyek sokszor nagyon is távol állnak magától az illető mesterségtől. A mesterek könnyelműségét, gyakorta mostohaságát, szívtelenségét nagyban támogatja az iparhatóság nembánomsága, a melynél fogva a büntetéseket nem rójják ki, avagy a kirótt büntetéseket nem hajtják végre. Ez okból az inasok csak szórványosan látogatják az iskolát. Csak akkor mennek, ha otthon nem akad munka.

Vármegyénkben Csornán, Kapuvárott, Kis-Martonban és Sopronban van az iparostanonczoknak iskolája. Sopron város iparostanonczainak iskolája az állami főreáliskolában van és benne nagyobbára ezen iskola tanárai tanítanak; a tanulók száma átlag 600.

Az ipari szakoktatás szorgalmazására Kapuvárott és Kis-Martonban az ottani állami polgári iskolákkal kapcsolatban szaktanfolyamok vannak; Kapuvárott asztalos-, Kis-Martonban lakatos-tanfolyam. A kapuvári asztalos-, esztergályos- és faragó-tanműhely csak tengődik; tanítványainak száma kevés és azok is számbavehető lelkesedés nélkül végezik tanulmányaikat, érezve, hogy az oktatási rendszer nincsen kellőképpen az illető szakpálya gyakorlati igényeihez szabva. Ezen jelenség, úgy látszik, általános characterű és egyik hangosan szóló hiányossága azoknak az intézkedéseknek, a melyekkel a polgári iskolák czéltévesztéseit iparkodtak volt pótolni. Dicséretes és feltűnő kivétel, nem csupán megyénkben, de az egész országban a kismartoni lakatos-tanműhely, a melybe a polgári iskola előkelő tanulói kerülnek és a melyben nagy lelkesedéssel, meg szép eredménnyel folyik a munka. Átlag

15—20 tanulója van a tanműhelynek, a kik alig végezik a tanfolyamot, már is kapnak jól jövedelmező állásokat. A steyeri fegyvergyár kiváló előszeretettel szedi munkásait a kismartoni lakatos-tanműhely végzett tanulói sorából. A tanulók kiváló tanulási kedvének és ezzel kapcsolatban tanulási eredményének nevezetes indító oka az a buzgalom, a melyet a tanműhely jeles vezetője mellett a polgári iskola igazgatója fejt ki. A derék director, Krammer József, miután a tanműhelyt kapta iskolájához toldalékkul, beutazta Ausztria-, Német-, Francia- és Angolország hasonló jellegű tanműhelyeit és alaposan tanulmányozva az ott elért eredményeket, fáradhatatlan buzgalommal igyekezett bevinni a tanműhelybe azt a szellemet, a melyet a külföldiekben látott. Majd iparkodott a polgári iskolák felsőbb osztályainak tanítási menetét olyképpen csoportosítani, hogy azok, a kik a tanműhelyben is el voltak foglalva, az általános tantárgyakban el ne maradjanak társaiktól. Krammer József, összegezve többszörösen és több ízben végzett külföldi tanulmányútjának eredményeit, közreadta azt önálló kötetben is, de gondoskodott a soproni kereskedelmi és iparkamaraútján arról is, hogy tapasztalatai és az azokból levont javaslatái a kereskedelmi miniszter elé kerüljenek.

A kis- és középipar hiányosságaival szemben a modern technika követelményeinek hódoló jelentős iparvállalatok vannak megyénkben. Seltenhofer Frigyes Fiai soproni harangöntő és tűzoltószergyára jóhangzású czég az egész monarchiában. Az 1816-ban alapított gyár kitünően van felszerelve és jeles gyártmányai sikerrel versenyeznek a legkiválóbb hasonló gyárak productumaival. Legkivált szekérfecskendőket, hordozható-, vödörös- és putton-fecskendőket készít; producál szivattyús- és meritő-kutakat is. Az a szabadalmazott harangszerkezet, a melyet a gyár jelenlegi vezetője — az alapító unokája — talált fel nehéz harangoknak könnyű szerrel való mozgathatására, sok elismerést szerzett a czégnek. Kisebb arányú, felszereléseiben és gyártmányainak sokféleségében is szerényebb gyára van Nuss Ignácznak Kis-Martonban; Nuss gyárában tűzoltószerek készülnek és a készítményeket jelentékeny számban fogyasztják az alsó-ausztriai tűzoltó-egyesületek meg községek.

Gazdagon felszerelt mészégető gyára van a soproni Lenck Samu czégnek Szárazvámon. A vállalat, a mely még nem rég

ideje áll fenn, újabban krétaiszapolással meg bányakavics-termeléssel is foglalkozik. A gyártmányok legnagyobb részét a bécsi piac fogyasztja el. Munkásait a megyéből toborozza; a tanult mészégetők Csehországból kerültek a gyárba. Az iszapolt krétát Morva-, Csehországba, Romániába és Boszniába szállítják. Itt kell felsorolnom azokat a hatalmas cserép- és téglagyárakat, a melyek a soproni nagy szükségleten kívül jelentékeny mennyiségben készítenek cserépet és téglákat kivitelre. Hatalmas körkemenczékben nemcsak faltéglát és fedél-cserépet, hanem alagsöveket, gerinczcserépeket, palló- és keménytéglákat is készítenek. A gyárak legjelentősebbjeit Friedrich István örökösei és Lenck Lajos bírják. Mindketten számot tevő mennyiségű anyagot exportálnak Ausztriába és Stájerországba, kivált azóta, a mióta a Schmidt-féle hornyolt cseréptéglát szabadalommal gyártják.

Kivitelre dolgozik Mohl Bódog kapuvári bőrgyára is, a melyben a közönséges bőrárukon kívül még gépszijakat is gyártanak. De Mohl bőrgyárán kívül vannak még megyénkben kiválóbb, exportra dolgozó gépgyáraink; ilyen Spitzer Lipóté, Grüssner Antalé Kis-Martonban és Kund Gottliebé Sopronban. Mindmegannyiban gőzgépek dolgoznak.

A Baross Gábor által kezdeményezett törvények, a melyek a kezdő iparvállalatoknak többrendbeli kedvezményeket biztosítottak, épp a határvonalak mentén számosabb gyár felállítását eredményezték. A 3—4 évvel ezelőtt megindult gyár-szaporodásból megyénknek is jutott egynéhány jelentékenyebb vállalat. Vimpácson, Huber nevű csehországi gyáros, selyemárúgyarat állított fel és a gyár nyomán, mintha újra életre kelne az a jelentékeny selyemtenyésztés, a melyet a harminczas évek végén Széchenyi István gróf kezdeményezett a Vas-Sopronmegyei Szederregyesület czímén megalakított részvénytársaság által és a melynek szedreseihez tartozott az az epreserdő, a mely Nagy-Czenkről, a Széchenyiek kastélya aljától húzódik egészen a bozi határig. Ugyancsak az említett kedvezmények hatása alatt alapította Weitzer, gráczai iparos waggon- és kocsigyárát Sopronban. De a gyár csak rövid ideig állott fenn nálunk, mert a tulajdonos Aradon olyan kedvezményeket kapott, hogy immár egy év óta üresen hagyja a régi gyárépületeket és parlagon a gyári épületek körül elterülő nagy darab telket. Az utóbbi időben azt mond-

ják, hogy a gyár asztalos-műhelyeit vissza akarja telepíteni hozzánk. A vázolt időpontba esik a lajta-ujfalui jutagyár alakítása. Ez a gyár a megye területén levő ipartelepek egyik legkiválóbbika. Felszerelése méltán versenyez a hasonnemű ipartelepek bármelyikével. A győr-sopron-ebenfurti vasut lajtaujfalui állomásának mentén húzódik a hatalmas gyár, az óriási raktárakkal és a többi melléképületekkel, a melyek között sem külső formára, sem belső berendezésre nem utolsók azok az építmények, a melyekben a munkásoknak egészségi, gyermekeiknek szellemi szükségleteiről gondoskodnak. A gyárnak Budapesten is van irodája, de tulajdonképeni székhelye Bécs. A fonó- és szövőgépek Angliából kerültek a gyárba. Átlag 1100 munkás dolgozik benne; a munkásokat a közelfekvő falvakból toborozták. A tanult munkásokat és művezetőket Morva- és Csehországból hozták. 5400 orsó, 270 szövőszék és 90 varrógép dolgozik a gyárban. A feldolgozásra kerülő nyersanyagot Indiából hozatja a gyár; évi szükséglete átlag 58.000 métermázsa. A gyártmányok java részét, főképpen a liszt- és gabonaszákot Magyarországon adják el; kisebb részét viszik csak Ausztriába és a külföldre. Az évi gyártmány átlagban így oszlik meg: gyártanak 6 millió kilogramm fonalat; 1,05 millió méter szövetet; 6 millió darab zsákot; a hulladék 120.000 kilogrammot tesz. Ez utóbbiakat papirgyáraknak árúsítják el, a hol kátrányos fődéllemezek készülnek belőle. Ugyancsak az említett törvény hatása alatt, mely az újonnan alakult gyáraknak kedvezményeket biztosít, állított Meedinger Lajta-Ujfaluban egy gyárat, a hol többféle vegyi árukon kívül főleg borkősavat gyártat.

A szövőipar terén hajdanta jelentékeny szerep jutott magának Sopron városának, a hol a kisipar körében, de szakértelemmel párosultan virágzott a posztós ipar. A soproni gazdapolgárok, a rábaközi parasztok és a felső járások németjei meg horvátjai csak Sopronban készült posztóból varrott gúnyát viseltek. Még vannak, a kik látták, hogy az Ikva mentén és a rákosi határ alján, a kőhidi fegyház szomszédságában levő tómalmok szélein sűrűn állottak egymás mellett a posztósok, áztató kosaraikat nyomogatva a vízbe. Volt külön szövetkezetük, a melynek szabályai sokban hasonlítottak a céhek szabályaihoz. Volt vagyonuk is, a melynek egyik jelentékeny részét képezték a Sopron körül elvonuló bástyák falai; eze-

ken a bástyákon voltak a szárítók, a melyek a földbe vert cölöpökből állottak. E cölöpökre feszítették ki a posztót, a melyet a soproni völgyben járó állandó szél szárított. Ma már e hajdanta virágzó iparnak csak hire van. A gyári ipar és a szabad kereskedelem olyan versenyre szőlította a patriarchalis jellegű műhelyek productumait, a minőt azok nem voltak képesek kiállani. Ma már a posztóiparnak csak egy-két képviselője van, a kik között a legelső Krausz Károly soproni posztógyáros. Ő, meg a kik még vannak néhányan, tőkében és kitartásban erős emberek, a kik valamelyest elhagytak a multból és ugyanannyit elfogadtak a jelenből is, kielégíteni azokat a conservatív természetű embereket, a kik apjuktól, nagyapjuktól és őseiktől azt tanulták, hogy ruhára való posztót legjobb vásáron venni a soproni posztósoktól.

A posztóiparnál győzedelmesebben vívott harczot az ujkorral a kékfestő ipar, a melynek megyénk területén, szintén Sopronban vannak nevezetesebb képviselői. A középipar characterét ezek se lépik át és raktáraikat a bécsi gyárosok készítményeivel egészítik ki; de ama néhány fajú árúban, a melyet maguk producálnak, versenyképesek. Műhelyeikben gyári jelleggel felruházott üzemet folytatnak és jelentékeny tőkéjükkel, meg kiváló szoliditásukkal bátran veszik fel a versenyt. Ez idő szerint Csornán Frast Károly, Sopronban Geyschläger Adolf és Kluge Vilmos kékfestő gyárai olyanok, a melyek a lokális szükségleten kívül fedezik a környékbelieknek, főképp a rábaközieknek és Fertő-vidékieknek szükségleteit.

Mezőgazdasági gyáriparunk versenyt halad a megye mezőgazdaságával. Itt-ott egy szeszgyár, amott egy gazdasági gőzmalom hirdeti, hogy parlagon alig hagyunk valamit, a mit kulturánk emelése érdekében tehetünk. A hercegi uradalmak bér gazdaságaiban otthonos a mezőgazdasági ipar minden ága, de jelentékenyebbé csak a kapuvári uradalom gőzmalma lett Öntésen, a mely nem csak az uradalmak szükségleteit van hivatva fedezni, hanem dolgozik idegeneknek is és a melynek stabil gőzgépe a gazdasági szeszgyár gépezetét is mozgatja.

Nagyobbszabású malom kevés van a megyében. Egy-két exportra dolgozó malom gazdagítja ugyan ebbeli vagyonunkat is, de számuk és jelentőségük korántsem áll arányban megyénknek épp az őrlésre alkalmas árúk producálása körül szerzett

elsőségeivel. Alig lehet megmagyarázni, hogy gabonagazdag megyénkben, a hol nem hiányzik sem a vállalkozási kedv, sem a tőke, sem az építkezésre szükséges anyagok könnyű előteremtése, már régebben nem létesültek nagyobb gőzmalmok, holott vasuti ötszekötetéseink is elég kedvezők. Őrlési munkát egészen a legújabb időkig csak a Rábán zakatoló vizimalmok végeztek.

Néhány év óta azonban a rábaközi gabonapiaczkok középontjai körül épültek exportra is vállalkozó malmok. Ezek elseje Csornán van, a vasuti állomás tőszomszédságában és erősen versenyez a szomszédos megyékben is. Újabb keletűek az Eszterházan, Szillben és Kapuvárott épült malmok, a melyek közül az elsőt egy stabil expánziós gőzgép, a másodikat egy fekvő compound gőzgép hajtja condensátorral. A malmok mindegyike magánegyén tulajdona; a csornai a hercegi hitbizományi uradalomhoz tartozik. Apróbb gőzmalmok, a helyi szükséglet fedezésére, az utolsó 4—5 év folyamán nagy számban épültek, hogy pótolják azokat a vízi malmokat, a melyeknek a Rába szabályozása folytán a Rába vizéről el kelle tűnniök.

Jelentékeny mezőgazdaságunk nyomán számottevően fejlődtek olyan iparvállalatok, a melyek a *mezőgazdaságban szükséges gépek és szerszámok* előállításával foglalkoznak. Stoye György Sopronban saját találmányú borsajtoló gépeket készít vasból; gépei nemcsak a megyében kelendők, de nagyszámban kerülnek évente Ausztriába és Stájerországba, a hol gyümölcsbor készítésére nagy előszeretettel használják. Izmosy Szilárd gazdasági gépgyára Csornán, látja el mezőgazdasági gépekkel a Rábaköz nagy részét és jelentékeny számban szállítja gyártmányait a szomszéd megyékbe. Históriai nimbus veszi körül Bokor Nándor mezőgazdasági gépgyárát Nagy-Czenken, mivel-hogy abból került ki az ötvenes évek közepén az első magyar vetőgép, a melyért a gyáros aranynyal bőven megrakott ezüst serleget kapott az első bécsi gazdasági kiállításon. Ugyancsak Bokor gyárából került egy parasztkocsi a párisi világkiállításra, a mely ott feltűnést keltett. Bokor Nándor ekéi, czenki ekék czimén, messze vidéken vannak elterjedve.

Érdekes különlegessége megyénk gyáriparának Bock Miksa ujfalusi gyufagyára, a mely Magyarországon az első e nemű gyár; gyártmányai még ma is versenyképesek s pro-

ductumai Alsó-Ausztriában is kelendők. Mint hasonló specialitás érdemel említést Holendonner testvérek soproni kénlap-gyára. Az abban gyártott kénlapokat szívesen veszik a megye borkereskedői és bortermelői.

Megyénk gyáriparának legkiválóbb képviselői, a már felsorolt sok jeles mellett is, a *czukorgyárak*, a melyek a modern technika, exportképesség és tőkeerő tekintetében az ország legelső czukorgyárai sorában foglalnak helyet. Ez idő szerint öt czukorgyárunk van. Alapításuk mintegy folytatása annak a jelentékeny czukoriparnak, a mely megyénkben már a folyó század elején virágzott. A *petőházi czukorgyár*, a mely Offermann Th. és társáé, eredetileg Sopronban volt, a rákosi határ északkeleti csúcsában levő Kőhidon. Miután a soproni határ 25 évig szakadatlanul producált czukorrépat, de tovább arra nem kínálkozott alkalmasnak, a gyár 1879 ben átköltözött Petőházára, a gyári épületet pedig eladta az államnak, a mely fegyházat építtetett belőle. A petőházi gyárban I. osztályú pilé készül; 270 lóerejű gőzgéppel dolgozik. Tizenegy tisztviselője, 13 előmunkása, 6 segéde, 4 tanoncza, 331 férfi- és 56 nőnap számosa van. Évenként 500 waggon kőszenet és 15.000 métermázsa barnaszenet fogyaszt el. Átlagtermelését 830.000 forintra becsülik. Tavaly 39.000 métermázsa nyers-czukrot adott el Magyarországon, 11.000 métermázst pedig külföldre szállított. Ujabban olyan módon szerelték fel a gyárat, hogy az naponként 4.500 métermázsa nyers répat képes feldolgozni. A *czinfalvi czukorgyár* Patzenhoffer Konradé. 1853-ban épült és 1859-ig csak nyersczukrot készített; 1860-ban fehér czukor készítésére rendeztetett be. A győr-sopron-ebenfurti vasut vulka-pordányi állomásig szárnyvonalat építtetett, hogy répáját, majd gyártmányait könnyen szállithassa. Gőzgépe 235 lóerejű. Tíz tisztviselője, 26 főmunkása, 6 tanulója, 297 férfi- és 96 nőnap számosa van. Évenként 1200 waggon kőszenet fogyaszt. Termel évenként átlag 59.000 métermázsa fehér czukrot, a melynek értéke 1's millió forint.

A termelt mennyiségből tavaly 38 ezer métermázst Magyarországon, 21 ezret külföldön adott el. A *félszerfalvi czukorgyár* Hartig és Rothermann tulajdona. 1850-ben épült és kezdetben hat, utóbb nyolcz hidraulikus sajtóval dolgozott. Harmadéve azonban a gyár jelentékenyen átalakult; a régi Bouilleur-féle kazánokat kidobták és helyökbe négy újat tettek.

Gőzgépe 150 lóerejű. Tizenkét tisztviselője, 50 munkása, 300 férfi- és 250 nőnap számosa van. Évenként 800 waggon kőszentet és 2100 waggon barnaszentet fogyaszt. Hazai piacokon tavalyi gyártmányából 36 ezer, külföldön 26 ezer métermázsát adott el. A *nagyeczeni cukorgyár* egy részvénytársaságé. 1855-ben épült. Gőzgépe 217 lóerejű; e mellett van még egy nyolcz lóerejű gázmotora. Tisztviselőinek száma 6; 303 férfi- és 22 nőnap számosa van. 1200 waggon kőszentet és 1000 köbméter fát fogyasztott tavaly. A nagyeczeni cukorgyár-részvénytársaság alapította 1867-ben a *büki gyárat*, a mely akkor vált jelentőssé, a mikoron a nyolczvanas évek végén a csepregi cukorgyár megszűnt. A büki gyár gőzgépe 232 lóerejű. Tisztviselőinek száma 7; 38 első munkása, 310 férfi- és 60 nőnap számosa van. Évi kőszénfogyasztása 191 waggon; barnaszentet 1666 waggonnal fogyaszt. Elhasznál ezenkívül 400 köbméter fát is. Évi cukorgyártmányából 14.580 métermázsát idehaza ad el, 45.984 métermázsát külföldre szállít.

A mit fentebb külföldnek említettem, azt közelebről a gyárosok sem képesek megjelölni; ők csak azt tudják, hogy a cukrot a trieszti meg a fiumei bizományos átveszi, a ki rengeteg más eredetű cukorral elegy szállítja tovább. Annyit biztosan lehetett megállapítani, hogy a félszerfalvi gyár nyerscukor-termelésének nagyrésze Olaszországba került.

A nyolczvanas évek végén szüntette be Rupprecht János soproni caudiscukorgyárának üzemét, a melyet harmadéve egy idegenből idekerült vállalkozó újból meg akart vól kezdeni, de rövid próbálgatás után a gyártás abba maradt. Sokkal nagyobb arányokban és tartósan nagy eredményekkel dolgozik a Weiss E. L. József-féle cukorgyár, a melynek jóhangzású neve van az egész monarchiában. Állandóan mintegy 100 munkást foglalkoztat és cukorkákon kívül chocolateot, cacaót és csemege süteményeket is gyárt.

A *sörgyártás*, a mely a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején virágzott Sopronban is, a megyében is, ma teljesen megszűnt. A jelzett időpontban megyénkben épp úgy, mint a többi nyugati megyékben, nem csak a nevezetesebb középpontokon, hanem az olyan apróbb helyeken, mint a minők megyénkben Kapuvár, Kábold, Kis-Marton, voltak sörgyárak, a melyek a vasutvonalak kiépítésének és a nagy sörgyárak versenyének arányában beszüntették üzemüket. Sopron

ban a lundenburgi Stein cégnek volt sörgyára, de a melyet a tulajdonos ma már kizárólag malátagyártásra használ. De a beszűntetett sörgyarak pótlására épp ez idő szerint van alakulóban egy nagy gyár, a brünni sörgyárosok szövetségének elnökének és a soproni Lenck Samu cégnek kezdeményezése folytán.

Nem határozottan a nagy kivitelre számító jelleggel vannak felruházva a következő soproni gyárak, a melyek mind megannyian lépést tartva a modern technika vívmányai-val, Ausztriának és Németországnak egyik-másik piacára jelentékeny mennyiségű árut szállítanak; ilyenek: Seyring Testvérek és Bischitz Salamon *keményítőgyárai*, a Lenck János, Zetzl József, Hillebrand *likőr- és pálinkagyárai* Sopronban, a Schönwald M. D. és Társaság Kis-Martonban, végül a Schiff E. és Fiaié Német-Kereszturott.

V. Kereskedelem.

Sopron megyének, főképp Sopron szab. kir. városának idők-ideje óta, egészen a folyó század derekáig, nagyjelentőségű kereskedelme volt, a mely újabban, a változott viszonyok hatása alatt, jelentőségében, domináló voltában és intenzitásában vesztett ugyan, de a lakosság nem vesztette el kereskedői jellegét. A változott viszonyok új célokat tűztek a nép üzérkedő szelleme elé és a mit ez a szellem és kereskedői iparkodás az által vesztett, hogy munkásságának tere szűkült, azt kárpótolni iparkodott azzal, hogy újabb és újabb tárgyakat vont körébe. A míg a vasút, Bécsből kiindulva, Magyarország felé csak Bécsujhelyig járt; avagy később, a mikor a Dunántúlnak egyetlen vonala csak a bécsujhelykanizsai volt, Bécs-Trieszt és Fiume között csak egy nagy piacza volt a kereskedelemnek: Sopron. Hatalmas összeköttetésekben összebogozódott b'zományi üzletnek volt itt a közép-pontja. Ausztria, de több, a nyugoti kereskedelem piaczaí itt találkoztak a Dunántúllal és Szlavóniával. Viszont a Dunántúlról meg a Dráva és Száva közéről nyugatnak induló árú itt tartotta megállóhelyét.

A jelzett forgalom fölötte nagy befolyást gyakorolt Sopronnak és környékének lakosságára. Üzérkedő nép lett belőle, pénzsóvár, tevékeny, életmódjában egyszerű, igényeiben

mérsékelt, csupán csak anyagi jólétre törekvő nép. Hideg, számitó, kockázattól idegenkedő nép, a melyet csak az lelkesít, a mi elődeit gazdaggá tette: a biztos haszonra és a nagy nyereségre való kilátás; de a mellett mindenkor szolid üzérek voltak.

Sopron, mint kereskedelmi, de egyben, mint megyei középpont, jó iskolája volt a megye lakosságának, a mely Sopronban várta be a vevőt, vagy ott kereste a bizományost. Egyes árucikkekre nézve Sopron piacza nagy messzeségű vidéknek volt középpontja. A Dunántúlnak jelentékeny rongykereskedése, továbbá a Bécs és Fiume között létezett gubacskereskedés itt tartották középpontjukat. A soproni marhavásárok és jelentékeny disznókereskedés, hetenkint többször is adott itt találkozt az osztrák- és csehországi kereskedőknek, a kik az eladók között nemcsak a megyebelieket keresték és találták, de a szomszédos megyék termelőit és kupeceit is.

De a mióta kiépültek a vasutak, a jó országutak pedig könnyű közlekedést teremtettek és a kereskedelemnek vidéki középpontjai nagyon is megszaporodtak, Sopron megszűnt az lenni, a mi hajdanta volt. A sopronmegyei nem érzi már magát egészen a középponthez kötöttnek. A Dunántúl fölött gyakorolt domináló hatalmából is kiesett, mert a kiskereskedőnek ma már csak fölötte kevés helyen van szüksége a drága bizományosra. De azért nem vesztett kereskedelmi jellegéből, más felé iparkodván pótolni az elvesztetteket és a mit földje terem, a mit jelentékeny marhatenyésztéséből, bármilyen formában, piacra vihet, azt kikészíti a kereskedelem számára és ha nem kap rá vevőt itt, fölkeresi azt, találja bármerre is.

Sopron megye kereskedelmének java része hozzá van növe virágzó mezőgazdaságához és azon gazdasági ágakhoz, a melyek itt a mezőgazdasággal kapcsolatban, avagy a mellett gyakoroltatnak. Terményeinket elárusítani felkeressük Németország, Svájc és Franciaország piaczeit. E mellett terménykereskedésünk szerves összefüggésben van a bécsi piacczal. A sopronmegyei gabonakereskedők hetenkint kétszer (szerdán és szombaton), de legalább egyszer, szombaton, ott vannak a bécsi gabonatözsdén. Legtöbbször közülök évi jegye van és gyakorolja ebből kifolyólag mindazon jogokat, viselve egyben

azokat a kötelességeket is, a melyeket a bécsi terménytőzsde juttat, illetőleg szab ki tagjaira. A bécsi terménytőzsde sárgásbarna asztalai fölött itt is, ott is olvashatni egy-egy soproni gabonakereskedő czéget. A mikor a gabonakivitel nagyobb volt, mint a mekkora manapság, és a magasabb gabonaárak könnyűvé tették az adás-vevést, a déli vasut, meg a győrsopron-ebenfurti vonal bécsi állomására egész raját hozta a sopronmegyei kereskedőknek a szerda és szombat reggeli vonat. E kereskedők mind a bécsi terménytőzsdére utaztak, a hová ezen napokon sereglik legkivált a sok csehországi gabonakereskedő és alsóausztriai molnár. A legutóbbi néhány esztendő némi változást hozott ebbe is. A megyei gabonakereskedés erősen decentralisálódott. Most már Sopron csak annyiban középpont, a mennyiben ott laknak a megye leggazdagabb gabona-exporteurjei. Jelentékeny piacok, a melyeken sok kerül eladásra és a hol mindenütt van elegendő vevő, ma már több van a megyében. Ma már nemcsak Sopronban és Kapuvárott vannak gabonakereskedők, de vannak Csornán, Beleden és majd mindenik nagyobb községben. És abban az arányban, a melyben elvesztette jelentőségét, mint gabonapiacz, Sopron és Kapuvár, a melyeken eladásra került a Rábaköz egész gazdagsága, azon arányban változtak a kereskedők, a kiknek köréből erősebb határvonallal választódtak ki a nagy- és a kiskereskedők; azok az exporteurök és a bécsi piacz szállítói, emezek a soproniaknak vásárolnak igen sokszor bizományban. Az exporteur szakadatlan érintkezésben van a bécsi tőzsdével, ott tölti a hét néhány napját; a bécsi piaczon van bankárja is, a kinek és a ki által adatja el a külföldi vevőktől kapott devisákat. A kiskereskedő csak falujában és annak határában fordul meg; összevásárolja a paraszt terményét, a lehető legparányibb mennyiségben is és a vásárolt részeket összevetve, hatalmas tényezőjévé válik annak az effectiv gabonakereskedésnek, a mely Sopronban köttetik és egyrészt erős láncszeme a bécsi effectiv-üzletnek, másrészt pedig számottevő irányító hátfala és alapja annak a határidőgabonaüzletnek, a mely a bécsi terményárúk tőzsdéjén köttetik és oldódik.

Bécs közelsége és a bécsi piacczal fentartott folytonos és intensiv összeköttetésünk határozott caractert nyomott gabonaüzletünkre meggyénk legfélreesebb zugolyában is. A

paraszt, a kinek alig van néhány mérő eladandó gabonája, vagy a kis falusi szatócs, a ki egész éven át alig szed össze 1—2 waggon búzát eladásra, ama hatalmas tényezők láncz-szemének tudja magát, a mely a bécsi tőzsde árhullámzásait nemcsak útmutatóul veszi számadásba eladandó áruinak ár-szabásánál, de tényezőnek is tekinti magát a világot domináló árak meghatározásánál. Önteltek és idegesek vagyunk. A legfélreesebb falu gabonaárulója is ott tartogatja fülét, hallgatni, hogy mely árakat ütnek meg Bécsben és a csornai, a kapuvári, a beő-sárkányi paraszt el nem ad egy szemernyi búzát, mielőtt nem tudja, hogy tegnap este milyen áron jegyezték Bécsben. Egyik-másik rábaközi hetivásáron annyira mennek a körültekintésben, hogy a megelőző napon jegyzett gabonaárakat hatalmas póznákra illesztett táblákra írják fel és hordozzák körül, irányadóul az eladónak, a ki legtöbbször nem vetve számot azzal, hogy a gabonát sokféle költség terheli, a míg a bécsi piacra kerül, gyakran oly módon köti magát a hivatalos árakhoz, hogy 3-szor, 4-szer is hazaviszi árúit, de nem enged az árból, avagy ha enged is, sötét gondolatok és fekete érzelmek ébrednek benne a vevő iránt.

Ámde mindez nem bénítaná a régi soproni gabonakereskedelmet. Azok a körülmények és tényezők, a melyek a magyar gabonakereskedelemre általában befolyással vannak, erősen éreztették hatásukat a soproni gabonakereskedelemmel is. Nagyon érezzük a Balkán államok olcsó gabonakészleteinek beözönlését. Bajorországból, a hol a soproniak régi idők óta ugyszólván egyedüli urai voltak a gabonapiacznak, a Balkán államok szoritottak ki bennünket, minthogy olcsó vízi utakon szállítják készletüket Regensburgig és így alacsonyabb árakkal nem versenyezhattünk. Azután szakadatlan és évről-évre megújuló vesződésünk a folytonos kocsihiány, a mely épp őszzel, a mikor leginkább várják külföldön árúinkat, legjobban érezhető. Kereskedelmi kamaránk évről-évre elpanaszolja bajainkat a kormánynak, de a déli vasut eljárása ellen, úgy látszik, onnan sem kapunk orvoslást. Épp ezért van, hogy talán az osztrákok sem várják annyira epedve a déli vasut államosítását, mint a soproni gabonakereskedők. És a felsorolt bajokhoz járul még az is, hogy azok az apróbb állomások, a melyek úgy a déli, mint győr-sopron-ebenfurti vasut mentéről igen sok gabonát szállítanak, híjával vannak a megfelelő számú és

nagyságú raktáraknak. Mindez annyira nehezíti a különben is súlyos versenyt, hogy a bajokon csak részben segít az a nagy előzékenység, a melylyel a győr-sopron-ebenfurti vasut támogatja kereskedőinknek Németország különböző részeibe irányított nagyon számottevő kivitelét.

Nyersterményüzletünk nem szorítkozik csupán csak a búzára, hanem felöleli a rozs-, árpa-, bab- és tengeri-üzletet. Ehhez csatlakozik a széna- és a szalmakereskedés. A felsorolt áruczikkék jeles minőségük miatt is egyaránt keresettek a külföldi piaczkokon és idehaza. A rábaközi búza 80—82 kilogrammos; fajra nézve bánáti. Legjobban keresik Ausztria és Dél-Németország számára.

Abban a félmillió métermázsa gabonában, a mit évente a győr-sopron-ebenfurti vasut szállít külföldre, nagy mennyiségben szerepel, az utolsó évek ár- és keresleti viszonyai folytán is, az árpa. Az előbbiből a soproni Steiner Soma cég rengeteg sokat szállít külföldi sörgyárosoknak. E cég jelentékeny exportjának az árpa kelendősége mellett még más számot tevő haszna is van, mert az ő kezdeményezése folytán hova-tovább megyénkben alig találni már közönséges árpát; a kisgazda is megérti már, hogy miért adnak a jófajta chevalier-, hanna- és oregon fajokért 1—2 forinttal is többet, mint a közönségeért. Nem is óhajtja ezt termelni és csak a mondott fajokat keresi. Innen van, hogy az utolsó évek folyamán olyan minőségű árpatermésünk és ezzel kapcsolatban olyan árpaexportunk volt, a minővel hazánknak nagyon kevés vidéke dicsekedhetik. Jellemzi árpánkat, hogy szép fehér nagyszemű, finom, héjjas, csiraképes és ez okból sörgyártásra fölötte alkalmas. Tavaly voltak már bajorországi vevőink mellett angolok és francziák is.

Árpaexportunk mellett elenyészően kicsiny kukoricza kivitelünk; nem minőségeért, hanem mert nagy marhaállományunk annyit fogyaszt, hogy kukoriczát mindig kell importálnunk Bácskából, Bánátból, avagy a Balaton mellékéről. A mit nálunk termelnek, az egy különös válfaj, a mely a cinquantin és a régi magyar kukoricza között van; de azért természetnek pignolettot is és korán érő székelykukoriczát.

Szénakereskedésünk a Hany vidékéről és a Fertő alsó részéről indul. A Hany turfás talajában terem meg a hires

savanyú-széna, a melynek keresett volta és szapora termései tették gazdaggá Oslinak és a körötte fekvő községeknek lakóit. A Hanság szénatermelő községeinek határa alig tesz számot; lakóinak, az istállókban nevelt marhaállományon kívül, csak egy darabka szénatermelője van; ám e darabka föld, ha csak rendkívüli időjárás nem pusztítja, megterem annyi szénát, hogy a gazda több ízben is megfordul Bécsben, meg messzebb Németországban és Svájcban, a hol néhány év óta jó piacza van a szénájának. 4—5 millió métermázsára becsülik átlag azt a szénamennyiséget, a melyet évente szállítunk a külföldre. De ezen adat egyáltalán nem megbízható; már csak azért sem, mert a Bécs-Ujhelybe és Bécsbe szállított szénát nagyobbára maguk a termelők kocsikon és szekereken viszik és ezek számáról, illetőleg szállitmányaik nagyságáról hiteles adat sehol sem kapható. Szénaüzletünkre nézve jellemző, hogy a hanyvidéki gazdák istállókban hizlalják más, gyakorta vásárolt, takarmánnyal marháikat, csak hogy szénájukat ne fogyasztás, hanem eladhassák. Elképzelhető az az óriási riadalom és szomorúság, a mely elfogta a kedélyeket, a mikor harmadév elrendelte a miniszterium a szénakiviteli tilalmat és a széna ára 6-ról 3 forintra esett. A megye gazdaközségének kétségbeesése szült abból a fölterjesztésből, a melyet a vármegyei gazdasági egyesület intézett a miniszterhez, elsőnek jelentkezve az egész országban azok között, a kikre kárt hozó volt a rendelet.

Szénakészleteink legnagyobb fogyasztói a katonaszállítók, nagyvárosi fuvarosok és lóerőre alkalmazott közúti vaspályatársaságok szénaszállítói sorából kerülnek ki. A mi lovainknak nagyon savanyú a hanyszéna, a mig a nagy város munkás lovai, a melyek közben erős táplálékot is kapnak és a szénát csak homeopatikus adagokban eszik abrak után, szívesen fogyasztják savanyú szénánkat.

A megyében lefolyt szénakereskedés a következő forinák között mozog. Egyes szénakereskedők, legtöbbsnyire kisgazdák szénaraktárakat tartanak. Vannak ilyenek Kapuvárott, Fertő-Szt.-Miklóson, Osliban, Csornán, Beő-Sárkányban és az ezek között levő községekben. Az ilyen raktárakkal bíró kereskedőknek adják el szénájukat azok, a kik nem viszik árúikat Bécsbe, avagy nem vihetik Sopronba eladni. A raktárakban összegyűjtött szénát nagyvárosi szállító veszi meg. A

szénakereskedés másik formája az az egyszerűbb, de jövedelmezőbb, a melyről fentebb szólottam. Ez utóbbi esetben a termelő maga viszi a vevőhöz messze vidékre eladandó árúit.

De az egyik formában épp úgy, mint a másokban, szénakereskedésünk úgy szólván teljesen a termelők kezében van és osztozkodik abban a sorsban, a mely nyersterményeink kereskedelmi forgalmának egyik nagy részére jellemző, hogy azt majdnem teljesen vagy a termelők maguk, vagy a parasztkereskedők speciális osztálya üzi. Érdekes különlegessége megyénk tevékeny lakosságának ezen osztálya, a mely sem otthonát elhagyni nem röstelli, sem fáradságot nem ismer; beszél néhány nyelvet és kocsin, feleségestül jár faluról-falura összevásárolni, a mi zöldség, tojás és baromfi kerül. És bármennyire kezdetleges formák között cselekszik is, az eredmény azt mutatja, hogy értelmesen és haszonnal végezték munkájukat; mert ők fejlesztették jelentékenynyé azokat a kereskedelmi ágakat, a melyekkel a hivatásos kereskedő eddiglen talán azért sem gondolt, mert az elérhető parányi haszon elviselhetetlenné tenné a nagy költséget, de nem gondolhatott talán azért sem, mert a termelés korlátolt volta mellett a forgalmat a nagy költségek arányában nem lehetne fokozni és végül mert a paraszteladó még akkor is fél a nem magafajtájú vevőtől, ha az nyomban kétszeresét igéri annak, a mit a parasztkereskedő ígért.

Teljesen a termelők és az azok sorából kikerülő kereskedők üzük a festő-rezedakereskedést, a melyet megyénk soproni és nagymartoni járásában természet a nép olyan félreeső helyeken, a hol a talaj már egyébként semmit sem terem meg. A festő-rezedát kizárólag a szomszédos Ausztriában adják el.

A rezedatermeléshez és kereskedelemhez minden ízében hasonlít a *zsába*-termelés és kereskedés. A zsábát télen termesztik a lajtapordányi 21 fokos meleg kénforrásban és kasokban viszik Ausztriába, a hol szivesen veszik salátának.

Az utóbbi nyomán jár, de sokkal nagyobb arányokban a zöldség, uborka, paradicsom, hagyma, petrezselyem, czeller, stb. termelése és kereskedése. Ez utóbbi majdnem teljesen a soproni járás magyarjainak kezében van; a hegykőiek, boziak és nagyczenkiek üzük nagyban. Piaczuk részben Sopron, részben Győr, Szombathely; de a legtöbbet Bécsbe szállítják szekereken.

Közös ezekkel a nagymartoni járás községeinek gyümölcskereskedése. Árulnak mindenféle gyümölcsöt, de legkivált cseresnyét, meggyet, szőlőt, almát, körtét, mandolát, diót, mogyorót és barackot. A nádasdiaknak, márcziaknak, fehéregyháziaknak az a legnagyobb vágyódásuk, hogy a bécsi piacra ők vihessék a legelső friss gyümölcsöt. Persze nem úgy árulják, mint a maguk természetményét, hanem mint olaszországi árút és nem is restellik megkérni érte azt az árt, a melyet az olaszok kérnek.

Rétfalu, Márcz, Somfalva, Lépesfalva, Feketeváros, Nagymarton és a még ott körülfekvő apró községek lakóinak a gyümölcsstermelés és kereskedés képezi majdnem kizárólagos jövedelmi forrását és képezte megtollasodásának alapját. Szorgalmasan, bámulatot keltő gonddal ápolja ez a nép gyümölcsfáit, a melyeket nemesít, olt, ültet, a mint jövedelmezőbbnek látja. És értékesíti a legutolsó szem gyümölcsöt is. Késő tavaszig van a tavalyiból és már az új cseresnye pirosodik, a mikor a tavaly termett körtét, almát meg szőlőt viszik piacra. A cs. és kir. déli vasut nagymartoni, somfalvai és rétfalui állomásain naponként waggon számra rakják be a fületlen kosarakat, melyek telvék gondosan csomagolt gyümölcsessel. És mennyi az, a mit az asszony nép hátán, gyalogszerrel szállit a császárvárosba. Az első vonattal, a mely korán reggel Bécsnek indul, seregestül mennek a nagymartoni járás asszonyai Badenbe, Vöslaubá, Laxenburgba és tovább Bécsbe, hatalmas kosaraikban czipelve a málnát, a kerti epret, a földi szedret és más ehhez hasonló kényesebb természetű gyümölcsfajt, a melynek szállítása, kasokban vasutal, kockázattal volt.

Gyümölcskereskedésünk nyomán jelentékeny gyümölcsfa és ültetvény-kereskedésünk is fejlődött. A soproni Baumann cég gyümölcsfái keresettek idehaza is és Ausztriában meg Német-, Olasz- és Angolországban. Széchenyi Imre gróf horpácsi kertészete a kontinens minden részébe szállit gyümölcsfaoltványokat. A győri püspök rákosi kertészetéből szintén igen sok gyümölcsfaoltvány kerül eladásra. A felsorolt három kertészet a legnemesebb gyümölcsöket szállitja Ausztriába és Svájcba. Mayne soproni kertészetéből évenként igen sok spárga kerül Bécsbe. Carstanjen, ugyancsak Sopronban, jó híré ananászt termel exportra.

Jelentékeny kereskedést űznek a nagymartoni járás németjei kerti eperrel, a melyet szabadon természetnek az udvarban. Egy-egy zsellérnek minden vagyonszája az a 200 négyszögöl terület, a melyen rajta van a háza összes melléképületekkel együtt; ámde a megmaradt területet akkora gondal műveli meg epernek, hogy kiárul a termésből 160—200 forintot egy nyáron.

Hozzásimul ezekhez a Rozália aljában, főképp Savanyúkúton, Pecsényéden a meggyfatermelés és kereskedés. Egész megyefaerdő van a savanyúkúti és pecsenyédi határban. Az ágakat azonban itt nem dolgozzák ki, csak hajlítják sétatálcáknak, meg pipaszáraknak. Ennek a kereskedelmi cikkeknek majdnem kizárólagos piacza Konstantinápoly.

Ugyanazon fokon, a melyen áll gyümölcskereskedésünk, van méhészetünk és számot tevő mézkereskedésünk. A Hanyanak virágokban gazdag rétfjei fölöttébb alkalmasak a méhtenyésztésre; ugyanigy a Rozália alján elterülő gyümölcsösök, meg a Rábaközben nagy táblákban termelt repce és a nagyon otthonos akácza. Csak az a baj, hogy a mikor a rétek virágai elhervadtak, továbbá a repce, az akác és a gyümölcsfák elszórták virágaikat, alig akad megyénkben a méheknek táplálék. A nagyecenki hársfasor az egyetlen hely, a honnan ez időben szedhetnek táplálékot méheink. Okszerfi méhészettel a megye egész területén találkozni. Legnevezetesebb méhészete van Zdeborskynak Keczőlben; ugyancsak ott van jónevű méhészete a főerdésznek. Csepregben híres Rasztovits méhészete; Sopronban Fanghé. Termelnek csurgatott és lépes mézet, a melyet leginkább bádogdobozokban, postacsomagokban küldenek szét. Legtöbbet vásárol Ausztria és Németország. Évenként körülbelül 1000 métermázsát exportálnak a megyéből és 20—30 ezer forintot árulnak ki belőle. Nagy baj, hogy a rétfalusiak sziruppal hamisítják és Bécsben, a hol házalnak a mézzel, megrontják a soproni méz jó hírnevét.

A baromfitenyésztés és a baromfival űzött kereskedés is méltó arra, hogy fölemlitsem. Korántsem áll ugyan, sem amaz, sem emez azon a fokon, a melyen méhészetünk és mézkereskedésünk, de igen jelentékeny pénzforrása népünknek főképpen az időtől fogva, hogy Zdeborsky 1877-ben Keczőlben baromfitenyésztet rendezett be és példáját követve

a rábaköziek, a jobb fajú baromfit kezdték tenyészteni. A mostanság megyénkben elterjedt baromfifajok majdnem kizárólag Zdeborsky tenyészetéből eredtek, a ki exportált tojásokat Hollandiába, Oroszországba, Spanyolországba és Németországba. A Rábaközben leginkább a vízi szárnyasokat nevelik, otthonosak a pekking-aylesbury kacsák és az emdeni óriási hattyúludak. Leirhatatlan a gondosság, a melylyel, épp kereskedelmi szempontokból nevelik az apró libákat és kacsákat; a szoba, az ágy, tavasszal ez apróságé, a melylyel képesek lelegeltetni még az őszi vetés friss hajtásait is. De viszont már márcziusban kerül érettök takaros összeg a házhoz.

A ludak és a kacsák mellett nagyban űzik a csirke- és tyúktenyésztést a tojások végett. Nehány évvel ezelőtt igen jelentékeny tojáskiviteli üzlete volt Sopronban Flandorffer Ignácznak, a ki óriási befektetéssel készítettett ládákat a tojások szállítására, a mely Angliába irányult. De néhány szerencsétlen kísérlet után az egész vállalkozás abba maradt és visszakerült újból a soproni és kismartoni járások horvátjai kezébe, a kik faluról-falura járva ketreczes szekereiken összevásárolják az eladó szárnyasokat és tojásokat. Persze mivelhogy ők levén a helyzet kizárólagos urai, maguk szabják meg az árakat. A tojáskereskedés egyébként már annyira is fejlett, hogy a parasztkereskedőnek van minden faluban bizománya, a ki nap nap után bekopogtat házról-házra és összevásárolja a hét végén érkező horvát számára a tojásokat, a ki azután kiadja a jövő hét folyamán érvényes bevásárlási árakat. A vásárló kereskedőknek ezen önkényét nagyon is érzik a termelők, de csak töpregenek, a nélkül, hogy segítenének is magukon. Az érdekeltek azt hiszik, hogy legjobb lenne, ha a kereskedelmi kamara, avagy a gazdasági egyesület értesitené hetenkint a falu előljáróját, a ki aztán közreadná az árakat.

A felsorolt apró-cseprő, de a népnek jelentékeny jövedelmet biztosító üzletágakat nagyban felülmúlja borkereskedésünk, a mely mellett számot tevő szőlőkereskedés is fejlődött ki az utóbbi időkben. Szőlőkereskedésünk azon a csapáson jár, a melyen gyümölcskereskedésünk. Iránya Bécs és a körülötte elterülő városok; csak nagyon elenyészően kevés az, a mi Csehországba, avagy az örökös tartományok többi országainak egyikébe vagy másikába megy. Szőlőkeres-

kedésünk azonban nem kizárólagos tulajdona a felső járások tüzerkedésre hajló németjeinek és horvátjainak, hanem készséggel osztozkodnak rajta azon bortermelők is, a kik széles körű borkereskedésük mellett szívesen szállítják nemesebb fajtájú és a tél időjárását könnyen eltűrő szőlőfajtákat nagyobb mennyiségben egyik-másik fogyasztópiacra.

Borkereskedésünk idők ideje óta virágzott. Sopron városának a 16. és 17. századból több rendbeli kiváltságokat biztosítottak az uralkodók azért, mivel kiváló bortermelésével kapcsolatban jelentékeny borkereskedést tartott fenn a szomszédos Ausztriával és a külfölddel. Ruszt városa borainak és borkereskedésének köszöni szabad királyi várossá való emeltetését. Balf, Kis-Marton, Okka és a többi községek ott a Fertő nyugoti dülőjén és a ruszti dombok mentén, borkereskedésüknek köszönik vagyonosodásukat. Borkereskedésünkre fölülte jellemző volt egészen a legujabb időkig, hogy annak legnagyobb része szintén a termelő kezében volt, ámbár gyakran történt, hogy a kereskedőből lett a termelő utólag. De borkereskedőinknek ezen osztálya, meg az a legujabbi, a mely a bortermelést nem a szőlőkben tanulta, nem volt ártalmára borkereskedésünknek, sőt ellenkezőleg. Ez utóbbiak kereskedői műveltsége, széles szemhatára, vállalkozó kedve és kockázattól vissza nem riadó természete tette lehetővé, hogy az olasz borok invázióját diadallal tudtuk legyőzni és — ez idő szerint — még birjuk a harcot a phylloxera, a peronospora és a legujabb szőlőbetegség, a gommos bacillaire ellen.

A multban is domináló sopronmegyei borkereskedés nagyobbára Sopron, Kis-Marton, Nagy-Marton, Ruszt, Lajta-Szt.-Miklós, Pinnye és Nagy-Czenk között oszlott meg; e helyek még ma is azok, a melyek intensitásátában vesztett, de terjedelemben nagyobbodott borkereskedésünket maguk számára lefoglalják. Boraink legkeresettebbek voltak mindenha az osztrák tartományokban, továbbá Svájcban, Németországban, Angliában, sőt nem egyszer vitték Franciaországba is. A Lenck, a Flandorffer, a Leiner és a Wolff cégek borait drágán fizették és fizetik ma is a nyugati államok legtöbbszörében. A ruszti aszu-, a soproni burgundi-, a petőházi vörös-, a soproni fehér borok világhírűek és jó nevük századokra nyulik vissza. A mig szőlőink termését nem apasztotta és rontotta

a szőlőbetegségek sokféle fajtája és a szőlőművelésnek ama módszerével, a melyet nálunk kultiválnak (a tőkés vasszal) diadalmasan küzdöttünk sok híres borvidék termésével, addig borkereskedésünk számottevő tényező volt. De a változott viszonyok, a tömérdek szőlőbetegség, a költséges irtás és a koczkázattal járó új tőkék ültetése, továbbá az újabb kereskedelmi és vámszerződések, meg végül az 1893. évi XXIII. törvényczikkely végrehajtására vonatkozó rendelet nagyot változtattak borkereskedésünkön. Mindehhez járult, hogy sok avatatlan kéz is kontárkodott belé és idehaza is támadt erős, nem mindig reális verseny, a mely gyakran ragadta, sokszor a jobb híréket is, boraink hitelét koczkázató útra; új czégek támadtak és a borszaportás ezer meg ezer mesterfogása lett kelendő. E változás mind nagyobb arányban ijesztette el a vevőket, a kiknek üresen maradt helyét nem lehetett mindenkoron újakkal pótolni. De nem ez volt a legérzékenyebben sújtó veszteség. A vámszerződések elvették tőlünk a francia piacot, a mely a fertőparti vörös borokat úgyszólván teljesen összevásárolta. Franciaországból kiszorítva, e fajta boraink (burgundi borok) egy rövid ideig Németországban találtak vevőkre, de mostanság majdnem kizárólagosan csak Svájc piacát kereshetjük fel velök, mivelhogy Németországból javarészen kitolták borainkat az olcsó olasz borok, a melyek az olasz kereskedelmi és hajózási szerződés zárójegyzőkönyvének ismeretes határozata folytán előzőnlőtték piacainkat is, ámbár korántsem okozták azt a pusztítást, a melyet sokan jósolgattak és a mitől bizony mindnyájan féltünk. Az olasz borok beözönlése csak eleinte volt káros és okozott pillanatnyi, mondhatnám csak átmeneti veszteséget. Mert igaz, hogy eleinte óriási mennyiségben importálva félelmetesen lenyomta a borárakat; de hovatovább kitűnt, hogy az olasz borok íze és minősége annyira hiányos, hogy ára és a magyar borok ára között levő különbség elmosódott. Vissza is kerültek csakhamar a régi árak és kereskedőink egész őszinte nyíltsággal vallják be, hogy a magyar borok kelete, a jelentékeny mennyiségű olasz borok behozatala ellenére sem csökkent. A hol pedig speciális borfajokról volt szó, mint a minők a sopronmegyei rislingi, aszú- és burgundi borok, ott az olasz borok semminemű változást sem tudtak előidézni. Sőt némi haszonnal is járt az

olasz borok behozatala, a mennyiben közönséges asztali borainknak a mostoha termések folytán bekövetkezett termésbeli csökkenését csakis úgy voltunk képesek pótolni, hogy a termett mennyiséget az olasz borokkal összepárosítottuk és továbbra is ugyanazon quantummal jöttünk a piacra, mint azelőtt.

Szarvasmarhatenyésztésünkkel párhuzamban emelkedett marhakereskedésünk. Alig van gazda a megyében, a ki éppen üzérkedési czéllal és szándékból ne foglalkoznék tenyésztéssel. Mellettük százával támadtak a kupeczek és a marhakereskedők, a kik messze összeköttetéseket keresnek, értékesíteni jófajú és keresett állatfajainkat. Vannak községeink, a melyek lakói majdnem kizárólagosan csak marhakereskedéssel foglalkoznak. Lakompak, Kövesd, Klimpa, Nagy-Lozs, Nagy-és Kis-Czenk lakóinak javarésze jószágkereskedő és lóval, szarvasmarhával, juhval, disznóval üzérkedik. Jellegük majdnem teljesen azonos és csak abban tér el egyik a másiktól, hogy vannak közöttük, a kik hizlalják is a jószágot, hogy súlyban és árban emelkedjék, mások ellenben csak eladják valamely csekély haszonra, se helyük, se pénzük az istállózásra.

Részletesen véve az üzérkedési ágakat, mindenekelőtt a juhkereskedésről kell szólanom, mivelhogy ez úgy is már a múlté. A 60-as évek végén és a 70-es évek elején mintha csak összetörött volna megyénkben a juhkereskedés. A jelzett időben beállott a gyapjú árának gyors és tartós esése és attól kezdve hanyatlott a juhtenyésztés, meg a juhkereskedés is. A 80-as években, a mikor Párisban tartósan emelkedett a juhhús ára, újból neki láttak gazdáink és kereskedőink, hogy némileg visszateremtsék a multat, de juhaink nemsokára ismét kiszorultak a párisi piacról. Kereskedőink még ma is emlegetik, hogy 100 kg. finom merinói gyapjúért 400 forintot is kaptak, ma pedig alig kapnak érte 200 forintot és a míg 1882-ben a magyar ürüért 40 forintot fizettek Párisban, ma csak a felét adják érte. Pedig a rábaközi juhnak jó neve volt mindenha itthon is, a külföldön is. És gazdáinkat, meg uradalmainkat azzal sem vádolhatni, hogy nem kíséreltek meg mindent a végből, hogy kereskedőink megküzdhessenek a versenynyel; keresztelték kiváló minőségű anyaállataikat franczia és angol apaállatokkal, hogy a hús minősége javul-

jon és az állatok formája tökéletesedjék. De törekvésüket nem koronázta kellő siker és juhkereskedésünk ma úgyszólván kizárólag arra van utalva, hogy hizott juhokat szállít Bécsbe. A bécsi piacon még elég eredménnyel tudjuk kihasználni juhkereskedésünk javára azt a körülményt, hogy a marhahús ára folyton emelkedik.

Legújabbán egyik-másik rábaközi uradalom nemesfajú, nagynövésű francia fésűgyapjút termő apaállatokkal keresztezte belföldi, különösen rábaközi juhainkat, hogy ezek gyapja megnyerje azt a hosszaságot, a mely a fésűs szövetek készítéséhez szükséges és arról értesülök, hogy e fajta gyapjainkat jó áron keresik.

Fölötte áll az eddig felsorolt két üzleti ágnek lókereskedésünk, a melynek középpontja a soproni lóvásárokon van. Évenként átlag 10—15.000 darab kerül vásárra. Ezek között nagyon keresettek a nagyeczenkieké, a kik a megyében, meg annak határain túl is vásárolt jófajú fiatal csikókat, $\frac{3}{4}$ —1 évi tartás után hajtanak a piacra. De a mig híjával vagyunk a nagyobb lókereskedő czégeknek, és ennek folytán lókereskedésünk csak gyermekkorát éli, addig szarvasmarhakereskedésünk már a megyében több helyen is összpontosítva, számító kereskedői észszel fonja messzebbre és messzebbre összeköttetéseit. Nagyban emeli ez utóbbit az a körülmény, hogy éppen Sopronban gyakorta két-három müncheni, karlsruhei, stuttgarti marhakereskedő is tartózkodik, a kik a helybeli ügynökökkel járják be a megyét és az összevásárolt jószágot direkte szállítják haza, avagy arra az állomásra, a hová az otthoni czég már innen dirigálja. Ezen kívül a soproni marhakereskedők egyaránt otthonosak a bécsi és a budapesti vásárokon; a bécsi marhavásárról kiadott heti jelentésekben mindig olvashatni néhány soproni, lakompaki vagy kövesdi marhakereskedő nevét. De bejárják e vásárokon kívül a bajor, olasz, németországi és svájci piaczokat is. Velük együtt, vagy legalább nyomaikon járnak disznókereskedőink, a kik az utóbbi időkben gyakorta panaszkodnak a bécsi piac ellen, a hol nem képesek versenyezni, mivel a bécsiek a disznózsirt növényi zsiradékokkal keverik és 6—7 forinttal hozzák azt olcsóbban forgalomba.

Sertéskereskedésünk, a mennyiben kivitelre dolgozik, kizárólag csak a soproni piacra van szorítva. A Pfeiffer-czég

és Stark Lajos soproni szállásaiból évente több ezer hizott disznó megy Bécsbe és a külföldre. A megyében azonban alacsony fokon van a disznókereskedés, a melyet majdnem teljesen kimerít az a kupeczkedés, a mely a mosonmegyei és győri kereskedőknek szedi össze az egyes községek sertéseit. Határozó erre az a körülmény, hogy sertéstenyészetünk csak most kezd lábbadozni és hogy mindennemű külföldi sertés-szállítmányt előbb Kőbányára kell küldeni, holott Sopronban teljesen elkülönített és czélszerűen berendezett vesztegzár van. A Kőbányán kitört járványoknak ennek folytán döntő befolyásuk van az egész ország sertéskereskedésére és miattuk nem egyszer sinylődött már a soproni is.

Mint közvetítő piacznak, jelentékeny szerepe van Sopronnak a nyersbőr- és a gubacskereskedés terén. A Wiener Testvérek és a Dux M. A. cégek nagy forgalomban közvetítenek nyersbőrt, gyapjút és gubacsot a külföldi piacokra. A gubacsot és a többi cserzőanyagokat a földközi tenger egyes állomásain vásárolják és Triesztben meg Sopronban tartanak raktárakat, a honnan, a magyar terményekkel elegyítve, viszik a világ minden irányába.

VI. Hitelügy.

Vármegyénk hitelügyleteinek középpontja Sopronban van. Az a jelentékeny kereskedelem, a mely itt tartotta középpontját, hova-hamarább itt teremtette meg azokat az intézeteket is, a melyek a hitellel üzérkednek. Ámbár különös és érdemes, hogy gondolkozóba merüljünk fölötte, az a jelenség, hogy a Sopronban központosított hitellel való üzérkedés nem a kereskedelemben és így nem azon forgalmi ágban kereste legtöbb táplálékát, a melyből kinőtt, hanem szolgáltatába szegődött annak a hitelszükségletnek, a mely a kereskedelmi hitel formáival teljesen ellenkező formák között él. A megyénkben fennálló hitelintézetek majdnem kivétel nélkül jelzálogos hitellel szeretnek foglalkozni és a mennyiben a kereskedői hitel egyes formáit is gyakorolják, azt is csak akkoron teszik, ha a nyújtott biztosítékok nem szorítkoznak egyedül a személyre, hanem e mögött valami ingatlanra támaszkodnak; mivelhogy legtöbbször az, a ki rájuk szorul, a hitelnyújtotta előnyöket nem kereskedelmi, hanem legtöb-

nyire mezőgazdasági czélokra használja fel Erdekes illusztrációjául szolgál annak, a mit mondtam, Sopron megye legrégibb takarékpénztára, az ország legidősebb ilyenfajta intézetei között az ötödik, a Soproni Takarékpénztár. E pénzüintézetet 1842-ben kereskedők alapították. E pénzüintézet élén a megalakulás pillanatától máig kereskedők állottak, az első részvényeseknek háromnegyede kereskedő volt, a többi honorátor, a mai részvényesek és a mai igazgatóság, néhány ügyvéd kivételével, alig recrutálódik másokból, mint csak kereskedőkből; de ez intézetnek soha sem jutott eszébe különös intézkedésekkel istápolni a kereskedelmi hitelt, hanem kezdettől fogva legszívesebben gyakorolta a jelzálogos hitelt és váltóforgalma ma is elenyészően csekély a jelzálogkölesnökhöz képest.

És így vannak sorban, talán az egyetlen Soproni Építő-és Földhitelbank kivételével, az összes sopronmegyei pénzüintézetek mind. A kisgazdát, a középiparost és a kereskedőknek azon fajtáját, a mely néhány száz forintról szóló elfogadványát évek során át törlesztgeti, számítják clienseik közé. A nagykereskedő az Osztrák-Magyar Bank soproni fiókjánál végezi el mindazt, a mire a forgalom készti; a többi intézetet csak pénzelhelyező állomásnak tekintti, a mely időközben szabaddá vált tőkéje után még fizet 4—5°/_o-ot és a melynek részvényei átlagban 8—25 százalékot jövedelmeznek. A megyében levő gyárak, a megye területén lakó nagybirtokosok a már emlitem Soproni Építő- és Földhitelbankkal végeztetik összes finaciális operációikat. A legtöbbnek van folyószámlája is ez intézetnél, a mely az 1873-iki válságban romba dőlt több soproni intézet törmelékain alakult, hogy némiképpen módot adjon azon óriási veszteségek pótlására, a melyek a bécsi krachban sujtották a soproni piacot. A Soproni Építő- és Földhitelbank felöleli a banküzlet minden fajtáját, csak jelzáloggal nem foglalkozik, épületre és más ingatlanra nem ad hitelt. Szembeszökő ellentmondás ez, tekintettel a bank czimére és a többi éppen nem jelzálogos kölcsönök adására alakult intézetre, de tény, hogy ezen intézet szolgálja sok tekintetben egyedül megyénk közönségének bankszükségleteit és ebből kifolyólag igen élénk összeköttetést tart fenn a bécsi tőzsdével is. Ezelőtt 10—12 évvel még adott ugyan jelzálogos hitelt, de most már teljesen

átengedte ezt a soproni és a megyei takarékpénztáraknak meg szövetkezeteknek, a melyek kelletén is túl, céljuk és mivoltuk által kiszabott korlátok negligálásával, sokkal nagyobb mértékben gyakorolják a jelzálogüzletet, mint szabadna.

E visszásság, a mely máshol könnyen válhatnék végzetessé, pénzügyeinket csak igen nagy baj esetén dönthetné veszedelembé. A soproni intézetek egytől-egyig a sopron-megyeiek jelentősebbjei mind, olyan hatalmas összeget képviselő és könnyen mozgósítható tőkék fölött rendelkeznek, nem értékesíthető betéteiken vásárolt értékpapirokban, hogy azokat veszedelem csak olyan általános gazdasági válság kapcsán érhetné, a milyenre manapság gondolni is alig lehet. Elveznek is korlátlan bizalmat, a melyet jelentékeny tartalékaik is igazolnak. Ámbár tagadhatatlan, hogy a mi intézeteink is szenvednek abban a betegségben, a mely sok helyen általános, hogy a személyi momentum kelleténél sokkal nagyobb mértékben szolgál a felek bizalmának alapjául, mint kellenék. Innen lehet kimagyarázni, hogy egyik-másik intézet nevetségesen silány alaptőkével szemben százazrekre rúgó betétet kezel. A Soproni Takarékpénztárnak eleinte csak 15.000, később a tartalékból kiegészített 30.000 forintos alaptőkéje volt, a melylyel szemben öt millióhoz közel járó betét kezelésére vállalkozott; az így támadt visszásságot olyképpen sinitották el a részvényesek legutóbbi közgyűlésükön, hogy az alaptőkét felemelték hatvanezer forintra.

Nevezetesebb intézeteink az 1894-ik évben kimutatott forgalmi adatokkal egyetemben a következők:

Soproni Takarékpénztár, alapították 1842 ben. Részvényeinek száma 1849-ig 300 darab volt, ma 600 darab. A részvények 100 forintos névértékűek. Az alaptőke 60.000 forint. Az utolsó évek folyamán 70—76 forintos, 1894-ben 100 forintos osztalékot fizettek. Tartalékalapja harmadfélszázézer forintra rúg. A részvények árfolyamértéke 1400—1500 forint. A betétek összege 4⁹² millió forint. Váltótárczája 1⁰⁰³ millió, jelzálogkölsőne 2⁸⁷⁷ millió forintra rúg.

A *Soproni Építő- és Földhitelbankot* 1873-ban alapították 4800 darab 100 forintos részvénynyel, de csak 50 forintot fizettek be. A befizetett részvénytőke 240.000 forint. Tartaléka 111.033 forint. A részvényekért ma 85—90 forintot

fizetnek. Osztalékul egy részvényre, már több év óta, 5 forintot fizet. Betéte 122.990 forint. Váltótárczája 203.250 forintra, jelzálogkölsőne 135.282 forintra rüg.

A *Soproni Takaré- és Kölsön-Egylet Szövetkezetet* 1870-ben alapították. Befizettek üzletrészekre 335.000 forintot. Tartalékalapja 21.218 forint. Évi nyeresége 34.318 forint. Betéte 2,214.303 forint. Váltótárczája 270.067, jelzálogkövetelése 1,833.626 forintra rüg. Ez intézet, miként neve is mutatja, szövetkezetnek alakult, de négy évvel ezelőtt a teljesen befizetett 50 és 100 forintos részjegyeket átalakították részvényekké. Az intézet az idén ünnepelte fennállásának negyedszázados jubileumát. 8°/_o-os osztalékot fizetett.

Kismartoni Takarékpénztár. Alapították 1872-ben. Egyezer darab 100 forintos részvényt bocsátottak ki. Tartalékalapja 101.215 forint. A részvényeket ez idő szerint 300 forintjával keresik. 15 forint osztalékot fizetett. A betét összege 2,272.326 forint. A váltótárca 75.259, a jelzálogkövetelés 1,795.409 forintra rüg.

A *Kismartonjárási Takarékpénztár* 1884-ben alakult és 10 éves fennállása alatt feltűnően szép eredményeket mutatott fel. Alaptőkéje 300 darab 100 forint névértékre szóló teljesen befizetett részvényből áll. A részvények ez idő szerint már 230—250 forintért kelnek. Az évi osztalék tavaly 10 forint volt. A tartaléktőke 14.248 forintra rüg. A betét összege 807.997 forint. A váltótárca összege 181.366, a jelzálogkövetelés 530.662 forintra rüg.

A *Nagymartoni Takarékpénztárt* a bécsi krach idejében alapították, egészen abban a szellemben, a melyben az akkori alapítások létesültek. De az intézetnek szerencséje volt, hogy élére becsületben megöregedett férfiak kerültek, a kik megóvták az intézetet attól a vihartól, a mely Bécsből kiindulva, irgalmatlanul söpörte végig megyénket is. Kibocsátottak 1200 darab 100 forint névértékről szóló részvényt, de a névértéknek csak negyed részét (25 forintot) fizették be és a kiegészítésre már azért sem gondoltak, mert az intézetet még ma is az első részvényesek, vagy azok utódai vezetik, a kik részvényeiken túl nem adnak és a kik olyan állandó karakterű betéteket tartanak az intézetben, hogy egyelőre egyetlen ok vagy körülmény sem siettette az alaptőke hátralévő 75°/_o ának befizetését. A tartaléktőke 13.716 forint. A tavalyi

osztalék 7 forint, a mi 28⁰/₀-os kamatozásnak felel meg. A betétek összege 988.498 forint, a váltótárcaé 271.419, a jelzálogkölcsoné 588.328 forint.

A *Répezevidéki Takarékpénztár Csepregben* szintén az 1873-ik év alkotása, de már a krach lezajlása után támadt. Egyezer darab 50 forintos részvényt bocsátottak ki és így az alaptőke 50.000 forint, a melyet a tartaléktőke már néhány száz forinttal felülmúl. Tavaly 11 forintos osztalékot (22⁰/₀) fizetett. A részvényekért ez idő szerint szívesen adnak 180—200 forintot. Betétállománya 1,043.065 forintra rug. Váltókban 309.154, jelzálogkölcsonökben 652.380 forintot gyűmölcsöztet.

A *Sopronmegyei Első Takarékpénztár Kapuvártól* 1872-ből való és nyomon követte a hatvanas évek végén és a hetvenesek elején a Rábaközben befészkelődött mezőgazdasági válságot, a mikor a föld ára rohanva hanyatlott alá és az uzsora rettenetes pusztítást kezdett a Kis-Alföldön. Kétezer darab 50 forintról szóló részvényt bocsátottak ki, de csak 25 forintot fizettek be, mivelhogy akkor csakis ilyen összeggel tudták az alapítók elhelyezni a részvényeket. De az ügyes kezelés és az a kereskedelmi szellem, a melyet az intézet megalapítója és huzamos ideig elnöke, Sugár Sándor, vittek az intézetbe, olyan karba hozta, hogy a tartaléktőke most már 7000 forinttal múlja fölül az 50.000 forintos alaptőkét. A részvényeket ma már 90—95 forintért is keresik. Az utóbbi években 6 forint osztalékot fizetett. A betét 1,105.812 forint. A váltótárca 202.538, a jelzálogkövetelés 799.122 forintra rug.

Ezek Sopron megye jelentékenyebb pénzüintézetei, a melyeken kívül a gazdasági érdekek szolgálatára több községben is vállalkoznak apróbb hitelszövetkezetek. A Reiffisenféle szövetkezetek mintájára alakulva, kisebb-nagyobb eredménnyel segítik ezek az iparos- és a gazdaközönségnek azon részét, a mely csak kölcsönös támogatással juthat valamelyes hitelhez. Van ilyen szövetkezet Csornán, Beleden, Pulyán Lövön, Ágfalván, Harkán és más községekben is. Legáldásosabban és legtöbb eredménnyel munkálkodik a két utoljára említett, a melyek megalakítása körül Renner Henrik harkai evangélikus lelkész fáradozott legtöbbet. Az ő elnöksége alatt működik a harkai hitelszövetkezet ma is és benne élénken

tükröződik vissza, épp a lelkész ur által munkára, takarékoszágra, a műveltség iránt fogékonyságra nevelt nép jóléte.

Alig magyarázható meg, hogy a pestmegyei hitelszövetkezetek elnöke: Károlyi Sándor gróf, megyénkben még csak meg se kísérelte a hasonló intézetek propagálását, holott a nemes gróf megyénk egyik választókerületének, az esterházainak, mandátumával került a képviselőházba. Pedig a mezőgazdasági hitelszövetkezeteknek megyénkben nagy szerep jutna és hathatósan tudnák tovább is előre segíteni azt a nagy törekvést, a mely kisgazdáinkat lelkesíti, hogy intenzív gazdálkodással és jelentékeny marhatartással lehetőleg ellensúlyozzák a gabona árának sülyedését. Állításom igazolására hivatkozom újból a harkai szövetkezetre, a melynek árnyékában páratlanlana emelkedett e község jóléte.

Mielőtt áttérnék az Osztrák-Magyar Bank soproni fiókja forgalmának részletezésére, kimutatni, hogy kereskedelmünk mennyiben veszi igénybe ott a hitelt, néhány szóval utalnom kell arra, hogy a soproni pénzüintézeteket, a már fentebb elmondottakon kívül erősen jellemzik a nagy és állandó természetű betétek. Takarékos és jómódú népünk a takarékpénztárakban szereti legkivált gyümölcösztetni tőkáját, a melyet, a már jeleztem okokból, ingatlan vásárlásra nem fordíthat. Talán innen van, hogy viszont ez apró intézetek, a melyeknek milliókra rugó betét kamatoztatásáról kell gondoskodniok, nagy előszeretettel gyakorolják a jelzálogos kölcsönöket, a melyek párhuzamban a betétekkel, nemcsak ideig-óráig veszi le rólok azt a gondot, hogy mi tévök legyenek a pénzzel, hanem évek sorára menti fel őket a pénzelhelyezés gondja alól.

Itt van helyén kimutatni, az egyes telekkönyvi hatóságoknál beszerzett adatok alapján, hogy mekkora összegeket képviseltek 1893-ban (csak ezen év adatait kerithettem meg) a tulajdonjogi és zálogjogi bekebelezések, továbbá az egyszerű zálogjogi törlések és előjegyzések. Közlöm ezeket abban a tudatban, hogy jelentősebb következményekkel járó gazdasági bajok eseteitől eltekintve, a felsorolandó összegek nagy eltéréseket más években sem mutatnak és mert az alább közrekerülő összegek, legalább $\frac{4}{5}$ részben, a megyei pénzüintézeteket illetik.

Elrendeltetett soproni kapuvári csepregi csornai kismartoni
1893-ban telekkönyvi hivatalnál osztr. értékű forintokban

Tulajdonjogi bekebe-

lezés	1,184.891	382.171	683.055 ²⁴	536.080	2,305.459
Zálogjogi bekebelezés	68.973	373.451	339.956 ¹⁸	236.759	752.280 ⁹⁰
Zálogjogi előjegyzés	39.975	7.855	3.901 ⁴⁶	10.919	17.243 ²⁶
Zálogjogi törlés . .	1,165.916	503.284	480.076 ⁴⁶	204.684	979.835

Ezen bátran óriásinak mondható nagy összegekkel szemben méltán el lehetne várni, hogy intézeteink iparkodnak lépést tartani a pénzpiacz általános olcsóságával és a jelzálogos kamatlábat csökkentik. Ám ez még ma sem történt meg és a 7⁰/₀-os kamatláb napi renden van azoknál az intézeteknél is, a melyek, mint a Soproni Takarékpénztár vagy a Sopronmegyei Első Takarékpénztár, tagjai a vidéki takarékpénztárak központi jelzálogbankjának és eléggé olcsó pénzt kapnak ott is, eltekintve attól, hogy a betétek után 4—4⁵/₀-nál itthon se fizetnek többet, a mi egyébként szintén elég magas a mai pénzviszonyok között. Ehhez járul még — általános gazdasági szempontból — az a baj, hogy valamelyes conversiót jelzálogos követeléseiknél nem engednek meg olyankor sem, a mikor a kölcsönök kamatlábat apasztják, a mi az utóbbi években megtörtént. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy a 30—42 éves kölcsönök lejáratuk előtt nem fizethetők vissza. Az adós, ha van pénze, egyszerre is törlesztheti adósságát. Ámde a kisbirtokos a régibb keletű és magas kamatláb alapján contrahált jelzálogadósságát csak akkor convertálhatná, ha a terhet előbb visszafizethetné. Erre pedig nincsen alkalmá, mert újabb bekebelezésig, személyi hitelre, pénzt nem kap. Az egyik intézet nem ront a másikra és így csak abban az irgalomban részesül a paraszt, a melyet az intézet akkor gyakorol vele, ha önmaga convertálja követeléseinek kamatlábat. Épp 1893-ban a Soproni Takarékpénztár ezt tette. De bizony addig voltak 9⁰/₀ és 7⁰/₀ között változó többféle kamatláb szerint bekebelezett jelzálogkövetelése, a szerint, hogy akkor vette-e a paraszt a pénzt, a mikor még magas, avagy a mikor már alacsonyabb volt a kamatláb.

Miként már több ízben is említettem, kereskedőink hiteligenyeit leginkább istápolja az Osztrák-Magyar Banknak soproni fiókjintézete. Hosszú ideig különösen elfogult, kicsi-

nyes szempontok voltak itt is irányadók. A soproni Knauser szellem ide is befészkelődött és sokszor tolt zárat olyan igények elé, a melyeket méltatni nem volt képes alatt járó kereskedelmi műveltsége és exclusiv természeté, meg ismeretes bizalmatlansága. Innen eredt, hogy egyik-másik jelentősebb czégünk a bécsi bankokkal keresett összeköttetést. Ám újabban, talán kapcsolatban a fiók vezetőségében pár évvel ezelőtt bekövetkezett változással, fordulat állott be az intézőségben uralkodó szellemben is és méltányosabban itélik meg azokat az igényeket, a melyek a banknál keresik hitelük kielégítését.

Az Osztrák-Magyar Bank soproni fiókjának tavalyi forgalma 4,752.115 forintra rugott. Tulságosan, mondhatnám nevetősen csekély ez összeg kereskedelmünk és iparunk arányaihoz mérten, ha tekintetbe vesszük, hogy a kamarai kerület keretében levő nagykanizsai fiókindezett 6,119.376 forintnyi forgalmat csinált. A fennforgó visszasság illusztrálására még jellemzőbb az, hogy a soproni fiók nem számított le 2000 darab váltót sem, holott a nagykanizsai 12.623 darabot discountált. Némileg ellensúlyozza ezt, de jellemzi is kereskedőinket épp úgy, mint kereskedelmünket az a körülmény, hogy kézi zálogra 1,600.530 forintot adott a soproni fiók, holott ezen czímen a nagykanizsai csak 331.970 forintot helyezett el az egész év folyamán. Ez a körülmény újólag csak azt igazolja, hogy a soproni nagykereskedői háznak és ipartelepeknek Bécsben és részint Budapesten van bankárjuk; ezekhez küldik rimessáikat, ezeknél telepítik elfogadványaikat és ezek által adatnak és vetetnek devisákat külföldi követeléseik, illetőleg tartozásaik lebonyolítására. De mutatja a fent elősorolt adatok legutolsója azt is, hogy a középrangú kereskedők, értem a vidéki fűszer-, gyarmatárúk-, divatczikkek kereskedőinek előbbkelőt, a kik váltókkal szokták fedezni hitelüket, bizonyos nyárspolgári ellenszenvvel vagy félelemmel vannak eltelve e hitelpapiros iránt és inkább adnak kézi zálogul értékpapírt, semhogy váltókkal manipuláljanak.

VII. Igazságszolgáltatás.

Vármegyénk területén egy törvényszék és hét járásbiróság végezi a törvénykezést. A törvényszék Sopronban

székel. Járásbiróságok vannak: Sopronban, Kapuvárott, Csornán, Kis-Martonban, Felső-Pulyán, Csepregben és Nagy-Martonban.

Folytatólag rajzát óhajtván adni mindazon tényezőknél, a melyek megyénk területén az igazságszolgáltatás munkájában osztozkodnak, nem szabad említés nélkül hagynom a kőhídi országos fegyházat, a mely Sopron város területén, a Rákosra vezető országút közelében, abban a hatalmas épületben van, a mely egykor a soproni Offermann-féle czukorgyár gyári épülete volt. Az állam a nyolczvanas évek elején vette meg és alakította át a hatalmas épületet fegyházzá, a melyben átlag 700 fegyenczet őriznek. A fegyház élén egy igazgató áll, a ki öt tisztviselővel egyetemben igazgatja az ügyeket és rendelkezik az igazságszolgáltatásnak e szomorú házában, a mely a modern követelmények minden igénye szerint van berendezve. Estétől reggelig villamos lámpák szórják vakító fényüket. Templom és iskola, meg fákkal beültetett udvar szolgál lelki és testi üdülőt. Gépek zakatolása és a műhelyek zaja veri el a süket csöndet. Van nyomda, lábfákészítő-, kosárfonó- és lakatos-műhely. Fogadott előmunkások tanítják a fegyenczeket a munkára, a melyek olcsósága ellen kispárosaink köréből itt sűrűn hangzik fel a panasz, holott épp bennünket alig érint a fegyenczek munkájának olcsósága, mert a kész árút az illető nagyvállalkozók nagyobb részében szállítják, illetőleg adják el, nem csak megyénk, hanem rendszeren az ország határain is túl.

Ha majd kiépül a soproni törvényszéki palota, kerületi börtönre is van kilátásunk, mintha ezzel kivánná kárpótolni az igazságügyi kormány abbéli vesztett reményünket, hogy a Dunántúlnak szánt királyi táblák közül egyet nekünk nem juttatott. Reményünkben csalódtunk; sok lótás-futásunk kárba vészett; nagy ígéreteinket és mindennemű csalogató megajánlásainkat visszautasították. Királyi táblát nem kaptunk, ámde kapunk helyette nem sokára törvényszéki palotát, megszüntetésére azoknak az anomáliáknak, miszerint a kir. törvényszék arra teljesen alkalmatlan bérházban van, hogy ugyanott a telekkönyvi hivatal éppen nincsen mindenképpen tűzmentes helyen, hogy a királyi ügyész a másik utcában, egy nyomorultan épített bérháznak padlásból készült második emeletén kénytelen megvonulni, hogy a törvényszék börtönének és a vizsgálobírónak a vármegyeházában akadt csak

hely irgalomból és hogy a járásbiróság is, messze a törvényszéktől, oly régies bérházban van, miszerint a legigénytelenebb embernek is szinte visszatetszik, hogy itt a király nevében igazságot hirdetnek. Szilágyi Dezső miniszterségének köszönhetjük, hogy az ügyvédi kamarának és a törvényszéknek felsorolt panaszait megorvoslandó, hova-tovább megkezdik az új törvénykezési palota építését a régi lovassági laktanya nagy complexusán, a melyet a város ingyen ajánlt fel az igazságügyi kormánynak. Ebben az új törvénykezési palotában, úri kényelemben lesz együtt a törvénykezésnek minden, Sopronban levő, foruma a melynek középpontját a királyi törvényszék képezi.

A Sopronban székelő királyi törvényszék egyike az ország legnagyobb törvényszékeinek. Az elnökön kívül 9 bírása, 3 jegyzője és 2 aljegyzője van. Ügyforgalma 1894-ben, a mely egyben híven tünteti fel az ügyforgalom átlagát is, a következő számadatokban tükröződött: beérkezett 10.966 polgári-, 10.621 telekkönyvi- és 5.190 büntetőügyi ügydarab. Ehhez járul, hogy a soproni kir. törvényszék a nagyobb pénzügyi kihágások feletti bíraskodással is fel van ruházva, még pedig nem csak Sopron megyére, hanem Vas és Zala megyékre kiterjedő illetékességgel is. E mellett a soproni királyi törvényszék a herczeg Esterházy hitbizománynak is bírósága, a melyből kifolyólag nem egyszer halmozódnak fel szerfölött teendői.

A törvényszék területén immár teljesen be vannak fejezve a birtokrendezések és az úrbéri perek; nagy ritkaság, ha ez utóbbiakból még kerül egy-kettő a törvényszék elé, de ha kerül is, ez kizárólagosan a volt úrbéreseknek jutott közös legelő felosztását tárgyalja. Sokkal elmaradtak azonban a telekkönyvi átalakítások, a melyekhez, a megye területének legtöbb helyén, még csak hozzá sem kezdettek. Van is az elmaradottság miatt fölötte sok baj az ingatlanok forgalma és a jelzálogüzletek megkötése körül.

Fölötte érdekes jogi jelenségek megyénk területén a censualis vagy curiális beltelkek. Ugy keletkeztek, hogy a földesúr megengedte a felszabadult jobbagynak, avagy az ő úri fennhatósága alatt odaköltözöttnek, hogy évi bér fizetése mellett építhet a telekre házat vagy bármely más felépítményt. Ennek folytán a felépítmény a birtokos tulajdona, a

terület ellenben a földesúré, a ki évi bért élvez tulajdona után. Az évi bér rendszeren készpénzben fizetendő és csak Fülesen, gróf Zichy Rezsőné curialistái vannak megterhelve olyképpen, hogy igen szerény, készpénzben fizetendő évi bér mellett még két gyalognapszámot is kötelesek szolgáltatni, a mit a fülesiek még ma is úrbérnek hívnak. Esterházy herceg birtokain az említett curiális birtokokból egész községek keletkeztek; legnevezetesebbek közöttük azok a zsidó községek, a melyek Lakompakon, Nagy-Martonban, Kis-Martonban, Kaboldon és Német-Keresztúrott keletkeztek és a melyek köz-igazgatási helyzetéről majd alább lesz szó. Ámde az Esterházy hercegek, igen humánusan, többi földesurainktól eltérően, módját ejtették annak, hogy a felépitmény tulajdonosa megszerezhesse a föld tulajdonát is és az évi bér húszszorosának lefizetése után átengedték a telek tulajdonát. Ezzel az eljárásukkal mintát alkottak annak a törvényjavaslatnak, a melyet még Szilágyi Dezső minisztersége korában hozott a törvényhozás a curiális birtokok megváltásáról, kimondván, hogy az évi bér húszszorosa képezi a megváltás összegét, a minek alapja egyébként, itt az Esterházyaknál azon egyszerű számtani igazság volt, hogy az 5 százalékkal kamatozó tőke éppen húszszorosa az évi kamatnak.

Nagyot fogyott a soproni királyi törvényszék ügyforgalma, a mikor néhány év leforgása alatt telekkönyvi hatósággal ruházták fel — a soproni és felsőpulyai kivételével — az egyes járásbiróságokat és az egyes járások telekkönyveit Sopronból elvitték. Természetes, hogy ennek folytán, és aránylagosan, szaporodott az egyes járásbiróságok ügyforgalma, a melyet a következő táblázat tüntet fel:

Járásbiróságok neve	polgári	büntető	telekkönyvi
		ü g y e k	
soproni	13.752	3.466	—
kapuvári	4.079	1.888	5.245
csornai	3.341	1.451	3.270
kismartoni	3.991	2.237	3.633
felsőpulyai	4.280	1.606	—
csepregi	2.264	787	2.387
nagymartoni	1.800	1.140	2.576

A legnagyobb ügyforgalommal bir, miként e kimutatás is igazolja, a soproni járásbiróság, a mely, mint szabadon

választott bíróság és mint a soproni kereskedelem bírósága, fölötte igénybe van véve.

A felsőpulyai járásbíróság ügyforgalmának nagy száma már azért is feltűnő, mert vasuti állomástól távol fekszik. Ám épp a polgári ügyek nagy száma kapcsolatban van azzal az üzérkedő szellemmel, a melyről, mint ezen járás horvát- és német-nyelvű lakosainak characteréről már fentebb szó-lottam. Ez a nép parányi földjétől várja kenyerét, gazdagságot, ló-, szarvasmarha- vagy sertéskereskedésből szerez. Kezdi pedig a kereskedést a legalacsonyabb fokon, a hajcsárságon és az így szerzett kis pénzen lesz a maga gazdája. Csoda-e, ha közben száz és száz alkalommal ütköznek össze az egyesek érdekei olyképpen, hogy annak rendezése csak a bíró előtt válik lehetővé.

A birtokváltozás, a miként ezt már a Hitel cikkelyben is kimutattam, a megye egész területén igen gyakori, a minek oka a föld jövedelmének nagyságában és a földbirtok iránt való nagy ragaszkodásban keresendő. Természetes, hogy ez a körülmény nagyban felszöktette, talán sok helyen értékén túl is, a föld árát és tudok rá több esetet, hogy a Répeze vidékén lakó paraszt eladta busás áron kicsinyke földjét és elköltözött más megyébe, a hol a kapott pénzért nagyobb és többet jövedelmező földet vásárolt.

Természetes, hogy a birtokváltozások sokasága nagyban emeli a járásbíróságoknak, egyben telekkönyvi hatóságoknak is, munkáját. 1894-ben a soproni és felső-pulyai járasok területén (ezek telekkönyvi hatósága Sopronban van) 2571-re rugott a birtokváltozások száma. E változások 4,220.334 forintnyi értéket képviselnek. A változások 1827 esetben szerződés, 89 esetben árverés (102.052 forint értékben) és 655 esetben halálozás folytán következtek be. — A kismartoni járásban 1553 volt a birtokváltozások esete, a melyekből 31 történt árverés folytán; az összes birtokváltozások 2,891.098 forintnyi értéket képviseltek. — A nagymartoni járásban 549 volt a birtokváltozások száma, a melyek 183.104 forint értéket képviseltek. A birtokváltozási esetek között 30 volt árverés 25.915 forint értékben. — A csepregi járásban 765 volt a birtokváltozások száma, a melyekből 28 árverés folytán következett be. Amazok 183.080 forintot, emezek 69.150 forintot képviseltek. — A kapuvári járásban 956 birtokváltozás volt;

57 következett be árverés folytán; amannak értéke 490.374, emezé 56.621 forint volt. — Végül a csornai járás telekkönyvében 937 birtokváltozást jegyeztek elő 1,024.952 forint értékben. 34 esetben árverés folytán cserélt a birtok gazdát.

E számadatok igazolják legjobban, hogy milyen határozottan nagy szükség volt a telekkönyvek decentralisatiója.

A törvényszéki tárgyalásokon leggyakrabban, sőt talán tulságosan sokszor, a súlyos testi sértések, lopás, meg hatóság vagy hatósági közegek ellen való erőszakoskodás esetei fordulnak elő. Ez utóbbira vonatkozólag bíróságaink abban a meggyőződésben vannak, hogy a büntető törvénykönyv rendelkezéseinek túlszigorúsága és a megfelelő büntetések nagyon is rigorósus alkalmazása szaporítja fel az esetek számát; mert a bekövetkező megtorlás tudatában a rendőr, a mezőőr, avagy a falusi bíró rögtön kész a feljelentéssel, ha hatáskörükben eljárva valaki csak feleselni merészkedik velök. A testi sértések túlnagy száma majdnem kizárólag azokra a járásokra szorítkozik, a hol horvátok és magyarok laknak. A horvátokat vad, nyers természetük, a magyarokat a legénykedés, a duhajkodás és a virtuskodás viszi öklelésre. Vannak legények lenn a Rábaközben, a kik bicska nélkül sohasem járnak a korcsmába. De az utóbbi évek során, a mióta a királyi curia erős büntetésekkel sujtja a verekedésekből származott testi épség ellen elkövetett vétséget, a verekedések száma feltűnően megcsappant.

VIII. Közigazgatás.

Az állami közigazgatás közvetítése és az autonom közigazgatás gyakorlása a vármegye területén két törvényhatóság között oszlik meg: az egyik Sopron szab. kir. városa, a másik Sopron vármegye.

Sopron szab. kir. város, mint önmagában zárt és egységes hatóság, a községre háruló közigazgatást is végzi és ennél fogva is intensivebb működést fejt ki, mint a megye.

Sopron város közigazgatásának ugyanaz a fő jellemző vonása, a mi rendesen minden városi adminisztratióban és autonomiában meg van: a conservativismus. Lehet, sőt alig tagadható, hogy ez a karakteristikus elem városunk lakosaiban és azok gondolkodási menetét visszatükrözve, adminisztratiójában is erősebben van meg, mint más városokban. Ennek

oka, a város és a lakosság kedvező anyagi helyzetén kívül, azon körülményekben rejlik, hogy Sopron alig-alig érezte azokat a lázba hajtó szenvedelmeket, a melyek hazánk többi részét nagyon is gyakran verték ki nyugalmaiból és fogékonyabbá tették a lakosokat az eszmékért való lelkesedés iránt. Sopron a már évszázadok óta biztosított városi hatóságából kifolyó előnyöket, a Habsburg-ház és az alsó ausztriai rendek pártfogása alatt, a legnagyobb nyugaltságban élvezte akkor is, a mikor hazánknak jó részét a török invázió és testvérharcz dulta. A félhold jelvénye alatt küzdők szipolyozásait soha sem ismerte, vagyonat és szívét soha sem kavarták fel kényuraskodásaikkal a basák és azok alázatosan meghunyászkodó, de kegyetlen szolgálói. Majd azokban a harcokban, a melyeket az ország függetlenségéért vívtak e haza földjén, egyik vagy másik ellenség ellen: Sopron nem vett részt. Csak a Bocskay- és a Bethlen-hadjáratok egyik-másik, inkább elmosódó jellegű hatása mutatta itt következményeit. A hazát védelmezni, a hazát a magunk legfőbb javainál is többre becsülni tanító harcokat Sopron közvetlen közelben nem látott, abban részt nem vett. Megkimélve a lakosságot alapjában pusztító harcoktól, prosperálása és fejlődése érdekében kívülről hozott népségre soha nem szorult. Régi, benszülött polgársága van, a mely büszkén emlékezik élt őseire és dicsekedve vallja erénynek, a mit őseitől örökölt: a fontolva, lassan járó haladást.

A belső változásoktól és a kívülről jövő küzdelmektől megkimélve, Sopron anyagi és erkölcsi haladása csigalassúsággal jutott előre, kényelemben élvezve, sőt aknázva ki azokat a jogokat, a melyeket egyik-másik szerencsés véletlen, avagy igazi érdemre jogosító erény biztosított neki. Megemlitendő ezek közül, épp mivel a város régi közigazgatását illette, az a földesúri jog, a melyet, mint civitas, tanácsbeli urai, grófjai által gyakorolt úrbéres falvai fölött, a melyek voltak: Ágfalva, Harka, Balf, Klimpa, Kópháza, Bánfalva, Medgyes és Lépesfalva. Ugyancsak régi közigazgatásán belül szerzett jogok alapján szedett sok dézsmát a maga és az úrbéres községek határaiban levő szőlőkből. Volt a városnak nagy sörfőzője is, a melynek kezeléséről, épp úgy, mint a sör- és borkimérésről, meg a nagyban való eladásról, már a 17. században fennálló statutumok rendelkeztek.

A városi közigazgatásnak három főfactora: a tanács, a közgyűlés és a rendőrség. A közigazgatási bizottság, a melynek legnagyobb jelentősége, mint közigazgatási bíróságnak van, a felsorolt három főfactor munkássága mellett alig-alig kap szerepet.

A tanácsnak, mint az állam végrehajtó közegének, működése nagyon is actaszerű; fontosabb jelentősége akadna az autonom közigazgatás terén, de itt a kezdeményezést legnagyobb részben a közgyűlés ragadta magához és a tanács inkább csak az előkészületi teendőket végezi és a közgyűlési határozatok értelmében, a végrehajtást gyakorolja és eszközi erre való közegei által.

A közgyűlést alkotó törvényhatósági bizottság működését, a községi autonomia terén, legjobban a költségvetés összesége és azon belül annak egyes tételei tüntethetik fel. Épp ezért helyén valónak látom itt közölni Sopron szab. kir. város 1895. évi költségvetésének főbb tételeit; ezek osztrák értékű forintokban:

a) *Bevétel*: földbirtok haszonbér 20.650²¹, — házbér 12.821¹⁶, — helypénz, vámok és egyéb jövedék 85.714⁸⁰, — a brennbergi köszénbánya után 31.127⁰⁶, — legelő, szőlő, stb. őrdíjai 5.927⁰⁵, — térítmények 12.043²³, — az évi szénatermésért 11.074²⁵, — a városi erdők jövedelme 83.648²⁸, — katonai laktanyákért bér 50.877⁸⁰, — tőkeamat jövedelemért 9.591⁰⁸, — ebadóért 1.845⁰³, — előirányzott rendkívüli bevételekért 21.000 — pénztári készletért 1894. végén 91, — az összes bevétel 346.535⁵⁵ frt.

b) *Kiadás* (a főbb tételek): tisztviselők és szolgák fizetése 99.420⁵⁵, — díjnokok javadalmazása 7.920⁵⁰, — szolgaszemélyzet ruházata 2.630¹⁶, — irodai szükségletre és nyomtatványra 2.302²², — vegyes kiadások a hivatalokban 3.055⁴², — közbiztonság és tolonczügy 4.296⁰⁰, — közegészségügyi kiadások 7.794¹⁵, — mértékhitelítő hivatal 856, — segélyezések, magán-gyermekertek subventiója, árvák tartása 29.116⁶⁷, — tanügyi kiadások 20.242⁸⁰, — kegyúri kiadások 4.885⁸⁷, — hitközségek segélye 37.400, — beszállásolás és laktanyafentartás 12.514⁸⁵, — gazdasági kiadások, tűzifa egyenérték 12.296⁸², — városi épületek fentartása 4.100, — kutak fentartása és vízvezetéki kiadás 25.562⁰⁰, — csatornák fentartása és építése 3.508⁵⁰, — kövezet fentartása

10.675, — új utak építése 17.024, — nyilvános sétahelyek fentartása 3.090, — utcák világítása és tisztántartása 23.145³⁵, — phylloxera-kiadások 1.296³⁶, a mely összegek, a többi itt fel nem sorolt kiadási tételekkel egyetemben, a *kiadások összegét felszökkentik 513.989⁰⁷ frtra.*

A rendes bevételek és kiadások különbözete és ezenkívül még az átmeneti kiadások folytán támadt hiány, 181.158²³ forint összegben fedezendő községi póttadóval, a mely a folyó évben 69⁰/o-os.

Am a felsoroltak által még nincsenek feltüntetve a város összes bevételei és kiadásai, a melyeket jelentékenyen öregbit a törvényhatósági közutak költségvetése. Ezen czim alatt 44.572³³ forint a bevétel és 42.566⁰⁰ frt. a kiadás.

A rendes évi költségvetés keretén belül tárgyalatik az alapítványt képező városi szegényápoló-intézet költségvetése is, a melynek 15.274⁴⁰ forint bevételével szemben ugyanakkora kiadása van.

A költségvetésnek imént felsorolt adataiból legjobban kiolvashatni a közigazgatási kormányzat személyi és dologi szükségleteit. Kitűnik ezekből, hogy a törvényhatóság a kultúra terén fejt ki legintensívebb munkálkodását. A tanügyi kiadások képezik a *kiadások legnagyobb tétéleit.* Bővebben szólók majd erről tanulmányom utolsó cikkében; itt csak azt tartom szükségesnek felemlíteni, hogy a hitfelekezetek által fenntartott népiskolákat nem az 1868: XXXVIII. törvénycikk alapján segíyezi a város, hanem a törvényt szabta határokon túl, történeti alapon fejlődött viszonyból kifolyólag, sokkal intensívebben. 1845. évi június 27-én volt, a mikor a városi tanács azt határozta, hogy a recipiált felekezeteknek tagjaik számarányához viszonyított évi segélyt juttat. Ebben az időben a katolikus felekezet hívei 4000-el voltak többten az evangélikus felekezet híveinél. E jelentékeny szám miatt az evangélikusok iskolájuk fentartási költségeihez, olyan szerény segélyben részesültek volna, hogy azt csak nagy nélkülözésekkel tarthatták volna fel. Paktumot kötöttek tehát a várossal és lemondtak a tanácsban gyakorolt kegyúri jogaikról. A város ennek utána egyenlően szabta ki az iskolai segélyt, viszont az evangélikusok ennek utána nem folytak be a város kegyurasága alatt álló plébániára kijelölt pap és tanító választásába. Idők multán az izraelita vallásfelekezet is ezen a jog-

czimen kapott hivei számának, illetőleg azok évi adójának, arányában segélyt.

A kultura terén kifejtett nagyarányú munkálkodáson kívül fölöttébb jelentékeny tevékenységet fejt ki a közegészségügy ápolása körül. A közkórházat a város vette kezelése alá, a jó ivóviz előteremtése czéljából pedig részvények vásárlása által tette lehetővé a vízvezetéki részvénytársaság megalakulását, sőt biztosítandó a társulat vállalkozásának prosperálását, közegészségügyi szempontból közutakat állíttatott fel, a melyek a vízvezeték vizét a nagyközönségnek korlátlan kényelemben bocsátják rendelkezésére.

De nem hanyagolja el az autonómia a közgazdasági érdekek ápolását sem és miként már fönnebb említettem, áldozatok árán is támogatja lakosait, a kiknek nagy része szőlőműveléssel foglalkozik. 1890-ben 15 katasztrális holdon szőlőtelepet (János-telep) létesített, a melyen a folyton terjedő phylloxera ellen, az amerikai direkt termő és ojtó alanyokat termelik a belföldi legnevezetesebb fajokkal egyetemben. 1893-ban már 67.487 gyökeres- és 718.900 sima-vesszőt adott el a telep, a mely a soproni szőlőtermelőknek 50°/_o-nyi árleengedést ad. A telepen fa- és szőlőoltási tanfolyam is van, a melyet átlag 40—50 gazda látogat.

A szegényügy rendezését és humánus irányban való istápolását, részben a város által kezelt alapítványok, részben magánegyesületek tették lehetővé. De az autonómia ezen téren sem zárkozott el. Tavalý 1848 forintnyi segélyt juttatott a város a szegényeknek, azonkívül, hogy az árvákat, miként a bemutatott költségvetés *kiadás* szakaszának 9. tételében felsorolt 29.116⁶⁷ forintnyi összegből 23.400 forinttal segélyezi; továbbá a lelenczeket ellátja és fentartja a szegényápolót, a melyben elszegényedett városi polgárok és nők kapnak holtiglan lakást meg teljes ellátást és a melynek alapját 1873-ban a soproni takarékpénztár vetette meg 5.000 forintos ajándékával.

A felsorolt adatokkal szemben, a melyek a városi autonómia működését méltányolhatóan kedvező színben tüntetik fel, feltűnően elhanyagolt vagy legalább is elmaradt állapotban van a rendőrség szervezete. A rendőrkapitányi hivatal, a mely ipartestület hiányában az összes iparügyek elintézésére is hivatva van és a mely kerületi betegsegélyző-pénz-

táruk felállításával Sopron városán kívül, még a megye soproni, pulyai és nagymartoni járásaira is nyert hatáskört, mindössze 3 fogalmazó, 2 irtok és 3 díjnokból áll. A rendőrlégénység létszáma 53. A rendőrség éjjeli felügyeletet nem tart és a legénységet csak a legujabb időben kezdték iskolázni. Mentő-felszerelésről általában nincsen szó. Ilyen körülmények között a rendészetnek több ága nem részesül a kellő gondozásban; bár hihető, hogy a nem régiben megalakult ipartestület olyképpen fogja a rendőrség teendőit megcsökkenteni, hogy nagy feladatának teljesítéséhez közelebb juthat.

A vármegyei közigazgatás mintaszerű. Rászolgált erre azon karakterénél fogva, a melyet a legutóbbi 15 év alatt öltött magára, midőn a régi formák között is, erélyes és munkát kedvelő alispánja, a mostani főispán, olyan tisztviselői kart nevelt, a mely azonképpen szolgálja vármegyéjét, mintha már réges-régen kinevezett tisztviselő lenne. A régi vágású, tudatlan, munkakerülő, basáskodó megyei tisztviselőnek itt már nyoma sem akad.

Amennyiben Sopron megyéről, közigazgatási szempontból is, mint mintavármegyéről szoktak országszerte beszélni, az éppen nem érdeme a törvényhatósági bizottságnak. E roppant testület megyénkben egy nagy, esetlen, túltengett korporáció, a mely csak nagynéha ébred föl. Ha választásról, politikai agitációról, országos politikai kérdésekben szerkesztendő felirásokról van szó, akkor bekerül a régi vármegyeháznak, történelmi alakok képeivel és hadviselte zászlókkal ékesített nagytermébe, a nagy testületnek legalább is fele vagy kétharmada. Egyébként bizony semmi sem rázza fel kényelméből. Nem is igen látogatják a közgyűléseket 70—80-nál többen és három óránál ritkán nyúlik a közgyűlés hosszabbra. Tíz év óta kétszer volt rá eset, hogy a közgyűlés félnapnál tovább tartott.

Ámde a milyen kevéssé aktióképes maga a törvényhatósági bizottság, a melynek 426 tagja van, annál elevenebb tevékenységet fejtenek ki az egyes szakbizottságok, a melyek amannak kebeléből választva, az állandó választmányal és a közigazgatási bizottsággal egyetemben csinálják ugyszólván az egész megyei közigazgatást.

Az állandó választmány a közgyűlésnek színe-java. A

közügyekkel komolyan foglalkozó bizottsági tagoknak fényes gyülekezete ez, a mely kiváló munkásságát előkelő szellemtől áthatott gondolkozással vegyíti. A közgyűlés tárgysorozatának számottevő pontjait itt készítik elő tudással, lelkiismeretes buzgósággal és mély alapossággal. Ha a régi rendi táblához hasonlíthatnám a vármegyei bizottságok működését, azt mondanám, hogy megyénk állandó választmánya azonképpen működik, mint működtek a kerületi ülések. Az állandó választmányban dől el tulajdonképen a közgyűlés elé kerülő ügyek sorsa. Ennek oka azonban nem csupán abban keresendő, hogy a közgyűléseken rendes körülmények között, az állandó választmány tagjain és a tisztviselőkön kívül, átlag alig jelenik meg 30–50 bizottsági tag, a kik nagyobbára tájékozatlanok lévén, vitát nem kezdenek, hanem főkép abban, hogy az állandó választmány értelmisége elé a tisztviselő is tudásának és munkásságának quintessenciáját viszi.

A törvényhatósági bizottságnak is, az állandó választmánynak is jellege, hogy hiányzik belőlök a gentry és helyettök a katolikus klérus tagjai dominálnak. Ezek egyike-másika hangadó mindkét testületben. Természetes, hogy jelentékeny számukkal és még jelentékenyebb befolyásukkal és a közügyek iránt való érdeklődésükkel sokszor szabnak irányt az elintézendő ügyek menetének. Innen van, hogy Sopron-megyét klerikális megyének ismerik a középpontban, a hol méltányolják ugyan gondos, pedáns adminisztrációját, de a hol tudják, hogy a szabadelvű eszméknek és a politikai törekvéseknek hívei elenyészően kevesek. Közgyűléseink néha azt a képet viselik, mintha az erdélyi katolikus statusgyűlések egyikét plántálták volna ide. Hetvennél több katolikus pap tagja van a köztörvényhatósági bizottságnak, a melynek náluknál nincsen szorgalmasabb látogatója. Oka e különös és bizonyára önmagában álló jelenségnek az, hogy az egész vármegye, még csak nem is régente, néhány főúr dominiuma volt és a középbirtokos nemesség nem verhetett gyökeret. Innen eredt, hogy a volt jobbágyok községeiben a pap és a jegyző képviselték és képviselik ma is azt az értelmiséget, a melynek befolyása van és innen eredt, hogy a papok egy-két kivétellel mind, a jegyzőknek pedig igen nagy része, tagja a köztörvényhatósági bizottságnak.

A közigazgatási bizottság, mint a közigazgatási közegek

ellenőrző hatósága, de kivált mint közigazgatási bíróság, hatáskörét nagy gonddal tölti be és jogait meg kötelességeit a legszebben érvényesíti. Az autonómia legkipróbáltabb bajnokai vannak benne; független, a közérdekért lelkesedni tudó emberek, a kik az adóügyekben és az erre vonatkozó törvényekben ép oly mértékben jártasak, mint az építészeti, közegészségi és közoktatásügyi kérdésekben. Figyelmüket semmi sem kerüli el, de teljes méltánnyal vannak azon intézkedések iránt, a melyek a megye közigazgatásának előmozdítását célozzák. Vármegyénk közigazgatási bizottsága és annak működése valóban például szolgálhat arra, hogy közigazgatási kérdésekben az autonómia hol és hogyan érvényesüljön. A közgyűléssel szemben, a mely nagyságánál és tehetetlenségénél fogva nem alkalmas másra, mint a felelősségnek megosztására, a közigazgatási bizottság olyan testületnek bizonyult, a mely a közigazgatás vezetésében egyedül képes okos tanácskozásra és érett megfontolásra. Ebbeli meggyőződésének adott kifejezést nem régiben mostani főispánunk Simon Ödön is, a ki mint alispán egész befolyását vetette latba, hogy a közigazgatási bizottság munkakedvét és tevékenységének erélyét fokozza és előkelő magaslaton meg is tartsa. Közigazgatási bizottságunk munkásságának mindenha emlékezetes eseményéről tesz majd tanuságot a törvényhatósági utak hálózata, a melyet az 1890 : I. törv.-czikk életbe lépte óta ez a bizottság javított és fejlesztetett még egyszer akkorára, mint voltak annak előtte.

A vármegyei tisztviselői kar hivatása és feladata magaslatán áll. Gyors, pártatlan adminisztráció van megyénkben és ámbátor, kivált a szolgabíróknál, kevés a munkaerő, az alispáni jelentések éppen csak a naponkint beérkezett iratok számával arányos, gyakorta avval teljesen egyenlő nagyságú restantiákról tehetnek említést. A csornai járás szolgabírói hivatalában, a mely napon az iktatóba érkezik az ügydarab, aznapon el is intézik azt.

Nem mondhatni ugyanezt a községi adminisztrációról. Itt sok a kivánni való, mert a jegyzői karban még mindig igen kevés az olyanképen képzettek száma, a kik a reájok szabott óriási halmaz munkának teljesen megfelelő tudással és lelkiismeretességgel tudnának megfelelni. Az egyének gyarlóságán itt igen sok múlik és a leghevesebb vérű municipa-

listáknál is általános az az óhaj, hogy az államosítás a községeknél valóban szükséges. Ám az egyéni hiányok mellett, a melyek összegezve a sopronmegyei jegyzői kart, épen nem tolják a többi megyék jegyzői kara mögé, nagy csapása a községi adminisztrációnak, hogy a községi és körjegyzők állami feladatokkal annyira túl vannak terhelve, hogy a valószínű községi teendőkre alig kerithetnek sort. Hol az adók kivetésével, hol azok beszédésével, hol pedig a katonai nyilvántartással vannak elhalmazva; községeiknek benső ügyei ezek után következnek. Nagy baj az is, hogy a társadalom már mostanság is, a mikor még élvezhetné az autonómiát, mindent az államtól vár, ez pedig a feladatokat a törvényhatóságra, a törvényhatóság pedig a községekre hárítja. Így kerül végezetben a terhek legtöbbször a községekre, a melyek szinte roskadoznak a közigazgatás terhei alatt. Ha a körülmények illetően alakulása közben figyelemre méltatjuk, hogy a községek között gazdasági, értelmiségi és vagyoni tekintetben alig van különbség téve, amennyiben a rendezett tanácsú városokon kívül, a megyei törvényhatóság kerületén belül, csak nagy- és kisközségeket ismer a törvény, elképzelhetjük, hogy egyik-másik községre és annak vezetőjére milyen aránytalanul nehezednek a közigazgatás terhei. Ámde magával a puszta közigazgatással a községek terhe még nincs kimerítve; ott vannak a köz- és állategészségügyi teendők, a bika és a sertéskan tartása, a dögterek gondozása, a gyepmester, a körjegyző, a bába, az orvos, a mezőőr és a többi tartása, a melyek alatt egyik-másik község majdnem roskadoz és nem közönséges emberi munkát rónak arra, a kinek a felsorolt tényezők intézkedéseit nyilvántartani, végrehajtani és a végrehajtást ellenőriznie kell.

Ehhez járul még, hogy megköveteli a vármegye, miszerint a községi számadások a kettős könyvelés szabályai szerint vezetessenek és a számadásokat évenként a községi kötetlén kívül álló férfiaknak elnöklete alatt álló bizottság szokta felülvizsgálni. E szigorú, de a községi háztartásokat nem remélt nívóra emelő intézkedés külön utasítások szerkesztését tette szükségessé. Ezen utasítások készítésénél mintául vette a vármegye vezetősége azt a könyvelési és pénzkezelési rendszert, a mely a megyei árvaszéknél otthonos és a melyről a miniszter kiküldöttje már évekkor elelőtt, a mi-

kor az országos feltűnést keltett győri sikkasztás történt, úgy nyilatkozott, mint minta könyvelésről, a mely a vármegyéknek melegen ajánlható utánzásra. Természetes, hogy a jó és kimerítő utasítások daczára is itt-ott még fordulnak elő a számadások vezetésében fennakadások; a mi nem is csoda, hiszen még az egyszerű számadások készítésében jártas ember sem akad sok a kisközségekben. De vármegyénk vezető közegei rendelkezésük és utasításuk kiadásakor arra a nagy kötelességre gondoltak, a mely a köznép oktatása körül a jó papra és jó tanítóra vár. És valóban ők volnának azok, a kik a népet arra a műveltségi fokra emelhetnék, a melyre azt vármegyénk intelligentiája utalja és a melyre élő példánk van nem egy, többek között, a már máshol említettem Harka községben. E piczinyke község a 70-es években eladósodott, végrehajtóktól nap-nap után látogatott piszkos falu volt. Ma már, épp a lelkésznek atyai vezetése mellett, két iskolája van, szép temploma, takarékegylete, a melynek 25.000 forintos vagyona van; végrehajtót évek óta nem látott a falu népe, a mely egymást támogatva művelődik és rajongó odaadással respectálja a néki idegen, de gyermekei ajkáról immár szépen csengő magyar nyelvet.

A vármegyei adminisztráció egyes ágai közül legfejlettebb a rendészeti. Ennek öregbitésére is melegen óhajtana a vármegye, ha sikerülne legyőzni az apró és egymáshoz közel fekvő községek egyesítése elé gördülő nehézségeket, mit a községi háztartás előnyösebb elosztása érdekében a belügyminiszter már rendeletben is sürgetett. Ilyen apró és egymáshoz közel fekvő község vármegyénkben is van több; van néhány, a melynek 200-nál több lakosa sincsen, de önállóságát alig-alig akarja feladni. Érdekes és talán páratlanul álló eset Kis-Marton esete, a hol egy testben, szorosán egymáshoz épülve két politikai község van, de a melyeknek közigazgatási egyesítése mind máig nem sikerült.

Érdemes e különleges dolgot e helyen megbeszélni. Esterházy Pál nádor 1690—1694 között több ízben adott engedélyt a zsidóknak, hogy birtokain mindenféle adók és bérek fizetése után megtelepedhetnek. A telepítési jogot szerződés alakjában biztosította a nádor három község zsidó telepeseinek: a németkereszturiaknak, a nagymartoniaknak és a kismartoniaknak. A szerződésben kijelentette a nádor

és utána kijelentették mindazon majoreskók, a kik a szerződést és az abban foglalt védelmi levelet megújították, hogy a telepes zsidóknak nemcsak védelmet biztosítanak, hanem azt is megengedik, hogy az egész majorátusi birtokon űzérkedhessenek. A telepesek közigazgatásilag is a hercegi tisztviselők alá voltak rendelve, a kiknek basáskodása bizony nem egyszer okozott a gheatóknak nagy gondokat. Talán ez lehetett az oka, hogy a kismartoniak minden áron emancipálni óhajtván magukat, 1870-ben Esterházy Miklós herceg által megújított szabadalmi levelükbe azt is beiratták, hogy ők, a kik a hercegi várkastélytól jobbra emelkedő dombon, Kismarton-hegyen ütötték fel sátraikat, a hercegi tisztek közigazgatási intézkedései alól felmentetnek és a maguk kebeléből választott bíró jogára alá tartoznak. Ez által már erős alapja volt vetve annak, hogy Kis-Marton mezővárostól jobbra, de annak közvetlen szomszédságában megalakuljon egy politikailag teljesen önálló község, a mely közönségesen zsidó községnek, hivatalosan Kis-Marton községnek nevezetik. Ez a nevezet, a mely egyenlően illeti a mezővárost is és a községet is, már olyan tévedésekre adott okot, hogy 1884-ben a belügyminiszter azt kérdezte a vármegye alispánjától, hogy tulajdonképpen hány Kis-Marton van Sopron megyében.

Ezen a kellemetlen és gyakorta zavart okozó körülményen segítendő, Simon Ödön, a mostani főispán 1887-ben megbizta a járás főszolgabíróját és az akkori megyei főügyészt, a mostani alispánt, dr. Baán Endrét, hogy lépjenek személyes érintkezésbe a két község vezetőivel, hogy a két politikai, de egymással teljesen összeépült község egygyé olvasztassék. Ám fáradozásuk akkor hajótörést szenvedett néhány száz forinton, a melyet Kis-Marton község kért megtéríttetni Kis-Marton várostól olyan építményekért, a melyeket egyesülés esetén közösen kellett volna fentartaniok. De a megye vezető férfainak erős szándéka, miszerint egyesítsék e két községet is, hogy mennél kevesebb legyen az apró különálló helyhatóságok száma, a melyek mig egyrészt szaporítják a polgárok kiadásait, és az adminisztrálást megnehezítik, másrészt abnormis állapotokat fognak megszüntetni.

IX. Közegészségügy.

Sopron megye hőmérsékleti viszonyai első sorban szerepelnek döntő tényezők gyanánt közegészségügyének kedvező alakulatára. A megye alsó felében, a mely a soproni járás keleti kis szejletén kívül, a kapuvári és a csornai járásokat foglalja magában, a hőmérséklet átlag 9·8—10·2°. Magában Sopron városában az átlagos hőmérséklet 9·7°. A megye nyugoti részét borító hegységekben az évi hőmérséklet átlag 9 fok alá száll.

E kedvező hőmérsékleti viszonyok mellé járul, hogy levegőjét gyakorta járják nyugotéjszaki szelek, a melyek a hegyes részek tiszta, egészséges, sokszor éles áramlatait sodorják a lapályos részekre. Sopron megye levegőjéről a természettudósoknak és orvosoknak már a negyvenes években Sopronban tartott nagygyűlése feljegyezte, hogy minden részében egészséges, sőt még a Rábaközben és a Répcze mellékén is tiszta, szelid és jótékony a mellbetegeknek. Mi ugyan ma már nem osztjuk teljesen a negyvenes évek tudósainak nézetét, mert tudjuk, hogy a Rábaközben és a Répcze néhány lapályos helyén a hidegtelelés, mint tájkór, minden évben fellép, hol nagyobb, hol kisebb mértékben, a szerint, hogy mekkora az áradások hátrahagyta mocsarak nagysága és milyen lefolyású a hervadt növényeknek a mocsarak mentén való rothadása.

Az 1880—1890 évek átlagában ezer lélekre 41·00 születés és 30·80 halálozás esett. Azóta a vármegye területén előforduló halálozási esetek aránya alaposan látszik javulni, mert az 1892. évi kimutatás szerint a halálozások számaránya 25·4⁰/00, az 1893-iki szerint már csak 23·1⁰/00. E javulásban bizonyára nagy része van annak, hogy vármegyénknek intelligens és jómódú népsége elegendő fogékonyságot tanusít a közegészségügy érdekében kiadott rendeletek betartására.

Állandóan fellépő betegségekről megyénknek, miként említettem, csak lapályos alsó részében lehetne szó, a hol a váltóláz minden évben jelentkezik ama mostoha viszonyok folytán, a melyek a rábaközi vidéket, a kiáradások és belvizek képében gyötrik. Itt kell felsorolnom még azt is, hogy a Rábaközben, Tót-Keresztúrott, Pottyondon és Szillben igen

gyakoriak a golyvások, a kik között nem ritkán találni való-
ságos *talólkákat*.

Ugyancsak a vizszülte bajoknak tudják be a szakértők, hogy Sopron városának ama negyedeiben, a melyeken az Ikva még befödetlenül hömpölyög végig, gyakran lép föl járványosan tifozus betegség. Részből ennek hatása birta a várost tetemes áldozatok árán arra, hogy életre segítse a vízvezetéki részvénytársaságot. A fertőzetlen víz használatának hatását már is tapasztalni, mert a hasi hagymáz, a mely az előző években a város azon lakosai között, a kiknek kútjai az Ikvával bárminemű összeköttetésben állottak, erősen grasált, az utóbbi három évben, a vízvezetéki víz használata óta az eddigi esetek felénél is jóval kevesebbre apadt.

Olyan tiszta falvakat, tágasan épült szobákkal bíró házakat, mint megyénk felső járásaiban, vagy a soproni járás alsó részében, talán keveset találni az egész országban. A kismartoni járás németjeinek falvai és házai tisztaság és rend dolgában ritkítják párjukat. A kis- és a nagyhöflányiak ott honát példának lehetne mutogatni. Es azonképen a nagylozsiak, ezenkiek, pinnyeiek csinosra meszelt, legtöbbször cseréppel födött házait. Csak a horvátok falvai rendetlenek; ők maguk sem kényesek a tisztaságra. A szűk udvarok tisztaságát befolyja a trágyalé és a moslák ott posványosodik a pitvar előtt. Az utcák keskenyek és szeszélyes rendetlenségben kereszteződnek egymásba. Táplálkozásuk már jobb. Nem táplálkoznak ugyan korántsem olyan jól, mint akár a felsőbb járások németjei, akár az alsók magyarjai, de azért hiányosságot nem látnak és kevés közöttük, a ki legalább hetenkint egyszer húst ne ennék.

Szánalomra méltóan gyenge a táplálkozás, nyomorult és piszkos a lakás a répczemelléki vegyes népség falvaiban. Ezekben szegény és rosszul táplálkozó nép lakik; gyenge testalkatúak és a munkára sem elég testi erővel, abban sem elegendő kitarással nem bírnak. Valóságos ellentétei a felsőjárások és a csornai, meg kapuvári vidék lakóinak, a kik között feltűnően sok a szálas és nagycsontú, munkában fáradhatatlanul kitartó.

Nemzetiség, illetőleg nyelv szerint osztályozódik megyénk lakóinak általános erkölcsisége is. A német nem iszákos és nem verekedő. A horvát szereti a kocsimát és közöttük már

gyakoribb az iszákosság. A magyar vidék lakói nem iszákosak ugyan, de szeretik a korcsmát és a verekedést. A rábaközi legény, főképp a kapuvári és a garthai, nem jár rövid nyelvű kés nélkül. Alig is telik el hét, hogy közülök egyetkettőt véresre ne szurkálnának. Ebben a járásban követik el átlag a legtöbb kihágást közrend és közszemérem és a közegészség, meg testi épség ellen. A felsorolt czímen a közigazgatási hatóságnak évenként legalább száz kihágással kell foglalatoskodnia. Innen van, hogy a véletlen esemény és az ismeretlen halálozási okokból bekövetkezett halálesetek átlag 2·3°/o-át teszik az összes halálozási eseteknek, holott erőszakos halál és öngyilkosság átlag 7000 haláleset között alig akad 30 – 35.

Csodálatos és alig magyarázható azonban, hogy megyénk kulturájával és népének intelligentiájával szemben még most is igen nagy azon halálesetek száma, a melyeket megelőzőleg orvosi assistentiát nem látott a beteg. Tíz év számadatait hasonlítva össze, azt találtam, hogy 7000 haláleset olyképpen következik be, hogy 1700 beteg nem orvosoltatott. Pedig megyénkben elenyészően kevés a kuruzslók száma és a közegészségügyi szolgálat gondos. A nép sem fél az orvosoktól, a kiknek száma, a legutolsó kimutatás szerint 74; közöttük 59 orvostudor és 15 sebész-szülész. A közegészségi köröknek száma 25, a melyek közül csak 3-ban nincsen orvos. Ugyancsak a 7000 halálesetet, mint az előfordult halálesetek 10 évi átlagát véve alapul, azt találtam, hogy a nem orvosoltattak között több a 7 évet meghaladottak száma. A fentebb mondott 1700-ból 900 a hét éven felüliek és 800 a hét éven alóliak száma; a 7 éven alól és a fölött meghaltak számaránya, tíz éven belül, átlagban egyenlőnek mutatkozik.

Gyógytár összesen 20 van megyénk területén. A bábák száma 121.

A modern követelményeknek megfelelő kórház nincsen a megyében egy sem. Sopron városa épp ez idő szerint foglalkozik azzal a tervvel, hogy a régi városi kórház helyébe a modern követelményeknek megfelelőt építsen és e célra 200.000 forint előirányzását tervezi. A mostani városi kórház régi épületben van és igen korlátolt számú szobák fölött rendelkezik. De laboratoriuma aprólékos gondnal van felszerelve és az épület hiányosságát ama kiváló szerek sokfélesége pótolja,

a melyek fölött e laboratorium rendelkezik. Némileg a városi kórháznak van segítségére a magán-betegápolda, a melyet részben alapítványokból, részben a tagok csekély évi járulékaiból tart fenn egy magántársulat, a végből, hogy felette csekély díjért gondos ápolásban részesüljenek azok, a kik a hatóság kórházába menni nem akarnak.

Hogy hova-tovább a vármegye is épített majd hozzá méltó kórházat, az ma már, a mikor jelentékeny alap fölött rendelkezik e célra, kérdést nem szenved. Egyelőre nem érezte a vármegye fölöttébb égetőnek ezt a kérdést, ámbár függőben van és több oldalról bolygatták is már. A vármegye egyelőre lelenczházat akar építtetni, hogy némileg apaszsa a maga és községeinek terhét. Mert óriási, százezrekre rúgó az az összeg, a melyet községeinknek kell elfizetni lelenczek tartásáért Ausztriának, a hova a megyebeli leányok javarésze szolgálatba megy. Ezt a lelenczházat óhajtja a megye millenniumi emlékül felállítani, ha majd bizonyos kicsinyes érdekek legyőzése után a törvényhatóság tagjai megegyeznek abban, hogy hol építsék fel azt.

Vármegyénk talaja ásványvizekben fölöttébb gazdagnak mondható. Hol szénsavas, hol kénes, hol meg vastartalmú víz bugyog fel itt is, ott is, ámbár azoknak nagyobb jelentőségű értékesítésére még nem igen vállalkoztak. Legszélesebb körben a német-keresztúri savanyúvíz van elterjedve, a melyet dugaszolt palaczkokban messze vidékre szállítanak. Nagy kár, hogy a kút bérlője megelégszik még mindég szerény körre szorított fogyasztóival és nem igen sokat törődik azzal, hogy a víznek nagyobb körben legyen kelendősege. Bónya helységben, a Répceze mellett, vadregényes helyen fölötté jóízű szénsavas és kissé kénes szagú víz bugyog fel a földből; de a kincseket érő víz értékesítésével alig-alig törődnek és kereskedésbe nem kerül.

A pecsenyédi és kaboldi források vize, alkatrészeikre és hatásukra való tekintettel, teljesen azonosak a hires seltersvizzel, de kellőképen nem kerülnek forgalomba. A pecsenyédi forrás körül Savanyúkuton épülnek ugyan évről-évre nyaralók és Aussee drágasága tréfás potomság ahhoz mérten, a mit Savanyúkuton fizetnek a vendégek, de a vizet csak ott fogyasztják el azok, a kik üdülőül mennek oda. Savanyúkut 10 év óta óriási módon haladt és bizonyos, hogy hova-tovább

nagyon látogatott üdülő hely lesz, a mire kies fekvése, a Rozália tövében, fenyvesekkoszorúzta völgy ölén és mint a déli vasut állomása, joggal tart számot. Akkor majd talán a forrás vizét is jobban értékesítik hurutos bántalmak gyógyítására.

A kaboldi viz értékesítésére is a bécsiek vezetnek majd bennünket. Évről-évre többen keresik fel Bécsből és Ausztria más nagyobb városaiból a kies kaboldi völgyet a Siegraben és a Csáva patak összefolyása fölött, meredek hegyek alján, a melyeket tölgyek és fenyvesek árnyékolnak és a honnan már nem messze az út a vadregényes lánzséri romokhoz. A kaboldi forrás vize talán még erősebb, mint a pecsenyéié. Tavaly már-már megalakult egy részvénytársaság, a mely jelentékenyebb tőkével fürdőt akart építtetni Kaboldon, de részben a közlekedési nehézség, részben a kockázattól való telelem, épp az utolsó pillanatban kergette szét a társaságot. a melyet újból összetoborozni csak lelkes és kitartó vezető kellene.

Kitűnő gyógyerejű kénés vizünk van Balfon, a mely kedvező fekvése miatt eléggé keresett fürdőhely. Balf Sopron város tulajdonát képezi és a város bizonyára készséggel fektetne belé nagyobb összeget, hogy látogatottabbá tegye, de igen sokan, hozzáértők azt hiszik, hogy a fürdőnek nincsen jövője, mert a forrás hideg és csak melegítve lehet használni.

Elhanyagoltabb állapotban van a lajtapordányi kénés fürdő, a melynek vizét 1840. óta használják már fürdőnek és még máig sem találkozott vállalkozó, a ki a 21 fokos hőmérsékű vizet szélesebb körben tegye keresetté.

X. Közoktatásügy.

Már a folyó század elején is úgy beszéltek Sopronról, mint a Dunántúl Athenéjéről. Nem az itt összesereglett, korszakot alkotó tudósok tették azzá, hanem a jó iskoláknak meglepően nagy száma. E characteréből a haladó évek során semmit sem veszített Sopron, csak megszűnt első és egyetlen lenni azon dunántúli városok között, a melyek körében jó iskolák terjesztik a tudás és a felvilágosodás fényét.

A soproni iskoláknak korra, vagyonra, tekintélyre legöregebbike az evangélikusok főiskolája, a mely háromszáz

éves multjában nem csak a Dunántúl lakó, hanem az egész magyarországi ágostai hitvallású evangélikusok sorsát és történetét tükrözi vissza. Volt idő, a mikor ennek az iskolának falai között vonult meg üldözői ellen a protestáns szellem fentartásának és életben maradásának minden esélye. Az elnyomatások korában szabadon csak e főiskola falai között hirdették a protestantismus tanait. És hol is hirdethették volna jobban? E főiskola keretén belül az egész anyagi életnek meg voltak szabva határai. Ott állott a város végén abban a szigetközben, a melyet a bánfalvi patak és az Ikva egyik árka kerítették. És volt a főiskola épületében elemi iskola a kicsinyeknek, középiskola a felnőtteknek, theológia, sőt egy izben rövid ideig jogi facultás is az életbe készülőknek; és a főiskola alján, le a szedersorig, végig nyúlott hosszan a temető, örök pihenőül a munkában kifáradottaknak.

Csoda-e, hogy a soproni főiskola nagy hatással volt az ország bármely zugában lakó evangélikusra és maga a soproni gyülekezet páratlan áldozatok árán tartotta fenn és emelte azt három századon keresztül. A dunántúli evangélikus egyház minden számot tevő híve úgy gondolt ez iskolára, mint a mohamedán gondol Mekkájára, a honnan sugározik a szellem és a hit felemelő sugára. Hitéhez való ragaszkodásának melegével árasztotta el főiskoláját a hívő; szeretetének, nagyrabecsülésének és hálájának semmi áldozattól vissza nem riadó erejével övezte azt haláláig a tanuló, a ki az iskolának védő szárnyai alatt és szabadságra, hazaszeretetre, a magyar kultúráért való lángolásra oktató intézményeiben magába vett tudás erejével érvényesült az élet utain.

Nemcsak olyan intézet volt a soproni evangélikus főiskola, a melyben a tudás elemeit hirdették, de a melyet száz és száz köteléssel lánczoltak az élethez, azon belül az egyház és a haza sorsához. Tanárai között az evangélikus egyház legkiválóbb egyházi irói foglaltak helyet, a kik tanítványaikra nem csak tudásukkal, hanem életükkel és munkásságukkal is hatni kívántak. Tanár és tanítvány mintaszerű közösségben élt az iskola falain belül, a mely rendes gyülekezési helye volt a dunántúli egyházkerületnek, valahányszor a kerület anyagi ügyeiről és politikai jogainak megvédéséről, kötelezettsége teljesítésének módjáról kelle szólni. Így került bele már a tanuló ifjú is abba a közösségbe, a melyen belül az

egyházkerület minden ügye szóvá tétetett és a melyen belül tenni és kezdeményezni látta egyházának áldozatra kész kiváló tagjait.

De a szellemi kapcsolatokon kívül az anyagi kötelékek egész sorozata lánczolta az ifjút ahhoz az intézethez, a melytől tanuló korában, alapítványok képében, pénzsegélyt, a melyek alumneumában potom áron, avagy egészen ingyen táplálékot kapott és a melynek védő szárnyai alatt ingyen könyvekhez jutott és a zene meg ének művészetben is ingyen kapott oktatást. Tanuló korában azzal hálálta meg az intézet jótéteményeit, hogy szünetekben és ünnepek alkalmával bejárta adományokért a községet, visszatérve özönével azoknak a benyomásoknak, a melyeket fiatal lelke mohón szítt be, élvezve poesisét és tréfás kalandjait a legatusba járásnak. Férfi korában már a maga anyagi jólétét osztotta meg az intézettel és társadalmi állásának egész súlyával munkálkodott annak felvirágzásán.

Ámde az intézet nem meritette ki befolyását tanulóira azzal, hogy elszakíthatatlan kapcsolatokkal lánczolta az egyház törekvéseihez: egész befolyásával, ideális lelkesedésével munkálkodott azon, hogy felébressze a tanulóknak a magyai irodalom- és hazaszeretetet. Volt idő, a mikor a soproni főiskola kebelében fennálló, ma már százéves multnál is nagyobbra visszatekintő Magyar-Társaság az egész országra kiterjedő kötelékekben füzte magához a magyar írókat. Kiss János volt megalapítója e körnek, a mely a nyelvújítók fejének vonzalmán kívül méltán dicsekedik azzal, hogy ma is élő kiváló íróink közül többen az ő szárnyainak védelme alatt indultak utra babért gyűjteni.

Persze az idő nagyot változtatott az intézet mivoltán is. Modern lett; lépést tartva a haladó idővel, kitárta kapuit a szélesebbkörű eszméknek és sokat elhagyott, a mi a multban nem került el gondját. Am még ma is megmaradt annak, a mi régente volt: meleg otthona a hazafiságra, munkára és erős nemzeti érzésre oktató intézetnek. Magában Sopron városában harmadfélszáz éven át az evangélikus főiskola volt a magyar nyelvnek egyetlen háza. Csak itt beszéltek, csak itt tanultak magyarul; és tanítottak nem beszélni, hanem tanítottak az irodalomból és a történelemből magyarul érezni. A Magyar-Társaság olyan könyvtárt gyűjtött, a melyben a magyar

szépirodalomnak alig hiányzik néhány munkája; a számottevő mind ott van. És ez a könyvtár nem volt soha értéktelen kinoshalom; a könyveket olvasták, sarkalva önmívelődésre ama szerény munkásság által, a melyet a társaság ülésein kellett kifejteni.

Ennek a társaságnak védő szárnyai alatt alakult meg a Deákkuti Vármegye, a mely az absolutizmus idejében a hajlani vármegyék autonómiáját mutogatta halvány utánzatban. A forma, a név és ezek mögött levő fogalmak meg a fogalmak varázsa megmaradt a szivekben, ámbár a Deákkuti Vármegye csak az ifjúság társas életének alkotmányát volt hivatva szabályozni. Nem volt politikai háttere, ámbár egy-egy restauráció folyt néha annyi hévvel, a minő alig lelkesítette a legharcziasabb természetű vármegye választóit.

És volt még a soproni főiskola ifjúságának számtalan alkalma, a melyekben megismertette és megszerettette a soproni német társadalommal a magyar kedélyt és a magyar szokások meg érzések megnyilvánulási módját. Sopron városában a főiskolából indult diadalmasan hódító útjára a magyar nyelv.

Idők multán a soproni gyülekezet, nem győzve az iskola terheit, átadta azt a dunántúli kerületnek, a mely számot vetve a modern tanítás minden eszközeivel, ujjá és egyszerűen széppé építtette át a főiskolát, a mely a város terjeszkedése folytán ma már nem áll a város szélén elszigetelten, hanem a város egyik legszebb terére néz, beékelve új utcák emeletekre nyuló palotaszerű házai közé. Az újraépítés hetvenezer forintnál nagyobb összeget emésztett föl. Az állam harmincezer forintot adott hozzá és évenként 11.400 forintnyi segélyt biztosított neki.

Külön kell itt megemlékeznem ez intézet tanári könyvtáráról, a mely ritkítja párját. A főiskola épületének átalakítása lehetővé tette, hogy ez a könyvtár is rendeztessék. A könyvek száma ötvenezer kötetnél többre rüg. Van közöttük sok olyan mű a vallástudomány teréről, a mely a századokkal ezelőtt itt járt és a vallásos üldözések elől külföldről ide menekült tudósok ajándéka és a melyek ma mint unikumok, fölötte nagy értéket képviselnek. Vannak nagy számban hungarikák is, a melyek értéke nem marad el az előbb említett művekéi mögött.

Az intézet vagyonának egyik jelentékeny része a kilenczvenezer forintra rugó tanári nyugdíjintézet, a mely most az állam tulajdonába megy át, a mennyiben a főiskola tanárai is belépnek a felekezeti tanárok országos nyugdíjintézetébe.

A soproni főiskola mellett, mint egyik legrégibb intézetet, kell felemlitenem az evangélikus tanítóképzőt. Sok ideig szerves részét képezte ez is a főiskolának. Később elszakadt tőle és tény, hogy önálló igazgatót nyervén, külön épületében jelentékeny virágzásnak indult; évenként 60—80 tanulója van.

Miként a tanítóképző, úgy vált ki a főiskola keretéből a bölcsészet-theologiai intézet is, a mely néhány év óta különálló tanári karral és külön igazgatóval bir ugyan, de a gymnásiummal közös épületben van és több, főleg anyagi téren találkozó közös ügyet tartott fenn ezzel. Megfelelőleg nevet is cserélt a kettős intézet és lett Soproni Lyceum.

A theológiai intézetnek az utóbbi évek folyamán nagyon megcsappantak hallgatói; számuk átlag 15—20 között változik. Az apadás okát alig lehet megmagyarázni; főkép ha figyelembe vesszük, hogy a hallgatók háromnegyedének biztosított stipendiuma van németországi egyetemeken, a hol a negyedik évet kell végezniök, mivel a soproni intézet csak három évfolyamú.

A theológiai intézet hallgatóinak számát sokszoros hatványban mulja fölül a gymnásiumi tanulók száma; közel jár ez a 400-hoz. És, úgy látszik, hogy ennél a számnál sem állapodik meg a gymnásium, a melynek teljes tanári kara, gazdagon felszerelt muzeumai, pompás tornacsarnoka és az osztályok terjeszkedésére, az újjáalakított épületben kellő számú és nagyságú tanterme van.

Hogy megmaradjak középiskoláinknál, első sorban a katolikus főgymnásiumról kell szólanom, a mely a benzések tulajdona; ők egyben a tanárok is. Ennek a főgymnásiumnak is messzemenő multja van és állítólag a kitiltási rendelet előtt a jezsuiták tanítottak benne, övök levén az a székház is, a melyben most a benzések laknak. Ennek az intézetnek is van átlag 300—350 tanulója. Tanszerei, muzeumai, könyvtárai gazdagon vannak felszerelve.

Van Sopronban főreáliskola is. Ez az államé. Az épületet azonban, hatalmas kétemeletes házat, a város adta, a

mely még ma is nyolczezer forinttal segélyezi az intézetet, a mely hajdanta a városé volt.

De ezzel korántsem soroltam fel mindazon tanintézeteket, a melyek Sopront idők ideje óta középpontjává tették a dunántúli közművelődésnek. Van még állami felsőbb leányiskolánk, a mely internátussal van kapcsolatban. Valamikor ez az iskola is a városé volt és azt megelőzőleg az evangélikus gyülekezet tulajdonát képezte. Itt van a cs. és kir. tiszti leánynevelő-intézet, a melyben csakis a bennlakók, a közös hadsereg tisztjeinek árvái nyernek oly fokú kiképzést, hogy innen a hernalsi intézetbe jussanak. A nőnevelésről gondoskodik az Orsolya-szüzek intézete, a melyben van elemi iskola, polgári iskola és tanítóképző, továbbá festészeti tanfolyam és külön cursus a kézi munkák tanítására meg a cselédleányok kiképzésére. Ugyancsak itt a noviciáknak is van tanfolyama. Az orsolyák tanítványainak száma átlag meghaladja a 600-at.

Szakoktatásról városunkban csak az állami kereskedelmi akadémia gondoskodik, a mely tavaly óta, a mikor az állam, végetvetendő az intézet gyakori költözködésének, új épületet vásárolt számára, jelentékenyen látja tanítványainak számát megszorodni.

Itt kell megemlítenem azt is, hogy a már eddiglen felsorolt nagy számú iskola mellett is évtizedeken át virágzott itt két magán nevelő-intézet. Az egyiknek magyar volt a charactere; tulajdonosa Csöndes Ferencz volt. De a tulajdonos is, az intézet is megbukott anyagi forrásának elégtelen volta miatt, ámbátor volt idő, hogy 170 volt a tanulók száma, a kik az elemi iskola és a gymnásium, meg a reáliskola négy alsó osztályait végezték itt. Még ma is fennáll a Lähne-intézet, a melynek növendékei az utóbbi években 45—60 között váltakoztak. Az intézet megalapítója azt állította intézetéről, hogy az a nyugoti kulturának utolsó állomása kelet felé. Tényleg melegen ápolták itt sokáig és nagy erélylyel a német kulturát. De a magyar közoktatásügynek előrehaladásával ez az intézet is egészen kivetkőzött régi characteréből. Most nem egyéb, mint ügyesen vezetett internátus, a melyben nyilvánossági joggal bíró gymnásium van és a melyben hazafias szellemben nevelik a növendékeket. Az intézet megkapta a 7 osztályra terjedő nyilvánossági jogot és bizonyos, hogy jövőre már maturálnak benne a tanulók.

A Láhne-intézetnek régi characterével egyidőben apadt Sopron iskoláinak vonzó ereje azokra, a kik idejöttek német szóra. Ezek száma ma már közel jár a zérushoz. Sopronban manapság csak kevés tanuló a növendékek többe németül, mint akármelyik alföldi városban. A műveltebb családokban is hova-tovább otthonosabb és szokottabb a magyar nyelv, a melynek leghatalmasabb támasza kisdedóvó-intézeteinkben és elemi iskoláinkban van. A soproni kisdedóvók közül kettő felekezeti, egy a városé, kettőt magán vállalkozók, egyet magyarosító szándékkal és czéllal egy előkelő társaság tart fenn. Ezen kisdedóvók közül csak a felekezetiekben hallani német szót; a többiben aprólékos gonddal készítik elő a kicsinyeket az elemi iskolákra, a melyek négy évvel ezelőtt a magyar nyelvet fogadták el tanítási nyelvül. Érdekes és jelentős volt ez a fordulat. A soproni elemi iskolákat, számra nézve tizenkettőt, a felekezetek tartják fen, támogatva anyagiilag, a miként azt egy másik cikkelyben kimutattam, a város által. Négy évvel ezelőtt azonban a belügyminiszter csak azon feltétel alatt volt hajlandó jóváhagyni a városi költségvetésnek felekezeti iskolák támogatására szánt 37.000 forintos kiadási tételét, ha a felekezetek iskoláikat successive megmagyarosítják. Ez idén volt a negyedik év és ma Sopronban minden gyermek érti, beszéli a hazai nyelvet.

Nem soroltam fel az eddig elmondottakban mindazon intézményeket, a melyek keretében Sopron közművelődése eljutott arra a magas polczra, a melyen az országnak kevés városa áll és a honnan, mint középpontból, szerte sugárzanak a megye területére a művelődésnek sugarai. A Soproni Irodalmi és Művészeti kör tizenkilenc éves multra tekint vissza és Sopron megmagyarosodásában méltán kéri magának a hazafias kötelesség teljesítéseért járó elismerés java részét. Hogy Sopronban meleg otthona támadt a magyar színészetnek, akban legnagyobb érdeme a Szinpártoló Egyesületnek van. Itt a zenét, ott a műéneket ápolják. Sopron város muzeuma nemcsak a város régiségeinek gyűjteménye, hanem őrzi a képzőművészetnek, idők folyamán máshonnan összehordott kincseit is. Van igen gazdag muzeuma a vármegyei régészeti egyesületnek is, a melyben együtt vannak azok az ó- és középkori leletek, a melyek felásatását nagy áldozatok árán szorgalmazza maga az egyesület. Ez idő szerint az a

törekvés nyer minden oldalról erős támaszt, hogy a két muzeum kincsei egyesíttessenek, a mi által teljesebb képben kerülnek egymás mellé a megye területén talált középkori és ókori leletek, a mely utóbbiakban a vármegye muzeuma igen gazdag, hatalmas gyűjteményt örökölvén ahhoz alapul Paur Ivántól, a ki az egyesületet és muzeumot alapította.

Közoktatásügyünk, ha nem is áll az egész megye területén azon a fokon, a melyen Sopron városban áll, de eredményeiben messze hagy el maga mögött sok vármegyét. Olvasni-írni Sopron megyében és Sopron városában a lakosság 85⁴⁸ százaléka tud. A legújabb népszámlálás adatai bizonyítják, hogy a legműveltebb női lakosság Sopronban van, a hol a nők közül 83⁴⁴ százalék tud olvasni és írni. Ritkán is látni akkora tanulási kedvet, mint megyénkben. 43.502 tanköteles közül összesen 2.111 nem járt iskolába tavál. De itt is folytonos a jobbulás; mert a míg harmadéve a tankötelesek 5³ százaléka nem járt iskolába, addig 1894-ben már csak 4⁰ százaléka kerüli a tanulást.

Középiskolája, a soproniakon kívül, nincsen a vármegyének. Helyüket a vármegye két népesebb helyén: Kis-Martonban és Kapuvárott az állami polgári fiúiskola pótolja. Mind a kettőnek nagy kulturális hivatása van. A kismartoni, az országnak a nyugoti határtól egy ugrásnyira fekvő kis városkájában, nemcsak a magyar nyelvnek terjesztője, de a magyar állameszmének is képviselője. Mielőtt ez az iskola Kis-Martonba került, az ottani lakosság csak a földrajzból, meg az adóhivatalból tudta, hogy Magyarországon van; most azt is látja, hogy a magyar államnak is van kulturális befolyása és hatalmas erővel hódít tért nyelvének és európai színvonalon álló tudásának. A kismartoni katonai alreáliskola mellett, a melyet a hadügyi kormány bőkezűen dédelget, ennek az iskolának még abban a versenyben is győztesnek kellett lennie, a melyet az összehasonlító közönség ráerőszakolt. És valóban győztes lett. Az iskolával kapcsolatban lakatos-tanműhely van, a melynek átlag 20—25 tanulója akad.

Megyénk másik állami polgári iskolája a Rábaközben Kapuvárott épült és nagy hivatása abban van, hogy magához édesgesse annak az osztálynak a gyermekét, a melynek eddig nagyon elég volt, ha a négy elemi osztályon keresztülsegítette fiát. Most már a legtöbb kis gazda végig járattja fiát a polgári

iskola néhány osztályán. Az iskola mellett asztalos-tanműhely van, de a melynek alig-alig akad tanulója.

Vármegyénk területén 261 elemi iskola van; ezek közül 6 állami, 2 községi és 253 felekezeti. Ez utóbbiak közül 200 római katolikus, a melyek háromnegyedében a tanítási nyelv tisztán magyar; 30-ban magyar-német, 13-ban magyar-horvát. Az ágostai hitv. evangélikusoknak összesen 39 elemi iskolájuk van; ezek közül 27-ben tisztán magyar, 12-ben magyar-német a tanítási nyelv. Az izraelitáknak 15 elemi iskolája van; ezek közül 12-ben tisztán magyar, 3-ban magyar-német a tanítás nyelve.

A vármegye területén 400 tanító működik, a kik között 25 még nem képesített. De ezek egyike sem rendes tanító. Magyarul nem tudó csak a legidősebbek között akad. Legszomorúbbak a viszonyok e tekintetben a pulyai járásban, a hol a községek szegénysége egyebekben is kirívó ellentétben mutatja az elmaradottságot megyénk többi járásainak kulturális fölényével szemben.

